

ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

† *Ὁ Λάμπης καὶ Σφακίων* ΕΥΜΕΝΙΟΣ ΦΑΝΟΥ-
ΡΑΚΗΣ. — ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ. — ΜΕΝΕΛΑΟΣ
Γ. ΠΑΡΛΑΜΑΣ. — ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΤΑΥΡΙΝΙΑΗΣ.
ΚΩΝ. ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ. — ΙΩΝ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ.

ΕΚΔΟΤΗΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ
ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΤΟΣ Γ' ★ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1949 ★ ΤΕΥΧΟΣ Ι

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ Α' ΤΕΥΧΟΥΣ

- MARTIN NILSSON: Ἡ μετανάστευσις τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν Κρήτην . . σ. 7
- ΙΩ. Π. ΜΑΜΑΛΑΚΗ: Τὸ ζήτημα τῆς ἀποστολῆς τοῦ Δ. Μαυροκορδάτου ὡς Κυβερνήτου τῆς Κρήτης τὸ 1867 σ. 16
- ΜΑΝ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ: Ἡ παρὰ Τριναφίαν ἀπογραφή τῆς Κρήτης (1644) καὶ ὁ δῆθεν κατάλογος τῶν Κρητικῶν οἰκῶν Κερκύρας . . . . . σ. 35
- ΑἴΓΝΗΣ ΞΕΝΑΚΗ: Οἱ μινωικοὶ σφραγιδολίθοι τῆς συλλογῆς Γιαμαλάκη σ. 60
- ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑ: Ἀνδρέου Ἀρχιεπισκόπου Κρήτης τοῦ Ἱεροσολυμίτου, ἐγκώμιον εἰς τοὺς Ἁγίους Δέκα καὶ καλλινίκους Μάρτυρας . . . . . σ. 85
- ΠΑΝΑΓ. ΧΡΗΣΤΟΥ: Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καὶ τὸ τετράστιχον τοῦ Ἐπιμενίδου . . . . . σ. 118
- † ΕΥΜΕΝΙΟΥ ΦΑΝΟΥΡΑΚΗ: Ἀνέκδοτα ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἀποκείμενα ἐν τῷ Μουσεῖῳ Ἡρακλείου . . σ. 127
- Λ. Η. ΤΖΕΦΦΕΡΥ: Τὸ γράμμα √ εἰς τὴν Κρήτην . . . . . σ. 143
- Ν. ΠΛΑΤΩΝΟΣ: Ἡ χρονολογία τῶν μινωικῶν ἀνακτόρων τῆς Φαιστοῦ σ. 150
- Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ: Δύο Κρήτες Πατριάρχαι Ἀλεξανδρείας συγχεόμενοι Γεράσιμος Α' Σπαρτολιώτης (1620-1636), Γεράσιμος Β' Παλλαδάς (1688-1710) σ. 167

Σ Υ Μ Μ Ι Κ Τ Α

- ΣΤΕΡΓ. Γ. ΣΠΑΝΑΚΗ: Τὸ οἰκογενειακὸ ἐπίθετο Μιλιαράς . . . . . σ. 204

5 Π Ι Ν Α Κ Ε Σ Ε Κ Τ Ο Σ Κ Ε Ι Μ Ε Ν Ο Υ

ΕΚΤΥΠΩΣΙΣ: Ν. ΑΛΙΚΙΩΤΗΣ & ΥΙΟΙ - ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

1949

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

1988

ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

† Ὁ Λάμπης καὶ Σφακίων ΕΥΜΕΝΙΟΣ ΦΑΝΟΥ-
ΡΑΚΗΣ. — ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ. — ΜΕΝΕΛΑΟΣ
Γ. ΠΑΡΛΑΜΑΣ. — ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗΣ.
ΚΩΝ. ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ. — ΙΩΝ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ.

ΕΚΔΟΤΗΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ

ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΤΟΣ Γ' ★ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1949 ★ ΤΕΥΧΟΣ Ι

Ο Ρ Ο Ι Σ Υ Ν Ε Ρ Γ Α Σ Ι Α Σ

Εἰς τὰ «Κρητικά Χρονικά» γίνονται δεκταὶ πρὸς δημοσιευσὴν μελέται, κείμενα καὶ βιβλιοκρισίαι, ἐφ' ὅσον ἀνταποκρίνονται πρὸς τοὺς σκοποὺς τοῦ περιοδικοῦ, ὡς ἐκτίθενται οὗτοι εἰς τὸ προλογικὸν σημείωμα τοῦ πρώτου τόμου. — Πάντα τὰ δημοσιεύματα ὑπόκεινται εἰς τὴν κρίσιν τῆς Συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς, ἡ ὅποια καθορίζει τὸν χρόνον τῆς δημοσιεύσεως ἀναλόγως τοῦ διαθεσίμου ἐκάστοτε χώρου καὶ ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνην τῆς ἐπιμελοῦς ἐκδόσεως αὐτῶν. — Ὁ συγγραφεὺς δύνανται αὐτοπροσώπως νὰ ἐπιμεληθῇ μίαις τῶν διορθώσεων τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων, ἐφ' ὅσον ἐξασφαλίζεται ἡ ταχέια ἐπιστροφή των. Εἰς περίπτωσιν καθυστέρησεως ἢ Ἐπιτροπὴ ἐπιφυλάσσει εἰς ἑαυτὴν τὸ δικαίωμα τῆς ἀμέσου ἐκτυπώσεως. — Δικαιοῦται ἐπίσης ὁ συγγραφεὺς νὰ ζητήσῃ τὴν ἔκδοσιν μέχρι τριάκοντα, κατ' ἀνώτατον ὄριον, ἀνατύπων ἐκάστης ἐργασίας αὐτοῦ. Ἡ παράδοσις τῶν ἀνατύπων συντελεῖται μετὰ παρέλευσιν διμήνου ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς κυκλοφορίας τοῦ ἀντιστοίχου τεύχους τοῦ περιοδικοῦ. — Αἱ συγγραφαὶ δημοσιεύονται κατὰ σειρὰν λήγους. — Τὰ δημοσιευόμενα χειρόγραφα δὲν ἐπιστρέφονται.

Χειρόγραφα καὶ ἐπιστολαὶ ἀφορῶσαι τὴν σύνταξιν τοῦ περιοδικοῦ δεόν ν' ἀποστέλλονται πρὸς τὸν κ. Ν. Πλάτωνα, Μουσεῖον Ἡρακλείου. — Ἐμβάσματα πρὸς τὸν κ. Ἰωάν. Παπαϊωάννου, δικηγόρον Ἡρακλείου. — Διορθώσεις τυπογραφικῶν δοκιμίων πρὸς τὸν κ. Κωνστ. Φραγκούλην, οἰκία Καλοκαιρινοῦ, Ἡράκλειον Κρήτης.

Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΙΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗΝ*

Κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἡ Κρήτη κατωκεῖτο ὑπὸ Δωριέων, ἀλλὰ ὁ πληθυσμὸς τῆς ἤτο ἀνάμικτος, ὡς μαρτυρεῖ ἡ Ὀδύσεια (τ 175 κ.ἑξ.):

*ἐν δ' ἄλλων γλῶσσα μεμιγμένη, ἐν μὲν Ἀχαιοί,
ἐν δ' Ἐτεόκρητες μεγαλήτορες, ἐν δὲ Κύδωνες,
Δωριέες τε τριχᾶϊκες, δίοι τε Πελασγοί.*

Ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ ἀντιπροσωπεύουν τὸ κύμα ἐκεῖνο τῆς ἑλληνικῆς μεταναστεύσεως εἰς τὴν Ἑλλάδα, τὸ ὁποῖον προηγήθη τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως, ἐπιβεβαιοῦται ὑπὸ γλωσσολογικῶν γεγονότων. Ἡ δωρική τῆς Κρήτης διάλεκτος ἐμφανίζει λείψανα ἀχαικῶν διαλέκτων, μάλιστα τῆς ἀρκαδικῆς-κυπριακῆς, λείψανα τὰ ὅποια εἶναι μᾶλλον ἐμφανῆ εἰς τὴν κεντρικὴν Κρήτην παρὰ εἰς ἄλλα μέρη τῆς νήσου¹. Εἶναι βεβαίως φυσικὸν ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ καὶ Δωριεῖς μετανάσται ἐστράφησαν ἰδίως πρὸς τὰς εὐφόρους περιοχὰς τῆς κεντρικῆς Κρήτης, τὴν περιοχὴν τῆς Κνωσοῦ καὶ τὴν πεδιάδα τῆς Μεσαρᾶς. Ἡ ἀχαικὴ εἰσβολὴ εἰς τὴν νήσον θὰ προηγήθη τῆς δωρικῆς² ἢ γνώμη τοῦ Wilamowitz ὅτι οἱ Δωριεῖς ἦλθον τὸ πρῶτον εἰς Κρήτην διὰ θαλασσίας ὁδοῦ καὶ ἐκεῖθεν προῆλθον εἰς τὴν Πελοπόννησον, κατακτιῶντες τὸ Ἄργος καὶ τὴν Σπάρτην², εἶναι πάρα πολὺ ἀπίθανος.

Τὸ πρόβλημα ποὺ θέλω νὰ ἐξετάσω εἶναι, ἂν ὑπάρχουν ἀρχαιολογικὰ λείψανα, ποὺ νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ συνδυασθοῦν μὲ ἀχαικὴν μετανάστευσιν εἰς τὴν Κρήτην, προηγηθεῖσαν τῆς δωρικῆς καθόδου. Ἀναγνωρίζεται ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ ὑπῆρξαν οἱ φορεῖς τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὅτι οἱ Δωριεῖς ἔθεσαν τέρμα εἰς αὐτὸν καὶ προωδοποίησαν τὴν νέαν ἐποχὴν. Οὕτω τὸ πρόβλημα δύναται νὰ ἀναχθῆ εἰς τὸ ἐρώ-

*) Ἡ μετάφρασις τοῦ ἀγγλικοῦ κειμένου τοῦ χειρογράφου μου ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Ν. Πλάτωνος.

¹) A. Thum b, Handbuch der griechischen Dialekte 140, σ. 124 κ.ἑξ. Πβλ. καὶ R. Meister, Dorer und Achäer, «Abhandl. d. Ges. d. Wissenschaften», Leipzig XXIV 3, 1904, σσ. 61 κ.ἑξ. ὅπου διαπραγματεύεται διὰ μακροῦ περὶ τῶν διαλέκτων καὶ ἀνασκοπεῖ τοὺς μύθους ποικίλων εἰσβολῶν Κριτικὴν βλ. Thum b, «Neue Jahrbücher f. Klass. Altertum», XV, 1905, σσ. 385 κ.ἑξ.

²) Wilamowitz, Der Glaube der Hellenen, I, σ. 72.

τημα, ἂν ὑπάρχουν κατὰ τὴν ὑστερομινωϊκὴν Περίοδον μυκηναϊκὰ λείψανα εἰς τὴν Κρήτην ἀποδεικνύοντα ἀχαιϊκὰς ἐγκαταστάσεις.

Εἶναι καλῶς γνωστόν, πόσον ἐπιμόνως ἐπέζη ὁ μινωϊκὸς πολιτισμὸς εἰς τὴν Κρήτην καὶ μετὰ τὴν ἑλληνικὴν κατάληψιν τῆς νήσου. Μαρτύρια: τὰ εἶδωλα ἀπὸ τὸ Γάζι καὶ τὸ Κάροφι καὶ ὁ ναὸς τῆς Δοῦρου κλπ. κλπ. Ἀκόμη περὶ τὸ 400 π.Χ. ἐχαράχθησαν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Πραισοῦ ἐπιγραφαὶ εἰς γλῶσσαν μὴ ἑλληνικὴν. Ἐξ ἄλλου δέον νὰ ὑποτεθῆ ὅτι οἱ μετανάσται ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν τὸν πολιτισμὸν καὶ τὰ ἔθιμά των καὶ ὅτι δὲν τὰ ἐγκατέλειψαν τελείως. Πρὸ πολλοῦ ὁ Sir Arthur Evans συνεζήτησε τὸ πρόβλημα ἀναφορικῶς μετὰ τὸ περιεχόμενον τῶν τάφων τῆς Ζαφὲρ Παπούρας, ἀλλὰ κυρίως μετὰ ἀρνητικὸν ἀποτέλεσμα³.

Ἡ κεραμικὴ εἶναι ἡ κυρία βιοτεχνία καὶ ὄχι μικρὰ ποσότης ὑστερομυκηναϊκῆς κεραμικῆς εὐρέθη εἰς τὴν Κρήτην⁴, ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κρίνη τις, ἂν εἶναι εἰσηγμένη ἢ κατεσκευασμένη ἐπιτοπίως. Ὑπῆρξαν τοπικὰ ἐργαστήρια, π.χ. εἰς τὴν νήσον Ρόδον. Ἀναφέρω τὰ πορίσματα τοῦ Dr Furumark, ὅστις παρέσχε λεπτομερῆ ἀνάλυσιν τῆς μυκηναϊκῆς κεραμικῆς. Ὁμιλῶν περὶ τῶν κεραμικῶν εὐρημάτων ἐκ Τυλίσου, Νίρου Χάνι, Γουρνιῶν, Ψείρας, Μόχλου καὶ Παλαικάστρου, λέγει⁵: «Τὸ κύριον μέρος τῆς κεραμικῆς εἰς τὰς μνημονευθείσας ομάδας εἶναι τεχνικῶς καὶ στυλιστικῶς τελείως διάφορον τῶν ΥΜΙΙΒ ἀγγείων καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι πλεῖστα ἐξ αὐτῶν—ἂν μὴ ὅλα—εἰσῆχθησαν ἔξωθεν» καὶ εἰς γενικὸν σχόλιον⁶ λέγει: «Ἐνδιάγνωστος μυκηναϊκὴ ἐπίδρασις παρατηρεῖται ἐπὶ τῆς μινωϊκῆς κεραμικῆς τῆς περιόδου ταύτης· ὁρισμένα μυκηναϊκὰ ΙΙΙ β σχήματα καὶ μορφαὶ παρελήφθησαν καὶ ὁρισμένα μυκηναϊκὰ σχέδια τῆς αὐτῆς χρονολογίας ἐπίσης ἀντεγράφησαν. Γενικὸς παραλληλισμὸς ἐπίσης παρατηρεῖται εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν σχημάτων τῶν ψευδοστόμων: δὲν εἶναι ἐντελῶς βέβαιον, ἂν τοῦτο δέον νὰ ἀποδοθῆ εἰς ἐπίδρασιν ἢ εἰς ἐπὶ τὸ αὐτὸ σύγκλισιν». . . . . «Ἡ Μυκηναϊκὴ ΙΙΙc1 καὶ ΥΜ ΙΙΙ β2 κατηγοροῦνται συνδέονται δι' ἀμοιβαίων ἐπιδράσεων». Ἡ μαρτυρία τῆς κεραμικῆς εἶναι ἀμφίβολος· ἡ μυκηναϊκὴ ἐπίδρασις δὲν δύναται ἀναγκαιῶς νὰ ἀποδοθῆ εἰς τοὺς μυκηναίους μετανάστας· δύναται νὰ οφείλεται εἰς ἀπλῆν πολιτιστικὴν ἐπίδρασιν. Ἐπίσης τὰ εὐρήματα

³) Evans, The prehistoric Tombs of Knossos, «Archaeologia» LIX, 1906, σσ. 132 κ.ἑξ.

⁴) Βλ. τὸν κατάλογον ἐν A. Furumark, The Chronology of Mycenaean Pottery, Stockholm 1941, σσ. 104 κ.ἑξ.

⁵) Αὐτόθι, σ. 82.

⁶) Αὐτόθι, σ. 108.

ἠλέκτρον εἰς τὴν Κρήτην δεικνύουν μόνον σχέσεις πολιτισμοῦ⁷.

Ἄλλως ἔχει τὸ πρᾶγμα ἀναφορικῶς μὲ τὰς οἰκήσεις καὶ τοὺς τάφους. Ἐγένοντο ἐπὶ τόπου καὶ ἂν μυκηναϊκὰ ἔχῃ ἀποκαλύπτωνται εἰς αὐτά, δέον νὰ ὑποτεθῆ ὅτι ὀφείλονται εἰς τὰ ἰδιαίτερα ἔθιμα τοῦ κατασκευάσαντος λαοῦ: θὰ ἔδει νὰ εἶναι Μυκηναῖοι. Εἰς τὰ Γουρνιά κατασκευάσθη ἐν τῷ μέσῳ τῶν θρειπίων τῆς μινωικῆς πόλεως μυκηναϊκὸν μέγαρον⁸.

Ὑπάρχουν διαφοραὶ εἰς τὰ νεκρικὰ ἔθιμα, π.χ. αἱ πύλιναι λάρανακες εὐρίσκονται μόνον εἰς τὴν Κρήτην καὶ μάλιστα εἰς σημαντικὸν ἀριθμὸν. Ἡ πρώτη μου παρατήρησις εἶναι ὅτι, ἐνῶ οἱ τάφοι εἶναι ἐκπληρικτικῶς σπάνιοι εἰς τὰς παλαιότερας περιόδους—μετὰ τὴν ΜΜΙ—, πολὺ μεγάλος ἀριθμὸς ΥΜ τάφων ἀνευρέθη⁹. Δύναται νὰ εἰκάσῃ τις ὅτι τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν μεγαλυτέραν φροντίδα πού καταβάλλεται κατὰ τὰ μυκηναϊκὰ ἔθιμα διὰ τὴν ταφήν.

Περαιτέρω θολωτοὶ τάφοι ἐμφανίζονται εἰς τὴν Κρήτην ἀπὸ τῆς περιόδου ταύτης καὶ ἐπέκεινα. Ὑπάρχουν πολλοὶ ἐξ αὐτῶν, τὸ πλεῖστον μικροί, περίπου δύο μέτρα τὴν διάμετρον, καὶ πτωχοί. Τινὲς ἐξ αὐτῶν ἔχουν τετράγωνον δωμάτιον μὲ θολωτὴν ὀροφήν, ἄλλοι εἶναι πεταλόσχημοι (Κοῦρες) ἢ ἄλλως ἀκανόνιστοι (Πλάτη). Ἐνίοτε εὐρίσκονται καθ' ὁμάδας. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀνασκοπήσωμεν τὸ ὕλικόν τοῦτο—εὐρίσκεται παρὰ P e n d l e b u r g y, ὅστις συνώψισε τὴν ἐξέλιξιν ἀριστοτεχνικῶς. Οἱ πρωιμότεροι θόλοι, ἀνήκοντες εἰς τὴν ΥΜΙΙ περίοδον, εἶναι κατ' αὐτὸν¹⁰ οἱ τῶν Λαμανίων, τῆς Πραισοῦ, τοῦ Μάλεμε, τῶν Μουλιανῶν καὶ τοῦ Ἀγ. Θεοδώρου· ὁ τελευταῖος εἶναι ὁ μόνος ἀληθῆς θόλος τῆς Χαλκῆς Ἐποχῆς καὶ φαίνεται ἐκ τοῦ περιεχομένου του ὅτι ἀνήκει εἰς τὸ τέλος τῆς ΥΜΙΙ περιόδου. Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Σιδηρᾶς Ἐποχῆς ὁ τύπος εἶναι ἀρκετὰ κοινός. Κατὰ τὴν μεταβατικὴν πρωτογεωμετρικὴν περίοδον οἱ θάλαμοι εἶναι γενικῶς ὀρθογώνιοι, ἀλλὰ ὑπάρχουν πραγματικοὶ θόλοι, π.χ. εἰς τὴν Πραισόν¹¹. Οἱ θόλοι ἐπανερχοσιμοποιήθησαν διὰ δευτέρους ἐνταφιασμοὺς κατὰ τὴν γεωμετρικὴν περίοδον¹².

⁷) E v a n s, Palace of Minos, II, σ. 174 σημ. 2 καὶ 3. Πλείονα βλ. εἰς τὸ βιβλίον μου Homer and Mycenae, σ. 77.

⁸) F. O e l m a n n, Ein achaïisches Herrenhaus auf Kreta, «Archäol. Jahrbuch» XXVII (1912), σσ. 38 κ.ἑξ. Δὲν εἶμι βέβαιος ὅτι δὲν σφάλλει ὁ Oelmann· θὰ ἔδει ἡ γνώμη του νὰ ἐλεγχθῆ δι' ἐξετάσεως τῶν θρειπίων.

⁹) Ὁ κατάλογος τοῦ K a r o ἐν Pauly-Wissowa's Realencyclopädie, XI, σ. 1786 δύναται σήμερον νὰ ἐπαυξήθῃ σημαντικῶς.

¹⁰) P e n d l e b u r g y, The Archaeology of Crete, σσ. 242 κ.ἑξ.

¹¹) Αὐτόθι, σ. 306.

¹²) Αὐτόθι, σ. 319.

Εἶναι ἀδύνατον νὰ θεωρήσῃ τις τοὺς θόλους τούτους ὡς προελθόντας ἐκ τῶν ΠΜΙΙΙ - ΜΜΙ θόλων τῆς Μεσσαρᾶς: ὑπάρχει χάσμα τριῶν τετάρτων μιᾶς χιλιετηρίδος μεταξὺ τούτων καὶ τῶν ΥΜΙΙΙ θόλων. Ἐπὶ πλέον ὑπάρχουν οὐσιώδεις διαφοραὶ εἰς τὴν κατασκευὴν. Ἡ γνώμη τοῦ Ξανθουδίδου, πού τοὺς ἐδημοσίευσεν εἰς ἓνα θανμάσιον ἔργον, ὅτι ὑπῆρξαν θολωτοί, διαμφισβητεῖται καὶ δὲν εἶναι πιστευτή¹³. Δὲν ἦσαν ὑπόγειοι, ἀφοῦ τὸ δάπεδόν των μόλις ὀλίγας ἴντσας εἶναι χαμηλότερον τοῦ περιβάλλοντος ἐδάφους. Ὑπάρχουν θόλοι ἠχοδομημένοι ἐπὶ ἐπιπέδου ἐδάφους εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα· εἰς τὰ Μπόντια τῆς Τριφυλίας¹⁴, καλύπτονται ὑπὸ τύμβον, ἐνῶ οἱ θόλοι τῆς Μεσσαρᾶς ὄχι. Κυρίως ἔχομεν κατὰ νοῦν τοὺς μεγαλοπρεπεῖς καὶ πασιγνώστους θόλους τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ἀλλὰ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ λησμονῶμεν ὅτι ὑπάρχει ἀριθμὸς τις μικρῶν καὶ πτωχῶν θόλων διεσκορησμένων ἀνά τὴν χώραν, π.χ. εἰς τὴν Ἀττικὴν οἱ τῆς Ἐλευσίνος, τοῦ Μενιδίου, τοῦ Θορικοῦ, τοῦ Μαραθῶνος, εἰς τὴν Ἀρκαδίαν τοῦ Σαρανταποτάμου, εἰς τὴν Μεσσηνίαν οἱ τοῦ Κάμπου καὶ τῆς Τραγίνας, εἰς τὴν Λακωνίαν τῆς Ἀρκίνης, εἰς τὴν Θεσσαλίαν τοῦ Λιμνίου κλπ. κλπ. Θολωτοὶ τάφοι ὑπῆρξαν κοινοὶ ἐπὶ τῆς στερεᾶς κατὰ τοὺς ὑστερῶς μυκηναϊκοὺς χρόνους καὶ ἀναμφιβόλως Ἀχαιοὶ μετανάσται μετέφεραν τὸ ἔθιμον τῆς οἰκοδομῆς τούτων τάφων εἰς τὴν Κρήτην.

Ὅμιλῶν διὰ τοὺς ΥΜΙΙΙ θόλους τῆς Κρήτης ὁ Pendlebury λέγει ὅτι δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν βαθμιαίαν διείσδυσιν τῶν τύπων τῆς στερεᾶς εἰς τὴν ἐξέλιξιν ἀπὸ τοῦ τετραγωνικοῦ τάφου, τοῦ μὲ θόλον μορφῆς βυτίου ἢ τροπίδος ἢ μὲ ἐπίπεδον κορυφῆν, εἰς τὸν πραγματικὸν θόλον. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι οἱ θόλοι ἐγένοντο κοινοὶ εἰς τὴν Κρήτην κατὰ τὴν μεταβατικὴν περιόδον, ὅταν τὰ ἑλληνικὰ στοιχεῖα τοῦ πληθυσμοῦ ἐπεκράτησαν ὅσον ποτέ. Ἦθελον τάφους τοῦ σχήματος τὸ ὁποῖον ἐγνώριζον ἀπὸ τὴν πατρικὴν των γῆν, ἀκόμη καὶ ἂν ἐπρόκειτο νὰ οἰκοδομοῦν μόνον μικροὺς καὶ πτωχοὺς θόλους, ἢ ἐκάλυπτον τὸν θάλαμον τοῦ τάφου μὲ ἐκφορικὸν θόλον.

Ὁ ἀρχαιότερος καὶ πλέον ἀξιόλογος θόλος εἰς τὴν Κρήτην εἶναι πάντοτε ὁ ἀνακαλυφθεὶς μικρὸν πρὸ τοῦ πολέμου εἰς τὴν Κεφάλαια νοτίως τῶν Ἴσοπάτων παρὰ τὴν Κνωσόν¹⁵. Εἶναι ὄχι μόνον ὁ ἀρχαιότερος, ἀλλὰ καὶ ὁ μεγαλύτερος καὶ μεγαλοπρεπέστερος τῶν κρητικῶν θόλων, ἔχων διάμετρον ὑπερβαίνουσαν ὀλίγον τὰ 5 1/2 μ., προθάλαμον καὶ δρόμον. Ἡ δόμησίς του εἶναι μὲ καλοὺς πελεκητοὺς λίθους

¹³) Αὐτόθι, σ. 64.

¹⁴) Ἀνεκαλύφθησαν καὶ ἀνεσκάφησαν ὑπὸ τοῦ Λε Valmin· βλ. «Bulletin de la Société des Lettres de Lund», 1926-27 ἀρ. 1.

¹⁵) «Journal of Hellenic Studies» I, IX, 1939, σσ. 203 κ.εξ.

ἀσβεστολίθου. Δύο ἐξ αὐτῶν φέρουν οἰκοδομικὸν σῆμα μιᾶς τριαίνης καὶ δύο ἄλλων μινωικῶν γραμμάτων. Αἱ εἴσοδοι πρὸς τὸν δρόμον καὶ πρὸς τὸν θάλαμον ἦσαν τειχισμένα μετὰ λίθους. Ὁ θάλαμος περιεῖχε τέσσαρα ὀρύγματα, τῶν ὁποίων τρία ἦσαν βαθέα καὶ ἓν ἀβαθές, μορφούμενον ὡς λουτήρ. Τοῦτο ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς πρὸς τὰ σκάμματα εἰς τὸν θολωτὸν τάφον τοῦ Βασιλέως εἰς τὴν Μιδεάν (πβλ. κατωτέρω). Ἐπιτυχῶς ἔχομεν μόνον μίαν προκαταρκτικὴν ἐκθεσιν, μὴ παρέχουσαν ἀκριβῆ χρονολόγησιν, καὶ ἀτυχῶς ὁ τάφος ἦτο σεσυλημένος. Ἐξυπακούεται ὅτι θὰ ἦτο πρόωρον νὰ τὸν χρονολογήσῃ τις ἀκριβῶς, πρὶν ἢ μελετηθῇ τὸ ὕλικόν, ἀλλὰ φαίνεται πιθανὸν ὅτι κατεσκευάσθη κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ τελευταίου ἀνακτόρου τοῦ Μίνως καὶ ὅτι ἐξηκολούθησε νὰ χρησιμοποιῆται μέχρι τοῦ τέλους τῆς μινωικῆς περιόδου, ὁπότε φαίνεται ὅτι ἐχρησίμευσεν ὡς ὀστεοφυλάκιον.

Ἐπὶ τῆς ἀπορίας ἀπὸ τοῦ μεγάλου θόλου ἴσως ὁ τάφος τοῦ πρώτου ἀγίου κυρίου τῆς Κνωσοῦ; Ἐπιθυμῶ νὰ φαντασθῶ ὅτι μινωίτης βασιλεὺς θὰ ᾤκοδόμησεν τὸν τάφον τοῦ ἀντιγράφων μυκηναϊκῶν πρότυπα¹⁶, ἀλλὰ εἰς μυκηναϊκὸν κατακτητὴ θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιβίβῃ εἰς τοὺς μινωίτας ὑπηκόους του νὰ οἰκοδομήσουν μεγαλοπρεπῆ θόλον, οἷον τὸν ἐπεθύμει. Ἐάν ἡ μέλλουσα νὰ γίνῃ δημοσίευσις δείξῃ ὅτι ὁ τάφος περιεῖχε ὕμνησιν ἀντικείμενα, θὰ εἶναι ὅτι ἀναμένεται ὑπὸ τὰς συνθήκας, ὡς ὑποθετικῶς καθωρίσαμεν.

Εἰς μυκηναϊκοὺς λαξευτοὺς τάφους τῆς στερεᾶς συχνὰ ὑπάρχουν κόγχαι εἰς τὸν τοῖχον τοῦ θαλάμου, χρησιμοποιούμεναι διὰ ταφᾶς ἢ νεκρικῆν λατρείαν. Ἐπιθυμῶ εἶναι σκάμματα ἢ ὀρύγματα ἐπὶ τῶν δαπέδων τοῦ θαλάμου ἢ καὶ τοῦ δρόμου. Ἐχρησιμοποιούντο γενικῶς δι' ἀπόθεσιν λειψάνων προγενεστέρων ταφῶν, σπανιότερον δι' ἀρχαίους ἐνταφιασμούς¹⁷. Ἡ ἀπὸ τῆς διατάξεως ἀνευρίσκεται εἰς ὕμνησιν λαξευτοὺς τάφους τῆς Κρήτης. Ὑπάρχουν μεγάλαι κόγχαι εἰς τοὺς τοίχους τῶν τάφων τινῶν τοῦ κοιμητηρίου Μαῦρο σπήλιον παρὰ τὴν Κνωσὸν (εἰς τὸν V C, εἰς τὸν διάδρομον τοῦ IX D καὶ εἰς τὸν XVII A), ἀλλὰ ἄνευ ἐνδείξεως ὡς πρὸς τὸν προορισμὸν των¹⁸. Κόγχαι καὶ λιθόκτι-

¹⁶) Τοῦτο εἶναι σύμφωνον μετὰ τὴν χρονολόγησιν ὑπὸ τοῦ W a c e τῶν θόλων τῶν Μυκηναίων. Ἀποδίδει τοὺς δύο παλαιότερους θόλους εἰς τὸ τέλος τῆς Y E I, τὸν τάφον τοῦ Αἰγίσθου εἰς τὴν μεσοβατικὴν ἀπὸ Y E I εἰς Y E II, κλπ. «Annual of the British School at Athens, XXV, σσ. 391 κ.εξ.

¹⁷) Βλ. τὸ βιβλίον μου Minoan and Mycenaean Religion, σσ. 517 κ.εξ., τοῦ ὁποίου ἀναθεωρηθεῖσα ἕκδοσις, περικλείουσα τὰ νεώτερα εὐρήματα, προετοιμάζεται. Διὰ τοιαῦτα βλ. εἰδικῶς W a c e, Chamber Tombs at Mycenae, καὶ B l e g e n, Prosymna.

¹⁸) «Annual κλπ.» XXVIII σ. 246 καὶ 264.

στον ὄρυγμα ἢ σκάμμα εὐρίσκονται ἐπίσης εἰς τὸν βασιλικὸν τάφον τῶν Ἰσοπάτων, τὴν οἰκοδομὴν τοῦ ὁποίου ἀνάγει ὁ Sir Arthur Evans, εἰς τὴν ΜΜΙΙΙ. Οὕτω ἡ ἔνδειξις μυκηναϊκῆς καταγωγῆς τῶν κογχῶν εἰς τοὺς τάφους τοῦ Μαυροσπήλιου δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀσφαλῆς.

Περὶ σφόδρα κάπως δίδω πίστιν εἰς τὴν μυκηναϊκὴν καταγωγὴν τῶν ὄρυγματων ἢ σκαμμάτων. Εἶναι πολὺ κοινὰ εἰς τοὺς τάφους τῆς στερεᾶς καὶ ἐκάστη νέα ἀνασκαφὴ προσθέτει νέα παραδείγματα, π.χ. εἰς τὴν νεκρόπολιν Καλκάνη παρὰ τὰς Μυκήνας καὶ εἰς τὴν Πρόσυμναν. Τὰ σκάμματα εἰς τὸν θόλον τοῦ βασιλέως εἰς τὴν Μιδεάν εἶναι ἰδιαιτέρως σημαντικά¹⁹. Ἐσημείωσα ἀνωτέρω τὴν ὁμοιότητα μεταξὺ τοῦ θολοῦ τοῦ τάφου τῆς Κεφάλας καὶ τοῦ τῆς Μιδεᾶς ὡς πρὸς τὰ σκάμματα τοῦ δαπέδου. Τὰ αὐτὰ ὄρυγματα ἀπαντοῦν εἰς τοὺς τάφους τοῦ Μαυροσπήλιου. Εἶναι μικραὶ κοιλότητες εἰς τὰ δάπεδα τῶν τάφων ΙΙΙ καὶ ΙΧ Α: ἡ πρώτη ἦτο κενή, ἡ δευτέρα περιεῖχεν ἀσιτραγάλους αἰγὸς ἢ προβάτου καὶ τεμάχια πυραύνου μετ' ἀνθράκων. Μικραὶ κοιλότητες εὐρέθησαν εἰς τὸ δάπεδον ἐκατέρωθεν τῶν θυρῶν τῶν τάφων XXI καὶ XII, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἔνδειξις ὡς πρὸς τὴν χοῆσιν των²⁰. Πιστεύω ὅτι ἡ πιθανωτέρα ἐκδοχὴ εἶναι ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ μετανάστει μετέφεραν μεθ' ἑαυτῶν εἰς τὴν Κρήτην τὴν συνήθειαν τῆς κατασκευῆς τοιούτων κογχῶν καὶ ὄρυγματων εἰς τοὺς λαξευτοὺς τάφους.

Ὁ Forsdyke παραδέχεται τελετουργίαν θυσίας εἰς τὸν τάφον τοῦ Μαυροσπήλιου. Τοιαύτη εἶναι γνωστὴ εἰς τὴν στερεάν, ὅπου ἀνθρακες ἀνευρίσκονται εἰς πολλοὺς τάφους. Ἀπὸ τὰς ἐνδείξεις τῶν τάφων τῆς Μιδεᾶς, ποὺ ἀνέσκαψεν ὁ Persson, φαίνεται ὅτι νεκρικὰ τινα δῶρα καὶ ἐπιτάφια θύματα ἐκαίοντο. Τὸ περιεργον εὔρημα τοῦ Καρτεροῦ (Ἄμνισοῦ) γίνεται κατανοητὸν ἐκ τοῦ ἐθίμου τούτου. Ὑπὸ τὰς λάρνακας τοῦ τάφου ἀνευρέθησαν ἀγγεῖα, πολλὰ τῶν ὁποίων ἦσαν πλήρη ἀνθράκων. Ἀνθρακες ἀνευρέθησαν καὶ ἐντὸς μιᾶς τῶν λαρνάκων²¹. Προφανῶς ὁ ἀνθραξ ἦτο κατὰ βαθμῶν τινα ἱερός καὶ τοῦτο δύναται νὰ ἐρμηνευθῆ ἴσως μόνον διὰ τοῦ μνημονευθέντος μυκηναϊκοῦ νεκρικοῦ ἐθίμου. Ἰχνη πυρὸς εἶναι ἀγνωστα εἰς τοὺς μινωικοὺς τάφους μετὰ τὴν ἐποχὴν τῶν κοινοταφίων τῆς Μεσορᾶς.

Εἶναι πολὺ γνωστὴ ἡ ἀφθονία τῶν εἰδώλων εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς

¹⁹) A. W. Persson, *The Royal Tombs at Dendra*, «Acta Societatis humaniorum litterarum Lund», XV, σσ. 19 κ.ἑξ., βλέπε μάλιστα εἰκ. 22, σ. 28.

²⁰) «Annual κλπ.» XXVIII, σσ. 246 κ.ἑξ.

²¹) «Δελτίον Ἀρχαιολογικόν», XI 1927-8, σσ. 68. A. W. Persson, *The Royal Tombs at Dendra, and New Tombs at Dendra*.

τάφους. Εὐρίσκονται πάρα πολλά, καὶ νέα παραδείγματα προέρχονται ἀπὸ ἕκαστον νέον ἀνοιγόμενον τάφον²². Τοῦτο ἀποτελεῖ πολὺ ἐμφανῆ ἀντίθεσιν πρὸς τὰ μινωικὰ νεκρικὰ ἔθιμα, ἀφοῦ εἰδῶλα δὲν εὐρίσκονται εἰς μινωικοὺς τάφους. Τὰ εἰδῶλα τὰ ἀνευρεθέντα εἰς τάφον τῆς Ἀγ. Τριάδος εἶναι φαινομενικῆ μόνον ἐξαιρέσις, διότι ταῦτα δὲν ἀνήκουν εἰς τὰ κτερίσματα τοῦ τάφου²³. Ἡ μόνη πραγματικὴ ἐξαιρέσις εἶναι δύο ΜΜ εἰδῶλα ἀνευρεθέντα εἰς τάφους τῶν Γουρνῶν²⁴. Μυκηναϊκὰ εἰδῶλα εἶναι πολὺ σπάνια εἰς τὴν Κρήτην. Ὀλίγα ἀνευρέθησαν εἰς τὴν Φαιστόν²⁵. Ὅμως δύο εἰδῶλα ἀνευρέθησαν εἰς τοὺς τάφους VII καὶ II τοῦ Μαυροσπήλιου, οἵτινες περιεῖχον ΥΜΠΙ ἀγγεῖα²⁶. Τὰ δύο εἰδῶλα ἔχουν τὸ σύνηθες μινωικὸν σχῆμα, μὲ τὸ κάτω τοῦ σώματος κωδωνόσχημον. Τὸ πρῶτον τῶν μνημονευθέντων εἰδώλων, μία γυνὴ κρατοῦσα παῖδα, ἐθεωρήθη ὑπὸ τοῦ Sir Arthur Evans ὡς παράστασις τῆς μινωικῆς Θεᾶς Μητρός²⁷. Τοῦτο εἶναι ἀδύνατον. Εἰδῶλα θεῶν δὲν ἀπετίθεντο εἰς τάφους. Ὅτι μυκηναϊκὰ εἰδῶλα ἐνίοτε ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τὴν οἰκιακὴν λατρείαν εἶναι ἐντελῶς ἄλλο πρᾶγμα. Τὰ εἰδῶλα ἠδύναντο νὰ χρησιμοποιηθοῦν διὰ διαφόρους σκοποὺς ἀναλόγως τῶν περιστάσεων. Εἰς τοὺς τάφους εἶχον ἄλλην ἔννοιαν. Καὶ ὑπάρχουν μυκηναϊκὰ εἰδῶλα φέροντα παῖδα²⁸.

Ἀποτολμῶ νὰ ἀναγνωρίσω εἰς τὴν ἀπόθεσιν εἰδώλων ἐντὸς τάφου τὴν μεταφορὰν κοινοῦ μυκηναϊκοῦ ἔθιμου. Τὰ εἰδῶλα ταῦτα, τὰ ἀνευρεθέντα εἰς τὸ νεκροταφεῖον τοῦ Μαυροσπήλιου, δὲν ἔχουν τὸ μυκηναϊκὸν ἀλλὰ τὸ μινωικὸν σχῆμα: εἶναι κωδωνόσχημα. Ἀλλὰ εἶναι εὐνόητον ὅτι ὁ θέλων νὰ καταθέσῃ εἰδῶλα ἐντὸς τάφου ἤρκεῖτο μὲ τὰ ὑπάρχοντα προχείρως καὶ ταῦτα ἦσαν τὰ κωδωνόσχημα, τῶν ὁποίων ἡ κατασκευὴ ἐσυνεχίσθη καὶ περαιτέρω.

²²) Βλ. Minoan-Myc. Religion, σσ. 280 κ.ἑξ. Πρόσθετες π.χ. τὰ εὐρήματα ἐκ τῆς νεκροπόλεως Καλκάνη παρὰ τὰς Μυκῆνας καὶ τὰ ἐκ τῆς Προσύμνης.

²³) Βλ. Minoan-Myc. Religion, σ. 258 κ.ἑξ. Ἡ Luisa Banti, Culti di H. Triada, «Annuario d. Scuola archeologica di Atene», N.S. III-IV, σ. 23 κ.ἑξ., διαμφισβητεῖ ἐκ στρωματογραφικῶν λόγων τὸ ὑπ' ἐμοῦ προβληθέν, ὅτι ὁ ἐνταφιασμός ἐγένετο ἐντὸς ἐγκαταλελειμμένης οἰκίας. Ὅμως καὶ αὕτη ὑποθέτει ὅτι τὰ εἰδῶλα δὲν ἀνήκουν εἰς τὴν ταφήν, ἂν καὶ δὲν διασαφεῖ τὴν σχέσιν των πρὸς ταύτην.

²⁴) «Δελτίον Ἀρχαιολογικόν» IV, σ. 47 σημ. 4 καὶ σ. 53 εἰκ. 3.

²⁵) «Monumenti Antichi» XII, σσ. 123 κ.ἑξ. εἰκ. 52. Πβλ. Minoan-Myc. Religion, σ. 260.

²⁶) «Annual κλπ.» XXVIII, σ. 263 πίν. XXI καὶ σ. 254 εἰκ. 83. Πβλ. Evans, Palace of Minos, II, σσ. 555 κ.ἑξ.

²⁷) Αὐτόθι. Πβλ. Picard, Les religions préhelléniques, σσ. 204 κ.ἑξ.

²⁸) Βλ. Minoan-Myc. Religion, σσ. 261 κ.ἑξ.

Τέλος τολμῶ νὰ υποβάλω μίαν ὑπόθεσιν διὰ τὴν κατανόησιν τῶν τοιχογραφημάτων τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἀγ. Τριάδος, περὶ τῶν ὁποίων τόση ἐγένετο συζήτησις²⁹. Τὸ αἶνιγμα, ὅτι ἐνῶ αἱ εἰκόνες αὐταὶ προορίζονται διὰ νεκρικὴν χρῆσιν, παριστοῦν σκηναὶς τῆς μινωικῆς λατρείας τοῦ θείου, δὲν ἐλύθη εἰσέτι, οὐδὲ ἐπετεύχθη ἐπ' αὐτοῦ καθολικὴ συμφωνία. Πράγματι ἡ μόνη μορφή, ἡ ὁποία δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἐνθυμίζουσα νεκρικὴν λατρείαν εἶναι ἡ ἄκαμπτος μορφή, ἡ περιτυλιγμένη εἰς τὸ ἔνδυμά της καὶ ἰσταμένη πρὸ τοῦ τάφου (ἢ τοῦ ναοῦ, ἂν θεωρηθῆ ὡς θεός). Αἱ σκηναί, ὡς εἶπομεν, ἐλήφθησαν ἀπὸ τὴν λατρείαν τοῦ θείου, ἀλλὰ εἶναι προφανῆ καὶ αἰγυπτιακὰ στοιχεῖα, ὡς ὁ *Paribeni* καὶ ἐγὼ αὐτὸς ἐδείξαμεν. Γνωρίζομεν πολὺ ὀλίγα διὰ τὰ νεκρικὰ ἔθιμα τῆς Χρυσῆς Ἐποχῆς τῶν Μινωιτῶν, ἀλλὰ γνωρίζομεν ὅτι τάφοι τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι καταπληκτικῶς σπάνιοι καὶ τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι συμπτωματικόν, ἔπειτα ἀπὸ τόσα εὐρήματα καὶ τόσας ἀνασκαφάς Ἐξ ἄλλου γνωρίζομεν τὴν πολυτελεῆ ταφικὴν λατρείαν τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος καὶ ἀκόμη θανατοῦμεν τοὺς μεγαλοπρεπεῖς τάφους τοὺς οἰκοδομηθέντας διὰ τοὺς ἀρχηγούς, ὡς καὶ τὰ πλούσια αὐτῶν κτερίσματα. Ἡ συνέχισις τῆς ἰδιαίτερας αὐτῆς λατρείας τοῦ νεκοῦ ὑπῆρξεν ἡ ἠρωολατρεία.

Ἐπειδὴ ἔπιτραπῆ νὰ ἐκφέρωμεν τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι αἱ περίτεχνοι ἐκεῖναι εἰκόνες ἐγένοντο δι' ἓνα μυκηναῖον ἀρχηγόν, ὅστις κατέλαβε τὴν Ἀγ. Τριάδα. Εἰς μινωίτης καλλιτέχνης, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνετέθη ἡ ἐκτέλεσις τῆς εἰκονογραφίσεως, μετεχειρίσθη κατ' ἀνάγκην τὰ πρότυπα τὰ ὁποῖα ἐγνώριζεν, ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχον μινωικὰ προηγούμενα διὰ νεκρικὴν εἰκονογράφησιν κατέφυγεν εἰς τὴν μόνην λατρείαν τὴν ὁποῖαν ἐγνώριζεν, τὴν λατρείαν τοῦ θείου, καὶ ἐχρησιμοποίησε τὰς μορφὰς αὐτῆς. Ἡ ἐπιθυμία οὕτω τῶν μυκηναίων Ἑλλήνων, νὰ ἴδουν νὰ ἀπεικονίζετο ἡ μεγαλοπρεπὴς λατρεία τοῦ νεκοῦ, περιεβλήθη μινωικὸν ἔνδυμα εἰλημμένον ἐκ τῆς λατρείας τοῦ θείου. Ἴσως μάλιστα νὰ ἀνεμόρφωσε ἡδὴ τὰς χρησιμοποιουμένας κατὰ τὰς ταφὰς τελετουργίας.

Ἐπειδὴ αἰγυπτιακὰ στοιχεῖα εἶναι ἐμφανῆ, δὲν ἀντιτίθεται εἰς τὴν ἄποψιν ταύτην. Ἡ ἐπικοινωνία τῶν Μυκηναίων μετὰ τὴν Αἴγυπτον ἦτο πολὺ ζωηρὰ κατὰ τὴν Πρώτην καὶ Μέσην Μυκηναϊκὴν Περίοδον. Ἰδιαίτερος ταῦτα ἐτονίσθησαν ὑπὸ τοῦ *Persson* ὅστις ἀνεῦρεν ἔγγραφα τούτων εἰς τοὺς τάφους τῆς Μιδέας³⁰.

²⁹) Αὐτόθι, σσ. 368 κ.ἑξ. Ἐνταῦθα δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν συναφῆ συζήτησιν βλ. *B. Schweitzer*, «Gnomon» IV, 1928, σ. 192. *D. B. Cook*, *Zeus*, II, σσ. 516 κ.ἑξ. *Picard*, *Les religions préhelléniques*, σσ. 168 κ.ἑξ. κ.ἄ.

³⁰) *A. W. Persson*, *New Tombs at Dendra*, «Acta Soc. hum. litt.

Ἡ προταθεῖσα ὑπόθεσις δύναται νὰ κριθῆ κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτῆς ἀξίαν, ἀλλὰ μοῦ φαίνεται ὅτι ἐν μῖγμα μυκηναϊκῆς λατρείας Μεγαλοδυνάμου Νεκροῦ καὶ αἰγυπτιακῆς ἀποθεώσεως τοῦ νεκροῦ, περιβεβλημένον τὸ μινωικὸν ἔνδυμα τῆς λατρείας τοῦ θείου, ἐπεξηγεῖ ἱκανοποιητικῶς τὰς καταπληκτικὰς ἐκεῖνας ταφικὰς εἰκόνας, καταπληκτικὰς διότι παριστοῦν θεῖαν λατρείαν ἐπὶ σαρκοφάγου, ἔνθα ἀπετέθη νεκρός.

Ἐναμένω τὴν ἀντίρρησην ὅτι αἱ εἰκόνες αὗται εἶναι λίαν πρόωμοι, χρονολογούμεναι εἰς τὴν μεταβατικὴν περίοδον ἀπὸ τῆς ΥΜΙΙ εἰς τὴν ΥΜΙΙΙ. Εἶναι ὁ χρόνος, καθ' ὃν ἡ Κνωσοὺς ἠλώθη καὶ ἐσυλήθη, ὁ χρόνος τῆς τελικῆς καταστροφῆς τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ, γεγονότος ἀναμφιβόλως ὀφειλομένου εἰς ἀχαϊκὴν ἐπιδρομὴν. Ἐὰν ἡ ὑπόθεσις μου ὅτι ὁ θόλος τῆς Κεφάλας εἶναι ὁ τάφος τοῦ πρώτου Ἀχαιοῦ βασιλέως τῆς Κνωσοῦ εἶναι ὀρθή, πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ τάφος οὗτος εἶναι περίπου σύγχρονος μὲ τὴν σαρκοφάγον τῆς Ἀγ. Τριάδος. Ὁ πρίγκηψ τῆς Ἀγ. Τριάδος ἢ ἡ ἀκολουθία του συνεμορφώθησαν περισσότερον πρὸς τὰ μινωικὰ ἔθιμα. Δὲν εἶναι καθόλου ἀπίθανον νὰ ὑποθέσῃ τις, ὅτι ἀκριβῶς κατὰ τοὺς χρόνους τούτους εἰς μυκηναῖος ἀρχηγὸς κατέλαβε τὴν Ἀγ. Τριάδα, ἐγκατεστάθη ἐκεῖ ἐπὶ τι διάστημα καὶ ἀπέθανεν ἐκεῖ. Ἐπεσύραμεν τὴν προσοχὴν εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἀχαϊκὰ λείψανα εἶναι ἰδιαίτερος ἐμφανῆ εἰς τὰς διαλέκτους τῆς Κεντρικῆς Κρήτης, ἢ ὅποια θὰ ὑπῆρξε τὸ κύριον τέμμα τῆς καθόδου τῶν Ἀχαιῶν.

MARTIN P. NILSSON

Πανεπιστήμιον τῆς Λούνης, Σουηδία.

Lund», XXXIV, εἰς τὸ κεφάλαιον Mycenae and Egypt, σσ. 176 κ.εξ. καὶ The Royal Tombs at Dendra, σσ. 115 κ.εξ.

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΤΟΥ Δ. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ ΩΣ ΚΥΒΕΡΝΗΤΟΥ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΤΟ 1867

(ΑΠΟ ΤΑ ΠΑΡΑΣΚΗΝΙΑ ΤΟΥ ΛΓΩΝΑ ΤΟΥ 1866-9)

Ἐάν καὶ ὅλοι παραδεχόμεσθε, πὼς ὁ ἀγὼνας τοῦ 1866-9 μονάχα μὲ τὸ Εἰκοσιένα μπορεῖ νὰ συγκριθῆ ὡς πρὸς τὴ σπουδαιότητα, ἐν τούτοις δὲν ἔχει μελετηθῆ ἀρκετὰ ἢ τόσο ἐνδοξη αὐτὴ σελίδα τῆς νεώτερης ἱστορίας μας.

Ἀνάμεσα στὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶναι καὶ τὸ γιατί, ἂν καὶ ἀποφασίσθη νὰ σταλῆ ὁ Δ. Μαυροκορδάτος¹ τὸ 1867 στὴν Κρήτη μὲ τὸν τίτλο τοῦ κυβερνήτου καὶ μὲ ἐξαιρετικὴ ἐξουσία, ὅπως τὸ Εἰκοσιένα ὁ Καποδίστριας, ἐν τούτοις δὲν ἐπραγματοποιήθηκε ἡ ἀπόφαση αὐτή.

Τὸ πρόβλημα αὐτὸ τὸ θίγει ὁ Κριάρης^{1α}, ἀλλὰ οὔτε τὸ ἐξαντλεῖ, οὔτε καὶ ἐκθέτει μὲ ἀκρίβεια τὰ σχετικὰ γεγονότα, ὅπως θὰ δοῦμε πρὸ κάτω.

Γι' αὐτὸ, ἐπειδὴ ἔχω ὑπ' ὄψη μου ἀρκετὰ ἔγγραφα, ἐπιστολὲς καὶ ἄλλα στοιχεῖα, ποὺ διαφωτίζουν τὴν ὅλη ὑπόθεση, θὰ προσπαθῶ, δημοσιεύοντας καὶ αὐτὰ, νὰ δείξω τὸ πὼς κατέληξε ἡ «Κεντρικὴ ἐπὶ τοῦ Κρητικοῦ Ἐπιτροπῆ Ἀθηνῶν» στὴν ἀπόφαση νὰ σταλῆ ὁ Δ. Μαυροκορδάτος ὡς κυβερνήτης στὴν Κρήτη, πὼς δέχθησαν τὴν πρότασή της οἱ διάφοροι παράγοντες στὴν Κρήτη, γιατί ματαιώθηκε ἡ ἀποστολὴ καὶ πότε καὶ γιατί ὁ Δ. Μαυροκορδάτος ἀπεχώρησε ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ, τῆς ὁποίας ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀγῶνα ἀποτελοῦσε μέλος.

Εἶναι γεγονός ὅτι ἀπὸ τὴν ἀρχή, καὶ προτοῦ ἀκόμη κηρυχθῆ φανερὰ ἡ ἐπανάσταση, εἶχε γίνει σκέψη νὰ τοποθετήσουν ὡς «Γενικὸν ἀρχηγὸν ἀπάσης τῆς νήσου Κρήτης ἐν περιπτώσει πολέμου» τὸ στρατηγὸ Δ. Καλλέργη² καὶ ὅτι, μετὰ τὴν ἀποκήρυξη τοῦ σουλτάνου καὶ

¹) Ὁ Δημήτριος Στ. Μαυροκορδάτος, συγγενὴς τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου—κατὰ τὴν Μ.Ε.Ε. ἐξάδελφος, κατὰ τὸ Ἐγκυκλ. Λεξικὸ τῆς «Πρωίας» ἀνεψιός, — ἐξῆσεν ἀπὸ τὸ 1821 μέχρι τοῦ 1873, καὶ ἀναδείχθηκε ὡς λόγιος, ὡς συγγραφέας καὶ ὡς πολιτικός. Ὅταν ἄρχισεν ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1866, ἔγινε μέλος τῆς «Κεντρικῆς ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς».

^{1α}) Βλ. Π. Κριάρη, Ἱστορία τῆς Κρήτης κλπ. Ἐν Χανίοις 1902, σ. 302· τοῦ ἰδίου: Ἡ μεγάλη κρητικὴ ἐπανάστασις τοῦ 1866-69 καὶ αἱ ἀπὸ τοῦ 1821 πρόδρομοι αὐτῆς, Ἐν Ἀθήναις, 1938, σ. 372-3.

²) Βλ. Ἰ. Π. Μαμαλάκη, Ὁ ἀγὼνας τοῦ 1866-1869 γιὰ τὴν Ἐνω-

τὴν κήρυξη τῆς ἔνωσης, «*συνετάχθη επίσημον ἔγγραφον διὰ τοῦ ὁποίου ἀνηγορεύετο ἀρχηγὸς ὁ Καλλέργης*»³ ἀλλὰ ἐκεῖνος δὲ δέχθηκε γιὰ διάφορους λόγους τὴν ἀρχηγία⁴. Ἀπὸ τότε δὲν κατορθώθηκε νὰ ἀναλάβῃ ἕνας τὴ γενικὴ διεύθυνση τῆς ἐπαναστάσεως στὴν Κρήτη, ἂν καὶ πολλοὶ τὸ εἶχαν σκεφθῆ καὶ τὸ εἶχαν προτείνει, ὅπως ὁ Σακόπουλος⁵, ὁ Ἰωαννίδης κ.ἄ.⁶, γιὰτὶ δὲ συμφωνοῦσαν στὸ πρόσωπο τοῦ ἀρχηγοῦ. Γι' αὐτὸ ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ εἶχε συστήσει τουλάχιστο «*τὴν μόρφωσιν κυβερνήσεως*», ποῦ θὰ ἀνελάμβανε τὴ διεύθυνση τοῦ ἀγώνα καὶ αὐτὸ ὅμως δὲν εἶχε πραγματοποιηθῆ ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 1867⁷.

Στὴν ἀποτυχία συγκροτήσεως μιᾶς κεντρικῆς ἀρχῆς, ποῦ θὰ διηύθυνε τὸν ἀγώνα, ἀπέδιδαν πολλοὶ τὴν ἔλλειψη συνεργασίας τῶν διαφόρων ἀρχηγῶν, διάφορες ἐπιτυχίες τοῦ Μουσταφᾶ Πασᾶ καὶ γενικὰ τὴ δύσκολη θέση ποῦ εἶχε περιέλθει ἡ ἐπανάσταση στὶς ἀρχές τοῦ 1867⁸.

Γι' αὐτὸ ὁ Σακόπουλος, ἀρχές τοῦ 1867, εἶχεν ἀνακινήσει πάλι τὸ ζήτημα τοῦ διορισμοῦ ἑνὸς γενικοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἐπαναστάσεως, ὅπως μπορούμε νὰ συμπεράνωμε ἀπὸ τὴν ἐξῆς ἀπάντησή τοῦ Μ. Ρενιέρη

στὴ τῆς Κρήτης, Ἰ Ἡ ἐπιβολὴ τῆς ιδέας, Θεσσαλονίκη 1942, σ. 88 καὶ 92.

³) Ἡ.ἄ., σ. 117.

⁴) Ἡ.ἄ., σ. 134· πρβλ. καὶ τὶς διαφορὲς παραπομπές καὶ τὴ σημ. 4 τῆς σελ. αὐτῆς.

⁵) Βλ. Ἰ. Π. Μαμαλάκη, Ὁ ἀγώνας τοῦ 1866-1869 κλπ. Π. Ἡ περίοδος τοῦ Μουσταφᾶ-πασᾶ. Θεσ/νίκη 1947, σ. 33.

⁶) Ἡ.ἄ., σ. 34, 36, 33.

⁷) Ἡ.ἄ., σ. 36^ο.

⁸) Πρβλ. ἔ.ἄ. σελ. 56, 87, 95, 108, 111, 119 κ.ἄ. Καὶ ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ Ἀθηνῶν γράφει πρὸς τὴ Γ'εν. Συνέλευση τῶν Κρητῶν στὶς 12 Νοεμβρίου 1866: «*Ἄλλη ὁμως οὐσιωδεστέρα αἰτία τῆς ἐξ ἀρχῆς παραλυσίας τῶν πραγμάτων τῆς Κρήτης εἶναι, ὅπως πολλάκις σὰς τὸ ἐγράψαμεν, ἡ ἔλλειψις κεντρικῆς κυβερνήσεως. Μία Συνέλευσις, καίπερ συγκειμένη ἐκ τῶν ἐκλεκτῶν ἀντιπροσώπων τῶν ἐπαρχιῶν, δὲν δύναται ποτε ν' ἀναπληρώσῃ τὴν Κυβέρνησιν, ἀφοῦ μάλιστα οἱ ἀντιπρόσωποι οὗτοι εἶναι συγχρόνως καὶ ὀπλαρχηγοὶ καὶ πρέπει νὰ τρέχωσι τῆδε κακείσε, ὅπως πολεμῶσι τὸν ἐχθρόν. Τώρα δὲ ἀφοῦ, ὡς μᾶς γράφετε, ἤρχισάν τινες τῶν πληρεξουσίων ν' ἀποσύρῳνται εἰς τὰ ἴδια, ἡ Συνέλευσις ὀλίγον κατ' ὀλίγον φοβούμεθα, ὅτι θέλει διαλυθῆ καὶ δὲν θὰ ὑπάρχῃ πλέον μία μόνιμος καὶ νόμιμος ἀρχὴ ἀντιπροσωπεύουσα τὸν Κρητικὸν λαὸν ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς. | Διὰ τοῦτο εἶναι ἀνάγκη καὶ ἀνάγκη κατεπεύγουσα νὰ συστήσῃ ἡ Συνέλευσις πρὶν ἢ διαλυθῆ μίαν προσωρινὴν πενταμελῆ κυβέρνησιν συγκειμένην ἐξ ἑνὸς διακεκριμένου ἀτόμου ἐξ ἐκάστου τῶν 5 τμημάτων τῆς Κρήτης | Ἡ δὲ προσωρινὴ αὐτὴ Κυβέρνησις α') νὰ ἐκδώσῃ εὐθὺς προκήρυξιν πρὸς τὸν λαὸν ἐνθαρρύνουσα αὐτὸν εἰς τὸν ἡρωϊκὸν τοῦ ἀγώνα, β') ν' ἀναγγεῖλῃ εἰς τοὺς Προξένους τὴν ὑστάσιν τῆς, γ') νὰ μοιράσῃ διπλώματα 1000 ἀρχῶν 500 ἀρχῶν (κλπ) πρὸς ἔγερσιν τῆς φιλοτιμίας, δ') νὰ ἐκδίδῃ χρωστικὰς ὁμολογίας πληρωτέας μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν πρα-*

σ' αὐτόν, μὲ χρονολογία 7 Ἰανουαρίου 1867⁹: «*Ἡ ἔλλειψις διευθύνσεως δεῖται μεγαλυτέρας σκέψεως, ἢ ὅση ἠδύνατο νὰ γίνῃ ἀπὸ χθές, ὅτε ἐλήφθησαν τὰ γράμματά σας, μέχρι σήμερον, ὅτε ἀναχωρεῖ τὸ ἀτμοκίνητον. Ἐμείναμεν σχεδὸν ὅλοι σύμφωνοι, θεωροῦντες ἀναγκαῖον τὸ μέτρον τῆς ἀποστολῆς προσώπου πολιτικοῦ, ὅπερ νὰ διευθύνῃ καὶ ὀργανίση τὴν ἐπανάστασιν διὰ τῶν μέσων, ἅτινα θέλει θέσει εἰς τὴν διάθεσίν του ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ. Τὸ δύσκολον εἶναι ἡ ἐκλογή προσώπου, ἀλλὰ μέχρι τοῦ προσεχοῦς ταχυδρομείου τὸ ζήτημα θέλει λυθῆ».*

Καὶ στὶς 11 ὁμοῦς τοῦ Γενάρη δὲν εἶχε πάρεῖ ἀκόμη ὀριστικὴ ἀπόφασις ἡ Ἐπιτροπὴ, γιὰ τὴν ἡμέρα αὐτὴ γράφουν στὴ Γ. Συνέλευσις: «*Τὸ ταχυπόρον ἀτμόπλοιον, ὅπερ μᾶς στέλλεται ἐξ Ἀγγλίας, περιμένεται κατ' αὐτὰς*¹⁰. *Ἄμα φθάσῃ καὶ οὕτω διευκολυνθῆ ἡ συγκοινωνία, ἐν μέλος τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς μὲ πληρεξουσιότητα αὐτῆς καὶ μὲ τὰ ἀναγκαῖα ἐφόδια θέλει μεταβῆ αὐτόσε, ὅπως συνεννοηθῆ μεθ' ὁμῶν καὶ τῶν ἀρχηγῶν καὶ διοργανίση τὴν ἐπανάστασιν*¹¹.

Τις ὀριστικὰς ἀποφάσεις τῆς μονάχα στὶς 7 τοῦ Φλεβάρη διαβιβάζει ἡ Κ. Ε. Α. γράφοντας στὴ Γεν. Συνέλευσις¹²: *Κύριοι Πληρεξούσιοι. | Πρὸς τὸν αὐτόθι μεταβαίνοντα κ. Χιονουδάκιν*¹³ *παρεδώκαμεν δύο σχέδια ψηφισμάτων, τὸ μὲν ἀφορῶν τὸν προσωρινὸν πολιτικὸν ὀργανισμὸν τῆς νήσου, τὸ δὲ τὴν ἐκλογὴν τοῦ Κυβερνήτου, σύμφωνα πρὸς τὸ ἄρθρον Γ' τοῦ πολιτικοῦ ὀργανισμοῦ. Πρὸς τὸν ἴδιον κ. Χιονουδάκιν παραδίδομεν τὴν παροῦσαν ἐπιστολὴν μας, ἐξουσιοδοτοῦντες αὐτὸν*

γμάτων, αἵτινες νὰ δίδονται εἰς πληρωμὴν μισθῶν, τροφῶν καὶ ἄλλων ἀναγκαιῶν. [Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Κρήτης (ΙΑΚ), Ἐγγράφα Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Ἀθηνῶν (Ε.Κ.Ε.Α.)].

Καὶ στὶς 3 Δεκεμβρίου 1867 ἀπαντώντας πάλι σχετικὰ ἡ ΚΕΑ πρὸς τὴ Γ. Συνέλευσις γράφει: «*Ἀπαιτεῖτε δεῦτερον, ὅπως συστήσητε μόνιμον καὶ ἰσχυρὸν κυβέρνησιν, μηνιαίαν ἐπιχορήγησιν 100 χιλ. δραχμῶν. Τὴν ἀνάγκην τῶν χρηματικῶν μέσων ἀναγνωρίζομεν καὶ ἐκ τῶν ἐνόμων θέλομεν ἔλθει ἀρωγοὶ εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς Κυβερνήσεως, ὡς περὶ τούτου εἰς τὴν τελευταίαν μας ἐπιστολὴν διελάβομεν. Λέον ὁμοῦς νὰ μορφωθῆ ἡ Κυβέρνησις ἱκανὴ νὰ συντηρῇ τὰ πράγματα καὶ νὰ παρέχῃ ἐχέγγνα καλῆς διαχειρίσεως τῶν συνεισφορῶν τῶν ὁμογενῶν, ἐξ ὧν ζῶμεν μέχρι τοῦδε, καὶ πίστιν πρὸς πραγματοποιίησιν τοῦ δανείου τοῦ ὁποίου τὴν διαπραγματεύουσιν ἡ Γ. Συνέλευσις ἀνέθεσεν εἰς ἡμᾶς καὶ τὸ ὅποιον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ πραγματοποιηθῆ, ὡς ἔχουν τὰ πράγματα ἐν Κρήτῃ σήμερον*». (ἔ.α.)

⁹) Βλ. Ι.Α.Κ. ἔγγραφα Ε.Κ.Ε.Α.

¹⁰) Πρὸκειται γιὰ τὸ «Ἀρχάδι», ποῦ γι' αὐτὸ θὰ ἀσχοληθοῦμε προσεχῶς.

¹¹) Βλ. ΙΑΚ. ΕΚΕΑ.

¹²) Ἐ.ἄ.

¹³) Ὁ Χιονουδάκης στέλλεται μὲ τὸ πρῶτο ταξίδι τοῦ «Ἀρχαδίου» στὰ Σφακιά, γιὰ νὰ ἐνισχύσῃ ἐκεῖ τὴν ἐπανάστασι. (Βλ. Κριάρη, Ἡ μεγάλη Κρητικὴ Ἐπανάστασις τοῦ 1866-9 κλπ., σ. 354).

νὰ τὴν ἐγχειρίσῃ πρὸς ὑμᾶς ὅτι τὸ κρίνη κατὰλληλον. | ^{13α} Ἀπ' ἀρχῆς τοῦ ὑμετέρου ἀγῶνος δὲν ἐπαύσαμεν συμβουλευόντες ὑμᾶς νὰ ὀργανίσητε κυβέρονησιν, ὅπως ἡ ἐπανάστασις καταστῆ σοβαρωτέρα ἐν τῷ ἐξωτερικῷ καὶ τακτοποιήσῃ τις ἐπέλθῃ εἰς τὰς πολεμικὰς ἐργασίας σας παρατηροῦντες ὁμῶς ὅτι αἱ συμβουλαὶ μας μέχρι τοῦδε δὲν ἐπραγματοποιήθησαν ¹⁴, ἐσκέφθημεν πρὸ πολλοῦ περὶ τούτου καὶ ἐνομίσαμεν ὡς κατὰλληλον τὴν εἰς τὴν νῆσον σας ἀποστολὴν ἑνὸς ἐξ ἡμῶν, ὡς γινώσκοντος πάντα τὰ μέχρι τοῦδε διατρέξαντα καὶ τὴν ἀληθῆ τῶν πραγμάτων κατάστασιν, ἵνα ἀναλάβῃ τὴν Κυβέρονησιν τῆς Νήσου καὶ τὴν διεύθυνσιν τῆς ἐπαναστάσεως. | Ὁ Κοσ Μᾶρκος Ρενιέρης ¹⁵ παρίστατο ὡς ὁ μᾶλλον μεταξὺ ἡμῶν κατὰλληλος διὰ τὰ ἠθικὰ καὶ νοητικὰ αὐτοῦ προτερήματα καὶ διότι Κρητὴς τὴν πατρίδα. Ἀλλ, ὡς ἤδη γινώσκετε, ὁ κ. Ρενιέρης ἀνέλαβεν ἑτέραν ἐθνικὴν ἀποστολὴν πρὸς ἐνίσχυσιν καὶ ὑποστήριξιν τοῦ Κρητικοῦ ἀγῶνος ¹⁶, | Συσκεφθέντες μετὰ τε τοῦ κ. Ρενιέρη καὶ τῶν λοιπῶν ἀρμοδίων προσώπων ἐκτὸς τῆς Ἐπιτροπῆς, ὁμοφώνως ἀπεφασίσαμεν νὰ προτείνωμεν πρὸς τὸν ἡμέτερον κ. Δημήτριον Μαυροκορδάτον, ὅπως μεταβῆ μεταξὺ ὑμῶν καὶ ἀναλάβῃ τὸ μέγα τῆς κυβερνήσεως βᾶρος. Τοῦ Κο Μαυροκορδάτου ὁ ἐνθερμος πατριωτισμὸς καὶ τὰ λοιπὰ πλεονεκτήματα εἶναι γνωστὰ παρὰ τῷ Ἑλληνισμῷ καὶ περιττὸν ὄλως ἀποβαίνει νὰ σᾶς εἴπωμέν τι περὶ τῆς προτάσεώς μας ταύτης. | Ὁ Κοσ Μαυροκορδάτος, μεγάλας ἀπαντήσας κατ' ἀρχὰς δυσκολίας, μᾶς παρεχώρησεν ἐπὶ τέλους ἑαυτὸν διαδηλῶν, ὅτι, εἰς ἐκ συμφώνου ἅπαντες ἀναγνωρίσωσιν ὅτι τὸ ἔργον του δύναται νὰ καταστῆ ὠφέλιμον, θέλει ὑπακούσει εἰς τὴν πρόσκλησιν. Πλήν ὁ κ. Μαυροκορδάτος ἔθηκε δύο ὅρους πρὸς ἐκπλήρωσιν τῆς ὑποσχέσεώς

^{13α}) Ἡ κάθετος σημαίνει ὅτι στὸ κείμενο ἀρχίζει νέα παράγραφος.

¹⁴) Ἐν τῷ μεταξὺ, δηλ. τὴν πρώτη Φεβρουαρίου, εἶχε συσταθῆ ἡ «Προσωρινὴ Κυβέρνησις τῆς Κρήτης» ἀλλὰ τὸ ψήφισμα τῆς συστάσεώς της ὑπεβλήθη μόνχα στίς 16 τοῦ ἴδιου στοὺς Προξένους στὰ Χανιά καὶ στίς 18 ἐκοινοποιήθηκε ἡ ἀπόφασις αὐτὴ στὸν Κρητικὸ λαὸ μὲ ἰδιαίτερη προκήρυξη. (Βλ. Κ ρ ι - ἄ ρ η, ἔ. ἄ., σελ. 337, 348 καὶ ἐφημερίδα «Αἰών» ἀρ. 2217 τῆς 23.ΙΙ.1867.

¹⁵) Γιά τὸ Μ. Ρενιέρη βλ. Ἰ. Π. Μ α μ α λ ἄ κ η, Ὁ ἀγῶνας τοῦ 1866-9 I, σελ. 23 κ.ά.

¹⁶) Στίς 4 Φεβρουαρίου ἡ ΚΕΑ γράφει πρὸς τὴ Γ. Σ. Κρητῶν (ΓΑΚ. ΕΚΕΑ): «... σήμερον ἀναχωρεῖ μετὰ τοῦ στρατηγοῦ Καλλέργη, ἀπερχομένου εἰς Ἀμερικὴν διὰ Γαλλίας, καὶ ὁ πολέμιος ὑμῶν συμπατριώτης Μᾶρκος Ρενιέρης δι' Ἰταλίαν, Γαλλίαν καὶ Ἀγγλίαν, ὅπου θέλει παραστήσει, ἐν γνώσει ὄλων διατελῶν, τὰ δίκαιά σας». Τὴν ἴδια μέρα γράφει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μ. Ρενιέρης στὸ Μίν. Μπογιατζόγλου στὴ Σύρο: «Ἐγὼ ἀναχωρῶ αὔριον μετὰ τοῦ Καλλέργη, μεταβαίω δὲ εἰς Παρισίους καὶ Λονδίνον. Ἐννοεῖται, ὅτι, ἄνευ σπουδαίου λόγου, ἄνευ καλῶν ἐλπίδων, δὲν ἀπεφάσιζι ν' ἀπομακρυνθῶ. | Διαρκούσης τῆς ἀπουσίας μου, γράφετε πρὸς τὸν κ. Ἀ. Ἰ. Παπαδάκη».

τον τὸν πρῶτον νὰ προσκληθῆ ἑλευθέρως παρὰ τοῦ Κορητικοῦ λαοῦ διὰ τῆς Συνελεύσεως καὶ τῶν ὀπλαρχηγῶν, τὸν δεύτερον νὰ ἐφοδιασθῆ δι' ὄλων τῶν ὕλικῶν καὶ πολιτικῶν μέσων, ὅσα δύνανται νὰ καταστήσωσι τελεσφόρον τὴν ἀποστολὴν του. Καί, ὡς πρὸς μὲν τὸν τελευταῖον τῶν ὄρων, θέλομεν φροντίσει κατὰ τὰ ἐνόντια νὰ ἐκπληρώσωμεν, ὡς πρὸς δὲ τὸν πρῶτον, ἀνήκει εἰς ὑμᾶς νὰ σκεφθῆτε καὶ ἀποφασίσθητε».

Στὴν Κρήτη ὅμως δὲ δέχθησαν ἀμέσως τὶς ὑποδείξεις τῆς ΚΕΑ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ὅσα γράφει ἡ ΚΕΑ πρὸς τὴ Γ. Συνέλευση καὶ τὴν Προσωρ. Κυβέρνηση στὶς 11 τοῦ Μάρτη τοῦ 1867¹¹: «Κύριοι. | Ἔχομεν ὑπ' ὄψιν τὰς ἐπιστολάς ὑμῶν τῆς 4ης το., ἐξ ὧν ἐπληροφόρηθημεν, ὅτι σκέπτεσθε ἤδη ἐπὶ τῶν σχεδίων ψηφισμάτων, τὰ ὁποῖα σᾶς ἐπέμψαμεν, ὅπως ἐκφέρητε ἐπ' αὐτῶν ἀποφασίαι μετὰ σπουδαίαν καὶ σοβαρὰν μελέτην. Δὲν ἔχομεν τί νὰ σᾶς παρατηρήσωμεν ἐπὶ τούτῳ, ἐπιθυμοῦμεν δὲ πάντοτε αἱ ἀποφάσεις σας καὶ ἡ ἐνέργειά σας νὰ εἶναι ἀπαύγασμα βαθείας σκέψεως καὶ ἀνεξάρτητος πάσης ἐξωτερικῆς ἐπιδράσεως. | Ἀπ' ἀρχῆς τοῦ ἀγῶνος γινώσκετε καλῶς, ὅτι ἡμεῖς ἐτέθημεν ἀπέναντι ὑμῶν εἰς τὴν θέσιν ἀπλοῦ συμβούλου ὡς πρὸς τὴν διοργάνωσιν τῆς ἐν Κρήτῃ διοικήσεως. Αἱ συμβουλαι ἡμῶν σπανίως εἰσηκούσθησαν οὐχ' ἦτιον ὅμως ὁ ζῆλος ἡμῶν ἔμεινε πάντοτε ὁ αὐτός, ἀπέναντι δὲ τῶν προελθουσῶν ἐκ Κρήτης ἀπελπιστικῶν εἰδήσεων ὁ ζῆλος καὶ ἡ ἐργασία ἡμῶν ἐδιπλασιάσθη. | Καὶ ἐκ τῶν πραγμάτων καὶ ἐξ ἐπιστολῶν καὶ ἐκ προφορικῶν παραστάσεων ἐπληροφόρηθημεν, ὅτι ἀνάγκη ὑπῆρχε νὰ μεταβῆ αὐτόσε ἀνὴρ ξένος τῶν τοπικῶν διενέξεων, ἱκανὸς καὶ ἐντιμὸς, ἵνα ἐπιφέρῃ τάξιν τινα ἐν μέσῳ τοῦ χάους, ἐν ᾧ ὑμεῖς τε καὶ ἡμεῖς ἐργαζόμεθα. Δὲν ὀπισθοδρομήσαμεν ἀπέναντι τῆς παρουσιαζομένης ταύτης ἀνάγκης καί, ὡς ἤδη γινώσκετε, ἐπὶ τῇ ἐπιμονῇ ἀπαιτήσῃ ὑμῶν τε καὶ τῶν ἐν Ἀθήναις πατριωτῶν, εἰς ἐξ ἡμῶν ἐπέκυψεν εἰς τὴν παρουσιαζομένην ἀνάγκην καὶ ὑπεβλήθη εἰς τὴν ὑμετέραν ἀπαιτήσιν τοιοῦτοτρόπως ἐξετελέσαμεν καὶ τὸ καθήκον τοῦτο, ἔχομεν δὲ ἤσυχον τὴν συνείδησίν μας, ὅτι καὶ ἀπέναντι τῆς προσωπικῆς θυσίας τὴν ὁποῖαν ὁ ἀγὼν τῆς Κρήτης ἀπῆτει, ἡ Ἐπιτροπὴ αὕτη δὲν ὠλιγόρησεν, ἀλλ' ἐπρότεινεν ὡς θῦμα ἐν τῶν μελῶν αὐτῆς. Ἐὰν ἡ θυσία αὕτη δὲν κριθῆ παρ' ὑμῶν ἀναγκαία, ἢ ἂν ὁ συνάδελφος ἡμῶν ἤθελε θεωρήσῃ τὴν θυσίαν ταύτην ὡς μὴ ἔγκαιρον πλέον, τοῦτο θὰ ἀποβῆ λίαν ἐνχάριστον δι' ἡμᾶς, ὡς μὴ ἀποχωριζομένους ἐκ τοῦ ἀγαπητοῦ ἡμῶν συναδέλφου καὶ δυναμένους νὰ ἐπωφεληθῶμεν μέχρι τέλους τοῦ πατριωτισμοῦ καὶ τῶν φώτων αὐτοῦ εἰς τὰς ἐνταῦθα ἐργασίας μας».

¹¹) ΙΑΚ. ΕΚΕΑ.

Ὅστε ἡ ἰδέα τῆς ἀποστολῆς τοῦ Μαυροκορδάτου, ὡς κυβερνήτου, εἶχε συναντήσει ἀντίδραση στὴν Κρήτη, πράγμα ποὺ στενοχωροῦσε τὴν Ἐπιτροπή. Ἀρχίζουν λοιπὸν νὰ ἐξετάζουν, ἀπὸ ποῦ προέρχεται ἡ ἀντίδραση αὐτή, καὶ ζητοῦν νὰ πληροφορηθοῦν, ποιά εἶναι ἡ γνώμη τῶν στρατιωτικῶν ἡγετῶν, τοῦ Π. Κορωναίου καὶ τοῦ Ἰ. Ζυμβρακάκη. Ὁ πρῶτος, ἀπαντώντας στὸν ἀδελφὸ του Ἀχιλλέα, ποὺ ἐργάζεται στὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, τοῦ γράφει στὶς 5 Μαρτίου ἀπὸ τὸν Ὀρθὲ Μυλοποτάμου¹⁸: «Μὲ ἐρωτᾷς, ἂν θὰ ἶδω μὲ εὐχαρίστησιν τὸν κ. Μαυροκορδάτον· πρῶτον καλῶς γινώσκεις, ὅτι ἔφερον πολλὴν ὑπόληψιν πρὸς τὸν ἄνδρα καὶ ὅτι εὐρισκόμεθα εἰς καλλίστας σχέσεις, δεύτερον ἐγὼ αὐτὸς ἐπρότεινα τὸ τοιοῦτον μέτρον εἰς τὴν Συνέλευσιν καὶ δὲν ἠδυνάμην νὰ ἶδω μὲ μεγαλυτέραν εὐχαρίστησιν ἄλλον εἰς τὴν θέσιν ταύτην. Ὡμίλησα ἤδη μὲ πολλοὺς τῶν Καπετανέων καὶ προδιέθεσα εὐνοϊκώτατα ἐπὲρ αὐτοῦ ἴσως μάλιστα καὶ γράψω. Ἐκεῖνο, ὅπερ μέλλει τώρα εἶναι νὰ σπεύσῃ τὴν ἔλευσίν του».

Καὶ στὶς 15 τοῦ ἴδιου τοῦ ξαναγράφει ἀπὸ τὸ Ἀμάρι¹⁹: «Ἐλαβον, ἀδελφέ, καὶ τὰς δύο τελευταίας ἐπιστολάς σου τῶν 18 καὶ 25 λήξαντος. Λιὰ τῆς παρουσίας μου σοῦ ἀπαντῶ ἐκτινεότερον ἐπὶ τῶν ἐρωτήσεών σου: Πῶς θεωρῶ τὴν ἐνταῦθα ἄφιξιν τοῦ κ. Μαυροκορδάτου, ὅποια εἶναι ἡ κρίσις μου ἐπὶ τῆς σημερινῆς καταστάσεως τῆς ἐπαναστάσεως καὶ ὅποια μέτρα πρέπει νὰ ληφθῶσι πρὸς ἐπιτυχίαν αὐτῆς. | Ὡς πρὸς τὸ πρῶτον· θεωρῶ τὴν παρουσίαν ἀνδρός, οἷος ὁ κ. Μαυροκορδάτος σωτήριον· καὶ τοῦτο εἶπον ἀπ' ἀρχῆς πρὶν ἢ ἔλθω ἐνταῦθα καὶ ἠρωτήθην: ὅτι ἔπρεπε ν' ἀνατεθῇ ἅπασα ἡ ἐξουσία, πολιτικὴ τε καὶ στρατιωτικὴ, εἰς ἓνα ἄνδρα, καὶ ἐὰν τοῦτο ἐγένετο καὶ ἐχορηγοῦντο τὰ μέσα, τὰ ὅποια ἐσπαταλίσθησαν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ πρὸς βλάβην μᾶλλον ἢ πρὸς ὄφελος τῆς ἐπαναστάσεως, αὕτη ἠθελεν εἶσθαι ἤδη τελείως ἐξησφαλισμένη διότι ἤδη καταφαίνεται, ὅτι δὲν ἦτο ἡ δύναμις τοῦ ἐχθροῦ ἢ ἡ ἰδικὴ μας ἀδυναμία, ἣτις ἐβράδυνεν ἢ καὶ ἐματαίωσεν ἐν μέρει τὸν ἀγῶνα, ἀλλ' ἢ ἔλλειψις τάξεώς τινος, ἢ ἔλλειψις πάσης διευθύνσεως πολιτικῆς τε καὶ στρατιωτικῆς καὶ τὰ ἀνωφελῶς κατασπαταλισθέντα ἔπειρα μέσα, ἅτινα ἐστάλησαν. Εἶναι βέβαιον ὅτι σήμερον θὰ ἀπαντήσῃ ὁ διευθύνων περισσοτέρας δυσκολίας ἢ πρότερον... εἰς τὸ νὰ διευθετηθῇ τὰ πράγματα, ἀλλὰ πάντοτε θὰ πράξῃ ἀρκοῦντα καὶ θὰ προσφέρῃ ὑπηρεσίας ἀνεκτιμήτους. | Δεύτερον. Ἡ ἐπανάστασις πρὸ τινος ἔλαβε τροπὴν ἐπὶ τὰ βελτίω. Τοῦτο προῆλθεν ἀπὸ τὰ μεγάλα λάθη τοῦ ἐχθροῦ, ἀπὸ τὴν νέαν ἔγερσιν τῶν Σφακιωτῶν, ἀπὸ τὰς ἐλπίδας, ἃς ἔλα-

¹⁸) Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους (ΓΑΚ) Κ3α ἀρ. 297.

¹⁹) ΓΑΚ, Κ3α ἀρ. 310.

βον οἱ κάτοικοι περὶ τῆς ἐπεμβάσεως ἐκ μέρους τῶν μεγάλων Ἀνάμειων, ἀπὸ τὴν ἐπάνοδον τοῦ καλοκαιριοῦ, ἀπὸ τὰς μεγάλας προσπάθειάς τῆς Ἑλλάδος καὶ τέλος ἀπὸ τὴν ἀπελπισίαν τῶν κατοίκων, τοὺς ὁποίους ὁ ἐχθρὸς κακοποιεῖ καίτοι μουτίζοντας· καίτοι οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, σήμερον ἀδύνατον μοι φαίνεται μόλον τοῦτο ν' ἀντιστῆ ἢ Κρήτη ἐπὶ πολὺ, μένουσα μόνη. Διὰ τὰ τὸ κατορθώσῃ ἀπαιτοῦνται τὰ ἀκόλουθα, καὶ οὕτω μεταβαίνω εἰς τὴν τρίτην ἐρώτησιν. | Νὰ διευθετηθῶσι καλῶς τὰ ἐσωτερικά της καὶ πρὸς τοῦτο ἀπαιτεῖται ν' ἀναλάβῃ εἰς καὶ μόνος τὴν διεύθυνσιν τῶν πραγμάτων της· νὰ χορηγῶνται ἐπαρκῆ χρηματικά μέσα εἰς τὸν διευθύνοντα καὶ μόνον καὶ οὐχὶ εἰς ἄλλον, ὅπως γίνεται τὰ νῦν· νὰ σταλῶσι τροφαί, πολεμοφόδια, ἐνδύματα καὶ ὑποδήματα ἄφθονα· νὰ ἐπαναστατήσῃ καὶ τὸ Ἑρακλειώτικον τμήμα· τοῦτο θὰ ἐπαναστατήσῃ, ἐλπίζω, πεμπομένων σώματος ἐθελοντῶν τακτοποιημένου ὑπὸ ἄξιον καὶ τολημῶν ἀρχηγόν, ὅπλων ἕως τριῶν χιλιάδων καὶ πολλῶν πολεμοφοδίων· καὶ τέλος ν' ἀναχωρήσῃ αἱ οἰκογένειαι. Καὶ πρὸ πάντων τούτων νὰ γίνῃ ἀντιπερισπασμός, ἐπαναστατουσῶν σπουδαίως τῆς Θεσσαλίας καὶ Ἡπείρου. | Ἐξέθηκα τὰ πράγματα χωρὶς νὰ ἐμμένω πολὺ δίδων τοὺς λόγους, διότι τοῦτο ἤθελεν εἶσθαι μακρόν καὶ διότι οὗτοι εἰσὶν ἀρκούντως καταφανεῖς: Ὡς πρὸς τὴν συσταθεῖσαν κυβέρνησιν ἀρκούντα λέγεις ὁ ἴδιος καὶ ἀπορῶ διὰ ποῖον λόγον συνεστήθη, ἀπορῶ ἐκ τῆς αὐτῆς κατηγορίας τῶν ἀνθρώπων ἐξ ὧν σύγκειται καὶ ἡ Συνέλευσις, συνεκροτήθη καὶ αὕτη, καὶ ἀπορῶ οὐδὲν δύναται νὰ πράξῃ, οὔτε τὸ ἐλάχιστον, ἄνευ τῆς συναίνεσεως τῆς Συνελεύσεως, ἐπὶ παρουσίᾳ τῆς ὁποίας ὀφείλει νὰ ἐργάζεται. Τὰ πρόσωπα, ἐξ ὧν συνεκροτήθη, εἶναι ἀξιώσιμα, ἀλλὰ δὲν κατέχουσι τὰ προσόντα τοῦ κυβερνήτου, καθὼς μάλιστα ἀπαιτοῦσιν αἱ περιστάσεις».

Ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης, ἂν καὶ συμφωνεῖ ὡς πρὸς τὰ πρόσωπα, πῶς ἀποτελοῦν τὴ Γ. Συνέλευση καὶ τὴν Προσωρινὴν Κυβέρνηση, ὄχι μόνον δὲν ἐπιδοκιμάζει τὴν ἀποστολὴν τοῦ Μαυροκορδάτου, ἀλλὰ καὶ ἀντιδρῶ σ' αὐτὴ ὅσο μπορεῖ. Στις 3 τοῦ Μάρτη γράφει ἀπὸ τὸν Ὀμαλὸ στὸ Μίνω Μπογιατζόγλου στὴ Σύρο²⁰: «... Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἔλαβον ἀφορμὴν πρὸ δύο μηνῶν νὰ δυσαρεστηθῶ μετὰ τινων μελῶν τῆς Γ. Συνελεύσεως, ἀλλ' ἐπειδὴ ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ ἐγὼ ἤμην ὁ ἀδικούμενος, δὲν προεκάλεσα δὲ ἐγὼ τὰς αἰτίας, καὶ πολὺ ἀπείχε τὸ πρῶγμα καθ' ὅσον ἀφορᾷ ἐμὲ νὰ προσέλθῃ ἐκ φιλαρχικῶν σκοπῶν, οὐδόλως ἐπηρέασαν ἢ θέλουν ἐπηρέασαι τὰ γενικά πράγματα. Καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὸν περὶ ζητημάτων λόγον... τὰ ἀπαρτίζοντα τὴν προσωρι-

²⁰) ΓΑΚ, Κ13α ἀφ. 521.

νήν κυβέρνησιν πρόσωπα εἶναι ἐκ τῶν μελῶν τῆς Συνελεύσεως καὶ δὲν γνωρίζουν νὰ διαχειρίζονται προπόντως καὶ νὰ διαθέτουν ἀρμοδίως χρηματικὰς περιουσίας. Δὲν εἶναι δύσκολον νὰ γνωρίσουν οἱ ἐν Ἑλλάδι, ὅτι ἡ προσωρινὴ κυβέρνησις εἶναι μικρὸν ἀπόσπασμα τῆς Γεν. Συνελεύσεως καὶ ἐπομένως δὲν δύναται ἐκείνη πλεיותרὰ ταύτης νὰ διαπραξῆ. Δὲν ἔχω δὲ θελήσει νὰ ἐπηρεάσω τὴν προσ. κυβέρνησιν, διότι οἱ ἀξιῶντες νὰ διευθύνωσι πολιτικῶς τὰς τύχας τῆς Κρήτης εἶναι δύσκολον νὰ ἐκτιμήσωσιν ἕνεκα τῆς ἀμαθείας καὶ ἀπειρίας των οἰονδήποτε ἄτομον. Ἄλλως φρονῶ ὅτι αἱ ἐν Κρήτῃ πολιτικαὶ ἐξουσίαι ἃς ἀφίενται μόναι νὰ ἐξασκῶσι τὰ καθήκοντά των. Ὁ τύπος τῆς ὑποστάσεώς των εἶναι ἀναγκαῖος διὰ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, αἱ δὲ πράξεις των ὀλίγον ἐπηρεάζουν ἢ ὠφελοῦν τὸ ἐσωτερικόν. . . Ἐθρον τὰ πράγματα εἰς ἀναρχίαν καὶ ἐφόβισέ με κατ' ἀρχὰς τοῦτο. Ἡ Συνέλευσις δὲν ἠδυνήθη νὰ διοργανώσῃ ἐκ τῶν ἐνόνητων ἐσωτερικῶς τὸν τόπον καὶ πολιτικῶς τὴν ἐπανάστασιν. Ἐν τούτοις τὰ πράγματα δὲν ἐχειροτέρευσαν μολοντί ἡ Συνέλευσις δὲν κατώρθωσε νὰ περιστείλῃ τὸ κακόν. | Δὲν θὰ δυσκολευθῆς φρονῶ νὰ πιστεύσῃς, ὅτι, ἐὰν ἐκ τῆς καλῆς ἢ κακῆς πολιτικῆς διευθύνσεως τῶν καθ' ἡμᾶς ἐξηριτᾶτο ἡ τύχη τῆς πατρίδος, δὲν ἤθελεν ἤδη ἀναφέρεσθαι οὐδαμοῦ τὸ τῆς Κρήτης ὄνομα. Ἡξέυρεις ἂν ἐγένετό τις ἐσωτερικὴ διοργάνωσις, ἂν ὑπάρχῃ ἐκ τῶν ἐνόνητων τάξις τις, ἂν αἱ ἀπαιτούμεναι παρὰ τοῦ τόπου διπλωματικαὶ ἐνέργειαι ἔλαβον χώραν. Ἐκ τῶν ἀπὸ τῆς δουλείας προξηνηθέντων εἰς τὸν λαὸν ἐλαττωμάτων προσέκυψαν ταῦτα ; | Πρὸ 15 ἡμερῶν τῆς ἀφίξεως τοῦ « Ἀρχαδίου » εἰδοποίησα τὴν Συνέλευσιν περὶ τῆς ἀφίξεως τοῦ ἀτμοπλοίου εἰς Σφακιά, ἔνθα ἐδροεῖ, ὀρίζων καὶ τὰς θέσεις τῆς προσεγγίσεως καὶ καθιστῶν αὐτὴν προσεκτικὴν, ἵνα λάβῃ τὰ ἀπαιτούμενα ἐξασφαλιστικὰ μέτρα. Ἡ Συνέλευσις καὶ Προσωρινὴ Κυβέρνησις, ἀντὶ νὰ συστήσῃ ἕκτακτον φρουρὰν παρημέλησεν, ὥσει ἐπρόκειτο περὶ παρόγονο πράγματος. Ὡστε τὰ τοῦ « Ἀρχαδίου » διηρηπάγησαν εἰς βαθμὸν ἀπίστευτον. Οὔτε ἐν πανταλόμιον δὲν διεσώθη ὥστε νὰ φθάσῃ μέχρις ἡμῶν, διὰ νὰ καλύψῃ τις τῶν κ. κ. Ἀξιωματικῶν τὴν γυμνότητά του. Τίς μᾶλλον πταίει, ὁ λαὸς ἢ ἡ Συνέλευσις ;».

Ὡστε, ἐνῶ συμφωνοῦν καὶ ὁ Π. Κορωναῖος καὶ ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης στὸ ὅτι ἡ Γ. Συνέλευσις καὶ ἡ Προσωρινὴ Κυβέρνησις, δὲν εἶναι σὲ θέσιν γιὰ νὰ διοργανώσωσιν τὴν ἐπανάστασιν, δὲ συμφωνοῦν στὸ τί πρέπει νὰ γίνῃ. Γιατὶ ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης, δὲ δίδει σημασίαν στὴν ἐσωτερικὴν τάξιν καὶ ὀργάνωσιν τοῦ ἀγῶνα, ἐνῶ ὁ Π. Κορωναῖος ἀπ' ἐναντίας δίδει μεγάλην σημασίαν σ' αὐτή.

Πάντως, είτε γιατί τὰ πιστεύει ὅσα λέγει ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης, είτε τὰ λέγει γιὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴ στάση του στὸ ζήτημα τῆς ἀποστολῆς τοῦ Δ. Μαυροκορδάτου — πὺ εἶναι καὶ τὸ πραγματικό —, ὁ Ἰ. Ζυμβρ. ἀντέδρασεν ὅσο μπορούσε γιὰ νὰ ματαιωθῇ ὁ ἐρχομὸς τοῦ Δ. Μ. στὴν Κρήτη. Καὶ κατώρθωσε νὰ πείσῃ τοὺς ἀρχηγούς καὶ ὄπλαρχηγούς καὶ ἀντιπροσώπους τῆς Κισιάμου καὶ τοῦ Σελίνου, νὰ ἀντιδράσουν σ' αὐτό, δηλώνοντας στὴ Συνέλευση ὅτι «*προτιμῶσι νὰ μείνωσι τὰ πράγματα εἰς ἣν εὐδοκιοῦνται κατάστασιν, ἢτοι τὴν ἐκτελεστικὴν ἐνεργεῖαν νὰ ἔχῃ ἡ ἤδη συσταθεῖσα Προσωρινὴ Κυβέρνησις μέχρη τῆς πολιτικῆς λύσεως τοῦ Κορητικοῦ ζητήματος*»²¹. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης γράφει στὴ Γεν. Συνέλευση: «*Οὐδεὶς δύναται νὰ διαφιλονικῆσῃ ἡμῖν, ὅτι ἡμεῖς οἱ Κορηῖτες διὰ τῶν ἀπέριων προσπαθειῶν μας, διὰ τῶν μεγάλων ἀγώνων μας καὶ διὰ τῶν πολλῶν αἱμάτων μας ἐδημιουργήσαμεν τὴν εὐάρεστον κατάστασιν, εἰς ἣν ἔφθασαν τὰ καθ' ἡμᾶς· μέχρης ὅτου ὄθεν ἡ Χριστιανικὴ Εὐρώπη ἀποφασίση τι ὀριστικόν, δὲν βλέπουσιν τὴν ἀνάγκην τοῦ ὑπαινωτιομένου παρὰ τῆς Κ. Ἐπιτροπῆς ἐξωτερικῆς ἐνεργείας μέτρον, καθόσον παρὰ τοῦ τόπου οὐχὶ μυστικαὶ διπλωματικαὶ ἐνεργεῖαι, ἀλλὰ φανεραὶ καὶ στρατιωτικαὶ ἰδίως κινήσεις ἀπαιτοῦνται*»²².

Ἡ ἀντίδραση αὐτὴ τοῦ Ἰ. Ζυμβρακάκη ἔκαμε τοὺς Ἀθηναίους νὰ σχηματίσουν τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶχε πιά ματαιωθῇ τὸ πρῶγμα. Γιατὶ τὴν πρώτη τοῦ Ἀπριλίου γράφουν στὸν Μπογιατζόγλου ἀπὸ τὴν Ἀθήνα: «*... Ἴσως ἐμάθετε καὶ ὑμεῖς ὅτι τὸ σχέδιον περὶ κυβερνήτου ἀνειράπη ἐν τῇ Συνελεύσει διὰ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ κ. Ἰ. Ζυμβρακάκη, γράφαντος πρὸς ἀνατροπὴν αὐτοῦ εἰς τοὺς ἐν τῇ Συνελεύσει φίλους του πληρεξουσίου, οἵτινες, πρὶν ἢ λάβωσι τὰς τοιαύτας παραγγελίας του, ἦσαν σύμφωνοι μετὰ τῶν ἄλλων πληρεξουσίων καὶ διὰ τὸ πρόσωπον τοῦ Κυβερνήτου καὶ διὰ τὸ σχέδιον τῆς Κυβερνήσεως. | Ὑπομονή. Τοιοῦτοι εἶναι οἱ καλοὶ πατριῶται μας*»²³.

Ἄλλὰ καὶ ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ γράφει τὴν ἴδια μέρα πρὸς τὴ Γεν. Συνέλευση καὶ τὴν Προσωρινὴ Κυβέρνηση: «*... Βαθέως ἐλυπήθημεν καὶ ἐταράχθημεν, πληροφορηθέντες, ὅτι ἐν τῇ Συνελεύσει ἠγέρθησαν ἤδη διχνοῖαι σοβαραὶ περὶ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Κυβερνήτου, καὶ λυπούμεθα καὶ ταρασσόμεθα μόνον δοᾶκίς παρατηροῦμέν τι, δυνάμενον νὰ βλάβῃ τὸν ἀγῶνα ἐν ταῖς παρούσαις κοινίστοις περιστάσει. | Σᾶς ἐπιστήσαμεν τὴν παραδοχὴν προσωρινοῦ τινος πολιτικοῦ ὄργανι-*

²¹) Κριάρη Π., Β' ἐκδ., σ. 372.

²²) Ἐ.δ. Δυστυχῶς ὅμως δὲν γράφει ὁ Κριάρης, πότε γράφθηκαν τὰ δύο ἀναδημοσιευόμενα ἀποσπάσματα.

²³) ΓΑΚ, Κ 14α ὑφ. 616.

σμοῦ πρὸς τακτοποίησιν τῶν πραγμάτων τῆς ἐπαναστάσεως καὶ σὰς προσεφέραμεν ἕνα ἐξ ἡμῶν, ἔτοιμον νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰ πάντα καὶ νὰ ριφθῆ εἰς τὸ χάος τῆς ἀνοργανίστου τῆς Κρήτης ἐπαναστάσεως. Ὑμεῖς ἐδείξατε πρὸς τοῦτο διαταγμοὺς ἢ καὶ τὰς προτάσεις μας δὲν παρεδέχθητε. Ἀπέναντι δὲ τούτου ἡμεῖς ἀπεφασίσαμεν νὰ ὑποστηρίξωμεν ὅλαις δυνάμεσι τὴν παρ' ὑμῶν συσταθεῖσαν Κυβέρνησιν, πέμποντες ἀπ' εὐθείας εἰς αὐτὴν πάντα τὰ βοηθήματα . . . Ὅσακις αἱ συμβουλαὶ μας δὲν ἐγένοντο δεκταί, οὔτε εἰς αὐτὰς ἐπεμείναμεν, οὔτε ἠθελήσαμεν νὰ τὰς ἐπιβάλωμεν»²⁴.

Καὶ ὅμως τὸ ζήτημα δὲν ἐτελείωσεν ἐδῶ, ὅπως θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ σκεφθῆ καὶ ὅπως ὑποστηρίζει καὶ ὁ Κριάρης²⁵, γιατί στίς 8 τοῦ Ἀπριλίου γράφει πάλι ἡ ΚΕΑ στὴ ΓΣΚ καὶ στὴν Πρ. Κυβέρνηση τὰ ἀκόλουθα: «. . . Ἐχομεν ὑπ' ὄψιν τὴν ἀπὸ 30 Μαρτίου ἐπιστολὴν τῆς Προσωρινῆς Κυβερνήσεως καὶ τὴν ἀπὸ 31 τοῦ ἰδίου τῆς Συνελεύσεως. | Τὸ περὶ προσωρινοῦ τῆς Κρήτης πολιτεύματος καὶ τὸ περὶ κυβερνήτου ἀντικείμενον θεωροῦμεν ἤδη ἐκπεραιωμένον. Σὰς ἐξεθέσαμεν ἐπανελημμένως τοὺς λόγους, οἵτινες ἔπεισαν ἅπαντα τὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν κ. κ. Ρενιέρη καὶ Παπαδάκη μὴ ἐξαιρουμένων, ὡς καὶ ἄλλα σπουδαῖα πρόσωπα ἐκτὸς τῆς Ἐπιτροπῆς, νὰ σὰς διακοινώσωσι τὰς ἰδέας καὶ γνώμας μας, ἀφίνοντες εἰς ὑμᾶς πλήρη τὴν ἐλευθερίαν, ἀλλὰ καὶ πλήρη τὴν εὐθύνην, τῆς παραδοχῆς ἢ ἀποβολῆς των. Μετὰ τοὺς ἀναφρέντας διαταγμοὺς καὶ διχογνωμίας, ὅχι μόνον δὲν ἐπιθυμοῦμεν πλέον νὰ γίνῃ λόγος ἐν ταῖς ὑμετέραις ἐπιστολαῖς περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου, ἀλλὰ παρακαλοῦμεν καὶ ὅλους ὑμᾶς νὰ ἐπιδοθῆτε ἀποκλειστικῶς εἰς τὰ πατριωτικὰ ἔργα σας, λησμονοῦντες πᾶσαν διαφορίαν»²⁶.

Ὅστε στὴν Κρήτη δείχνουν διαθέσεις νὰ συμμορφωθοῦν πρὸς τὶς ὑποδείξεις τῆς ΚΕΑ σχετικὰ μὲ τὸ διορισμὸ τοῦ Μαυροκορδάτου ὡς κυβερνήτου, διαθέσεις ποὺ ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ὑπογραφή ἀπὸ τὴ Γεν. Συνέλευση τῶν δύο σχετικῶν ψηφισμάτων, ποὺ εἶχε φέρει μαζί του ὁ Στ. Χιονουδάκης ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Φεβρουαρίου. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ ψηφίσματα ὑπογράφονται στοὺς Κομιτάδες τῶν Σφακιῶν, καὶ μάλιστα τὴν ἡμέρα, ποὺ ἔγραφε τὰ πῶ πάνω ἡ ΚΕΑ, δηλ. στίς 8 Ἀπριλίου. Αὐτὰ τὰ στέλλουν ἀμέσως στὴν Ἀθήνα, καὶ ἔτσι τὰ βρίσκομε νὰ τὰ δημοσιεῖ ὁ «Αἰὼν» στίς 13 Ἀπριλίου τοῦ 1867²⁷. Τὸ τρίτο ἄρθρο τοῦ πρώτου ψηφίσματος, ὅπου ἡ Γ. Συνέλευση ἐν ὄνο-

²⁴) ΙΑΚ, ΕΚΕΑ.

²⁵) Ἐ. ἄ.

²⁶) ΙΑΚ, ΕΚΕΑ.

²⁷) Ἐφημερὶς «Αἰὼν», ἀρ. 2231. Τὴ μεταστροφή αὐτὴ στίς σκέψεις τῶν

ματι τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ ψηφίζει τὸ προσωρινό του πολίτευμα, ὀρίζεται: «*Ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία ἀνατίθεται εἰς ἓνα Κυβερνήτην, ἐκλεγόμενον παρὰ τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως δι' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνος μέχρι τῆς τελειωτικῆς ἐθνικῆς καταστάσεως, ἧτοι τῆς ἐνώσεως τῆς Κρήτης...μετὰ τῆς...Ἑλλάδος*».

Ἐνῶ τὰ ἐπόμενα καθορίζουν λεπτομερέστερα τὴν ἔκτασιν τῆς δικαιοδοσίας του ὡς ἑξῆς: «*ἄρθ. 4. Ὁ Κυβερνήτης ἐκτελεῖ τοὺς... νόμους, ἐκδίδει τὰ ἀναγκαῖα διατάγματα καὶ κανονισμοὺς, ἐκλέγει καὶ διορίζει τοὺς πολιτικοὺς καὶ στρατιωτικοὺς λειτουργοὺς. | ἄρθ. 5. Πάντα τὰ ἀφορῶντα τὴν ἐξωτερικὴν ἐνέργειαν πρὸς πραγματοποίησιν τῆς ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως θέλουν ἐλευθέρως διενεργεῖσθαι παρὰ μόνου τοῦ Κυβερνήτου, ὑπὸ μόνον τὸν ὅρον τῆς ἐντελοῦς ἐνώσεως τῆς Κρήτης μετὰ τῆς ἐλευθέρου Ἑλλάδος. | ἄρθ. 6... Συνιστᾶται ἐν Συμβούλιον κυβερνητικὸν ἐπταμελές, ἐκλεγόμενον παρὰ τῆς Γεν. Συνελεύσεως... ».*

Μὲ τὸ δεύτερο ψήφισμα, τῆς ἴδιας χρονολογίας, «... ἐν ὀνόματι τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ ἡ Γενικὴ Συνέλευσις ἐκλέγει καὶ διορίζει Κυβερνήτην τῆς Κρήτης τὸν κ. Α. Μαυροκορδάτον».

Καὶ ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ Ἀθηνῶν, ὕστερα ἀπὸ αὐτὴν τὸν ἑνέργειαν, γράφει πρὸς τὴν Γεν. Συνέλευσιν καὶ τὴν Προσωρινὴν Κυβέρνησιν στίς 15 Ἀπριλίου 1867: «*Ἐὐχαριστοῦμεν ὑμᾶς διὰ τὴν πρὸς ἡμᾶς ἀναδειχθεῖσαν πεποιθήσιν διὰ τῆς δημοφύμου ἐκλογῆς τοῦ Κυβερνήτου κ. Μαυροκορδάτου. Ὁ κ. Μαυροκορδάτος εἶναι ἔτοιμος νὰ ἐγκαταλείψῃ καὶ συμφέροντα καὶ ἀναπαύσεις καὶ τέκνα, ὅπως ἔλθῃ καὶ συνεργασθῇ μετ' ἡμῶν. Ἀλλὰ πρὸς τοῦτο ἀπαιτοῦνται προπαρασκευαστικαί τινα, τὰς ὁποίας δὲν δυνάμεθα ἐκ τοῦ προχείρου νὰ ἐκτελέσωμεν. Παρεκτός δὲ τούτου ἐπιθυμοῦμεν, ἵνα, εἰ δυνατόν, πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς του παρευρίσκηται μετ' ἡμῶν καὶ ὁ κ. Ρενιέρης*»²⁸.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω φαίνεται, ὅτι, γιὰ νὰ πᾶν τώρα πιά ὁ Μαυροκορδάτος στὴν Κρήτη, ἀφοῦ ἐξεπληρώθη ὁ πρῶτος ὅρος μὲ τὴν πρόσκλησίν του ἀπὸ τοὺς Κρητικούς, πρέπει νὰ πραγματοποιηθῇ καὶ ὁ δεύτερος, δηλαδὴ «*νὰ ἐφοδιασθῇ δι' ὅλων τῶν ἑλικῶν καὶ πολιτικῶν μέσων, ὅσα δύνανται νὰ καταστήσωσι τελεσφόρον τὴν ἀποστολὴν του*»²⁹. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ Ἐπιτροπὴ δὲν μπορεῖ νὰ θέσῃ στὴ διάθεσιν τοῦ Μαυροκορδάτου τὸ χρηματικὸ ποσό, ποὺ ἐζητοῦσεν ἐκεῖνος, ἀπευθύ-

μελῶν τῆς Γ. Συνελεύσεως καὶ τὴν ἀπόφασίν της νὰ ὑπογράψῃ τὰ σχέδια τῶν δύο ψηφισμάτων μπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ παρατηρήσῃ καὶ στὸ «Συστατικόν», ποὺ δημοσιεύει ὁ Κριάρης στὴν πρώτη ἔκδοσιν τῆς Ἱστορίας του (σ. 302 σημ. 1),
²⁸) ΙΑΚ, ΕΚΕΑ.

²⁹) Βλ. παραπάνω, σ. 20.

γεται πρὸς τὸν Πρόεδρο τῆς Κυβερνήσεως Ἄλ. Κουμουνδοῦρο γραφοντας τὰ ἑξῆς : «...Γνωρίζετε ὅτι οἱ ἀγωνιζόμενοι Κρήτες, συναισθανθέντες τὴν ἀνάγκη νὰ ἐμπιστευθῶσι τὴν διεύθυνσιν τῆς ἐπαναστάσεως καὶ τὴν διοργάνωσιν τοῦ τόπου εἰς πρόσωπον σπουδαῖον, ἐξελέξαντο ὡς κυβερνήτην τῆς Κρήτης τὸν κ. Δημήτριον Μαυροκορδάτον. | Ἄλλ' ἢ Ἐπιτροπὴ σκέπτεται, ὅτι ὁ κ. Μαυροκορδάτος οὐδόλως δύναται νὰ καταστῇ ὠφέλιμος ἐν Κρήτῃ, ἐὰν δὲν ἔχη εἰς τὴν διάθεσιν αὐτοῦ ὕλικά τινα μέσα, δι' ὧν νὰ ὀργανίσῃ προσωρινὴν διοίκησιν δυναμένην νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς ἐπαναστάσεως καὶ εἰς τὸν σκοπὸν δι' ὃν ἡ ἐκλογή ἐγένετο...Τὰ διαθέσιμα τῆς Ἐπιτροπῆς μέσα μόλις δύνανται νὰ ἐπαρκέσουν ἐπὶ τινα χρόνον εἰσέτι διὰ τὰς ἀπολύτους ἀνάγκας τῆς, καὶ ἐπειδὴ ἡ Ἐπιτροπὴ ἔπρεπε νὰ διαθέτῃ κατὰ μῆνα τοῦλάχιστον 100.000 δρχ. διὰ τὰ θέση ταύτας εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ κ. Μαυροκορδάτου, νομίζομεν καλὸν νὰ διατυπώσωμεν ὡς ἑξῆς τὴν περὶ τῆς συνδρομῆς ταύτης αἴτησίν μας. 1) Νὰ χορηγῇ ἡ Κυβέρνησις πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴν δρχ. 100.000, ὅπως χρησιμεύσουν εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῆς εἰς Κρήτην μεταβάσεως τοῦ κ. Μαυροκορδάτου. 2) Ἡ χορηγίσις νὰ διαρκέσῃ 5 μῆνας, 3) Νὰ ἐξασφαλισθῇ ἀπέναντι οἰασδήποτε μελλούσης δυσχερείας ἢ διὰ τῆς καταθέσεως τοῦ ὅλου ποσοῦ, ἢ τῆς ἀνοίξεως πιστώσεως εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν. Ἐν Ἀθήναις τῇ 17 Ἀπριλίου 1867»⁹⁰.

Στὴν αἴτηση αὐτὴ τῆς Ἐπιτροπῆς, ἀφοῦ συνῆλθε καὶ συνεζήτησε σχετικὰ τὸ Ὑπουργικὸ Συμβούλιον, ἀπάντησε ὡς ἑξῆς : «Συμπεράσματα τῆς διασκέψεως τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου ἐπὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ ἀπὸ 17/29 Ἀπριλίου ὑπομνήματος τῆς ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς. | Αἱ αἰτήσεις τῆς Ἐπιτροπῆς στηρίζονται εἰς τὴν πεποίθησιν αὐτῆς, ὅτι ἡ εἰς Κρήτην μετάβασις τοῦ Κυβερνήτου θ' ἀποβῇ ὠφέλιμος εἰς τὸν ἀγῶνα. Ἡ Κυβέρνησις ὁμως ἔχει ἐνδοιασμούς. Ἡ ἱστορία τοῦ Κρητικοῦ ἀγῶνος μᾶς διδάσκει, ὅτι ἡ ἔλλειψις συγκεντρώσεως συνετέλεσε κατὰ τὰς κρίσιμους ὥρας τῶν δοκιμασιῶν αὐτοῦ, εἰς τὴν συντήρησιν τῆς ἐπαναστάσεως. Ἐν Κρήτῃ πρὸς τὸ παρὸν μήτε περὶ διοικητικοῦ, οἰκονομικοῦ ἢ δικαστικοῦ ὄργανισμοῦ, μήτε περὶ συνδέσεως (:) ἢ διατηρήσεως δι' ὑποσχέσεων πρόκειται. Διὰ τοιαύτας ἀνάγκας μία ἰσχυρὰ κεντρικὴ Ἀρχὴ θὰ ἦτο ἀπαραίτητος. Ἄλλ' ἤδη ἐν Κρήτῃ πρόκειται μόνον περὶ συντηρήσεως τῆς ἐπαναστάσεως καὶ ὡς πρὸς τοῦτο δύναται μὲν νὰ παράσχη τινὰς ὠφελείας ἢ συγκέντρωσις, παρέχει ὁμως αὕτη εἰς τοὺς ἐντοπίους πολλὰς εὐκολίας, διότι ἐπιτρέπει εἰς αὐτοὺς τὴν συγκέντρωσιν περὶ τὴν ἐπιθετικὴν ἐνέρο-

⁹⁰) ΙΑΚ, ΕΚΕΑ.

γειαν, ἐνῶ μέχρι τοῦδε περιοπαῖο ἢ ἐπίθεσις εἰς πολλά σημεῖα. Οὐδαμοῦ δὲ ἠδύνατο ὁ ἐχθρὸς νὰ φέρῃ διὰ μόνης μιᾶς ἡτις τὴν καταστροφὴν. | "Ἄν ὁ ἀγὼν τῶν ἐπαναστατικῶν πρὸς τὴν Ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν ἦτο ὀλιγώτερον ἄριστος, οἱ κίνδυνοι τῆς συγκεντρώσεως θὰ ἦσαν ὀλιγώτεροι· ἀλλ' ὅπως ἔχουσι τὰ πράγματα μᾶλλον διὰ τῆς ἐπιμονῆς μετὰ τὰς ἀποτυχίας, παρὰ διὰ τῆς ὑπεροχῆς τῶν ἐπαναστατικῶν ὄπλων ἀναμένεται τὸ αἰσιον ἀποτέλεσμα τοῦ ἀγῶνος: ἵνα δὲ αἱ ἀποτυχίαι μὴ φέρωσι γενικὴν παράλυσιν, πρέπει νὰ ὑπάρχωσι πολλὰ ἀποτελεῖ κέντρα. "Ἄν μία μόνη ἀρχὴ ὑπάρχῃ καὶ αὕτη καταπονηθῇ ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ, ὅστις θέλει ἐπ' αὐτὴν συγκεντρώσει τὰς ἐνεργείας του, μετὰ τῆς ἀρχῆς καταπίπτει καὶ ἡ ἐπανάστασις. Ὑπῆρξε τῷ ὄντι ἐν ταῖς ἐνεργείαις τῶν διαφόρων ἐπαναστατικῶν κέντρων ἔλλειψις ἁρμονίας, ἣτις παρεστάθη ὡς ἀπειλοῦσα καὶ αὐτὴν τὴν ὑπαρξιν τοῦ ἀγῶνος. Ὑπὸ τὰς ἐντυπώσεις δὲ ἐκείνας καὶ ἀπέναντι τῶν ἐκ τῆς διχοροίας κινδύνων, ἐθεώρησε τότε ἡ Κυβέρνησις συντελεστικὴν τὴν ἀποστολὴν ἀνδρὸς δυναμένου νὰ περιστείλῃ τὰ ἐκ τῶν ἀντιζηλιῶν κακὰ, ἀλλ' ἤδη ἀπεδείχθη, ὅτι αἱ ἀντιζηλῖαι δὲν εἶχον σπουδαιότητα δυναμένην νὰ καταστρέψῃ τὸν ἀγῶνα. | Εἶναι ἄρα βέβαιοι, ὅτι ἡ ἐγκατάστασις νέας ἀρχῆς δὲν θέλει δώσει σπουδαιότητα μεγαλυτέραν εἰς τὰς ἀντιζηλίας; εἶναι ἄρα δυνατὸν ἡ κεντρικὴ ἀρχὴ ν' ἀποφύγῃ νὰ περιπλεχθῇ εἰς φατριαστικὰς διαιρέσεις; "Ἄν θελήσῃ νὰ μείνῃ ἐκτὸς αὐτῶν, δὲν κινδυνεύει νὰ μὴ ἔχῃ ποῦ νὰ στηριχθῇ; Δὲν θέλει δὲ προκαλέσει ἡ ἐγκατάστασις νέας ἀρχῆς ἀξιώσεις καὶ ἀπαιτήσεις προσωπικὰς, τῶν ὁποίων ἡ ἱκανοποίησις καὶ ἂν εἶναι ἐν μέρει ἐφικτὴ θέλει γίνεσθαι πρὸς ζημίαν τῶν πραγματικῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀγῶνος; | Ἡ Κυβέρνησις φρονεῖ, ὅτι ἂν τὰ μέσα, ἅπερ ζητεῖ ἡ Ἐπιτροπὴ παρὰ τῆς Κυβερνήσεως χάριν τῆς συγκεντρώσεως, διατεθῶσι ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνος, διὰ τοῦ αὐτοῦ συστήματος, ὅπερ ἠκολούθησε μέχρι τοῦδε ἡ Ἐπιτροπὴ, θὰ ἀποβῶσι ταῦτα λυσιτελέστερα, δὲν ἐκτίθεται δὲ ὁ ἀγὼν εἰς τοὺς κινδύνους, οὓς ἡ ἐγκατάστασις κεντρικῆς ἀρχῆς συνεπάγεται. | Ἐπὶ τῶν σκέψεων τούτων ἐφιστᾷ ἡ Κυβέρνησις τὴν προσοχὴν τῆς Ἐπιτροπῆς, ἀλλ' ἂν αὕτη ἐξακολουθῇ ἐπιμένουσα εἰς τὴν ἰδέαν, ὅτι ἡ ἀποστολὴ τοῦ Κυβερνήτου δὲν θέλει ἀυξήσει τοὺς κινδύνους τοῦ ἀγῶνος, ἡ Κυβέρνησις θέλει παράσχει ὑπὲρ τῆς ἀποστολῆς, ἐφ' ὅσον τὰ μέσα αὐτῆς τὸ ἐπιτρέπουσι, πᾶσαν συνδρομὴν. | Εἰς 100 χιλ. δραχμῶν κατὰ μῆνα ὀρίζει ἡ Ἐπιτροπὴ τὸ ἀναγκαῖον ποσὸν πρὸς πραγματοποίησιν τῆς εἰς Κρήτην μεταβάσεως τοῦ Κυβερνήτου καὶ τῆς ἐν Κρήτη διοργανώσεως τῆς διοικήσεως. Ἡ Ἐπιτροπὴ γινώσκει ὅποιοι οἱ πόροι τῆς Κυβερνήσεως καὶ ὅποσον δυσχερῆς ἀποβῶναι ἢ διάθεσις τοσοῦτου ποσοῦ. Ἀλλὰ πᾶσα ἄλλη ἀνάγκη ὑποχωρεῖ εἰς τὰς ἀνάγκας τοῦ

ἀγῶνος τῆς Κρήτης, ὥστε τὸ ποσὸν τοῦτο θέλει διὰ πάσης θυσίας διαθέσει τὸ δημόσιον συμφώνως πρὸς τὴν αἴτησιν τῆς Ἐπιτροπῆς. Καί, ἂν ἡ ἀνάγκη διαρκέσῃ ἐπὶ πέντε μῆνας, ὑπόσχεται κατὰ τὴν αἴτησιν τῆς Ἐπιτροπῆς, ὅπως ἐφ' ὅλον τὸ διάστημα τοῦτο ἐξακολουθεῖ τὸ χορήγημα. Ἀποδέχεται ἄρα ἡ Κυβέρνησις τὴν παροχὴν ὀλοκλήρου τοῦ αἰτουμένου παρὰ τῆς Ἐπιτροπῆς χορηγήματος. Ἄλλ' ἡ Ἐπιτροπὴ ζητεῖ καὶ νὰ ἐξασφαλισθῇ τὸ χορήγημα. | Ἡ ὑπόσχεσις τῆς Κυβερνήσεως εἶναι ἀποχωρῶσα ἐξασφάλισις. Οἰαδήποτε καὶ ἂν ἐπέλθῃ μεταβολὴ περὶ τὰ ἀπαρτίζοντα τὴν κυβερνήσιν πρόσωπα, ἡ Ἐπιτροπὴ δὲν δύναται νὰ πιστεύσῃ, ὅτι προκειμένου περὶ Κρήτης θέλει ἀδειτηθῇ ἡ ὑπόσχεσις τοῦ Ὑπουργείου. Τὸ δὲ Ὑπουργεῖον δὲν δύναται νὰ συναινέσῃ εἰς ὅρον ἐμφαίνοντα δυσπιστίαν ἀπαίσιον πρὸς τὰς διαδόχους τῆς. Ἄλλωστε εἶναι ὀλικῶς ἀνέφικτον νὰ κατατεθῇ ἀμέσως ποσὸν 500 χιλ. δοχ. εἰς τὴν Τράπεζαν, ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ Ἐπιτροπὴ, ἡ δὲ αἴρεσις τοῦ νὰ ἀνοιχθῇ πίστωσις παρὰ τῆς Τράπεζῃ προϋποθέτει τὴν κατάθεσιν χρημάτων. Ἄλλὰ καί, ἂν ἦτο δυνατόν νὰ εὐρεθῶσι τὰ χρήματα, οὐδέποτε ἤθελε συγκατατεθῆ ἡ κυβερνήσις ἐν ὧρα, καθ' ἣν αἱ ἐθνικαὶ ἀνάγκαι εἶναι λίαν κατεπείγουσαι, νὰ καταστήσῃ ταῦτα ἀργά, ἐπὶ μόνῳ τῷ σκοπῷ τοῦ ν' ἄρῃ μίαν δυσπιστίαν προσβλητικὴν πρὸς τὴν ἰδίαν αὐτὴν καὶ πρὸς τὴν ἐθνικὴν ἀξιοπρέπειαν. | Ἀντίγραφον. | Ἐν Ἀθήναις τῆς 21 Ἀπριλίου 1867. | Σὰς ἐσωκλείω καὶ μίαν ἐπιστολήν, τὴν ὁποίαν ἀροῦ ἀναγνώσῃτε, ἐπιστρέφετε εἰς τὸν κ. Τρικούπην. | Ὁ φίλος σας. | Ἄλ. Κουμουνοῦρος»³¹.

Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἀπάντησιν αὐτῆ τῆς Κυβερνήσεως, ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ γράφει πρὸς τὴ Γεν. Συνέλευσιν καὶ τὴν Πρὸς. Κυβέρνησιν στὶς 29 Ἀπριλίου 1867: «...Ὁ ἡμέτερος συναδελφός Κοσ. Μαυροκορδάτος δὲν ἀναχωρεῖ εἰσέτι, ὅπως ἔλθῃ μεταξὺ ὑμῶν. Ἡ βραδύτης αὐτῆ εἶναι ὅλως ἀνεξάρτητος τῆς θελήσεώς του. Ὁ Κοσ. Μαυροκορδάτος, τακτοποιήσας τὰς οἰκογενειακάς του ὑποθέσεις καὶ πέμψας ἤδη τὰ τέκνα του εἰς Κέρκυραν, εἶναι ἕτοιμος πρὸς ἀναχώρησιν. Ἄλλ' ἡ Ἐπιτροπὴ ἐνέκρινε νὰ ἀναστείλῃ πᾶσαν περὶ ἀναχωρήσεώς του σκέψιν, μέχρις ἐπανόδου τοῦ ἡμετέρου συναδέλφου κ. Μ. Ρενιέρη»³².

Σχετικὰ γράφει καὶ ὁ Κρίνος πρὸς τὸν Π. Κορωνάιο ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὶς 22 Ἀπριλίου 1867: «Ἡ ἀναχώρησις τοῦ κ. Μαυροκορδάτου ἀνεβλήθη μέχρι τοῦδε, διότι γενομένης πρὸς αὐτὸν τῆς προτάσεως, δύο ὄρους εἶχε θέσει. Ἰὸν τὴν συγκατάθεσιν τῆς Συνελεύσεως καὶ τῶν ὀπλαρχηγῶν καὶ Ἰὸν πίστωσιν εἰς τῆς Τράπεζαν 500 χιλ. δοχ., ἐξ ὧν

³¹) Ἔ. ἀ.

³²) Ἔ. ἀ.

νά λαμβάνη κατά μῆνα 100 χιλ. ἐκτὸς τῶν παρὰ τῆς Ἐπιτροπῆς χορηγοιμένων. Τὸ πρῶτον ἐγένετο, τὸ δεύτερον εἰσέτι, διότι ὁ τίτλος τοῦ κυβερνήτου ἐσκότισε πολλοὺς καὶ διότι ἡ κυβερνήσις, φαίνεται, φοβεῖται μήπως ὁ Μαυροκορδάτος καταστήσῃ ἀτίθασσον τὴν Κρήτην εἰς τὰς πελοποννησιακὰς ἢ ἄλλας ἀντοχθονικὰς ἀξιώσεις, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐπαναστάσεως καὶ κατὰ τὴν ἔνωσιν· προσπαθεῖ δὲ νὰ τὸν πείσῃ ν' ἀναχωρήσῃ μὲ μόνην τὴν ξηρὰν ὑπόσχεσιν ὅτι θέλει λαμβάνει τακτικῶς τὰ ζητούμενα»³³.

Πάντως, ὅπως εἶδαμε, ἡ Κ. Ἐπιτροπὴ ἐπερίμενε νὰ γυρίσῃ ὁ Μ. Ρενιέρης γιὰ νὰ πάρῃ ὀριστικὴ ἀπόφαση στὸ ζήτημα αὐτό. Ἀφοῦ λοιπὸν ἐπέστρεψε ἐκεῖνος στίς 10 Μαΐου³⁴, ἔγιναν νέες ἐνέργειες καὶ νέες συζητήσεις, πού κατέληξαν στὰ ἑξῆς, ὅπως τὰ βροσκομε στὸ ἀκόλουθο πρακτικὸ τῆς Κ. Ἐπιτροπῆς: «Ἡ Ἐπιτροπὴ λαβοῦσα ὑπ' ὄψιν τὰς ἐπανεπιλημμένας αἰτήσεις τῆς ἐν Κρήτῃ Συνελεύσεως περὶ ἐπισπεύσεως τῆς ἀποστολῆς τοῦ Κυβερνήτου κ. Δ. Μαυροκορδάτου, περὶ ἧς εἶχεν ἀποφασισθῆ νὰ μὴ ληφθῇ ὀριστικὸν μέτρον μέχρι τῆς ἐπανόδου τοῦ ἀπόντος κυρίου Ρενιέρη, ἐπεφόρτισεν αὐτόν, ἅμα ἐπανελθόντα, νὰ ἐρωτήσῃ τὴν Κυβέρνησιν, ἂν ἐξασφαλίζῃ τὰ μέσα τῆς εἰς Κρήτην μεταβάσεως τοῦ κ. Μαυροκορδάτου καὶ τῆς ἐκεῖ συντηρησέως του ἐπὶ τρεῖς μῆνας πρὸς ἐκπλήρωσιν τῆς ἐντολῆς του. | Κατὰ τὴν σημερινὴν συνεδρίασιν ὁ κ. Ρενιέρης ἐξέθεσεν ὅτι τὸ Ὑπουργεῖον ἐπιμένει εἰς τοὺς λόγους, οὓς ἐγγράφως ἐκοινοποίησε τῇ Ἐπιτροπῇ διὰ τοῦ ἀπὸ 21 Ἀπριλίου ἐγγράφου του, καὶ δι' οὓς θεωρεῖ κατὰ τὸ παρὸν ἐπικίνδυνον καὶ ἐπιβλαβῆ τὴν σύστασιν ἐνιαίας κυβερνήσεως ἐν Κρήτῃ, ὅτι ὁμοως, ἂν ἡ Ἐπιτροπὴ ἐπιμένῃ εἰς τὴν ἀπόφασίν της, τοῦ νὰ σταλῇ ὁ Κυβερνήτης ἀμέσως, καὶ ἀναλαμβάνῃ τὴν περὶ τούτου εὐθύνην, τὸ Ὑπουργεῖον δὲν ἐναντιοῦται καὶ θέλει προθύμως χορηγῆ τὰ μέσα ἀναλόγως τῶν δυνάμεων αὐτοῦ καὶ καθ' ὃν τρόπον διὰ τοῦ ἐγγράφου του ἐξέθεσε, πρὸς διατήρησιν τῆς Κυβερνήσεως καὶ ἐξακολούθησιν τοῦ ἀγῶνος. | Ταῦτα ἐκθέσαντος τοῦ κ. Ρενιέρη ἡ Ἐπιτροπὴ σκεφθεῖσα ἀπεφάσισε νὰ μὴ μεταβῇ ἐπὶ τοῦ παρόντος ὁ κ. Δ. Μαυροκορδάτος. | Μετὰ ταῦτα ἡ Ἐπιτροπὴ, κατ' αἴτησιν τοῦ κ. Μαυροκορδάτου, ἀπῆλλαξεν αὐτὸν πάσης ὡς ἐκ τῆς ἀποδοχῆς του ὑποχρεώσεως καὶ εὐθύνης ἐν τῷ μέλλοντι. | Ἡ ἐν Ἀθήναις ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπὴ. | Λέων Μελάς. | Μ. Ρενιέρης. | Α. Φ.

³³) ΓΑΚ, Κ3 α|2 ἀρ. 486.

³⁴) Στίς 12 τοῦ Μάη 1867 ἡ ΚΕΑ γράφει μεταξὺ ἄλλων στὴ Γεν. Συνέλευση καὶ τὴν Πρὸσ. Κυβέρνησιν: «Προχθὲς ἐφθασεν ὁ ἡμέτερος συνάδελφος Κ. Ρενιέρης πλήρης ὑγείας καὶ θάρρους περὶ τῆς αἰσίας τοῦ Κρητικοῦ ἀγῶνος ἐκβάσεως». (ΙΑΚ, ΕΚΕΑ).

Παπαδάκης. | Ἰ. Σκαλτσούνης. | Γ. Π. Σκουζές | Ἐν Ἀθήναις τῆ 20 Μαΐου 1867»³⁵.

Καὶ τὴν ἴδια μέρα γράφουν πρὸς τὴ Γ. Συνέλευση καὶ τὴν Πρὸς Κυβέρνηση: «Μετὰ τὴν γενομένην ἐκλογήν τοῦ Δ. Μαυροκορδάτου ὡς Κυβερνήτου τῆς Κρήτης, ἠγγέθησαν ἐνδοιασμοὶ τινες ὡς πρὸς τὴν ὠφέλειαν τοῦ παραδεχθέντος τούτου μέτρου. Τοὺς ἐνδοιασμοὺς τούτους λαβόντες ὑπὸ σοβαρὰν σκέψιν, καθ' ὃ προερχομένους ἐκ προσώπων, ὧν τὰς γνώμας... δὲν ἐδυνάμεθα νὰ παραβλέψωμεν, ἀπεφασίσαμεν νὰ ἀναβάλωμεν τὰ περὶ τῆς μεταβάσεως τοῦ κ. Μαυροκορδάτου εἰς Κρήτην... Οὐδεὶς ὑπῆρξε δισταγμὸς καὶ δυσκολία ὡς ἐκ τοῦ προσώπου τοῦ κ. Μαυροκορδάτου, ἀλλ' αἱ ἀντιταχθεῖσαι σκέψεις εἰς τὸ ληφθὲν μέτρον ἦσαν αἱ ἐξῆς: (παρατάσσονται αἱ γινῶμαι τῆς κυβερνήσεως πὺν εἶδαμε πὺν πάντα). | Ἀπέναντι τῶν ὑποβαλλομένων τούτων σκέψεων καὶ τινων ἄλλων δυσκολιῶν προπαρασκευῆς, ἡ Ἐπιτροπὴ ἐπεθύμει ν' ἀναβληθῆ εἰσεῖ πᾶν μέτρον καὶ πᾶσα ὀριστικὴ ἀπόφασις περὶ τῆς αὐτοῦ μεταβάσεως τοῦ κ. Μαυροκορδάτου, καθ' ὅσον μάλιστα ἢ καλλίστη θέσις, εἰς ἣν σήμερον εὐρίσκεται ἐν Ἐθρῶπῃ τὸ Κρητικὸν ζήτημα, ἐδύνατο νὰ καταστήσῃ περιττὴν τὴν μετάβασίν του. | Ἀλλ' ὁ κ. Μαυροκορδάτος ἔτοιμος ὧν νὰ μεταβῆ αὐτόσε..., δὲν ἐνέκρινε τὴν παραδοχὴν τῆς προτεινομένης ταύτης ἀναβολῆς, καθῆκον του δὲ ἐθεώρησε ν' ἀπευθύνῃ πρὸς ἡμᾶς τὴν ἐπιστολήν, ἣν συγχρόνως μετὰ τῆς παρουσίας λαμβάνετε, καὶ νὰ αἰτήσῃ τὴν ἀπαλλαγὴν του παρ' ἡμῶν πάσης κατὰ τὸ μέλλον ὑποχρεώσεώς του... | Ἐπειδὴ δὲ ἢ μὴ μετάβασις τοῦ κ. Μαυροκορδάτου ἐξήρηται ἐκ τῶν πραγμάτων καὶ οὐχὶ ἐκ τοῦ προσώπου, ἐννοεῖται οἴκοθεν, ὅτι οὐδεμίαν ἄλλην ἐκλογήν, ἐνιαίας κυβερνήσεως καὶ ἐφ' ἑνὸς προσώπου συγκεντρουμένης δυνάμεθα, ὅσον τὸ ἐφ' ἡμᾶς, νὰ ἀναγνωρίσωμεν καὶ παραδεχθῶμεν... | Σᾶς ἀσπαζόμεθα | Δ. Μελάς | Μ. Ρενιέρης | Α. Φ. Παπαδάκης | Γ. Π. Σκουζές | Ἰ. Π. Σκαλτσούνης»³⁶.

Ἐνας ἥμως ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους λόγους, πὺν ἡ Ἐπιτροπὴ ὑπεχώρησε στὶς ἀπόψεις τῆς Κυβερνήσεως, ἦταν ἡ οἰκονομικὴ δυσχέρεια, πὺν ἀντιμετώπιζε τότε. Γι' αὐτὸ δέχθηκε ἀπλῶς νὰ παίρῃ τὴν ἐνίσχυση τῆς Κυβερνήσεως.

Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὶς ἐξῆς δυὸ ἐπιστολὰς τῆς Ἐπιτροπῆς πρὸς τὸν πρῶθυπουργὸν Ἀ. Κουμουνοῦρο. Στὴν πρώτη μὲ χρονολογία 19 Αὐγούστου 1867 γράφουν: «Κε Πρόεδρε. | Ἡ Ἐπιτροπὴ εὐρίσκεται πάλιν εἰς ἀνάγκην χρημάτων, περιμένει δὲ νὰ τὴν ἐφοδιάσῃτε μὲ ἑκατὸν

³⁵) ΙΑΚ, ΕΚΕΑ.

³⁶) ΙΑΚ, ΕΚΕΑ.

χιλιάδας δραχμῶν, ἵνα ἐπαρκῆ εἰς τὰ ἐξοδὰ της. | Ἐφοῦ, κατόπιν τῶν γενομένων ἐνώπιον ὑμῶν συζητήσεων, ἐπληροφορήθητε τὸ ποσὸν τῶν κατὰ μῆνα δαπανῶν, παρακαλοῦμεν ὑμᾶς καὶ τοὺς λοιποὺς ὑπουργοὺς νὰ λάβετε μέτρα, ὅπως χορηγήτε ἡμῖν καθ' ἑβδομάδα τὸ ἀνάλογον ποσόν, ἵνα μὴ περιέλθωμεν εἰς ὑπερβολικὴν ἀπορίαν»²⁷.

Ἡ δευτέρα, ποὺ στέλλεται λίγες μέρες ἀργότερα—στὶς 23 Αὐγούστου—εἶναι ἐκτενέστερη καὶ μᾶς παρουσιάζει καλύτερα τὶς οικονομικὰς ἀνάγκας τῆς Ἐπιτροπῆς καὶ τὴν ἐξάρτησή της ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση: «*Κε Πρωθυπουργέ. | Πρὸ τινῶν μηνῶν ἡ Ἐπιτροπὴ αὕτη, εὐρισκομένη εἰς ἀπορίαν χρημάτων πρὸς διατήρησιν τῆς ἐν Κρήτῃ ἐπαναστάσεως, ὑπέβαλε δι' ὑμῶν πρὸς τὴν Σὴν Κυβέρνησιν ἀκριβεῖς περὶ τῆς θέσεως καὶ τῶν ὑφισταμένων ἀναγκῶν πληροφορίας, ἵνα τύχη τῆς συνδρομῆς αὐτῆς. | Ἡ Κυβέρνησις ἀποδεχθεῖσα εὐμενῶς τὰς αἰτήσεις τῆς Ἐπιτροπῆς καὶ πεισθεῖσα ἐκ τῶν ἐνώπιον αὐτῆς γενομένων οκέψεων καὶ συζητήσεων, ὅτι ἡ χορηγουμένη πρὸς τὴν ἐπανάστασιν τῆς Κρήτης συνδρομὴ δὲν δύναται νὰ ἀκολουθήσῃ ὡς πρότερον, ἐὰν μὴ ἡ Ἐπιτροπὴ ἔχη διαθέσιμον κατὰ μῆνα τὸ ποσὸν δραχ. 500.000, μᾶς ἐνεθάρρυνεν εἰς τὴν ἐξακολούθησιν τοῦ ἔργου, ὑποσχομένη νὰ ἀναπληρώσῃ πάσας τὰς ἀνάγκας τῆς Ἐπιτροπῆς. | Ἐκ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης παρήλθον τρεῖς μῆνες. Ἡ κυβέρνησις μᾶς ἐχορήγησεν ἐν τῷ διαστήματι τούτῳ δραχ. 1.110.000, ἐξ ὧν κατὰ παραγγελίαν αὐτῆς ἐπληρώσαμεν εἰς τὴν αἰμοπλοικὴν Ἐταιρείαν πρὸς ἀπόσβεσιν χρέους τοῦ Δημοσίου δραχ. 240.000, ὥστε ἀπέμειναν εἰς τὸ Ταμεῖον τῆς Ἐπιτροπῆς 870.000. Αἱ εἰσπράξεις τῶν ἰδιωτικῶν συνδρομῶν ἐλαττοῦνται ὀσημέραι, ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ὄλαι αἱ συνδρομαὶ τοῦ τελευταίου μηνός, ἀπὸ 24 Ἰουλίου, ἀνέρχονται εἰς δραχ. 24.000. Τὸ ἐκ μέρους τῆς Κυβερνήσεως χορηγηθὲν ἡμῖν ποσὸν μετὰ τῶν μικρῶν ἰδιωτικῶν συνδρομῶν δὲν ἐκάλυψαν τὰς γενομένας δαπάνας κατὰ τοὺς τελευταίους τρεῖς μῆνας, ἡ δὲ Ἐπιτροπὴ ἐδίδεσκειται ἀπέναντι οὐχὶ μικροῦ χρέους, ὅπερ ὀσημέραι ἐπανξάνει. Οἱ πιστωταὶ τοῦ ποσοῦ τούτου ἐπιμόνως μᾶς ζητοῦν τὴν πληρωμὴν, ἀποποιούμενοι νὰ μᾶς χορηγήσωσιν ἐν πίστει εἶδη ἐξ ὧν ἔχομεν ἀπόλυτον ἀνάγκην. Παρεκτὸς δὲ τούτου ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν ὀφείλομεν νὰ πληρώσωμεν τὰς μισθοδοσίας τοῦ πληρώματος τῆς «Ἐνώσεως», νὰ πέμψωμεν χρηματικὰς βοηθείας, ὅσας ἀνὰ δεκαπενθήμεριαν στέλλομεν τακτικῶς πρὸς τοὺς ἐν Κρήτῃ ἀγωνιζομένους, καὶ νὰ φροντίσωμεν περὶ τοῦ πληρώματος τοῦ ναυαγήσαντος «Ἀρχαδίου». | Παρατηρεῖται ὡς ἐκ τούτου, κ. Πρωθυπουργέ, ὅτι ἀποβαίνει ἤδη εἰς ἡμᾶς ἀδύνατον νὰ ἀκολουθήσωμεν συντρέχοντες τὸν ἀγῶνα τῆς Κρήτης, καὶ ὅτι πρέπει*

²⁷) ΙΑΚ, ΕΚΕΑ.

νὰ σκεφθῶμεν περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν θέλουν πληρωθῆ οἱ χορηγήσαντες πρὸς ἡμᾶς τὰ εἶδη, ἐξ ὧν προκύπτει τὸ χρέος τῆς Ἐπιτροπῆς. | Ἐν τοιαύτῃ σκληρᾷ ἀνάγκῃ ἡ Ἐπιτροπὴ κατὰ τὴν χθεσινήν αὐτῆς συνεδρίασιν ἔλαβε τὰς ἐξῆς ἀποφάσεις : | αον) Νὰ προβῆ εἰς τὴν ἐκκαθάρισιν ὄλων αὐτῆς τῶν ἐκκρεμῶν λογαριασμῶν. | βον) Νὰ διατάξῃ ἐν Σύρῳ τὴν ἄμεσον τῶν ἐργοστασίων τῆς διάλυσιν ὡς καὶ τὴν τοῦ πληρώματος τῆς « Ἐν ὥσειως ». | γ') Νὰ εἰδοποιήσῃ τὴν προσωρινὴν κυβέρνησιν τῆς Κρήτης, ὅτι τοῦ λοιποῦ ἡ Ἐπιτροπὴ δὲν εὐρίσκειται εἰς θέσιν νὰ χορηγήσῃ οὐδεμίαν εἰς τὸν ἀγῶνα βοήθειαν. | Ἐκτιμῶντες τὴν μέχρι τοῦδε γενομένην συνδρομὴν ἐκ μέρους τῆς Κυβερνήσεως πρὸς τὸν Κρητικὸν Ἀγῶνα καὶ τὴν ἐπίδρασιν ἣν αἱ ληφθεῖσαι ἀποφάσεις δύνανται νὰ λάβωσιν εἰς τὰς διπλωματικὰς ἐνεργείας τῆς Κυβερνήσεως περὶ τοῦ κρητικοῦ ζητήματος, ἐνομίσαμεν ὅτι καθῆκον ἐπεβάλλετο ἡμῖν νὰ κοινοποιήσωμεν δι' Ἑμῶν, Κε Προϋπουργέ, πρὸς τὴν Κυβέρνησιν τὰ ληφθέντα μέτρα, πρὶν ἢ προβῶμεν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῶν. | Κατὰ τὴν αὔριον ὀφείλομεν νὰ πέμψωμεν εἰς Σύρον χρήματα ἄδυνατοῦντες δὲ νὰ πράξωμεν τοῦτο, καὶ ἵνα μὴ ἐπαυξήσωμεν ἔτι μᾶλλον τὸ χρέος τῆς Ἐπιτροπῆς, ὑποχρεούμεθα, ὡς ἐκ τῆς ἀναποδράστου ἀνάγκης, εἰς ἣν εὐρισκόμεθα, νὰ προβῶμεν εἰς ἄμεσον ἐκτέλεσιν τῶν ἀποφάσεών μας. | Ἡ ἐν Ἀθήναις ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ | Δ. Μελάς | Ἀ. Φ. Παπαδάκης | Μ. Ρενιέρης | Ἰ. Σκαλοτούνης. | Γ. Σκουζές»³⁸.

Στὴν ἐπιστολὴ αὐτῇ, ὅπως βλέπομε, δὲν ὑπογράφει ὁ Δ. Μαυροκορδάτος, ἀν καὶ ἔμενεν ἀκόμη στὴν Ἐπιτροπὴ, ὅχι ὅμως γιὰ πολὺ. Τὸ ὅτι θὰ πειράχθηκε γιὰ τὴ ματαίωσιν τῆς ἀποστολῆς του εἶναι ἀναμφίβολο, ὅπως καὶ τὸ ὅτι θὰ δυσαρεστήθηκε κατὰ τῶν συναδέλφων του καὶ μάλιστα κατὰ τοῦ Μ. Ρενιέρη, πού, ἀφοῦ γύρισε, ἔδωκε τὸ ὀριστικὸ τέρας στὴν ὑπόθεσιν. Δὲ μποροῦσε ὅμως καὶ μόνο γι' αὐτὸ τὸ λόγο νὰ ἀποχωρήσῃ ἄμέσως ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ. Ἐπρεπε νὰ βρεθῆ καμμιά ἄλλη ἀφορμὴ καὶ αὐτὴ δὲν ἄργησε νὰ παρουσιασθῆ.

Οἱ ἐπαναστάτες καὶ μάλιστα ἡ Προσωρινὴ Κυβέρνησις δυσαρεστημένοι ἀπὸ τὴν ἐξέλιξιν τῶν γεγονότων καὶ νομίζοντας πὼς γιὰ ὅλα ἔφταιγεν ἡ Ἐπιτροπὴ Ἀθηνῶν ζήτησαν ἀπ' αὐτὴ νὰ ἀνασχηματισθῆ γιὰ νὰ συμπεριλάβῃ καὶ ἄλλους Κρητικοὺς μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς. Σχετικὰ μαθαίνομε ἀπὸ ἓνα γράμμα τῆς Κ. Ἐπιτροπῆς πρὸς τὴ Γεν. Συνέλευσιν καὶ τὴν Προσ. Κυβέρνησιν τῆς 9 Σεπτεμβρίου 1867, ὅπου γράφονται καὶ τὰ ἐξῆς : «Κύριοι. | Τὴν πρῶτην ἰσταμένου ὁ γραμματεὺς τῆς Προσωρινῆς τῶν Κρητῶν Κυβερνήσεως, μεταβάς εἰς τὸ γρα-

³⁸) ΙΑΚ, ΕΚΕΑ.

φεϊον μας, παρέδωκε πρὸς ἓνα τῶν γραμματέων μας τὴν ἐπιστολήν σας τῆς 19 Ἀυγούστου καὶ ἐζήτησε παρ' αὐτοῦ ἀπόδειξιν παραδόσεως. | Διὰ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ὑμεῖς ἀπαιτεῖτε νὰ προσκληθῶσι καὶ λαμβάνωσι μέρος εἰς τὰς συνδιασκέψεις καὶ ἐνεργείας τῆς Ἐπιτροπῆς ταύτης οἱ Κ. Χ. Ζυμβρακάκης, Βασ. Σαπουντζάκης, Ἄ. Ἀναγνωστάκης καὶ Γ. Νικολαΐδης. Ὁ τρόπος, καθ' ὃν εἶναι συντεταγμένη ἡ ἐπιστολή ὑμῶν, καὶ ὁ τρόπος καθ' ὃν αὕτη μᾶς διεβιβάσθη, ἔδωκε χώραν, ὡς εἰκόσ, εἰς σκέψεις ἀφορώσας τὴν φιλοτιμίαν, τὴν ἀξιοπρέπειαν καὶ τὴν ὑπόληφνιτῶν μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς ταύτης... | Ἀνυπόμυθα, ὅτι ἡ ὑμέτερα ἐπιστολή ἐπροκάλεσε τὴν παραίτησιν τοῦ ἡμετέρου συναδέλφου κ. Δ. Μαυροκορδάτου. Πρὸς ἀντικατάστασιν αὐτοῦ παρεκαλέσαμεν τὸν ἐνταῦθα διαμένοντα Ἅγιον Κισάμου νὰ λαμβάνῃ μέρος εἰς τὰς συνδιασκέψεις καὶ ἐνεργείας ἡμῶν, ὡς τακτικὸν μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς»³⁹.

Ἔτσι δόθηκε τέλος στὸ ζήτημα τῆς ἀποστολῆς τοῦ Δ. Μαυροκορδάτου ὡς Κυβερνήτου τῆς Κρήτης. Ἡ ΚΕΑ κατόπιν τούτου ἀνασηματίσθηκε, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἐξῆς γράμμα της πρὸς τὴ Γ. Συνέλευση καὶ τὴν Προσ. Κυβέρνηση τῆς 9 Σεπτεμβρίου 1867: «... Ἡ Κυβέρνησις, καίτοι ἐπιθυμοῦσα νὰ μείνῃ ἡ Ἐπιτροπή, ὡς ὑπάρχει κατηγοριζομένη σήμερον, ἐνέδωκεν εἰς τὰς παρατηρήσεις καὶ σκέψεις μας καὶ παρεδέχθη ἐν ἀρχῇ τὴν περὶ παραδοχῆς νέων μελῶν πρότασιν. Παρετήρησεν ὅμως, ὅτι, καθ' ὅσον ἀφορᾷ τοὺς κ. κ. Ζυμβρακάκην καὶ Σαπουντζάκην, στρατιωτικὸς ὄντας ἐν ἐνεργείᾳ, δὲν συμφέρει πολιτικῶς ἡ παραδοχὴ των ὡς μελῶν τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς δητῶς καὶ διὰ τῶν λόγων τούτων μᾶς ἀπηγόρευσε νὰ παραλάβωμεν αὐτούς. Ὡς ἐκ τούτου ἀντικατεστήσαμεν αὐτούς διὰ τῶν κ.κ. Ἄ. Ἀναγνωστάκη, Γ. Νικολαΐδου καὶ Σπ. Ἀντωνιάδου, περιλαμβανομένων καὶ ἐν τῷ Βφ ψηφίσματί σας, εἰς ὃ ἀναφέρεσθε διὰ τῆς πρὸς ἡμᾶς ἐπιστολῆς σας»⁴⁰.

Οἱ αἰτίες πού δὲν ἐπραγματοποιήθηκε ἡ ἀποστολὴ τοῦ Μαυροκορδάτου ἦσαν, ὅπως εἶδαμε, ἀρκετές. Κυρία αἰτία ὅμως ἦταν τὸ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις δὲν τὴν ἐπεδοκίμασε. Καὶ ἡ μελέτη μας αὐτῆ, μὲ τὰ νέα στοιχεῖα πού παραθέτομε, διευκρίνισε ἀρκετὰ καὶ ἔδειξε, πῶς ἐξελίχθησαν τὰ γεγονότα, καὶ τί ἰδέες καὶ σκέψεις ἀνταλλάχθησαν, γιὰ νὰ ματαιωθῇ ὀριστικὰ ἡ ἀποστολὴ αὐτῆ.

Πῶς ἐπέδρασε τώρα στὴν ὅλη ἐξέλιξη τοῦ ἀγῶνα τὸ ὅτι δὲν ἀνέλαβε μιὰ προσωπικότητα στὰ χέρια τὴν ὅλη ὁργάνωσι τῆς ἐπαναστατημένης μεγαλονήσου, αὐτὸ θὰ τὸ παρακολουθήσομε καὶ θὰ τὸ ἐξετάσομε στὸ γενικώτερο ἔργον μας γιὰ τὸν Ἀγῶνα τοῦ 1866, πού ἀρχίσαμε καὶ πού ἐλπίζομε νὰ συμπληρώσομε.

³⁹) ΙΑΚ, ΕΚΕΑ.

⁴⁰) ΙΑΚ, ΕΚΕΑ.

Η ΠΑΡΑ ΤΡΙΒΑΝ ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ (1644) ΚΑΙ Ο ΔΗΘΕΝ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΟΙΚΩΝ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Ἡ σπουδαιότης τοῦ λεγομένου Χρονικοῦ τοῦ Τριβαν, ὅπερ ἀπαρτίζεται ἐκ συλλογῆς διαφόρων ἐγγράφων καὶ διηγήσεων ἀναφερομένων εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης ἐπὶ Ἑνετοκρατίας¹, ἔχει ἤδη ὑποδειχθῆ ὑπὸ προγενεστέρων ἐρευνητῶν². Τὸ Χρονικὸν τοῦτο, παραδεδομένον διὰ βενετικῶν χειρογράφων (τῶν ὑπ' ἀριθ. 245 καὶ 3388 τοῦ Museo Civico Correr καὶ τοῦ μαρκιανοῦ ὑπ' ἀριθ. 525, Classe VII)³, παραμένει μέχρι σήμερον κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτον. Γνωστὸν εἶναι κυρίως ἐξ αὐτοῦ τὸ τμήμα τὸ ἀφηγούμενον τὰ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Γεωργίου Καντιανολέου καὶ τὸν αἱματηρὸν ἐπίλογον αὐτῆς ὅπερ ἐξεδόθη ἐπανειλημμένως μέχρι τοῦδε⁴, ἐχρησίμωσε δὲ καὶ εἰς τὸν Σκηνίδανα Ζαμπέλιον ὡς πηρὴν πρὸς συγγραφὴν τῆς ἱστορικῆς μυθιστορίας του «Οἱ Κρητικοὶ Γάμοι»⁵. Ὑπὸ τοῦ Ε. Gerland παρετέθη ἐπίσης ἐν τῇ ἀξιολογῶσῃ ἐργασίᾳ του περὶ τῶν ἐπὶ Ἑνετοκρατίας εὐγενῶν οἰκογενειῶν τῆς Κρήτης ἑλληνικὴ μετάφρασις τῆς ἀρχῆς τοῦ Χρονικοῦ⁶, ὡς καὶ τῶν ἐν ταύτῃ παρεμβالλομένων ἐγγράφων⁷. Ἀλλ' ὁ Gerland, ὅστις δὲν ἐξήτασεν ἀπ' εὐθείας τὰ χειρόγρα-

¹) Ἡ ἀκριβὴς αὐτοῦ ἐπιγραφή εἶναι: «Racconto di varie cose successe nel Regno di Candia, dell'anno 1182 che si sono ribellati dalla devotione all' Imperio Greco, sino l' anno 1669 che restò al poter dell' Imperio Ottomano, formato dal Signor Antonio Trivan, publico Nodaro Ducale».

²) Βλ. περὶ τούτου Ε. Gerland, Histoire de la noblesse Crétoise au moyen âge [=Extrait de la «Revue de l' Orient Latin» tom. X-XI], Paris 1907, σ. (ἀνατύπου) 16 κ. ἐξ. καὶ ἰδίᾳ Ν. Β. Γωμαδάκη, Ἀντωνίου Τριβαν διηγήσεις περὶ Κρήτης, ἐν περιοδ. «Νέα Ἑστία» τόμ. 12 (1932), σ. 846-852 (ἐνθα παρατίθεται καὶ λεπτομερὴς καταγραφή τῶν περιεχομένων του).

³) Βλ. περὶ τῶν χειρογράφων τούτων Ε. Gerland, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 16 (πρὸ βλ. καὶ τὰ ἐν τέλει τῆς παρούσης εἰσαγωγῆς γραφόμενα ὑφ' ἡμῶν).

⁴) Μνεῖαν τῶν διαφόρων ἐκδόσεων αὐτοῦ βλ. παρὰ Ε. Gerland, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 69 σημ. 6.

⁵) Οἱ Κρητικοὶ Γάμοι. Ἀνέκδοτον ἐπεισόδιον τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας ἐπὶ Βενετῶν (1570) ὑπὸ Σ. Ζαμπέλιου, ἐν Ταυρίνῳ, 1871.

⁶) Ε. Gerland, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 126-136 (document XII).

⁷) Αὐτόθι, σ. 76-89 καὶ 99-118 (documents I-II καὶ IIIβ-V).

φα τοῦ Χρονικοῦ, ἔλαβε δὲ μόνον, ὡς ὁμολογεῖ, πληροφορίας τινὲς περὶ αὐτοῦ παρὰ τοῦ G. Gerola⁸, ἠρκέσθη εἰς τὴν παράθεσιν τῶν ὀλίγων τούτων μόνον σελίδων τῆς ἀρχῆς, ὅσαι περιείχοντο ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει εἰς τὸ ἄγνωστον ἔντυπον «Οἰκογένεια Βαρούχα», ἔξ οὗ κατὰ κύριον λόγον ἠρύσθη τὸ ὕλικόν διὰ τὴν μελέτην του. Δὲν ἤδυνήθη τοιουτοτρόπως νὰ ἴδῃ καὶ χρησιμοποίησῃ τοὺς παρὰ Τρίναν περιεχομένους καταλόγους τῶν εὐγενῶν, ἀστικῶν καὶ λοιπῶν οἰκογενειῶν τῆς Κρήτης⁹, οἱ ὅποιοι θὰ συνεπλήρουν οὐσιωδῶς τὴν ἀνωτέρω ἐργασίαν του καὶ οἱ ὅποιοι παρελείφθησαν ἐκ τῆς συλλογῆς ταύτης τῆς καταρτισθείσης ὑπὸ τῆς οἰκογενείας Βαρούχα, πιθανώτατα διότι δὲν ἐμνημόνευον ταύτην μεταξὺ τῶν ἐκ Βυζαντιοῦ ἀρχοντικῶν οἰκογενειῶν, ἔξ ὧν προήρχετο. Τοὺς καταλόγους τούτους, ἐκ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Τρίναν, μετὰ τῶν συνοδευόντων αὐτοὺς λίαν ἐνδιαφερόντων στατιστικῶν στοιχείων τοῦ ἔτους 1644, δημοσιεύομεν κατωτέρω.

Οἱ ἐκδιδόμενοι κατάλογοι ἀποτελοῦν δύο ἐνότητας μόνις χωριζόμενας ἀπ' ἀλλήλων διὰ παρεμβαλλομένου ἀσχέτου πρὸς αὐτοὺς ἐγγράφου¹⁰. Τὴν πρώτην (φύλλα 9-10 τοῦ ὑπ' ἀριθ. 245 χειρογράφου Correr) συνιστῶσιν οἱ κατάλογοι τῶν ὀνομάτων τῶν nobili Veneti, ἧτοι τῶν 82 ἐν ὄλῳ οἰκογενειῶν, αἵτινες προήρχοντο ἔξ εὐπατριδῶν Ἐνετῶν ἀποίκων¹¹. Αἱ οἰκογένειαι — ὡς καὶ εἰς τοὺς περαιτέρω καταλόγους — παρατίθενται χωριστὰ δι' ἐκάστην τῶν τριῶν μεγάλων πόλεων τῆς Κρήτης, ἧτοι τοῦ Χάνδακος (ὁμοῦ μετὰ τῆς Σητείας), τῶν Χανίων καὶ τῆς Ρεθύμνης. Τὸ ἰδιάζον ἐνταῦθα εἶναι ὅτι μεταξὺ τῶν οἰκογενειῶν τῶν δύο τελευταίων τούτων πόλεων παρεμβάλλονται προσέτι 12 οἰκογένειαι ἀποικισθέντων Ἐνετῶν στρατιωτικῶν, ἐν τέλει δὲ ἀναγράφονται καὶ αἱ ἔξ ἐκάστης τῶν πόλεων ἀπολέσασαι σὺν τῷ χρόνῳ τὴν ἐνετικὴν εὐγένειαν οἰκογένειαι εἴτε διὰ μεταπτώσεως εἰς τὴν κρητικὴν τοιαύτην εἴτε δι' ἀφανισμοῦ.

Ἡ δευτέρα ἐνότης, ἣ καὶ ἐκτενεστέρα (φύλλα 11ν-18ν τοῦ αὐτοῦ

⁸) Αὐτόθι, σ. 16 (πρβλ. καὶ σ. 12 σημ. 4, σ. 85 σημ. 3, σ. 118 σημ. 5 κλπ.).

⁹) Περὶ τῆς διακρίσεως τῶν κατοίκων τῆς Κρήτης ἐπὶ Ἐνετοκρατίας εἰς nobili Veneti, nobili Cretensi, Cittadini κλπ. καὶ περὶ ἐκάστης τῶν κοινωνικῶν τούτων τάξεων βλ. Σ τ ε φ. Ξ α ν θ ο υ δ ῖ δ ο υ, Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ, Athen 1939 [=Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie Nr 34], σ. 129-30.

¹⁰) Πρόκειται περὶ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Δούκα Κρήτης Μάρκου Δανδόλου, ἧς ἑλληνικὴ μετάφρασις παρὰ Gerland, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 118 (document V).

¹¹) Κατὰ τὴν εἰς κεφάλαια κλπ. ὑποδιαίρεσιν τοῦ Χρονικοῦ τὴν γενομένην ὑπὸ Ν. Β. Γ ω μ α δ ἄ κ η, ἔνθ' ἀνωτ. («Νέα Ἐστία» τόμ. 12, σ. 847), οἱ κατάλογοι οὗτοι ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰς παραγράφους ὑπ' ἀριθ. XIII-XV τοῦ κεφαλαίου Α' τοῦ πρώτου μέρους.

χειρογράφου)¹², ἀπαρτίζεται ἐκ τῶν καταλόγων δι' ἐκάστην τῶν τριῶν πόλεων πρῶτον τῶν οἰκογενειῶν (198 ἐν ὄλῳ) τῶν ἔχουσῶν τὴν κρητικὴν εὐγένειαν (nobili Cretensi)¹³, δεύτερον τῶν ἀστῶν (Cittadini), οἵτινες ἦσαν καὶ πολυαριθμότεροι (387 ἐν ὄλῳ), καὶ τρίτον τῶν ὀλίγων (ἐν ὄλῳ 66) ἐμπόρων (mercanti)¹⁴. Εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι παρὰ τὰ ὀνόματα τῶν οἰκογενειῶν τῶν nobili Cretensi τοῦ Χάνδακος καὶ τῶν Χανίων δηλοῦται ἐν παραλλήλῳ στήλῃ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Patrie» καὶ ἡ προέλευσις ἐκάστης τούτων. Οὕτως ἐκ μὲν τῶν ἑλληνικῆς καταγωγῆς οἰκογενειῶν ἄλλαι χαρακτηρίζονται ὡς καταγόμεναι ἐκ τῶν ἀρχοντοπούλων (Arcontopulo) εἴτε ἐκ τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας (Imperial) εἴτε ἀπλῶς ἐκ Βυζαντίου (Constantinopolitano), ἄλλαι ὡς προερχόμεναι ἐκ διαφόρων ἑλληνικῶν χωρῶν (da Cipro, da Napoli di Romania) καὶ ἄλλαι ὡς νεώτεροι κρητικαὶ οἰκογένειαι (Casa nova)· ἐκ δὲ τῶν ἰταλικῶν (Italian) διαστέλλονται ἰδιαιτέρως αἱ ἐξ εὐπατριδῶν Ἑνετῶν ἔλκουσαι τὸ γένος (da nobili Veneti).

Οἱ τελευταῖοι οὗτοι κατάλογοι συνοδεύονται καὶ ὑπὸ στατιστικῶν στοιχείων περὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, τὰ ὁποῖα συνεκεντρώθησαν, ὡς ἀναφέρεται εἰς τὸν τελικὸν συγκεφαλαιωτικὸν πίνακα, τῇ ἐντολῇ τοῦ στρατηγοῦ Ἀνδρέου Κορνάρου¹⁵ κατὰ τὸ ἔτος 1644, ἦτοι ἐν ἔτος μόλις πρὸ τῆς τουρκικῆς ἀποβάσεως καὶ τῆς ἐνάρξεως τοῦ μακροχρονίου Κρητικοῦ Πολέμου (1645 - 1669), ὅστις καὶ ἀπέληξεν εἰς

¹² Αὕτη ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ κεφάλαιον Β' τοῦ πρώτου μέρους, κατὰ τὴν αὐτὴν ὑποδιαίρεσιν τοῦ Ν. Β. Τω μ α δ ά κ η, ἐνθ' ἄνωτ., φέρει δὲ προεταγμένην μικρὰν προεισαγωγὴν. Τῆς προεισαγωγῆς ταύτης ἑλληνικὴ μετάφρασις ἐδημοσιεύθη ὑπὸ E. Gerland, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 134-136 ἐκ τοῦ τεύχους «Οἰκογένεια Βαρούχα» (σ. 13-14), ὅπερ ὁμως περιέχει εὐθὺς ἐν συνεχείᾳ (βλ. Gerland, σ. 136 σημ. 2) οὐχὶ τοὺς καταλόγους, ἀλλ' ἄσχετον πρὸς αὐτοὺς δῖπλωμα τοῦ 1192 (=τὸ παρὰ Gerland σ. 99-110· document IIIβ), τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται πρᾶγματι πολὺ κατωτέρω ἐν τῷ Χρονικῷ Τριναῦ. Τὴν παράλειψιν δὲν ἠδύνατο βεβαίως νὰ ὑποπιεύσῃ ὁ Gerland.

¹³ Αἱ τοῦ Χάνδακος εἰδικῶς ἀποκαλοῦνται «Nobili del Conssegio della Città Metropoli di Candace, cioè Candia».

¹⁴ Μόνον ὁ κατάλογος τῶν ἐμπόρων τῶν Χανίων δὲν ἀκολουθεῖ εἰς τὸ τέλος, ἀλλὰ παρεμβάλλεται ἀνωμάλως ἐν μέσῳ τοῦ καταλόγου τῶν ἀστῶν τῆς αὐτῆς πόλεως.

¹⁵ Εἰς τὸν στρατηγὸν τοῦτον ἀφορᾷ ἔγγραφον 7 Ἀπριλίου 1654, οὗ περιλήψις παρὰ Σ π. Μ. Θεοτόκη: Ἀποφάσεις Μείζονος Συμβουλίου Βενετίας (=Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας Α', Π,) 1933, σ. 241. Ὁμοίως ἔργον τοῦ Ἑμμ. Τζάνε Μπουνιαλῆ (1668) καὶ στίχοι τοῦ Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ, περὶ ὧν πρβλ. Ν. Β. Τω μ α δ ά κ η ν, περιοδ. «Κρητικὰ Χρονικά» Α', 1947, σ. 144 καὶ σημ. 94.

τήν ἀπὸ τῆς ἐξουσίας τῶν Ἑνετῶν ἀπώλειαν τῆς μεγαλονήσου. Ἐκ τῶν πολυτίμων τούτων στοιχείων μανθάνομεν τοὺς ἀκριβεῖς καθ' ἕκαστον τῶν τριῶν διαμερισμάτων ἀριθμοὺς τῶν χωρίων τῆς Κρήτης, ὡς καὶ τοὺς τῶν ἱερέων, τῶν μοναχῶν, τῶν ἀνδρῶν, τῶν γυναικῶν, ἀλλὰ προσέτι καὶ τῶν ὑποζυγίων καὶ βοῶν. Ἀξία προσοχῆς τυγχάνει καὶ ἡ ἐν τέλει παρεχομένη πληροφορία, ὅτι κατὰ τὸ 1644 ἐν Κρήτῃ ἐπὶ πληθυσμοῦ 287.165, ἐξ ὧν οἱ 147.215 ἦσαν ἄρρενες, οἱ δυνάμενοι νὰ φέρωσιν ὄπλα ἀνῆρχοντο εἰς 100.705 ἄνδρας, ἤτοι εἰς τὸ τρίτον καὶ πλεόν τοῦ πληθυσμοῦ, τοῦ ὑπερβάντος τὸ ὄγδοον ἔτος, διότι οἱ κάτω τοῦ ὄγδου δὲν ἀπεγράφοντο.

Ἄλλ' ἡ δημοσίευσίς τῶν ἀνωτέρω καταλόγων τοῦ Τρίβαν δὲν ἀποβλέπει μόνον εἰς τὴν παροχὴν λίαν ἐνδιαφέροντος ὑπὸ ἱστορικὴν ὄσον καὶ γλωσσικὴν ἔποψιν ὕλικου συμπληροῦντος οὐσιωδῶς τὴν προμημονενθεϊσαν ἐργασίαν τοῦ Gerland. Ἀποσκοπεῖ συγχρόνως καὶ εἰς τὴν κατάρριψιν ἱστορικῆς πλάνης κρατούσης μέχρι τοῦ νῦν ἀναφορικῶς πρὸς τὸ ζήτημα τῶν κρητικῶν οἰκογενειῶν, αἵτινες ἀπακίσθησαν εἰς τὴν νῆσον Κέρκυραν.

Πρὸ τριάκοντα καὶ πέντε ἐτῶν ὁ Σπυρίδων Λάμπρος ἐδημοσίευσεν¹⁶ μακρὸν κατάλογον «τῶν ἐκ Κρήτης οἰκῶν τῶν μεταναστευσάντων εἰς τὴν Κέρκυραν μετὰ τὴν κατὰ τὸν δέκατον ἑβδομον αἰῶνα ἄλωσιν τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἐνίων δ' ἴσως καὶ πρότερον». (Ὁ κατάλογος οὗτος ἦτο, κατὰ τὸν ἐκδότην, «ἀντίγραφον παλαιοῦ ἀντιγράφου σωζομένου παρὰ τῆ ἐν Κερκύρα οἰκογενεῖα Μυλωνοπούλου, καταγομένη ἐκ Κρήτης, γεγραμμένον διὰ χειρὸς Ἰωάννου Μυλωνοπούλου, ἀδελφοῦ τοῦ πάππου τοῦ ἀποστειλάντος μοι τὸ δημοσιευόμενον ἀντίγραφον κ. Σπυρίδωνος Μυλωνοπούλου». Ὁ τελευταῖος οὗτος, καθ' ἃ ἔγραψεν εἰς τὸν Λάμπρον, ἠγνόει ποῦ εὕρισκετο τὸ πρωτότυπον, ὑπέθετε δὲ ὅτι πιθανὸν νὰ εἶχε τοῦτο ὁ Νικόλαος Βάλαμος, ἀνεμιὸς τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως, διότι τὸ ἀντίγραφον εὕρισκετο μεταξὺ δύο παλαιῶν ἐγγράφων, αἵτινα ὁ Βάλαμος εἶχε δωρήσει εἰς τὸν Ἰωάννην Μυλωνόπουλον¹⁷. Κατὰ ταῦτα ἡ προέλευσις καὶ πηγὴ τοῦ καταλόγου δὲν ἦτο μέχρι τοῦδε ἐξηκριβωμένη, οὐδ' ἀπησχόλησε περισσότερον τὸν ἐκδότην. Ἐπὶ πλεόν ἂ ἐκδεδομένος κατάλογος οὐδεμίαν φέρει γενικὴν ἐπιγραφὴν, οὐδ' ἀναφέρεται ἂν τὸ χειρόγραφον ἔφερε τοιαύτην¹⁸.

¹⁶) Σπυρ. Π. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν κρητικῶν οἰκῶν Κερκύρας, «Νέος Ἑλληνομνήμων» τόμ. 10 (1913), σ. 449-456.

¹⁷) Αὐτόθι σ. 449-450.

¹⁸) Τὸ χειρόγραφον εἶδε βραδύτερον καὶ ὁ Κων. Ε. Σολδάτος, Ἡ κα-

Πόθεν ἄρα συνήγαγεν ὁ ἐκδότης ὅτι τοῦτο ἀπετέλει κατάλογον τῶν κρητικῶν οἰκῶν Κερκύρας, φαίνεται ἄπορον. Πιθανῶς παρεσύρθη εἰς τοῦτο ἐκ τῶν πληροφοριῶν τοῦ κατόχου αὐτοῦ, ἐκ Κρήτης δὲ πράγματι καταγομένου Μυλωνοπούλου. Ὅπως δὴποτε, ὁ ὑπὸ τοῦ Λάμπρου δημοσιευθεὶς κατάλογος οὗτος ἐθεωρήθη γενικῶς ὅτι παραδίδει πράγματι τὰ ὀνόματα τῶν κερκυραϊκῶν οἰκογενειῶν, αἵτινες εἶχον κρητικὴν τὴν προέλευσιν, χωρὶς ὑπὸ τινος νὰ διατυπωθῆ περὶ τούτου οὐδεμία ἀμφισβήτησις μέχρι σήμερον. Γούνατιον μάλιστα ὁ κατάλογος προεβλήθη οὐχὶ ἅπαξ ὡς ἀσφαλὲς μαρτύριον περὶ τῆς ἐκτάσεως τοῦ εἰς Ἑπτάνησον κρητικοῦ ἀποικισμοῦ κατὰ τὸν 17^{ον} αἰῶνα ἢ πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ γενεαλογικοῦ συνδέσμου ὠρισμένων κερκυραϊκῶν ἢ ἐπτανησιακῶν οἰκογενειῶν πρὸς ὁμωνύμους κρητικὰς τοιαύτας· ἐκ τῶν οἰκογενειῶν τούτων ἄς ἀναφέρωμεν μόνον τὴν τοῦ ποιητοῦ Ἀνδρέου Κάλβου¹⁹.

Προσεκτικωτέρα ὅμως παραβολὴ τοῦ ἀνωτέρω ὑπὸ Λάμπρου δημοσιευθέντος καταλόγου πρὸς τὸν ὑφ' ἡμῶν ἐκδιδόμενον κατωτέρω κατάλογον τοῦ Τρίναν πείθει ἀπολύτως ὅτι ὁ πρῶτος οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἐπανάληψις ὠρισμένων τμημάτων τοῦ δευτέρου μὲ ὀλίγας καὶ ἀσημάντους μεταθέσεις καὶ παραλλαγάς. Ὁ κατάλογος Λάμπρου περιέχει πράγματι, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τῶν μερικωτέρων ἐπιγραφῶν αὐτοῦ, τοὺς *nobili Cretensi* καὶ τοὺς *Cittadini* ἐκάστης τῶν τριῶν πόλεων τῆς Κρήτης²⁰. Παραλείπει δηλαδὴ ἐκ τοῦ καταλόγου Τρίναν μόνον τοὺς ἐμπόρους καὶ τοὺς ἐν τέλει στατιστικούς πίνακας τοῦ πληθυσμοῦ, ὡς ἐπίσης καὶ τοὺς ἐν ἀρχῇ προτασσομένους, ὡς εἶδομεν, *nobili Veneti*. Κατόπιν λεπτομεροῦς ἐλέγχου, εἰς ὃν προέβημεν, διεπιστώσαμεν ὅτι ὄχι μόνον ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀνομάτων εἰς πάντα τὰ ἀντίστοιχα τμήματα τῶν δύο καταλόγων εἶναι ἢ ὁ αὐτὸς ἀκριβῶς (ὡς συμβαίνει διὰ τοὺς *nobili Cretensi* καὶ τοὺς *Cittadini* τῆς Ρεθύμνης) ἢ ὁ αὐτὸς

ταγωγὴ τῆς οἰκογενείας Κάλβου, περιόδ. «Τὸ Νέον Κράτος» τόμ. 3 (1939), ἀριθ. 26, σ. 115, ὅστις ὅμως οὐδὲν νέον προσέθηκεν ἢ παρετήρησε.

¹⁹) Πρβλ. Κ. Σολδάτων, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 114-21 καὶ 178-89 καὶ ἰδίᾳ Ν. Β. Τωμαδάκη: «Ἡ κρητικὴ οἰκογένεια Κάλβος-Calbo καὶ ὁ ποιητὴς Ἀνδρέας Κάλβος, περ. «Νέον Κράτος» 3, 1939, σ. 298-301, καὶ τοῦ αὐτοῦ: Οἱ Κρήτες Κάλμποι πρόγονοι τῶν ἐν Κερκύρα, αὐτόθι 4, 1940, σ. 64-71. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι αἱρεται ἡ μαρτυρία τῆς μετοικίσεως Κρητῶν Κάλβων εἰς Κέρκυραν τὰ ἄλλα ἐπιχειρήματα τοῦ Τωμαδάκη, περὶ καταγωγῆς τοῦ Ποιητοῦ ἐκ Κρήτης εἶναι τόσον ἰσχυρά, ὥστε νὰ μὴ κλονισθῆ ἡ βῆσις τῆς μελέτης.

²⁰) Φέρει ἐπίσης προτεταγμένα καὶ τὰ ὀνόματα τῶν δώδεκα Ἀρχοντοπούλων τῆς Κρήτης. Ἀλλὰ καὶ ταῦτα προέρχονται ἐξ ἐγγράφου παρὰ Τρίναν, οὗ τὸ ἑλληνικὸν κείμενον παρὰ Ε. Gerland, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 76-85 (document I) (πρβλ. σ. 84-85).

κατὰ διαφορὰν μονάδος (ὡς διὰ τοὺς αὐτοὺς τοῦ Χάνδακος καὶ τῶν Χανίων), ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τὰ ὀνόματα συμπίπτουν πρὸς ἄλληλα εἰς τοὺς δύο καταλόγους²¹. Αἱ μοναδικαὶ διαφοραὶ εἶναι αἱ ἑξῆς: α) Μεταξὺ τῶν *nobili Cretensi* τοῦ Χάνδακος φέρεται προστεθειμένον παρὰ Λάμπρω ἓν ὄνομα, τὸ ὑπ' ἀριθ. 41 (*Piri, d' Atene*), μὴ ὑπάρχον παρὰ Τρίναν. β) Μεταξὺ τῶν *Cittadini* τοῦ Χάνδακος παραλείπεται ἀντιθέτως παρὰ Λάμπρω ἓν ὄνομα, τὸ παρὰ Τρίναν ὑπ' ἀριθ. 42 (*Cochianiti*)· ὁμοίως καὶ μεταξὺ τῶν *Cittadini* τῶν Χανίων παραλείπονται παρὰ Λάμπρω δύο ὀνόματα, τὰ παρὰ Τρίναν ὑπ' ἀριθ. 106 (*Catteruzzi*) καὶ 107 (*Ruscio*). γ) Μεταξὺ, τέλος, τῶν *nobili Cretensi* τῶν Χανίων φέρονται μοναδικὰ παρὰ Λάμπρω μὲν τρία ὀνόματα, τὰ ὑπ' ἀριθ. 29 (*Imperial*), 32 (*Imperial*) καὶ 53 (*Pallada*), παρὰ Τρίναν δὲ τέσσαρα, τὰ ὑπ' ἀριθ. 6 (*Agiostefaniti*), 9 (*Cassati*), 10 (*Cattallacti*) καὶ 28 (*Fattomini*)· εἶναι ὅμως προφανὲς ὅτι ἐκ τούτων τὰ ὑπ' ἀριθ. 29 καὶ 32 τοῦ Λάμπρου, ἅτινα δὲν εἶναι ἐπωνύμια, ἀλλὰ δηλωτικὰ τῆς καταγωγῆς, ἐτέθησαν ἐκ λάθους κατὰ παράλειψιν τῶν ἐπωνύμων τὰ ὁποῖα συνώδευον, πιθανώτατα τῶν ἀνωτέρω ὑπ' ἀριθ. 9 καὶ 10 τοῦ Τρίναν, ἅτινα ὄντως φέρουν τὸν χαρακτηρισμὸν *Imperial*· κατὰ ταῦτα μοναδικὰ παραμένουν καὶ ἐνταῦθα μόνον ἓν παρὰ Λάμπρω καὶ δύο παρὰ Τρίναν. Πᾶσαι ὅμως αὐταὶ αἱ ἀσήμενοι διαφοραὶ ἑνὸς ἢ δύο ἐκάστοτε ὀνομάτων εἶναι βεβαίως φυσικαὶ καὶ εὐεξήγητοι προκειμένου περὶ δύο διαφοροῦ προελεύσεως χειρογράφων τοῦ αὐτοῦ κειμένου. Ὡς πρὸς δὲ τὴν τάξιν τῶν ὀνομάτων εἰς τοὺς δύο καταλόγους, παρατηροῦμεν ὅτι, ἐνῶ τὰ παρὰ Τρίναν εἶναι συνήθως διατεταγμένα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀλφαβητικῶς, εἰς τὰ παρὰ Λάμπρω ἀντίστοιχα κρατεῖ μεγαλύτερος σάλος, διότι παρατηροῦνται πολλαὶ μεταθέσεις μερικωτέρων σειρῶν ὀνομάτων, ἐκάστη τῶν ὁποίων ἐν τούτοις φέρει τὰ ὀνόματα κατὰ τὴν αὐτὴν τάξιν, ἣν ἔχουν καὶ τὰ ἀντίστοιχα παρὰ Τρίναν, πάντοτε δ' ἐπίσης αἱ ἀρχαὶ τῶν πινάκων συμπίπτουν²². Εἶναι εὐνόητον ὅμως ὅτι οὐδ' αἱ μεταθέσεις αὐταὶ ἔχουν σημασίαν, ἐφ' ὅσον τὰ ὀνόματα εἶναι τὰ αὐτὰ. Λύνονται δὲ ἄλλως τε καὶ αὐταὶ νὰ ἐξηγηθῶν εἴτε ἐκ συγχύσεως προκυψάσης κατὰ τὴν ἀντιγραφὴν τῶν ὀνομάτων κατὰ στήλας, τῶν ὁποίων τὸ μῆκος ἐποίκιλεν εἰς ἕκαστον τῶν ἀντιγράφων ἀναλόγως τῶν δια-

²¹) Περὶ τῶν ἐλαφρῶν παραλλαγῶν εἰς τὸν τύπον ἀρκετῶν ὀνομάτων βλ. κατωτέρω σ. 43 καὶ σημ. 27-29.

²²) Ἡ παράθεσις πάντων τῶν πινάκων, οὗς κατηρτίσαμεν πρὸς διαπίστωσιν τῆς ἀντιστοιχίας τῶν ὀνομάτων εἰς τοὺς δύο καταλόγους καὶ τῶν ἀνωτέρω σημειωθειῶν διαφορῶν, θὰ ἦτο βεβαίως διδακτικὴ, ἀλλὰ θὰ ἀπῆναι πολὺν χρόνον. Διὰ τοῦτο ἀρκοῦμεθα νὰ παραθέσωμεν ἕνα μόνον πίνακα, τὸν ἀφορῶν-

στάσεων τῶν σελίδων αὐτοῦ καὶ αἱ ὁποῖαι ἦτο δυνατόν ν' ἀντιγράφωνται ἐνίοτε ὀριζοντίως ἀντὶ καθέτως, εἴτε ἐξ ἀποπείρας ἀνασυντάξεως τοῦ καταλόγου.

Ἄλλ' ὅτι περὶ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ καταλόγου πρόκειται δεικνύουν καλύτερον παντὸς ἄλλου αἱ ἐξῆς χαρακτηριστικαὶ κοιναὶ λεπτομέρειαι, αἱ ὁποῖαι δὲν δύνανται ν' ἀποδοθοῦν εἰς τὴν τύχην: α) Παρὰ Τρίναν τὰ ὀνόματα τῶν nobili Cretensi τοῦ Χάνδακος καὶ τῶν Χανίων συνοδεύονται, ὡς εἶδομεν, καὶ ἀπὸ τὰ τῆς καταγωγῆς των, οὐχὶ ὁμως καὶ τὰ τῶν nobili Cretensi τῆς Ρεθύμνης· τοῦτ' αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ παρὰ Λάμπρῳ, ὅπου ἐπίσης ἀπαντῶνται αἱ αὐταὶ ἐπιγραφαὶ (Casate, Patrie)²³. β) Παρὰ Τρίναν μεταξὺ τῶν nobili Cretensi τῆς Ρεθύμνης φέρεται δις τὸ ὄνομα Cortazzi (ἀριθ. 29 καὶ 38), τὸ αὐτὸ δὲ συμβαίνει καὶ παρὰ Λάμπρῳ (ἀριθ. 36 καὶ 43)· ἐπίσης μεταξὺ τῶν Cittadini τῆς Ρεθύμνης ἀπαντᾶται δις τὸ ὄνομα Comità (ἀριθ. 7 καὶ 66) καὶ δις τὸ ὄνομα Miglioti (ἀριθ. 25 καὶ 37), οὕτω δ' ἀκριβῶς εὐρίσκεται καὶ παρὰ Λάμπρῳ (ἀριθ. 7 καὶ 64 καὶ ἀριθ. 41 καὶ 59)· γ) Ὁ παρὰ Λάμπρῳ, τέλος κατάλογος τῶν Cittadini τῶν Χανίων σταματᾷ ἀκριβῶς εἰς τὸ σημεῖον, ὅπου μεσολαβεῖ παρὰ Τρίναν ἡ ἀνώμαλος παρεμβολὴ τῶν ὀνομάτων τῶν ἐμπόρων τῶν Χανίων²⁴, παραλειπομένων πάντων τῶν λοιπῶν παρὰ Τρίναν ὀνομάτων τῶν Cittadini (ἀριθ. 137-153), ἅτινα ἀκολουθοῦσι μετὰ τὴν παρεμβολήν· τοῦτο δεικνύει προφανῶς ὅτι ὁ ἀντιγραφεὺς, παραπλανηθεὶς ὑπὸ τοῦ παρεμβλήτου καταλόγου τῶν ἐμπόρων, ἐνόμισε τὸν κατάλογον περατωθέντα εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, ὅπου καὶ ἐσταμάτησε.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω οὐδεμίαν, πιστεύω, δύναται πλέον νὰ παραμείνη ἀμφιβολία, ὅτι ὁ ὑπὸ Λάμπρῳ δημοσιευθεὶς ἀδήλου προελεύ-

τα εἰς τοὺς nobili Cretensi τοῦ Χάνδακος (ἡ ἀρίθμησις ἐτέθη ὑφ' ἡμῶν):

Τρίναν	Λάμπρος	Τρίναν	Λάμπρος
1-6	= 1-6	35-39	= 11-15
7-11	= 21-25	40-56	= 58-74
12	= 10	57-65	= 33-42
13-15	= 7-9	66-69	= 77-80
16-17	= 18-20	70-77	= 43-50
18-20	= 16-18	78-79	= 75-76
21-27	= 51-57	80-81	= 81-82
28-34	= 26-32	ἐλλείπει	= 41

²³) Ἐν τῇ ἐκδόσει Λάμπρῳ, ἐκ τυπογραφικῆς συγχύσεως βεβαίως, διετηρήθη κακῶς ἡ ἐπιγραφὴ «Patrie» παρὰ τὴν ἐπιγραφὴν «Casate» ἀνωθεν καὶ τῶν λοιπῶν στηλῶν τοῦ καταλόγου καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸ μῆκος, μολοντί ὑπ' αὐτὰς εὐρίσκονται οἰκογενειακὰ ἐπώνυμα καὶ οὐχὶ τόπος καταγωγῆς.

²⁴) Βλ. ἀνωτέρω σημ. 14.

σεως κατάλογος ταυτίζεται πρὸς τὸν ἐν τῷ Χρονικῷ τοῦ Τρίναπ τοιοῦτον τὸν ἀναγράφοντα τὰ ὀνόματα τῶν πρὸ τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου οἰκογενειῶν τῆς Κρήτης καὶ οὐχὶ τῶν ἔκτοτε εἰς Κέρκυραν μεταναστευσασῶν, ὡς ἐσφαλμένως ἐνομιζέτο μεχρὶ τοῦδε. Οὐδ' εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῆ, ἔστω, ὅτι ὁ συντάξας τὸν κατάλογον Λάμπρου ἔσχε μὲν πάντως ὑπ' ὄψει του ὡς ὁδηγὸν τὸν τοῦ Τρίναπ, ἠθέλησεν ὅμως πράγματι νὰ καταγράψῃ τὰς ἐν Κερκύρα κρητικὰς οἰκογενείας, διὸ καὶ προέβη εἰς τινὰς αὐτοῦ τροποποιήσεις (τὰς ὀλίγας ἐκεῖνας τὰς ὁποίας ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω), ἵνα προσαρμόσῃ τοῦτον εἰς τὰ νέα δεδομένα τοῦ ἐν Κερκύρα κρητικοῦ ἀποικισμοῦ. Διότι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει αἱ τροποποιήσεις του αὐτὰ δὲν θὰ περιορίζοντο εἰς τρεῖς ἢ τέσσαρας μόνον προσδιοφαιρέσεις: Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ φαντασθῶμεν ὅτι πᾶσαι αἱ οἰκογένειαι τῆς Κρήτης—ἐξαιρέσει τριῶν ἢ τεσσάρων—μετηνάστευσαν κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα καὶ δὴ ὅτι πᾶσαι συνέπεσε νὰ καταφύγουν εἰς τὴν νῆσον Κέρκυραν. Ὅτι βεβαίως ἔλαβον τότε χώραν ἀθροοὶ ἀποικισμοὶ Κρητῶν εἰς Κέρκυραν, ὡς καὶ τὴν λοιπὴν Ἑπτάνησον, ὅπου καὶ κατέλιπον οὗτοι ἀξιόλογα ἔγγραφα τῆς δρασεὸς των, καλλιτεχνικῆς καὶ ἄλλης, εἶναι ἐκτὸς ἀμφισβητήσεως²⁵. Πρὸς πίστωσιν ὅμως τούτου ὀφείλομεν νὰ καταφεύγωμεν τοῦ λοιποῦ εἰς τὰς ἄλλας ὑπαρχούσας ἀφθόρους μαρτυρίας καὶ οὐχὶ πλέον εἰς τὸν κατάλογον Λάμπρου, ὅστις οὐδεμίαν ἔχει ἀποδεικτικὴν ἀξίαν περὶ μεταναστεύσεως ἢ μὴ εἰς Κέρκυραν κρητικῶν οἰκογενειῶν. Ἡ σημασία του ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι ἀποτελεῖ τμήμα τῶν περαιτέρω δημοσιευομένων πολυτίμων περὶ τῶν οἰκογενειῶν τῆς Κρήτης καταλόγων τοῦ Χρονικοῦ Τρίναπ.

Τὸ παρατιθέμενον κείμενον ἐκδίδομεν κατὰ τὸ ὑπ' ἀριθ. 245 χειρόγραφον τοῦ ἐν Βενετία Museo Civico Correr (φ. 11-18). Τοῦ χειρογράφου τούτου ἀντίγραφον τυγχάνει τὸ ὑπ' ἀριθ. 2091 ἰταλικὸν χειρόγραφον τῆς ἐν Παρισίοις Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης²⁶, τὸ ὁποῖον

²⁵) Βλ. προχείρως τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν τὴν συγκεντρωμένην ὑπὸ Ν. Β. Τωμαδάκη, Οἰκογένεια Salamon - Σολωμοῦ ἐν Κρήτῃ, ΕΕΒΣ, τόμ. 14 (1938), σ. 163, σημ. 5.—Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία ἐπηυξήθη μετὰ ταῦτα καὶ δι' ἄλλων δημοσιευμάτων καὶ διὰ διατριβῶν καταχωρισθεῶν εἰς τοὺς δύο πρώτους τόμους τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν».

²⁶) Βλ. H e n r i O m o n t, Bibliothèque Nationale. Nouvelles acquisitions du Département des Manuscrits pendant les années 1891 - 1910. Répertoire alphabétique des manuscrits latins et français, Paris 1912, préface σ. XCVIII, ἀριθ. VI (2091). Τὸ ἀντίγραφον τοῦτο, γινόμενον τῆ φροντιδὶ τοῦ Κ. Σάθα, ἐπωλήθη ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὴν βιβλιοθήκην ταύτην τῷ 1896 ὁμοῦ μετ' ἄλλων ἀντιγράφων σπουδαιοτάτων διὰ τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν βενετικῶν χειρογράφων, περὶ ὧν βλ. H. O m o n t, ἔνθ' ἄνωτ., σ. XCVIII -

ἐμελετήσαμεν, ἀντεβάλουμεν δὲ καὶ πρὸς τὸ βενετικὸν διὰ τοῦ φίλου κ. Κ. Δ. Μέρτζιου, ὃν καὶ ἐντεῦθεν εὐχαριστοῦμεν. Ὁ κ. Μέρτζιος ἀντέβαλεν ἐπίσης χάριν ἡμῶν τὸ κείμενον καὶ πρὸς τὸ ὑπ' ἀριθ. 525 (Classe VII) χειρόγραφον τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει παραλλαγὰς (συνηθέστερον ἐπὶ τὸ χεῖρον) εἰς εἰκοσιπεντάδα ὀνομάτων. Τὰς παραλλαγὰς ταύτας τοῦ μαρκιανοῦ χειρογράφου σημειοῦμεν ὑποσελιδίως διὰ τῆς ἐπιτιμήσεως Μ. Τὸ ἕτερον χειρόγραφον τοῦ Museo Correr, ἦτοι τὸ ὑπ' ἀριθ. 3388, δὲν ἐχρησιμοποιήσαμεν, διότι εἶναι κολοβὸν καὶ δὲν περιέχει εἰ μὴ μόνον μικρὸν τμήμα ἐκ τῆς ἀρχῆς τῶν ἐκδιδομένων καταλόγων.

Ὅσον ἀφορᾷ, τέλος, εἰς τὸν ὑπὸ Λάμπρου δημοσιευθέντα κατάλογον, ὅστις, ὡς ἐδείχθη ἀνωτέρω, ἀνήκει ἐπίσης εἰς τὸ Χρονικὸν Τρίναπ, οὗτος περιέχει πολυαρίθμους ἐλαφροῦς παραλλαγὰς. Ἐκ τούτων πολλαὶ διακρίνονται εὐχερῶς ὡς ἐσφαλμέναι, ὀφειλόμεναι εἰς ἀβλεψίαν τῶν ἀντιγραφῶν ἢ τῆς ἐκδόσεως²⁷. Τινὲς ὅμως ἐξ αὐτῶν ἔχουν κριτικὴν σημασίαν. Οὕτω π.χ. εἰς τὰς μεταξὺ τοῦ χειρογράφου Correr ὑπ' ἀριθ. 245 καὶ τοῦ μαρκιανοῦ διαφορὰς ἢ ἐκδοσις Λάμπρου ἀκολουθεῖ συνηθέστερον μὲν τὸ πρῶτον²⁸, ἐνίστε ὅμως τὸ δεῦτερον²⁹ ἢ παρέχει ἰδίως ὄλως γραφὰς³⁰. Τοῦτο δεικνύει ὅτι τὸ χειρόγραφον ταύτης ἐξ οὐδετέρου τῶν ἀνωτέρω χειρογράφων προέρχεται, ἀλλ' ἀντιπροσωπεύει τρίτην ἄγνωστον παράδοσιν τοῦ κειμένου. Διὰ τοῦτο σημειοῦμεν ἐπίσης ὑποσελιδίως πάσας τὰς παραλλαγὰς τῆς ἐκδόσεως Λάμπρου—καὶ αὐτὰς τὰς προδήλως ἐσφαλμένας—διὰ τῆς ἐπιτιμήσεως Λ.

Ἐννοεῖται ὅτι καὶ παρὰ τὴν ὑπάρχουσαν ταύτην πολλαπλῆν χειρόγραφον παράδοσιν ἢ ἀποκατάστασις τοῦ ὀρθοῦ τύπου ἐκάστου τῶν πολυαρίθμων καὶ ποικίλων τούτων κρητικῶν οἰκογενειακῶν ὀνομάτων

XCVIX (ἀριθ. 2086-2099) καὶ Σ π. Π. Λάμπρου, Ἑλληνικὰ ἱστορήματα ἐν Παρισίοις, «Νέος Ἑλληνομνήμων» τόμ. 15 (1921), σ. 293-294.

²⁷⁾ Τοιαῦτα π.χ. αἱ γραφαὶ Clorazane (ἀντι Clarozane), Corgnacti (ἀντι Corgnactò), Pantalco (ἀντι Pantaleo), Peceatore (ἀντι Peccatore), Radacusino (ἀντι Kadacusino), Ranseo (ἀντι Rauseo), Stavilla (ἀντι Stanila) Vengici (ἀντι Vergici) κ.ἄ.

²⁸⁾ Οὕτω γράφει π.χ. Avastago (τὸ Μ. παρέχει: Attastago), Darazzo τὸ Μ: Daruzzo), Russea, (τὸ Μ: Russo), Pramatesti (= Pramatefti: τὸ Μ: Pramafeti), Zoja (= Zogia: τὸ Μ: Zigia) κλπ.

²⁹⁾ Πρβλ. τὰς γραφὰς Arigoni (τὸ τοῦ Correr: Avigoni), Gaval(l)à (τὸ τοῦ Correr: Cavallà), Lefcaro (= Lefcaro Μ. τὸ τοῦ Correr: Lefraco) κ.ἄ.

³⁰⁾ Οἷαι αἱ Gonemi (τὸ Μ. Gonente, τὸ τοῦ Correr: Goneme), Fasco-milo (τὰ λοιπὰ Foscomilo), Vlaco (τὰ λοιπὰ: Vulacho), Vretò (τὰ λοιπὰ: Vuretò) κ.ἄ.

δὲν εἶναι πάντοτε εὐχερῆς. Βεβαίως ἐκ τῶν καθαρῶς ἑλληνικῶν ὀνομάτων τὰ πλεῖστα εἶναι εὐδιάκριτα, παρὰ τὴν δι' ἰταλικῶν χαρακτήρων μεταγραφὴν των (π.χ. *Melissinò*—Μελισσηνός, *Rangalo*—Πάγκαλος κλπ.), ἥτις οὔτε ὀρθὴ εἶναι πάντοτε, οὔτε ὁμοίμορφος³¹. Διὰ τινὰ ὅμως ἐκ τούτων γεννῶνται ζητήματα, ἔνεκα ἀκριβῶς τῆς πλημμελοῦς ταύτης μεταγραφῆς των³². Ἀλλὰ καὶ τὰ ἰταλικῆς ἀρχῆς ὀνόματα παρέχουν δυσκολίας, διότι οἱ ἀήθεις κατὰ τὸ πλεῖστον τύποι των ἔχουν ἀνάγκην ἐξακριβώσεως. Ὑπάρχουν, τέλος, ὀνόματα, διὰ τὰ ὁποῖα θὰ ἐδίσταζέ τις ν' ἀποφανθῆ ἂν εἶναι ἑλληνικῆς ἢ ξενικῆς προελεύσεως, ἂν ἔχουν ἀνάγκην διορθώσεως ἢ τίς ἢ ὀρθοτέρα γραφὴ των. Πρὸς διαφώτισιν πάντων τῶν ποικίλων τούτων ζητημάτων ἀπαιτεῖται βεβαίως ἰδιαιτέρα ἐργασία, τὴν ὁποῖαν ἀναβάλλομεν πρὸς τὸ παρόν, ὡς μὴ διαθέτοντες ἐνταῦθα οὔτε τὸν χρόνον, οὔτε πάντα τὰ ἀπαραίτητα βοηθήματα. Παραθέτομεν μόνον κατωτέρω τὸ κείμενον ὡς ἀκριβῶς ἔχει, ἄνευ οὐδεμιᾶς μεταβολῆς τῆς ὀρθογραφίας του ἢ διορθώσεως καὶ μεθ' ὅλων αὐτοῦ τῶν παραλλαγῶν.

Ἐν Παρισίοις, Δεκέμβριος 1948

M. I. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

³¹) Οὕτω π.χ. τὸ ἑλληνικὸν Κ δὲν ἀποδίδεται διὰ τοῦ C (*Callergi*, *Callonà* κλπ.), ἀλλ' ἐνίοτε καὶ διὰ τοῦ Ch (*Chidoni*, *Chinigò* = Κυδώνης, Κυνηγός). Ὅμοίως τὸ ἑλληνικὸν Χ ἀποδίδεται ὄχι μόνον διὰ τοῦ Ch (*Christoforo*) ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ C (*Cartofilaca*, *Cortazzi* = Χαρτοφύλακας, Χορτάτζης), καὶ δι' αὐτοῦ τοῦ Gh (*Gharoniti*, *Ghoniati* = Χαρωνίτης, Χωνιάτης). Ἐνίοτε ἐπίσης τὸ Ζ ἀποδίδεται καὶ διὰ τοῦ S (*Sograffi*, *Masarachi* = Ζωγράφος, Μαζαράκης), τὸ Θ διὰ τοῦ T (*Teoghari* = Θεοχάρης) κ.τ.ῶ.

³²) Π.χ. *Servo* καὶ *Servò* (= Σέρβος ἢ Ζερβός;), *Candachiti* (= Χαντακίτης;), *Allacerò* (= Ἀλατσερός;) κ.τ.ῶ.

A'. OI ΠΑΡΑ TRIVAN NOBILI VENETI ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

(Cod. Venet. Correr 245, ff. 9 - 10)

Famiglie di Nobili Veneti, che habbitarono nelle Città del Regno di Candia, cioè in Candia, Canea, Rettimo et Sethia, le quali sono parte delle Colonie spedite da Venetia, e parte che andarono nei Reggimenti in esso Regno et ivi maritatissi ne restarono di permanenza continua.

C A N D I A

Nobili Veneti

Avonal	Erizzo	Muazzo	
Bon	Falier	Morosini	SETIA
Barbarigo	Fradelo	25 Pasqualigo	
Barbo	15 Foscarini	Pisani	Corner
5 Benedetti	Foscolo	Querini	Balbi
Corner	Gradenigo	Ruzer	35 Demezo
Callergi	Griego	Surian	Benedetti
Canal	Ghissi	30 Sallamon	Querini
Capelo	20 Grioni	Venier	No 5
10 Dandolo	Lombardo	Zen	
Demezo	Lolin	In tutto Famiglie	
		No 32	
		In tutti No 37.	

C A N E A

f. 9v

Nobili Veneti

Avonal	Calbo	15 Manolesso	Renier
Barbarigo	Capelo	Molin	Tron
Barbo	10 Contarini	Minoto	Vizzamano
Barozzi	Darnier	Muazzo	25 Viaro
5 Cocco	Falier	Premarin	Zangarol
Calergi	Massolo	20 Pollani	Zorzi
Corner	Mengano	Querini	
		In tutti Nobili Veneti No 27.	

Pedoni che sono andati in Candia con le Collonie le quali habbitarono nelle 3 Città, cioè Candia, Canea e Rettimo.

Rizzardo	Donno	Sanguinazzo	10 Vergier
Pavia	5 Aleffuso	Deparis	Zacco
Clodij	Gribia	Dafferera	Dapiasenza

Questi sono casate de Nobili di Terra ferma, cioè d' Italia.

RETIMO

Nobili Veneti

Barozzi	Capelo	Muazzo	Surian
Bragadin	Corner	Mocenigo	Sanudo
Barbo	Dandolo	Manolesso	Zane
Calergi	Dolfin	Pollani	
5 Contarini	10 Gritti	15 Semmitocolo	

In tutti Nobili Veneti No 18.
Casate

Ristretto delle famiglie Nobili Veneti che habitarono nel Regno di Candia già descritte, cioè f. 107

Nella Città di Candia	No	32	}	No	37
Nella Settia	"	5		"	27
Nella Città di Canea			"	18	
Nella Città di Rettimo			"	82	
In tutto Casate			No	82	

Da tutte le predette Casate con il lungo giro d'anni, alcune si sono repatriate, altre furono estinte, altre cascorono dalla Nobiltà Veneta chi per incuria, e chi per sponsali inleciti, e di questi, alcuni godevano la nobiltà Crettense, et altri havevano decaluto dall' una e l' altra, e qui sotto vengono espresse le decasute famiglie della Nobiltà Veneta.

di CANDIA	CANEA	RETIMO	
Benedetti	Massolo	Gritti	} No 4
Capelo	Barbo	Dandolo	
Foscolo	Calbo	Mocenigo	
Gradenigo	Corner	Zane	
Lombardo	Capelo		} In tutte
Lolin			
Pisani	Avonal	Le sudette Casate cascorono dalla Veneta e godevano la Crettense.	Rettimo » 4
Pasqualigo	Darnier		Canea » 11
Surian	Falier		Casude No 24
	Minoto		
	Muazzo		
	Renier		

Delle sudite 9 parte godevano la Nobiltà Crettense, e parte non la godevano.

Le sudite 6 godono là Nobiltà Crettense e le 5 sono estinte.

B. ΟΙ ΠΑΡΑ TRIVAN NOBILI CRETENSI ΚΛΠ.

ΚΑΙ Η ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΤΟΥ 1644

(Cod. Venet. Correr 245, ff. 11 v-18 v)

*Acquettate le cose della guerra di Cretta, la prudenza Veneta f. 11v
 ha col solito della loro clemenza trattato tant' amorevolmente et
 benignamente tutti li habbitanti del Regno et conosciuto le condi-
 tioni d' ogn' uno li fece conoscer con diversi modi et maniere la
 libertà, le gratie, li comodi, li offitij, beneficij, prerogative et
 honori, che godono tutti li fideli sudditi di così clementissimo,
 dolcissimo et liberalissimo Prencipe Veneto per il che tutti indif-
 ferentemente si sono esposti d' esser pronti, con moglie, figlioli e
 sostanze loro, di spender e spander il proprio sangue in servizio
 di Sua Serenità di che ringraziati che furono tutti dal pruden-
 tissimo et illustrissimo Signor Giacomo Tiepolo che fu Ducca del
 Regno et dalli Magniffichi Rettori delle Città, gli concesserono al-
 li primati l' honor della Nobiltà Cretense, al secondo ordine li
 Offitij delle Nodarie et Scrivanie, al terzo di goder l' honoratis-
 simo nome di Soldati Cervide, et alli habbitanti di fuori che
 discendevano dalla stirpe di Parici, et Paragraffi, cioè delli Ser-
 vi delle dodeci famiglie di Arcondopuli gli concesserono gratie d'
 esser privilegiati di non far angarie nel modo facevano li altri
 habbitanti delli villaggi et così anco concesserono case, terreni,
 vigne, et altri comodi ad' ogn' uno secondo la conditione et
 qualità delle persone, di modo chè stabilito il possesso, et Dominio
 del Regno in tanta tranquillità et comodi, così per il publico come
 per il privato, fu sparsa la fama per tutto il mondo, per le qual
 gratie, comodi et privilegi, si sono mosse moltissime famiglie da
 diversi Regni, Provincie e Terre d' Italia, di Napoli di Romania,
 di Grecia et dall' Oriente, et andarono ad habbitar in questo Re-
 gno, li quali rassegnatissi sudditi fidelissimi di Sua Serenità per
 il merito de quali furon create, tutte le famiglie infrascritte nel-
 la dignità della Nobiltà Cretense, parte inanci, et altri posterior-
 mente i quali habbitarono nelle tre Città del Regno come sarrano
 espresse, havertendo, che quelle habbitanti nella Città di Sethia f. 12r
 fruivano quelle della Città Metropoti di Candia mentre queste
 due Città con li habbitanti s' intendevano un Corpo.*

Nobili del Conssegio della Città Metropoli di Candace, cioè

C A N D I A

Casate	Patrie	Casate	Patrie
Ambrosio	Italiano	Darcona	Costantinopoli
Bozzi	Italiano	Denores	da Cipro
Bernardo	Italiano	Drasino	Casa Nova
Barbarigo	da Nobili Veneti	Dandolo	da Nobili Veneti
5 Bon	da Nobili Veneti	30 Demezo	ut supra
Benedetti	da Nobili Veneti	Daporto	. . .
Bevardo	Italian	Diminiti	. . .
Collona	da Roma	Darcà	. . .
Caliva	da Costantino- poli	Falier	da Nobili Veneti
10 Callaffati	Imperial	35 Fontana	Italian
Cigala	Italian	Gialina	da Costantipoli
Caffato	Arcondopulo	7-12v Ghoroniti	Casa nova
Cacavà	da Cipro	Lefraco	da Napoli di Ro- mania
Capsa	Costantinopoli	Lolin	da Nobili Veneti
15 Cavallo	Napoli di Ro- mania	40 Mamisi	Imperiale
Cavallaro	Casa nova	Murtato	Costantinopoli- tano
Corner	da Nobili Veneti	Melissinò	Arcondopulo
Cassimati	Casa Nova	Mudinò	Costantinopoli- tano
Cappo	Incognita que- sta patria	Messeri	Italian
20 Calona	. . .	45 Murmuri	da Napoli di Ro- mania
Castelo	. . .	Masarachi	Casa Nova
Candachiti	Costantinopoli	Massichi	Italian
Coressi	. . .	Maurici	. . .
Dafferera	Italian		
25 Daponte	Italian		

2 Pozzi Λ || 3 Benardo Λ || 5 Bori Λ || 7 Benardo Λ || 8 Calona Λ || 14 Co-
psà Λ || 16 Cavellaro Λ || 22 Condachiti Λ || 24 Daferrara Λ || 28 Darasino
Λ || 32 Dimirutti Λ || 37 Goroniti Λ || 35 Lefcaro M Lafcaro Λ || 40 Maunsi
Λ || 41 Mortato Λ || 43 Madinò Λ || 45 Mormori Λ

	Casate	Patrie		Casate	Patrie
	Moxià	Italian		Rizzardo	Colonia Italian
50	Mavriano	. . .		Ruzeri	da Nobili Veneti
	Nomicò	Costantinopoli- tano		Stratigò	Costantinopoli- tano
	Nassini	da Napoli di Ro- mania		Spiera	da Napoli di Ro- mania
	Negrisoli	. . .	70	Torcello	Italian
	Nottarà	. . .		Tagliapiera	Italian
55	Pagan	Italian		Tandi	Napoli di Ro- mania
	Podocatora	da Cipro		Vlastò	Arcondopulo
	Pisani	da Nobili Veneti		Vendramin	da Nobili Veneti
	Pascaligo	da d . . . ti		75 Zogia	da Napoli di Ro- mania
	Pelegrin	Italian		Zangaropulo	Casa nova
60	Panigieti	Italian		Zane	da Nobili Veneti
	Papadopuli	Arcondopuli		Za Moro	Italian
	Patrichi	Costantinopoli- tano		Avastago	. . .
	Paleologo	Imperial		80 Mosto	da Nobili Veneti
	Panigran	. . .		Damoro	. . .
65	Querini	da Nobili Veneti			

In tutti No 81

Le seguenti Casate furono de Cittadini parte dalli Arcondopuli altri da Veneti Nobili decaduti dalla Nobiltà Veneta, et aco dalla Cretense, e la maggior parte sono delli originali habitanti della Città Metropoli Candace, cioè

C A N D I A

	Cittadini	Cittadini		Cittadini	Cittadini
	Ambelicopulo	Amoreo		Barozzi	Caffati
	Armeni	Apladha		Belegno	20 Corogona
	Achieli	Argostoli	15	Barbarigo	Cassimati
	Abetto	10 Abelachianò		Benti	Callonà
5	Armani	Buglà		Benedeti	Callamatiànò
	Arcadio	Bosichi		Cominó	Cartoffilaca

52 Massini Λ || 60 Panighetti Λ || 66 Rizzardi Λ || 67 Rezzer Λ || 70 Zorzello Λ || 75 Zoja Λ Zigia M || 79 Attastago M

4 Abbitto Λ || 7 Amorea Λ || 8 Apladà o Palladà Λ || 10 Abellachinò Λ || 11 Bughà Λ || 12 Bollini Λ || 14 Ballegno Λ || 16 Benti Λ || 20 Corogna Λ

	Cittadini	Cittadini	Cittadini	Cittadini
25	Clado	55 Drasino	85 Kavallaro	115 Pascuzzi
	Cicalà	Dal Suol	Kadacusino	Panigirà
	Cochili	Dulufi	Ghleba	Pantogalo
	Callamarà	Darmano	Littino	Parathioti
	Capela	Davigla	Lorando	Plattarà
30	Callofronà	60 Daloca	90 Lodovicio	120 Pistola
	Calogierà	Dagladi	Libithi	Pigà
	Christofforo	Daravena	Luccari	Paghi
	Cladà	Drasaleviti	Mussuro	Pantaleo
	Canachi	Doria	Mandricari	Pesembra
35	Canalomiti	65 De Candia	95 Melissinò	125 Patterò
	Cazzarà	Fliscuni	Marà	Piperi
	Curtesan	Frielo	Moresin	Psisistì
	Capa Santa	Fontana	Maurica	Rizzo
	Chioni	Foscomilo	Manganari	Rauseo
40	Coreo	70 Farmachi	100 Musalo	130 Rali
	Camanoti	Fagliero	Mavriano	Rocco
	Cochianiti	Ghrognanò	Manerba	Sograffi
	Carchiopulo	Ghrusogulato	Marangon	Seminelo
	Cochini	Gierazuni	Maravegia	Sirigo
45	Cimisehi	75 Gerosolimiti	105 Nottarà	135 Siderò
	Dagrado	Gausili	Ostriano	Siguro
	Dipoli	Gierachi	Polinà	Spanopulo
	Dafnomichi	Ghamarto	Papadopuli	Sogia
	Dafferera	Gharoniti	Procaciante	Sforzza
50	Damian f. 13v	Goneme	110 Pamfilo	140 Scarlato
	De Molin	81 Grioni	Prichì	Sagredo
	Diminiti	Ghoniati	Pulopodi	Stavrachi
	Dacipri	Ghavssogiani	Polemarchi	Sallamon
	Drimò	Ghardesan	Pedioti	Stanila

23 Cigalla Δ || 35 Cavelomiti Δ || 41 Camanati Δ || 42 παρλ. Δ || 48 Dafnomichi Δ || 49 Daferara Δ || 53 Dacipi Δ || 54 Doimò Δ || 57 Balluffi Δ || 59 Daviglia Δ || 61 Dagliadi Δ || 63 Dragaleniti Δ || 69 Fascomilo Δ || 71 Fatieri Δ || 72 Grognano Δ || 73 Grussugulato Δ || 74 Geruzunu Δ || 76 Gausuti Δ || 78 Glamarto Δ || 79 Garoniti M Gavoniti Δ || 80 Gonemi Δ Gonente M || 82 Gomitì Δ || 83 Gansogianni Δ || 84 Gardesan Δ || 85 Ravalaro Δ || 86 Radacusinò Δ || 87 Globa Δ || 104 Maranglio Δ || 106 Striano Δ || 108 Papadopulo Δ || 110 Pamfilo Δ || 113 Polimarchi Δ || 116 Panigirà Δ || 118 Pheratioti Δ || 119 Plattarà Δ || 123 Pantalco Δ || 124 Pesembra Δ || 127 Psisioti Δ || 129 Rauseo Δ || 133 Servinello Δ || 134 Serigo Δ || 144 Stavilla Δ

Cittadini	Cittadini	Cittadini	Cittadini
115 Sachielari	150 Theristi	155 Varda	160 Zangaropulo
Teoghari	Vlastò	Valeriano	De Zorzi
Thergianò	Vulacho	Venezzan	Di Cipri
Thesso	Vaftisma	Xsantò	Di France-
Trivisan	Vizzamano	Zago	schi
			Di Negri
In tutti No 164			

C A N D I A

f. 14r

Marcanti habitanti nella Città Metropoli furono le seguenti Casade-cioè-

Benti	Baglioni	Fassani	Quinta Vale
Biasii	Di Maggio	Gattinger	20 Sgardelin
Boscheti	Davalò	15 Giafferò	Tilion
Bruner	10 Fagler	Mazzoleni	Trivisan
5 Cassali	Ferro	Mili	Vidali
Carara	Finoti	Pizzoni	
In tutti No 23			

Ristreto delle Casate

<i>Nobili Veneti</i>	<i>Nobili Cretensi</i>	<i>Cittadini</i>	<i>Mercanti</i>
No 37	No 81	No 164	No 23

Collonia Pedoni Nobili di Terraferma : No 12.

Descrittione dell' Anime del Distretto e Territorio della Città di Candia, Casteli e Casali, il numero de Casali, di tutti li Donegali, et Sommari ch'erano effettivi l'anno 1644 come qui sotto-cioè

	<i>Nella Città</i>	<i>Settia</i>	<i>In tutti</i>
<i>Preli e Religiosi</i>	No 82	No 22	No 104
<i>Huomini e putli</i>			
<i>maschi da 8</i>			
<i>anni in su</i>	» 7170	» 1142	» 8312
<i>Done</i>	» 7199	» 1296	» 8495
<i>In tutti</i>	No 14451	No 2460	No 16911

145 Sachidi Δ || 146 Theogari Δ || 147 Targianò Δ || 150 Zenestt Δ || 152 Alaco Δ || 154 Vezzamano Δ || 163 Defrancesci Δ || 164 Dinegro Δ

Casali } Pretti e Monachi N° 1062. - Huomini e putti 48628 \ No
 N° 496 } Monaci 570 Pretti 492. Done 49084 \ 99074

Settia

Casali } Pretti N° 256. Huomini 9255 }
 N° 148 } Monaci N° 268. Done 9254 } No 19033
 Anime No 135618

Animali } Candia Animali bovini 15960 Somari 7278 } in Candia
 } Settia ——— d ti 4568 ——— 2252 } e Settia
 No 20528 No 9530

Le seguenti Casate sono delle Nobili Cretensi habbilanti nella f. 14v
 Città di Cidonia-cioè-

C A N E A

Nobili Cretensi

Casate	Patrie	Casate	Patrie
Alefuso	Italian	Darazzo	Italian
Albizzo	Italian	Daferera	Italian
Abosaci	Italian	20 Di Catteraci	Italian
Avonal	da Nobili Veneti	Da Bassan	Italian
5 Argiropuli ed Agio- steffaniti	} dalli Arcondo- puli	Diogeni	Imperial
		Darmier	da Nobili Veneti
		Darente	Casa nova
Barozzi	da Nobili Veneti	25 Callafati	. . .
Cladirii	Collonia	Cellaiti	. . .
Caffati	Imperiali	Eudemono-	. . .
10 Cattalacti	Imperiali	giani	
Cugnolo	Italian	Fattomini	da Coron
Cassimati	Casa nova	Falier	da Nobili Veneti
Cartofilaca	Casa nova	30 Foccà	d' Arcondopuli
Cattani	Casa nova	Fiandra	. . .
15 Calergi	d' Arcondopuli	Franco	. . .
Depari	Colonia	Cavallà	d' Arcondopuli
Domno	Italian	Gripari	Casa nova

3 Abosan Λ || 6 παραλ. Λ || 8 Cladivij Λ || 9, 10 παραλ. Λ || 11 Cagnola Λ ||
 18 Daruzzo M || 19 Daffanera Λ || 20 Dicaterazzi Λ || 21 Dobassan Λ || 22 Dio-
 geru Λ || 23 Damier Λ || 24 Danente Λ || 26 Calatti Λ || 28 Fattamini M, παραλ.
 Λ || 32 Frango Λ || 33 Gavallà M Gavala Λ || 34 Griffari Λ

	Casate	Patrie	Casate	Patrie
35	Linachi	da Napoli di Romania	Scordili	d' Arcondopuli
	Littini	d' Arcondopuli	Testabusa	Italian
	Monovasioti	da Napoli di Romania	Toscani	Italian
	Mormori	da Napoli di Romania	Vidali	Italian
	Medici	Italian	55 Viaro	da Nobili Veneti
40	Molin	da Nobili Veneti	Vlastò	d' Arcondopuli
	Minoto	da Nobili Veneti	Premarin	da Nobili Veneti
	Maderò	Casa Nova	Pizzamano	da Nobili Veneti
f. 15r	Muazzo	da Nobili Veneti	Pattellaro	Casa nova
	Melissinò	d' Arcondopuli	60 Podocatora	Imperial
45	Nassino	da Napoli di Romania	Pagan	Italian
	Pavian	Collonia	Pulacchi	da Cipro
	Paleologo	Imperial	Rizzardi	Collonia
	Pompanazzo	Italian	Renier	da Nobili Veneti
	Paleocapa	da Napoli di Romania	65 Srobolazzi	Casa nova
50	Rali	Casa nova	Tipaldo	Italian
			Varucha	d' Arcondopuli
			Vergian	Italian
			70 Vizzamano	da Nobili Veneti
			Zancarolo	da Nobili Veneti

In tutti No 70.

Le seguenti Casade sono delli Cittadini originali dalla

C A N E A

Cittadini	Cittadini	Cittadini	Cittadini
Armeni	Bambacopulo	Cottachi	Cerigo
Asprea	Brinci	Capsali	20 Culota
Acchineo	Barbarigo	15 Cartofilaca	Copeo
Andronicopulo	Claduri	Cunetti	Carchiopulo
5 Acladuris	11 Condoleo	Clado	Cellaiti
Avigoni	Cavallari	Capsodhassi	Chissamo

46 *Parian* M || *Pamari* Λ || 61 *Pugari* Λ || 65 *Strabalazzi* Λ

1 *Πρὸ τοῦ Armeni* διὰ μικροτέρων χαρακτήρων ἔχει προστεθῆ: *Armeni*
 οὕτω καὶ παρὰ M, Λ || 3 *Athinneo* Λ || 5 *Acladuri* Λ || 6 *Arigoni* MΛ || 12 *Cavallare* Λ || 16 *Curzetti* M *Carnetti* Λ || 19 *Serigò* Λ || 24 *Crissamo* Λ

	Cittadini	Cittadini	Cittadini	Cittadini
25	Contarini	Gharchi	Plaiti	Delussa
	Chidoni	Ananea	Petropulo 110	Cassimati
	Calbo	55 Picicopulo	Capelo	Daffessari
	Caravelà	Callamuti	Cattani	Dibianchi
f. 15v	Curino	Careoffilo	85 Damigo	Dallaporta
30	Cristofforo	Damian	Deftereò	Grippari
	Drossa	Damoron	Galleotì 115	Dicatteruci
	Drima	60 Fassulà	Griceo	Gorgorasti
	Fassidhoni	Dellatoro	Gradenigo	Lauro
	Griglianò	Giattei	90 Jurando	Mangussa
35	Gierachi	Lichinio	Mittilineo	Moroni
	Laftachi	Maderò	Milonopulo 120	Manolafti
	Lascari	65 Moscheto	Manganari	Pullachi
	Mothoneo	Madaraca	Porfirò	Politti
	Mariscarpa	Portari	95 Pazzola	Piscopopulo
40	Nicoletò	Peccatore	Psarà	Papadopulo
	Puzzidi	Perdicari	Pelecapa 125	Rusteù
	Pachin	70 Pramatefti	Russea	Scuvi
	Piperis	Rosso	Sittà	Segnanò
	Rali	Servò	100 Sirgianò	Venier
45	Rauseo	Stavrianò	Soffianò	Vellaiti
	Soffoleo	Scuttarioti	Tagliapiera 130	Varunga
	Stanila	75 Thallassinò	Vizzamano	Zunzurà
	Thergianò	Vitto	Zangarol	Gavvano
	Valente	Vasmulo	105 Bubette	Argirò
50	Vureto	Gavrili	Catteruzzi	Rauseo
	Zangaropulo	Picridi	Ruscio 135	Macherioti
	Siropulo	80 Pricò	Vlassi	Trivisan

28 Carvella Λ || 31 Drosso Λ || 33 Fessidoni Λ || 34 Gulianò Λ || 36 Leftachi Λ || 39 Mavincarpa Λ || 41 Pucidi Λ || 42 Dachi Λ || 43 Piperissi Λ || 45 Rauseo Λ || 48 Zergianò Λ || 50 Vretò Λ || 53 Gurchi Λ || 57 Careoffilo Λ || 61 Dellatoro Λ || 63 Luchino Λ || 68 Peccatore Λ || 70 Pramatesi Λ Pramatefti M || 76 Vetto Λ || 79 Capridi Λ || 80 Pruò Λ Pridò M || 85 Danzigò Λ || 86 Gruò Λ || 90 Lunardo Λ || 97 Palecapa Λ || 98 Russio M || 104 Zangarol Λ || 105 Buttettè M Rubetè Λ || 106, 107 παγαλ. Λ || 108 Vassi Λ || 109 Datuna Λ || 116 Gorgorafi Λ || 120 Monolafti Λ Mandafiti M || 121 Pavlachi Λ || 123 Piscopulo Λ || 125 Rustei Λ || 126 Seuri Λ || 130 Varnuga Λ || 131 Zunzana Λ

Li seguenti furono Mercanti habitanti nella

f. 16r

C A N E A

Mercanti	Mercanti	Mercanti	Mercanti
Albinci	10 Coledan	Maffei	Zanchi
Armati	Dada	20 Pin	Polderi
Bregii	Forno	Peroi	30 Serpi
Belagamba	Girardi	Riosa	Vassalo
5 Bergas	Gilio	Todeschi	Giordan
Cavalli	15 Gapici	Zogia	Pizzoni
Comasso	Lazarini	25 Padoner	Spigliorini
Cacia	Longino	Segari	35 Varisco
Cepini	Mazzoleni	Silnesin	
			In tutti N° 35

Cittadini di CANEA anco li sottoscritti:

Raftopulo	Malocuculo	Maurogiorga	150 Macrimali
Mettochiti	Scandali	Cassà	Consoliano
Condarato	Scrinzi	Cantacusino	Temeniotti
140 Allacerò	145 Cummulo	Capadoca	Cumandri
Abstemio		In tutti	N° 153

Ristreto delle Casade

Nobili Veneti N° 27 | Nobili Cretensi N° 70 | Cittadini N° 153 | Mercanti N° 35

<i>L'anno 1644 erano</i>	<i>Preti</i>	<i>Monaci</i>	<i>Huomini da 8 anni</i>	<i>Done</i>	<i>In tutto anime</i>
<i>Nella Città</i>	N° 52	N° —	N° 5130	N° 5219	N° 10401
<i>314 Casali</i>	» 412	» 516	» 31216	» 28500	» 60704
<i>Promontorio Acrotiri di Melecca</i>	» 36	» —	» 1890	» 1533	» 3459
<i>Sfachia e suo distretto</i>	» 28	» —	» 4228	» 3650	» 7906
	N° 528	N° 516	N° 42464	N° 38962	N° 82470

Animali bovini N° 10638 et Somari N° 4780.

Li seguenti sono delle Casade Nobili Cretensi habbillanti nella Città di Rettimo-cioè-

R E T I M O

Nobili Cretensi	Nobili Cretensi	Nobili Cretensi	Nobili Cretensi
Achieli	Arcoleo	25 Clodii	Calergi
Cagnolo	Cornaro	Catterin	Cortazzi
Caffato	15 Dafferera	Donno	Dapiasenza
Dandolo	Damoron	Furlan	40 Franco
5 Gribia	Gavallà	Cortazzi	Gritti
Lombardo	Lima	30 Littino	Mussuro
Portio	Pattelaro	Peccatoro	Pirino
Sanguinazo	20 Siligardo	Scordili	Tergianò
Varucha	Visconti	Vlastò	45 Vergici
10 Niotero	Dimoris	Zanne	Callonà
Barbarigo	Dafiorenza	35 Diminiti	Ruzieri
Caravella	Camarioti	Callofronà	

Li seguenti sono Cittadini originali della Città di

f. 16v

R E T I M O

Achieli	15 Cunupi	Pettropulo	Siropulo
Avastago	Chinigo	30 Pirino	Schilomango
Asprea	Dabressa	Rusio	45 Trulinò
Anagnosti	Dottarà	Sanguinazo	Detuldi
5 Callonà	Dallabela	Siligardo	Pattelaro
Cardami	20 Furlan	Surian	Portio
Comità	Fascomilo	35 Troilo	Cacavela
Catterin	Lima	Dafiorenza	50 Argirò
Barbarigo	Niottero	Miglioti	Cugiani
10 Condarato	Milonopulo	Palmesan	Giuse
Clarozane	25 Miglioti	Gribia	Servo
Corgnactò	Piscopopulo	40 Vergici	Schirinzi
Chioza	Pandimo	Varì	55 Veneli
Calottà	Pangalo	Calogierà	Custugiani

ε Cagnola Α || 15 Dafferera Α || 20 Siligardi Μ || 22 Dimonis Α || 24 Camanoti Α || 25 Cladij Α || 43 Prino Μ Piri Α || 44 Zergianò Α

11 Clorazane Α || 12 Corgnacti Α || 14 Colotà Α || 17 Dabrella Α || 30 Pirimo Α || 34 Suvian Α || 39 Gritià Α || 40 Vengici Α || 46 Denuldi Α || 56 Cru-
stugianni Α

Clapsinò	Corso	65 Moschioti	Stela
Perdicari	Scordà	Comita	70 Logotheti
Zucho	Spirino	Corogona	
60 Daleze	Vrana	Sevastogeni	

Mercanti di Rettimo

f. 17r

Albinoni	Dioscurio	Di Zanchi	Da Cavarzere
Turin	Salveti	Petrogiani	Vidali

Ristreto delle Casate

Nobili Veneti No 48 | Nobili Cretensi No 47 | Cittadini No 70 | Mercanti No 8

Descrizione delle anime ch' errano l' anno 1644, cioè

	Pretti	Monaci	Itomini d' anni 8 in sù	Done	In tutto
<i>Città</i>	No 38	No —	No 3862	No 4138	No 8038
<i>296 Casali</i>	» 345	» 410	» 34694	» 25590	» 61039
<i>In tutto</i>	No 383	No 410	No 38556	No 29728	No 69077

Animali bovini No 7890 et Somari No 3100

Summario delle Famiglie ch' erano habitate nelle Città del Regno di Candia-cioè-

	Nobili Veneti	Nobili Feudati e Cretensi	Cittadini	Mercanti
<i>Candia e Settia</i>	No 37	No 81	No 164	No 23
<i>Canea</i>	» 27	» 70	» 153	» 35
<i>Retimo</i>	» 18	» 47	» 70	» 8
<i>In tutti</i>	No 82	No 198	No 387	No 66

*Descrizione delle anime fatta per ordine dell' Illustrissimo et f. 17v
Eccellentissimo Signor Andrea Cornaro General del Regno di
Candia l'anno 1644 che fu un anno inanci del Disbarco fatto da
Turchi nella Canea, e ciò nelle Città di Candia, Settia, Canea e
Rettimo così pure nelli Castelli et Casali di tutto il detto Regno*

57 Clapsimò Α || 59 Zucco Α || 64 Vraniù Α

con dichiarazione della quantità delli Casali, che s' attrovavano in detto tempo nella giurisdizione di cad' una di esse Città e loro Distretto specificando il numero de Pretti e Monaci delle Città stesse, e di tutto il Regno, degli huomini da 8 anni in su et anco delle Done, così pure del numero de tutti li Donegali e Somari come qui viene espresso.-cioè-

f. 18r

	Pretti	Monaci	Huomini d' anni 8 in su	Done come d' incontro	Anime in tutto d' anni 8 in su
Città di Candia	Nº 82	Nº —	Nº 7170	Nº 7199	Nº 14451
496 Casali	» 492	» 570	» 48628	» 49984	» 99674
In tutto	Nº 574	Nº 570	Nº 57798	Nº 57183	Nº 114125

fuori nelli Casali Animali Bovini Nº 15960 Somari Nº 7278

Città di Settia	Nº 22	Nº —	Nº 1142	Nº 1296	Nº 2460
148 Casali	» 256	» 268	» 9255	» 9254	» 19033
In tutto	Nº 278	Nº 268	Nº 10397	Nº 10550	Nº 21493

fuori nelli Casali Animali Bovini Nº 4568 et Somari Nº 2252

Città di Canea	Nº 52	Nº —	Nº 5130	Nº 5219	Nº 10401
314 Casali	» 412	» 516	» 31216	» 28560	» 60704
Promontorio dell' Acro- tiri di Mel- leca	» 36	» —	» 1890	» 1533	» 3459
Sfachia e suo distretto	» 28	» —	» 4228	» 3650	» 7906
In tutto	Nº 528	Nº 516	Nº 42464	Nº 38962	Nº 82470

fuori nelli Casali Animali Bovini 10638 et Somari 4780

Città di Ret- timo	Nº 38	Nº —	Nº 3862	Nº 4138	Nº 8038
296 Casali	» 345	» 410	» 34694	» 25590	» 61039
In tutto	Nº 383	Nº 410	Nº 38556	Nº 29728	Nº 69077

fuori nelli Casali Animali Bovini Nº 7890 et Somari Nº 3100

Ristretto delle anime ch' errano in tutte le 4 Città del Regno t. 18v di Candia con le loro giurisdit[io]ni de 8 anni in su, e quante in tutto furono ritrovate l'anno 1644 per tutto il giro del Regno stesso, cioè

	Pretti e Monaci	Huomini di 8 anni in su	In tutto Maschi	Femine	Anime in tutto
<i>Città e Casali di Candia</i>	N ^o 1144	N ^o 55798	N ^o 56942	N ^o 57183	N ^o 114125
<i>d(et)ta di Settia</i>	» 546	» 10397	» 10943	» 10550	» 21493
<i>d(et)ta di Canea</i>	» 1044	» 42464	» 43508	» 38962	» 82470
<i>d(et)ta di Rettimo</i>	» 793	» 38556	» 39349	» 29728	» 69077
<i>In tutto</i>	N ^o 3527	N ^o 147215	N ^o 150742	N ^o 136423	N ^o 287165

Quantità e numero delli Casali di cad' una delle 4 Città con la dichiarazione del numero delli Animali Bovini et Somari che s'allrovavano in esser l' Anno 1644-cioè-

	Casali	Animali Bovini	Somari
<i>Città di Candia</i>	N ^o 496	N ^o 15960	N ^o 7278
<i>Sethia</i>	» 148	» 4568	» 2252
<i>Canea con Sfucchia e Promontorio d' A- crotiri</i>	» 314	» 10638	» 4780
<i>Rettimo</i>	» 296	» 7890	» 3100
<i>In tutto il Regno</i>	N ^o 1254	N ^o 39056	N ^o 17410

Tutto il numero della description Mascolina del Regno fu come sopra N° 147215 oltre li Religiosi, Pretti e Monaci N° 3527 dal quel numero si batte 35065 Putti e 11445 Vecchi et inabili all' Armi, onde restarono effettivi huomini scielti e atti al servizio del' armi N° 100.705.

ΟΙ ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΣΦΡΑΓΙΔΟΛΙΘΟΙ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΓΙΑΜΑΛΑΚΗ*

Μεταξὺ τῶν μινωικῶν ἀρχαιοτήτων τῆς γνωστῆς ἐν Ἡρακλείῳ Συλλογῆς Γιαμαλάκη¹ λίαν σημαντικὴν θέσιν κατέχουν οἱ μινωικοὶ σφραγιδολίθοι, περὶ τοὺς τριακοσίους πεντήκοντα τὸν ἀριθμὸν. Πρόκειται περὶ μιᾶς τῶν πληρεστέρων καὶ διδακτικωτέρων συλλογῶν τοῦ εἴδους ἐκείνου τῆς μινωικῆς μικρογλυπτικῆς, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ κυρίαν πηγὴν ἐπὶ τῆς ζωῆς καὶ τῆς τέχνης τῶν μινωιτῶν. Ἀντιπροσωπεύει ὅλας τὰς περιόδους καὶ ἐπιδεικνύει μοναδικὴν ποικιλίαν λίθων καὶ σχημάτων. Ἡ δημοσίευσίς οὕτω τοῦ τμήματος τούτου τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη θέλει παράσχη εἰς τοὺς μελετητὰς ἀξιόλογον ὕλικόν, ἐκ τοῦ ὁποῖου ἀφθονα θὰ προέλθουν διδάγματα.

Εὐκόλως διαχωρίζει τις τὴν τάξιν τῶν προιμωτέρων ΠΜΙΙΙ-ΜΜΙΙ σφραγιδολίθων, ἰδιαίτερος γνώριμον καταστάσαν μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ κλασικοῦ ἔργου τοῦ Fr. Matz, Frühkretische Siegel, Berlin 1928. Τὰ κύρια σχήματά των εἶναι τὸ πρῖσμα, ὁ κύλινδρος, ὁ κῶνος, τὸ πλακίδιον, τὸ κομβίον, τὸ ἀπίδιον, τὸ περίσπτον, τὸ σφραγίδιον, ὁ σκαρβαῖος² μεταξὺ τούτων ὁμως διακρίνονται καὶ πλαστικαὶ ἀποδόσεις. Ἡ τάξις αὕτη περιλαμβάνει περίπου ἑκατὸν σφραγίδας. Πολυαριθμοτέρα εἶναι ἡ τάξις τῶν σφραγιδολίθων τῆς ἀκμῆς τῶν νεωτέρων ἀνακτόρων : ἐπικρατοῦν ἐκεῖ τὰ σχήματα τοῦ πεπιεσμένου κυλίνδρου, τοῦ φακοειδοῦς καὶ τοῦ ἀμυγδαλοειδοῦς, καὶ μεταξὺ τούτων περιλαμβάνονται αἱ μᾶλλον ἀξιόλογοι ἀπὸ ἀπόψεως τέχνης καὶ τεχνικῆς σφραγίδες. Φακοειδεῖς τὸ πλεῖστον καὶ κατὰ κανόνα ἐκ κοινοῦ στεατίτου εἶναι αἱ σφραγίδες τῆς τρίτης τάξεως, τῆς ἐποχῆς τῆς παρακμῆς, ἀναγνωριζόμεναι μᾶλλον εὐχερῶς καὶ ἐκ τῆς προχειρότητος τῶν σχεδίων των. Εἶναι αἱ μᾶλλον ὀλιγόριθμοι τῆς Συλλογῆς. Εἰς τὴν πρώτην καὶ δευτέραν τάξιν ἀνήκουν σφραγίδές τινες δυνάμεναι νὰ χαρακτηρισθῶν διὰ τὸ σχῆμά των, τὴν ἐξαιρετὸν τεχνικὴν των ἢ τὴν παράστασίν των ὡς ἀληθῆ ἀριστουργήματα τῆς μινωικῆς μικρογλυπτικῆς. Ἡ πληρότης τοῦ σχεδίου, ἡ ἁρμονία τῆς συνθέσεως καὶ ἡ λεπτότης τῆς ἐκτελέσεως ἐπὶ μικροσκοπικῆς σφραγιστικῆς ἐπιφανείας ὄντως καταπλήσσουν.

*) Ἐκφράζω καὶ ἀπὸ ἐδῶ τὰς εὐχαριστίας μου εἰς τὸν κ. Ν. Πλάτωνα, διὰ τὴν βοήθειαν καὶ καθοδήγησιν ποῦ μοῦ παρέσχε διὰ τὴν ἀρτιωτέραν ἐμφάνισιν τῆς ἐργασίας μου.

¹) Περὶ ταύτης βλ. «Κρητικὰ Χρονικά» Α' (1947) σ. 219 κ.ἑξ.

Εἶναι δύσκολον νὰ ἀποφανθῇ τις ἂν εἰς τὴν Συλλογὴν ἀντιπροσωπεύονται αἱ κυριώτεραι τῶν μινωικῶν περιοχῶν τῆς νήσου καὶ τοῦτο λόγῳ τοῦ τρόπου τῆς συγκεντρώσεως τῶν ἀντικειμένων : ἐφ' ὅσον οἱ λίθοι δὲν προέρχονται ἐξ ἀνασκαφῶν, ἀλλὰ ἠγοράσθησαν κατὰ διαφόρους ἐποχὰς παρὰ χωρικῶν, εἰς τὰς διαβεβαιώσεις τῶν ὁποίων σπανίως δύναται τις νὰ βασισθῇ διὰ νὰ καθορίσῃ τὴν προέλευσίν των, καθίσταται ὀδύνητος ἡ κατανομὴ κατὰ περιοχὰς εἰς ὁμάδας διὰ τὴν μελέτην τῶν μεταξὺ τούτων σχέσεων. Ὁ συλλογεὺς Γιαμαλάκης περισυνέλεξε τούτους ἐν μέρει ἐν Ἡρακλείῳ ἀγοράζων παρὰ τῶν προσκομιζόντων χωρικῶν, ἐν μέρει κατὰ τὰς μεταβάσεις του εἰς διάφορα χωρία τῆς Κεντρικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Κρήτης. Κατὰ τὰς διαβεβαιώσεις τῶν πωλητῶν ἢ πλειονότης τῶν λίθων προέρχεται ἀπὸ τάφους. Εἶναι ἄλλως γνωστὸν ὅτι πράγματι τὰ μινωικὰ νεκροταφεῖα ἔδωσαν τοὺς περισσότερους κατὰ τὰς ἀνασκαφάς. Βεβαίως δὲν λείπουν οἱ προερχόμενοι ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα καὶ τὰς οἰκίας. Πολλοὶ προέρχονται ἀσφαλῶς ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς Κνωσοῦ, ἀκόμη ὅμως περισσότεροι — μάλιστα τῆς πρώτης τάξεως — ἐκ τῆς περιοχῆς τῶν Μαλίων. Οἱ περισσότεροι τούτων περισυλλέγονται ὑπὸ τῶν χωρικῶν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῶν καλλιεργούμενων ἀγρῶν, μάλιστα, μετὰ ἀπὸ περίοδον βροχῶν. Εἰς τοὺς δημοσιευθησομένους καταλόγους θὰ σημειωθῇ ὁ τόπος προελεύσεως, ἐφ' ὅσον οὗτος κατέστη γνωστός.

Ὁ μέγας ἀριθμὸς καὶ ἡ ποικιλία τῶν λίθων δὲν ἐπιτρέπει τὴν δημοσίευσιν ὀλοκλήρου τοῦ ὕλικοῦ ταυτοχρόνως. Διὰ τοῦτο ἐκρίθη ἀναγκαῖον ὅπως γίνῃ ἡ δημοσίευσις τμηματικῶς καὶ κατὰ κατηγορίας, ἀκολουθουμένου τοῦ συστήματος κατανομῆς εἰς ταύτας, τὸ ὁποῖον, βάσει τῆς κυρίας χρονολογίας καὶ τοῦ σχήματος, καθώρισον ὁ Matz. Ἡ κατάταξις τούτου ἐκρίθη ὡς ἐπιβαλλομένη, λόγῳ τῆς σαφηνείας της καὶ τῆς πληρότητός της. Τὰ χρονικὰ πλαίσια παραμένουν κατ' ἀπὸ τὴν εὐρέα, ἀλλὰ ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν εἶναι ἀσφαλές νὰ στηριχθῇ τις εἰς χρονολογικὴν βᾶσιν, περιλαμβάνονσαν περαιτέρω ὑποδιαίρεσεις.

Τῶν ΠΡΩΤΟΚΡΗΤΙΚΩΝ ΣΦΡΑΓΙΔΟΛΙΘΩΝ ὁ Matz διαστέλλει δύο μεγάλας ὁμάδας : τὴν ὁμάδα τῶν σφραγιδολίθων μὲ μίαν μόνην σφραγιστικὴν ἐπιφάνειαν (κυλίνδρων, σφραγιδίων, κώνων, κομβίων κλπ.) καὶ τὴν ὁμάδα τῶν μὲ περισσοτέρας σφραγιστικὰς ἐπιφανείας, δηλαδὴ τῶν πρισματίων, διακρινομένων καὶ τούτων εἰς τετράπλευρα καὶ τρίπλευρα. Διὰ τὴν χρονολόγησίν των εἶναι γνωστόν, ὅτι συνέβαλον ὅχι ὀλίγον τὰ διδάγματα ἐκ τῶν πρωτοκρητικῶν κυκλικῶν τάφων τῆς Μεσαρᾶς. Τὰ διάφορα στάδια τῆς ἐξελίξεως των δύναται τις νὰ παρακολουθήσῃ εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν διακοσμητικῶν καὶ ἄλλων θεμά-

των, παραλληλίζων ταῦτα μὲ τὰ ἐπὶ τῆς κεραμεικῆς μάλιστα ἀπαντῶντα ἀνάλογα. Ὅπως ὅποτε ὁμως ἀσφαλῆς κατὰ ταξίς τούτων ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν δύναται νὰ γίνη. Ἡ ὑπὸ τοῦ Ένας παρεχομένη κατὰ ταξίς εἰς τὰς ὑποδιαρέσεις ἐκάστης περιόδου κρίνεται ριψοκίνδυνος. Τὰ μικροσκοπικὰ ταῦτα ἔργα τῆς μινωικῆς μικρογλυπτικῆς δὲν παρέχουν ἱκανὰ στοιχεῖα διὰ τὴν τοιαύτην κατὰ ταξίς. Ἡ ἐξέλιξις τῶν σχημάτων δὲν εἶναι ραγδαία ὡρισμένοι τύποι δὲν ἐξαφανίζονται, ὅταν ἄλλοι ἐπικρατοῦν καὶ μεγάλη ποικιλία σχημάτων ἐξακολουθεῖ, φαίνεται, νὰ ὑπάρχῃ ἐπὶ μακρότατον χρόνον². Τοῦτο εἶναι καταφανὲς εἰς τὰς σφραγίδας τῶν τάφων τῆς Μεσαρᾶς. Ἀλλὰ οὔτε ἡ ἐξέτασις τῆς τεχνικῆς παρέχει βάσιν πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην. Ὁ σφραγιδογλύφος δὲν ἔχει μεγάλην ἐλευθερίαν περὶ τὰ μέσα τῆς ἀποδόσεως: ἡ ὕλη καὶ ἡ παράστασις σχεδὸν τοῦ ὑπαγορεύουν καὶ τὰ μέσα καὶ τὸν τρόπον τῆς ἐκτελέσεως. Γενικῶς, ὡς πρὸς τὴν ἐκλογὴν τῆς ὕλης εἶναι αἰσθητὸν ὅτι κατ' ἀρχάς ἐχρησιμοποιοῦσαν μίαια καὶ ὕλαι, ὁ στεατίτης καὶ τὸ ἑλεφαντοστοῦν, ἀκολούθως δὲ καὶ ἡμιπολύτιμοι σκληροὶ λίθοι, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἡ γλυπτικὴ ἀπῆτει μεγάλην δεξιοτεχνίαν, χωρὶς ὅμως νὰ ἐγκαταλειφθῇ ἡ χρῆσις τοῦ στεατίτου.

Α) ΠΡΙΣΜΑΤΙΚΟΙ ΣΦΡΑΓΙΔΟΛΙΘΟΙ

Ἐθεώρησα μεθοδολογικῶς σκόπιμον νὰ προτάξω τὴν δημοσιέυσιν τῶν πρισματικῶν σφραγιδολίθων τῆς Συλλογῆς, ἀνερχομένων περίπου εἰς πενήκοντα.

Καὶ ἐνταῦθα οἱ τρίπλευροι εἶναι ἀσυγκρίτως πολυαριθμότεροι τῶν τετραπλεύρων: ἐκ τῶν 49 τοῦ πίνακος μόνον 6 εἶναι τετράπλευροι. Πάντες εἶναι τετρημένοι κατὰ τὸν ἄξονά των διὰ τὴν ἐξίρτησίν των. παρέχοντες οὕτω οἱ πρῶτοι τρεῖς, οἱ δεῦτεροι τέσσαρας ἐπιμήκεις σφραγιστικὰς ἐπιφανείας. Καὶ ἐπὶ τῶν σφραγιδολίθων τῆς δημοσιευομένης οἰκίας εἶναι εὐχερὲς νὰ παρακολουθῆσθαι τὴν ἐξέλιξιν τοῦ τριπλεύρου πρίσματος. Τὰ παλαιότερα πρίσματα ἀσφαλῶς εἶναι ἐκεῖνα τῶν ὁποίων ἡ σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια τείνει πρὸς τὸ τετράγωνον. Τὸ μῆκος τοῦ ἄξονος οὕτω, σχετικῶς πρὸς τὸ πλάτος, εἶναι βραχὺ καὶ οἱ ἰσοσκελεῖς τριγωνικαὶ πλευραὶ, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρχει φθορά, σχηματίζον σαφεῖς ἀκμὰς μετὰ τῶν ὀρθογωνίων. Τὸ σχῆμα τοῦτο βαθμηδὸν

² Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐπιβίωσις τοῦ τριπλεύρου πρίσματος (βλ. λίθους 8 καὶ 9) κατὰ τὴν δευτέραν ἀκμὴν τῶν ἀνακτόρων. Μεγάλῃ ποικιλίᾳ σχημάτων ἐμφανίζεται εἰς τοὺς κυκλικούς τάφους τῆς Μεσαρᾶς (ἰδίᾳ εἰς τὸν τοῦ Πλατάνου).

ἐξελίσσειται ἐπιμηκνόμενον καὶ αἱ σφραγιστικά ἐπιφάνειαι μεταβάλλονται ἐξ ὀρθογώνιων εἰς ἔλλειψοειδεῖς, οὕτως ὥστε αἱ τριγωνικαὶ πλευραὶ ἀπὸ ἐπιπέδων μεταβάλλονται εἰς κυρτὰς καὶ αἱ ἀκμαὶ τῶν γίνονται μᾶλλον καμπύλαι. Εἰς τὴν ἐξέλιξιν ταύτην συνετέλεσαν, φαίνεται, καὶ λόγοι τεχνικοί, διότι ὁ στεατίτης δὲν εἶναι πολὺ κατάλληλος διὰ τὴν κατασκευὴν ὀξεῖων ἀκμῶν καὶ ταχέως φθείρονται αἱ ἀκμαὶ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον καμπυλούμεναι, ὡς ἐπίσης καὶ λόγοι αἰσθητικοί, ἀκριβεστέρας προσαρμογῆς τῆς παραστάσεως ἐντὸς ἔλλειψοειδοῦς χώρου. Ἡ ἔλλειψοειδὴς ἐπιφάνεια, ἡ ὁποία εἰς τὸν στεατίτην διαμορφώνεται χονδροειδῶς, εἰς τὸν σκληρὸν λίθον ἀποκτᾷ κανονικὸν σχῆμα καὶ συχνὰ περιβάλλεται ὑπὸ λεπτοτάτης αὐλακός³. Οὕτω διεμορφώθη ἰδιότυπον καὶ λίαν περιέχον σχῆμα. Τὴν ἐξέλιξιν ταύτην δὲν παρατηροῦμεν ἀντιστοίχως ἐπὶ τῶν τετραπλεύρων πρισμάτων, ἴσως διότι αἱ ὀρθογώνιοι ἐπιφάνειαι ἦσαν καταλληλότεραι διὰ τὴν ἐπ' αὐτῶν ἀπόδοσιν ἱερογλυφικῶν σημείων, τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν σχεδὸν κατὰ κανόνα ἐπὶ τῶν πρισμάτων τούτων. Ἀκριβῶς ὁμοῦς ἐκ τούτου ἡ ἐπιμήκυνσις εἶναι ἔτι μεγαλύτερα παρὰ εἰς τὰ τρίπλευρα. Ἐνίοτε τὸ τετράπλευρον πρίσμα γίνεται ἐπίμηκες πλακίδιον μὲ δύο κυρίας σφραγιστικὰς ἐπιφανείας, τῶν δύο ἄλλων πλευρῶν κατασκευαζομένων ἐπίτηδες στενωτέρων.

Ἡ ὕλη τῶν περισσοτέρων σφραγίδων εἶναι στεατίτης διαφόρων ἀποχρώσεων. Ὀλίγη εἶναι κατεσκευασμένη ἐξ ἡμιπολυτίμων σκληρῶν λίθων καὶ αἱ κυριώτεροι τούτων εἶναι τετράπλευρα πρίσματα. Ὁρεία κρύσταλλος, σαρδώνυξ καὶ σάρδιος, ἴασις καὶ ἄλλοι ὠραῖοι λίθοι ἐχρησιμοποιήθησαν. Μοναδικὸν διὰ τὴν ὕλην τοῦ εἶναι τὸ ὑπ' ἀριθ. 6 χρυσοῦν τετράπλευρον πρίσμα, ὄντως βασιλικὴ σφραγίς μὲ ἱερογλυφικὰ σημεῖα, ἀποδίδοντα πιθανῶς τοὺς τίτλους τοῦ κατόχου. Δύο ἄλλαι χρυσαὶ μινωικαὶ σφραγίδες τῆς αὐτῆς περιόδου εἶναι γνωσταί: ἡ πρώτη ἐδωρήθη ὑπὸ τοῦ Συλλογέως Γιαμαλάκη εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου καὶ ἔχει τὸ σχῆμα περιτέχνου σφραγιδίου⁴ ἡ δευτέρα, ἐν τῇ Συλλογῇ Γιαμαλάκη, ἔχει τὴν μορφήν πυρογειδοῦς τετραλόβου περιώπου, τοῦ ὁποῖου ἡ χρῆσις ὡς σφραγίδος δὲν εἶναι ἀπολύτως βεβαία⁴.

Διὰ τὰ παραστατικά καὶ διακοσμητικὰ θέματα τῶν σφραγίδων θὰ γίνῃ κατωτέρω ἰδιαιτέρος λόγος, μετὰ τὴν παράθεσιν τοῦ περιγραφικοῦ καταλόγου. Δέον νὰ σημειώσω ἐνταῦθα ὅτι εἰς τὸν κατάλογον περιέλαβα δύο τρίπλευρους, ἀλλὰ μὲ κυρτὰς ἐπιφανείας σφραγίδας, αἱ ὁποῖαι ἀσφαλῶς ἀνήκουν εἰς τὴν δευτέραν ἀκμὴν τῶν ἀνακτόρων: πρό-

³) Ὁ σφραγιδολίθος 7 τοῦ δημοσιευομένου καταλόγου εἶναι τὸ μᾶλλον χαρακτηριστικὸν παράδειγμα.

⁴) Ἐν τῇ Συλλογῇ ὑπάρχει καὶ μία λιθίνη τορευτὴ ἡμικυλινδρική σφραγίς, περικεκαλυμμένη διὰ χρυσοῦ ἐλάσματος.

κειται περί τῶν σφραγίδων 8 καὶ 9, εὐχερῶς διακρινομένων ἐκ τῶν θεματίων των, οὐχὶ ἀσυνήθων ἐπὶ τῶν ΜΜΠΠ-ΥΜΠ ἀμυγδαλοειδῶν ἢ φακοειδῶν σφραγίδων· ἡ δευτέρα μάλιστα τούτων ἔχει τὴν μίαν τῶν ἐπιφανειῶν ἄνευ γλυφῆς.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΡΙΣΜΑΤΙΚῶΝ ΣΦΡΑΓΙΔΟΛΙΘῶΝ

Ὁ αὔξων ἀριθμὸς παραπέμπει εἰς τὰς ἀντιστοίχους φωτογραφίας τῶν πινάκων Α'· Γ' γενομένας ἐκ τῶν ἀποτυπωμάτων των. Ὁ ἀμέσως ἀκολουθῶν ἀριθμὸς εἶναι ὁ τῆς Συλλογῆς⁵. Ὅπου δὲν σημειοῦται τόπος προελεύσεως τυγχάνει οὗτος ἄγνωστος.

1. (3337) Μάλια. Τετράπλευρος πρισματικὴ σφραγὶς ἐξ ὄνυχος διαστάσεων $0,017 \times 0,007$ καὶ $0,005$. Ἐκτέλεσις ἀρίστη. α) Κυματοειδῶς ἔλισσομένη γραμμὴ. τῆς ὁποίας τὰ κοῖλα πληροῦνται διὰ τριφύλλου κοσμημάτος. β) Προσωπεῖον δίκην γοργονείου, μᾶλλον ὠοειδοῦς σχήματος. Ἐδηλώθησαν ὀφθαλμοὶ στρογγύλοι, ρὶς τριγωνικὴ, στόμα, κόμη ἀκανθωτὴ, εὐρέα προεξέχοντα ὄτα. Ἐκ τοῦ κρανίου ἐκφύονται ἑκατέρωθεν διπλαῖ ἔλισσόμεναι καὶ ἀπλούμεναι ὡς πτεροῦγια γραμμαί. Μικροὶ κυκλίσκοι πληροῦν τὰ κενὰ ἑκατέρωθεν τῆς γνάθου. γ) Ζεῦγος σιγμοειδῶς ἔλισσομένων κοσμημάτων με λεπτὸν στέλεχος καὶ ἀπιοειδῆ ἄκρα. δ) Τρία ἱερογλυφικὰ σημεῖα: διπλοῦς πέλεκυς, διπλοῦς κλάδος, ὀφθαλμὸς (36, 99 καὶ 5 τοῦ καταλόγου Α ἱερογλυφικῶν σημείων τοῦ Evans⁶).

2. (3328) Μάλια. Τετράπλευρος πρισματικὴ σφραγὶς ἐκ λευκοῦ ὑποροδίζοντος σαρδώνυχος, διαστάσεων $0,02 \times 0,007$. Ἀποκεκροσμένη τὸ ἓν ἄκρον. Λίαν ἐπιμελὴς ἐκτέλεσις. α) Προσωπεῖον δίκην γοργονείου, μᾶλλον στρογγύλον τὸ σχῆμα. Ἐδηλώθησαν στρογγύλοι ἀτενῶς βλέποντες, ὀφθαλμοί, ὀφρύες, ρὶς, στόμα με δδόντας ἐξέχοντας, εὐρέα, ἑκατέρωθεν ὄτα, προβάλλοντα κόμη ἠνωρθωμένη. Ἀπὸ τοῦ μετώπου ἐκβλαστάνουν ἔλισσόμεναι ἑκατέρωθεν τοῦ προσώπου γραμμαί. Ἄνάλογοι, ἀλλὰ μικρότεροι, φύονται ἐκ τοῦ λαμοῦ. Μηνοειδῆ πληρωτικὰ κοσμημάτα. β) Ἐπὶ δικτυωτῆς ἐπιφανείας τρεῖς κρίκοι με καμπυλωμένην διάμετρον καὶ ἐπιφάνειαν γραμμωτῆν. γ) Ἐξ ὁμοίου κρίκου βλαστάνουν ἑκατέρωθεν ἀντιστρόφως διὰ ἔλισσομένων στελεχῶν πεταλοειδῆ φύλλα. Φυλλίδια συνακολουθοῦν εἰς τὴν περιστροφικὴν κίνησιν τοῦ θέματος. δ) Ἐκ καθέτου γραμμωτῆς ἐλλείψεως βλαστάνουν ἀντιστρόφως γραμμωτὰ φύλλα με ἔλισσόμενα ἄκρα. Φυλλίδια συνακολουθοῦν εἰς τὴν περιστροφικὴν κίνησιν τοῦ θέματος.

⁵) Οἱ ἀριθμοὶ τῶν σφραγίδων τῆς Συλλογῆς ἄρχονται ἀπὸ τοῦ 3000.

⁶) Ἡ ἀποτύπωσις ἐγένετο ἀντιστρόφως. Ὁ διπλοῦς πέλεκυς προηγείται.

Πρισματικοί μινωικοί σφραγιδόλιθοι της συλλογής Γιαμαλάκη

Πιραματικοί μινωικοί σφραγιδολίθοι τῆς συλλογῆς Γ. Γιαμαλάκη

3. (3003) Ἱεράπετρα. Τετράπλευρος πρισματικὴ σφραγὶς ἐκ σαρδώνυχος, μὲ τὰς δύο πλευρὰς στενωτέρας, ὥστε νὰ παρέχεται μορφὴ πλακιδίου, διαστάσεων $0,011 \times 0,006$, καὶ $0,004$. Ἐπιμελῆς ἐκτέλεσις. Αἱ δύο στεναὶ πλευραὶ φέρουν ἀπλᾶς γλυφάς. Ἐπὶ τῶν δύο ἄλλων: α) Κυβιστητῆρ κυρτούμενος ἀναστρόφως ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Ἡ κεφαλὴ του κοσμεῖται ἀκτινοειδῶς. Ἐκατέρωθεν δύο δυσκαθόριστα ἀντικείμενα, πιθανῶς ὄφεις. β) Μικρὰ ἔλαφος μὲ διακλαδιζόμενα κέρατα.

4. (3279) Μάλια. Τετράπλευρος πρισματικὴ σφραγὶς ἐκ μέλανος στεατίτου, διαστάσεων $0,017 \times 0,005$. Κολοβὴ τὴν μίαν πλευρὰν καὶ μέρος τῆς δευτέρας. α) Δύο μακροὶ ἰχθύες παραλλήλως καὶ ὁμορρόπως βαίνοντες, μὲ ἀκάνθας. Μέρος τοῦ ἐνὸς ἀπεκρούσθη. β) Ζητσειδῆς περιστροφόμενον σύστημα μὲ θυσσανωτὰς ἀπολήξεις. Πτερυγία συνακολουθοῦν εἰς τὴν περιστροφικὴν κίνησιν. γ) Δικτυωτὸν ὀρθογώνιον.

5. (3325) Μάλια. Τετράπλευρος πρισματικὴ σφραγὶς ἐκ καθαροῦ χρυσοῦ, διαστάσεων $0,017 \times 0,005$. Διατήρησις καλὴ μὲ ἔλαφρὰν φθορὰν κατὰ τὰς ἀκμὰς. Καὶ ἐπὶ τῶν τεσσάρων πλευρῶν ἱερογλυφικὰ σημεῖα μὲ ἔξαιρετικὴν λεπτότητα καὶ ἐπιμέλειαν γλυφέντα: α) Πρόχους μὲ πόδα καὶ πρόχυσιν (40 εἰς τὸν κατάλογον Α. Evans), λόγχη (14), ἀμφορεὺς (50 τοῦ ἱερογλυφικοῦ Β: εἰς τὸν κατάλογον Α δὲν περιλαμβάνεται). β) Τὸ ὑπὸ Evans ὡς *template* χαρακτηριζόμενον σημεῖον (19), δρύφακτον (44), σημεῖον ἄγνωστον καὶ ἄνευ προφανοῦς συγγενείας πρὸς ἄλλο ἱερογλυφικόν, μορφῆς εὐρέος Π μὲ νεύουσαν ἄνω ἐξοχὴν. γ) Δικτυωτὸν φράγμα (46), κόπανος (24), κεφαλὴ ὄνου (68). δ) Ἄροτρον, (27) κεφαλὴ λύκου (73), λόγχη (14).

6. (3182) Μάλια. Τετράπλευρος πρισματικὴ σφραγὶς ἐξ ἀνοικτοῦ φαιοῦ στεατίτου, διαστ. $0,017 \times 0,008$ καὶ $0,005$. Αἱ στενότεραι πλευραὶ φέρουν ἀπλᾶς γλυφάς. Αἱ ἄλλαι δύο: α) Ἀκατανόητον κόσμημα μὲ ἀκιδωτὰς ἐκβλαστήσεις. β) Διπλοῦν πριονοειδῆς κόσμημα ἢ ἐργαλεῖον.

7. (3111) Σητεία. Τρίπλευρος πρισματικὴ σφραγὶς ἐκ σαρδώνυχος μὲ ἔλλειψοειδεῖς, ὑπὸ αὐλακος περιβαλλομένης, σφραγιστικῆς ἐπιφανείας, διαστ. $0,014 \times 0,01$. Ἐκτέλεσις ἀρίστη. α) Κομπὸς αἶγαρος προσπίπτων ἐπὶ τὰ γόνατα. Τὸ σῶμα του διασταυροῦται μὲ σιγμοειδῆς φυτικὸν κόσμημα. β) Μυθικὸν ζῷον μὲ σῶμα λέοντος καὶ κεφαλὴν ἴσως ἀνθρωπίνην, φέρουσαν διανοιγόμενα κέρατα. Πληρωτικὰ κοσμήματα σιγμοειδοῦς, μαστιγοειδοῦς καὶ ἐγκέντρου κύκλου. γ) Ἱερογλυφικὰ σημεῖα: Βέλος (13), μυστήριον ἢ κοπεὺς (18), ἀνθρωπος ὀκλάζων, ἐν καταγραφῇ ἀποδοθεὶς (2). Ἐπὶ τοῦ πεδίου μικρὸν ἄμμα.

8. (3339) Βασιλικὰ Ἀνώγεια. Τριῆδρος σφραγὶς ἐκ πρασίνου ἰάσπιδος μὲ κυκλοτερεῖς καὶ κυρτὰς σφραγιστικὰς ἐπιφανείας, διαστ.

0,02 × 0,019 μ. Ἄνηκει εἰς τὴν β^{αν} περίοδον ἀκμῆς, περιελήφθη ὅμως εἰς τὸν κατάλογον λόγῳ τοῦ σχήματός της. Ἐκτέλεσις ἐξαιρετική. α) Δύο ταῦροι ἀντιθετικῶς καὶ ἀντινώτως διασταυρούμενοι, κερατίζοντες ἀλλήλους μὲ τὰς κεφαλὰς πρὸς τὰ ὀπίσω ἐστραμμένως. Μεταξὺ τῶν κεράτων, διαγραφόντων ἡμικύκλιον, ἐδηλώθη ἀμυδρῶς διπλοῦς πέλεκυς, τοῦ ὁποίου ὁ κοντὸς ἐξικνεῖται μέχρι κάτω. β) Τὰ πρόσθια ἡμίτομα δύο ταύρων ἀντιθετικῶς καὶ ἀντιστρόφως τοποθετημένα καὶ παριστώμενα ὡς ἐκ κοινοῦ σώματος προβάλλοντα. Ὅπισθεν τῶν ταύρων, ἐπίσης ἀντιστρόφως, τὸ ἄνω ἥμισυ ἀνδρῶν εἰς στάσιν κρατούντων τι, ἴσως σχοινίον συγκρατήσεως τῶν ζώων. γ) Ταῦρος εἰς τὴν γνωστὴν στάσιν τοῦ στρέφοντος πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ κάτω τὴν κεφαλὴν. Φαίνεται ὅτι προσπαθεῖ νὰ ἐκβάλλῃ διὰ τοῦ προσθίου ποδὸς βέλη καρφωθέντα ἐπὶ τοῦ κρανίου του, σαφῶς διακρινόμενα.

9. (3118) Λασηῆθι. Ὅμοίου σχήματος καὶ ἐποχῆς τριέδρος σφραγὶς ἐκ μέλανος λίθου, διαστ. 0,012 × 0,014. Κυκλικαὶ σφραγιστικαὶ ἐπιφάνειαι. Παραστάσεις μόνον ἐπὶ τῶν δύο ἐδρῶν: α) Ἐσχηματοποιημένη παράστασις πτηνοῦ μὲ ἐκτεταμένως πτέρυγας. β) Κόσμημα σχήματος T καὶ δικτυωτόν, ἴσως σχηματοποιήσις ἰστίων πλοίου.

10. (3167) Μάλια. Μικρὰ τρίπλευρος πρισματικὴ σφραγὶς ἐξ ὀρείας χρυστάλλου, διαστ. 0,012 × 0,008. Αἱ σφραγιστικαὶ ἐπιφάνειαι ἐλλειψοειδεῖς μὲ ἀλλάκωσιν κύκλω. Ἡ παράστασις ἐγένετο διὰ χαράξεων καὶ ὀπῶν τρυπάνου. α) Σχηματικὴ παράστασις τετράποδος¹⁾. β) Σχηματικὴ δήλωσις διώτων ἀγγείων, ἀντιθετικῶς ἐκατέρωθεν γραμμῆς τοποθετημένων. γ) Σχηματικὴ παράστασις ἀνθρωπίσκων, ἀντιθετικῶς καὶ ἀντιστρόφως ἐκατέρωθεν λοξῆς γραμμῆς δηλωθέντων.

11. (3021). Τρίπλευρος πρισματικὴ σφραγὶς ἐκ φαιοῦ στεατίτου, διαστ. 0,013 × 0,012. Σφραγιστικαὶ ἐπιφάνειαι κυκλικαί. α) Παράστασις ἐν κύκλῳ τετράποδος, ἴσως κύνος, ὑποῦντος τὸν ἐμπρόσθιον πόδα. Ἄνω βούκρανον, κάτω τριγωνικὸν δυσδιάκριτον ἀντικείμενον. β) Ἄνθρωπος κατ' ἐνώπιον καὶ πρὸ αὐτοῦ ἀνορθούμενον δυσκαθόριστον τετράποδον. γ) Δύο ἀντιθετικῶς τοποθετημένα ἐν στενῇ προσαρμογῇ ὄντα, ἴσως τρωκτικὰ ἢ ὄστρεα.

12. (3073) Μάλια. Τρίπλευρος πρισματικὴ σφραγὶς ἐκ φαιοῦ στεατίτου, διαστ. 0,01 × 0,011. Κυκλικαὶ σφραγιστικαὶ ἐπιφάνειαι. Ἐδκρινῆς καὶ ἐπιμελὴς ἀπόδοσις. α) Αἶγαγρος κυρτούμενος καὶ ἐκτεινὼν τὰ μέλη του εἰς στάσιν ἐξαμβλωματικὴν. β) Κύων καὶ πρὸ ταύτης τὸ μικρόν της, στρέφον πρὸς αὐτὴν τὴν κεφαλὴν. γ) Τετράπουον (ἡμίονος ἢ ταῦρος) καὶ ἄνω τούτου κεφαλὴ ζώου ἐν κατατομῇ.

¹⁾ Κατὰ τὴν φωτογράφησιν αἱ ἀποτυπώσεις τῆς σφραγίδος ἀτυχῶς ἐτέθησαν ἀντιστρόφως.

13. (3266). Τρίπλευρος πρισματική σφραγίς ἐκ φαιοῦ στεατίτου, διαστ. 0,011×0,009. Κυκλικαὶ σφραγιστικαὶ ἐπιφάνειαι. Ἐποκεκρουσμένη ὀλίγον, μάλιστα κατὰ τὴν μίαν ἔδραν. α) Κερασφόρον ζῶον (αἶγαρος;) βόσκον. Ἄνω δυσδιάκριτα ἀντικείμενα. β) Τετράπουν, πιθανῶς ταῦρος, στρέφον πρὸς τὰ ὀπίσω τὴν κεφαλὴν, ἣ ὁποία φαίνεται ὡς ἀπεσπασμένη. γ) Κολοβὴ παράστασις: διακρίνονται πιθανῶς πόδες ἀνθρώπου καὶ ἑκατέρωθεν δύο ἐξηρημένα ἀντικείμενα.

14. (3327). Τρίπλευρος πρισματική σφραγίς ἐξ ἀνοικτοῦ ἐλαιόχρου στεατίτου, διαστ. 0,01×0,01. Κυκλικαὶ σφραγιστικαὶ ἐπιφάνειαι. α) Προσπίπτον ζῶον, ἴσως κύων, στρέφον πρὸς τὰ ὀπίσω τὴν κεφαλὴν*. β) Δύο ἀντιστρόφως σκιριτῶντες δελφῖνες ἐντὸς ἀκανθωτοῦ κύκλου. γ) Δυσκαθόριστος παράστασις, ἴσως σκορπιῶν.

15. (3295) Μάλια. Τρίπλευρος πρισματική σφραγίς ἐξ ἀνοικτοῦ φαιοῦ στεατίτου, διαστ. 0,011×0,012. Κυκλικαὶ σφραγιστικαὶ ἐπιφάνειαι. α) Αἶγαρος στρέφον τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω. β) Κωδωνόσχημον δυσκαθόριστον ἀντικείμενον μὲ λαβὴν, δύο τετραγωνικὰς ὀπὰς, καὶ ἑκατέρωθεν δύο ἐξεχούσας κεραίας, πιθανῶς γωνιακῶς πρὸς τὰ ἄνω καμπτομένας. Κωδωνόσχημον εἶδωλον ἢ κλίβανος; γ) Ἄνθρωπος κλίνων πρὸς δύο ἄμφωτα ἐπάλληλα ἄγγεῖα, τὰ ὁποῖα πιθανῶς κατασκευάζει.

16. (3267). Τρίπλευρος πρισματική σφραγίς ἐκ φαιοῦ-ἐλαιόχρου στεατίτου, διαστ. 0,015×0,01. Ἐλλειψοειδῆς σφραγιστικαὶ ἐπιφάνειαι, περιβαλλόμεναι ὑπὸ αἴλακος. Μικρὸν ἀποκεκρουσμένη. α) Σιγμοειδῆς κόσμημα ὅμοιον πρὸς τὸ τῆς σφραγίδος 1γ, ἀλλὰ μὲ συνακολουθοῦντα εἰς περιστροφικὴν κίνησιν φυλλίδια. β) Συστρεφόμενον σιγμοειδῆς κόσμημα, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν περιστροφὴν συνακολουθοῦν διανοιγόμενοι τρίφυλλοι θύσανοι. γ) Περίεργον μετὰ μακρῶν κερατῶν καὶ οὐρᾶς καθέτως ἀνυψουμένης ζῶον καθήμενον.

17. (3281) Μάλια. Τρίπλευρος πρισματική σφραγίς ἐξ ὑποπρασίου στεατίτου, διαστ. 0,015×0,011. ἔχει ἔλλειψοειδῆς τὰς σφραγιστικὰς ἐπιφανείας. α) Ὁμόκεντροι κύκλοι διαχωριζόμενοι ἐγκαρσίως διὰ γραμμῆς. β) Ὁμόκεντροι κύκλοι καὶ γραμμὴ. γ) Τέσσαρες ὁμάδες ὁμοκέντρων κύκλων ἀποτελούντων τετράλοβον κόσμημα.

18. (3235) Ἀπεσωκάρι. Τρίπλευρος πρισματική σφραγίς ἐξ ὄχρου μαλακοῦ λίθου, διαστ. 0,01×0,009. Ἐλλειψοειδῆς σφραγιστικαὶ ἐπιφάνειαι περιβαλλόμεναι ὑπὸ αἴλακος. α) Τετράπουν ἐπ' ἀριστερὰ βαῖνον, ἴσως κύων. β) Τετράπουν ἐπὶ δεξιὰ βαῖνον, ἴσως ὄνος. γ) Κύκλος σφαιριδίων περὶ σφαιραν.

* Κατὰ τὴν φωτογράφησιν αἱ ἀποτυπώσεις τῆς σφραγίδος ἀτυχῶς ἐτέθησαν ἀντιστρόφως.

19. (3244) Μάλια. Πρισματική σφραγίς ἐκ τεφροῦ στεατίτου, διαστ. $0,016 \times 0,006$, διασφύζουσα μίαν μόνον ὀρθογώνιον σφραγιστικήν ἐπιφάνειαν. Παράστασις συσπειρουμένου καὶ ὑλακτοῦντος κυνός.

20. (3315). Πρισματική σφραγίς ἐξ ἐλαιόχρου στεατίτου, διαστ. $0,011 \times 0,013$, διασφύζουσα μίαν μόνον σχεδὸν στρογγύλην σφραγιστικήν ἐπιφάνειαν. Παράστασις δύο ἀντιστρόφως τοποθετημένων τετραπόδων (δαμαλίδων ;) μετὰ τὰ μικρὰ των ὑπ' αὐτὰ.

21. (3183). Τρίπλευρος πρισματική σφραγίς ἐξ ἀνοικτοῦ φαιοῦ στεατίτου, διαστ. $0,021 \times 0,011$. Σφραγιστικά ἐπιφάνειαι ἐπιμήκεις ἐλλειψοειδεῖς, περιβαλλόμεναι ὑπὸ αὐλακος. α) Ράβδος ἐξ ἧς κρίμανται τέσσαρα σφαιρικά ἀγγεῖα. Ἐνω ταύτης ράβδος μετὰ ὀδοντώσεις. β) Ἐγκυλωτὸς σταυρὸς μετὰ ὀδοντωτὰ τὰ ἔξω σκέλη. Ἐκατέρωθεν γραμμωταὶ ἡμιελλείψεις ὡς πληρωτικὸν κόσμημα. γ) Ἄνθρωπος καθήμενος καὶ κλίνων πρὸς ζῶον (αἶγα ;) καθέτως τοποθετημένον, ἔχον δεδεμένους τοὺς πόδας χιαστί. Ὁ ἄνθρωπος ἐκτείνει τὴν χεῖρα πρὸς τὰ κέρατα, ἔχει δὲ παρὰ τοὺς πόδας τριγωνικὴν σφραγιστικὴν μάχαιραν.

22. (3119) Σητεία. Τρίπλευρος πρισματική σφραγίς ἐξ ἐλαιόχρου στεατίτου, μετὰ ἀνίσους πλευράς, δύο μὲν μᾶλλον τετραγωνικὰς ($0,015 \times 0,012$), μίαν δὲ ἐπιμήκη ὀρθογώνιον ($0,015 \times 0,009$). Πρόχειρος ἐκτέλεισις. α) Πλοῖον δίιστιον, μετὰ πλαγίαν κεραΐαν καὶ κόπην πηδαλίου ἐκ τῆς ὑψηλῆς πρύμνης. β) Σιγμοειδῆς στρόβιλος μετὰ δρεπανοειδῆ σκέλη καὶ ἐκβλαστήσεις. γ) Ἄνθρωπος μετὰ τριγωνικὸν κορμὸν καὶ κεφαλὴν μετὰ ῥάμφος.

23. (3312). Τρίπλευρος πρισματική σφραγίς ἐξ ὑπομέλανος στεατίτου, διαστ. $0,014 \times 0,012$. Αἱ σφραγιστικά ἐπιφάνειαι μᾶλλον τετραγωνικαὶ καὶ ἄνισοι. α) Ἄνθρωπος καθήμενος ἐπὶ σκαμνίου καὶ ἐκτείνων τὰς χεῖρας. Ὅπισθεν τούτου ὑπῆρχε δεύτερος ὄρθιος, τοῦ ὁποίου διακρίνεται ἡ ὄσφρς καὶ εἰς πούς, τοῦ λοιποῦ σώματος ἀποκρουσθέντος. β) Λέων κύπτων πρὸς τὸ ἔδαφος. γ) Δύο πρόχοι ἀντιστρόφως παρ' ἀλλήλαις τοποθετημένοι, κεφαλὴ ζῶου (κάπρου ;) καὶ δυσδιόριστον μικρὸν ἀντικείμενον.

24. (3043) Μάλια. Τρίπλευρος πρισματική σφραγίς ἐξ ἀνοικτοῦ φαιοῦ στεατίτου, διαστ. $0,017 \times 0,01$. Ἐλλειψοειδεῖς σφραγιστικά ἐπιφάνειαι. α) Πλοῖον δίιστιον μετὰ σχῆμα σκάφους ὁμοιον πρὸς ἰχθύιν. Ἐδηλώθησαν οἱ πρότονοι καὶ ἐπίτονοι, αἱ κῶπαι, καὶ τὸ πηδάλιον-κόπη. Κάτω μικρὸς ἰχθύς. β) Βούκρανον μετὰ ἐκτεταμένα πρὸς τὰ πλάγια κέρατα καὶ ὑπ' αὐτὰ ἀστεροειδῆ πληρωτικὰ κοσμήματα. γ) Κύων σπειρούμενος καὶ ὑλακτῶν. Ἐνω αὐτοῦ κεφαλὴ ζῶου.

25. (3262) Μάλια (ἀνασκαφή). Τρίπλευρος πρισματική σφραγίς ἐκ βαθέος ἐλαιόχρου στεατίτου, διαστ. $0,012 \times 0,014$. Σφραγιστικά ἐπι-

φάνειαι μᾶλλον τετραγωνικά. α) Σταυρικὸν ἐκ διπλῶν γραμμῶν κόσμημα μὲ καμπτομένας γωνιακῶς ἀκανθωτὰς κεραίας. β) Βούκρανον λίαν ἐσηματοποιημένον, μὲ τὰ κέρατα καὶ τὰ ὄτα εἰς εὐθείαν. Ἐκατέρωθεν δύο κλαδίσκοι. γ) Ἀραχνοειδὲς ἢ κόσμημα ἐξ ἀντιποδικῶς τοποθετημένων διπλῶν κεράτων μετὰ δίσκων μεταξὺ αὐτῶν.

26. (3341) Λασῆθι. Τρίπλευρος πρισματικὴ σφραγὶς ἐξ ἐλαιόχρου στεατίτου, διαστ. $0,05 \times 0,013$. Σφραγιστικαὶ ἐπιφάνειαι μεταξὺ κυκλικοῦ καὶ ἑλλειψοειδοῦς. α) Τρεῖς ἄνθρωποι, βαίνοντες ἐπὶ δεξιὰ μὲ τὴν μίαν χεῖρα ἀνατεινομένην. β) Δύο πλατύστομοι μὲ ἐπίπεδα χεῖλη ἀμφορεῖς. Αἱ λαβαὶ μόλις δηλοῦνται διὰ προεξοχῶν ἀκιδωτῶν. γ) Ἄνθρωπος πρὸ ράβδου ἐξ ἧς ἐξήρτηνται ἐπαλλήλως τέσσαρα σφαιρικά ἀγγεῖα.

27. (3000) Λασῆθι. Τρίπλευρος πρισματικὴ σφραγὶς ἐκ μέλανος στεατίτου, διαστ. $0,015 \times 0,011$. Αἱ σφραγιστικαὶ ἐπιφάνειαι μᾶλλον ὀρθογώνιοι. α) Δύο ἀμφορεῖς καὶ μία πρόχους καὶ ἀντιποδικῶς, διὰ καμπύλης διαχωριζόμενα, τρία ἄλλα μικρὰ σφαιρικά μετὰ δύο ὧτων ἀγγεῖα. Ἄνω τῶν μεγαλύτερων ἀγγείων διπλῆ γραμμὴ. β) Τρία ἀραχνοειδῆ (;), τῶν ὁποίων τὸ κατώτερον ἄνευ ποδῶν λόγῳ ἐλλείψεως χώρου. γ) Ἄνθρωπος μὲ πρόσωπον ἔχον εἶδος ράμφους καὶ μέ κοιλιαν παχεῖαν. Βαίνει ἐπὶ βάσεως καὶ ἔχει πρὸ αὐτοῦ κατακόρυφον ράβδον ἐκ τῆς ὁποίας ἐξήρτηνται τρία σφαιρικά ἀγγεῖα.

28. (3005) Λασῆθι. Τρίπλευρος πρισματικὴ σφραγὶς ἐξ ὑποπρασίνου στεατίτου, διαστ. $0,016 \times 0,01$. Σφραγιστικαὶ ἐπιφάνειαι ἐπιμήκεις ὀρθογώνιοι. α) Τρεῖς πρόχοι, τῶν ὁποίων μία ἀναστρόφως τοποθετημένη. β) Δύο ἄνθρωποι παραλλήλως καὶ ἀντιποδικῶς τοποθετημένοι. γ) Δύο ἀραχνοειδῆ (;), ἀπ' ἀλλήλων διὰ κεραίας διαχωριζόμενα.

29. (3120) Σητεία. Τρίπλευρος πρισματικὴ σφραγὶς ἐκ σκοτεινοῦ ἐλαιόχρου στεατίτου, διαστ. $0,012 \times 0,01$, ἑλλιπῆς τμημὰ τι. Αἱ γλυφαὶ βαθεῖαι, ἐπὶ σχεδὸν ὀρθογωνίων σφραγιστικῶν ἐπιφανειῶν. α) Ἄνθρωπος ὀρθίος κατασκευάζων ἀγγεῖον, τοῦ ὁποίου διακρίνεται μία λαβή. Ὁ ἀγγειοπλάστης αἶρει διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς ἀκαθόριστον ἀντικείμενον, ἴσως πηλὸν δι' οὗ μέλλει νὰ συμπληρώσῃ τὸ ἀγγεῖον. β) Δύο ἀμφορεῖς (δ εἰς ἐν μέρει ἀποκεκρουσμένους) καί, διαχωριζόμενα διὰ γραμμῆς ἀπὸ τούτων καὶ ἀντιστρόφως τοποθετημένα, τρία μικρὰ δίωτα ἀγγεῖα. γ) Δύο δίωτα σφαιρικά ἀγγεῖα καὶ τρίτον μεγαλύτερον, λεβητοειδές, πλαγίως τοποθετημένον.

30. (3076) Λασῆθι. Τρίπλευρος πρισματικὴ σφραγὶς ἐξ ἐλαιόχρου στεατίτου, διαστ. $0,01 \times 0,012$. Σφραγιστικαὶ ἐπιφάνειαι σχεδὸν τετραγωνικά. α) Κύων μὲ ἠνωρθωμένην οὐράν, στρέφων πρὸς τὰ ὀπίσω τὴν κεφαλὴν. β) Σταυρὸς μὲ γωνιωδῶς καμπτόμενα καὶ ἐξωτε-

οικῶς ἀκανθωτὰ σκέλη. γ) Ἐδρύστομον ἄωτον ἄγγειον μεταξύ δύο κυρτῶν κλαδίσκων.

31. (3280). Τρίπλευρος πρισματική σφραγίς ἐκ καστανομέλανος στεατίτου, διαστ. $0,012 \times 0,012$. Σφραγιστικά ἐπιφάνειαι σχεδὸν τετράγωνοι, μὲ βαθέως γλυπτὰς παραστάσεις. α) Διακοσμητικὸν θέμα δύο στροβιλιζομένων μορφῆς κόμματος σωματίων, ἀκανθωτῶν πρὸς τὴν μίαν πλευρὰν καὶ μὲ συνακολουθοῦν κλαδωτὸν στέλεχος. Δύο μικρὰ κλαδία ὡς πληρωτικὰ κοσμήματα. β) Δύο ἐπ'ἀλλήλοι κεφαλαὶ ζῶων μὲ ἡμιάνοικτον ρύγχος, τῶν ὁποίων ὁ λαιμὸς κυρτοῦται τοξοειδῶς. γ) Κύων στρέφον πρὸς τὰ ὀπίσω τὴν κεφαλὴν⁹⁾.

32. (3326). Τρίπλευρος πρισματική σφραγίς ἐκ φαιοῦ στεατίτου, διαστ. $0,012 \times 0,012$, ἀποτετημένη τμημά τι. Στρογγύλαι σφραγιστικά ἐπιφάνειαι. α) Ἀμφικέφαλος σιγμοειδῶς ἐλισσόμενος δράκων, μὲ τὸ ἓν ρύγχος ἀνοικτὸν καὶ τὸ ἄλλο κλειστόν. β) Ζῶον μεταξύ ἀράχνης καὶ πτηνοῦ μὲ ἐκτεταμένης πτέρυγας. γ) Ὑδροβιον πτηνὸν μὲ μακρὸν λαιμόν.

33. (3001) Λασῆθι. Τρίπλευρος πρισματική σφραγίς ἐκ μέλανος στεατίτου, διαστ. $0,011 \times 0,008$. Ἐλλειψοειδεῖς σφραγιστικά ἐπιφάνειαι. α) Σκορπιός, κυρτῶν τὴν οὐρὰν του. β) Κρινοειδές, βλαστάνον ἐξ ὀριζοντίας βάσεως. γ) Μικρὸν μὲ καμπύλον λαιμόν ὑδροβιον πτηνόν. Πρὸ αὐτοῦ κλαδίσκος ἢ ἔρπετόν.

34. (3019) Κνωσός. Τρίπλευρος πρισματική σφραγίς ἐξ ἀνοικτοῦ τεφροῦ στεατίτου, διαστ. $0,013 \times 0,008$. Ἐπιφάνειαι σφραγιστικά ἐλλειψοειδεῖς. α) Βούκρανα σχηματικά, ἀντιποδικῶς τοποθετημένα, μὲ τὰ κέρατα καὶ τὰ ὄτα εἰς εὐθείαν. Πληρωτικὰ κερατὰ ἐκατέρωθεν. β) Κεφαλὴ ταύρου κατὰ κρόταφον, ἄδρῶς δηλωθεῖσα. γ) Ζητσειδὲς κόσμημα μὲ κλαδοειδεῖς ἀπολήξεις, εἰς τὴν περιστροφικὴν κίνησιν τοῦ ὁποίου συνακολουθοῦν ἐξαρθήματα μὲ σφαιρίδια.

35. (3072) Λασῆθι. Τρίπλευρος πρισματική σφραγίς ἐξ ἀνοικτοῦ φαιοῦ στεατίτου, διαστ. $0,01 \times 0,008$. Στρογγύλαι σφραγιστικά ἐπιφάνειαι. Ἀπεκρούσθη τμημά τι. α) Πυροστρόβιλος. β) Τετράφυλλον κόσμημα μὲ ἐνδιάμεσα φυλλίδια. γ) Τετράπουν μὲ τοὺς πόδας χιαστὶ δεδεμένους, στρέφον πρὸς τὰ ὀπίσω τὴν κεφαλὴν.

36. (3154). Τρίπλευρος πρισματική σφραγίς ἐκ καστανοῦ στεατίτου ὑπόπτου γνησιότητος, διαστ. $0,012 \times 0,01$. Καὶ ἐπὶ τῶν τριῶν, μᾶλλον ὀρθογωνίων, πλευρῶν δυσερμηνεῦτα γραμμικὰ συμπλέγματα.

37. (3336). Τρίπλευρος πρισματική σφραγίς ἐκ μέλανος στεατίτου, διαστ. $0,011 \times 0,01$. Μᾶλλον στρογγύλαι σφραγιστικά ἐπιφά-

⁹⁾ Ἀντίστροφος ἢ ἀποτύπωσης. Ὁ τύπος ὁμοίως καὶ ἀνάστροφος ἀποδίδει τὸ αὐτὸ θέμα.

νεια. α) Λέων ἐπιπίπτων ἐπὶ κυνός. β) καὶ γ) Δυσερμήνευτοι παραστάσεις.

38. (3165). Τρίπλευρος πρισματική σφραγίς ἐξ ἀνοικτοῦ φαιοῦ στεατίτου, διαστ. $0,016 \times 0,01$. Ἀποκεκρουσμένη τμημά τι. Σφραγιστικαὶ ἐπιφάνειαι ἔλλειψοειδεῖς. α) Κατὰ τὸ μέσον πιθανῶς βούκρανον μὲ ἐκκλίνοντα ἐκατέρωθεν κέρατα (ἢ σχηματικὸν κρινοειδὲς ἄνθος;). Ἐκατέρωθεν δύο ἐλισσόμενοι βλαστοί. β) Κόσμημα ἐκ δύο σιγμοειδῶν, εἰς τὴν περιστροφὴν τῶν ὁποίων συνακολουθοῦν θύσσανοι. γ) Κόσμημα ὅμοιον τοῦ 34γ.

39. (3233) Μάλια. Τρίπλευρος πρισματική σφραγίς ἐξ ἐλαιόχρου στεατίτου, διαστ. $0,014 \times 0,01$. Σφραγιστικαὶ ἐπιφάνειαι ἔλλειψοειδεῖς. α) Κρινοειδὲς μὲ τριγωνικὴν βᾶσιν, στήμονας καὶ ὑπερον. β) Σιγμοειδὲς κόσμημα μὲ τριγωνικὰ ἐξαρθήματα. γ) Ζητοειδὲς μὲ ἀκανθωτὰ ἔξω σκέλη. Πληρωτικὰ τρίγωνα μὲ ἀκιδωτὴν τὴν πρὸς τὰ ἔξω πλευράν.

40. (3289). Τρίπλευρος πρισματική σφραγίς ἐκ φαιοῦ στεατίτου, διαστ. $0,014 \times 0,01$. Ἐν μέρει ἀποκρουσθεῖσα. Μᾶλλον ἔλλειψοειδεῖς σφραγιστικαὶ ἐπιφάνειαι. α) Τετρασκελὴς γωνιώδης στρόβιλος, μὲ ἀκανθωτὰ σκέλη. β) Ἱερογλυφικὰ σημεῖα: τριγωνικὸν βραχὺ ἔγχειρίδιον (15 Evans καταλ. Α) καὶ αἰχμὴ βέλους (13). γ) Ἐντομον, ἴσως μύρμηξ (ἔλλιπές).

41. (3232). Τρίπλευρος πρισματική σφραγίς ἐξ ἐλαιόχρου στεατίτου, διαστ. $0,02 \times 0,008$. Μακροὶ ἔλλειψοειδεῖς σφραγιστικαὶ ἐπιφάνειαι. Μέρους ἐφθάρη. α) Ἐλαφος ἐπὶ βράχου μὲ μακρὸν λαίμῳ, στρέφουσα ἰσχυρῶς πρὸς τὰ ὀπίσω τὴν κεφαλὴν. Οἱ πόδες μόλις διακρίνονται¹⁰. β) Σιγμοειδὲς κόσμημα μὲ συνακολουθοῦντα εἰς τὴν περιστροφικὴν κίνησιν λεπτὰ ἐξαρθήματα. γ) Ἱερογλυφικὰ σημεῖα: Βέλος (13) καὶ κοπεύς (18). Διακρίνεται ἡ κυκλικὴ ἀπόληξις καὶ τρίτου σημείου (ἴσως τοῦ 111).

42. (3320). Τρίπλευρος πρισματική σφραγίς ἐκ μέλανος στεατίτου, διαστ. $0,013 \times 0,008$. Σφραγιστικαὶ ἐπιφάνειαι ἔλλειψοειδεῖς. α) Ἄνθρωπος συνεσπειρωμένος. β) Κεφαλὴ ζῴου (αἰγάγρου ἢ ταύρου;) μὲ σπαθωτὰ κέρατα. γ) κόσμημα σιγμοειδές, τοῦ ὁποίου μόλις διακρίνεται ὁ θύσσανος.

43. (3340). Τρίπλευρος πρισματική σφραγίς ἐκ μέλανος στεατίτου, διαστ. $0,012 \times 0,01$. Σφραγιστικαὶ ἐπιφάνειαι ὀρθογώνιοι ὅχι κανονικά. α) Ἄνθρωπος μὲ καμπύλους ὄμους καὶ βραχίονας. β) Τετράπουν (κύων;) στρέφον πρὸς τὰ ὀπίσω τὴν κεφαλὴν. γ) Ἐσχηματοποιημένον πτηνὸν ὑδροβίον.

44. (3150) Μάλια. Τρίπλευρος πρισματική σφραγίς ἐξ ἐλαιόχρου

¹⁰) Ἀπετυπώθη πλαγίως.

στεατίτου, διαστ. $0,015 \times 0,008$, ἀποκεκρουσμένη ὀλίγον. Σφραγιστικά καὶ ἐπιφάνειαι ἑλλειψοειδεῖς. α) Κόσμημα μορφῆς μικροῦ ριπιδίου ἢ ὀστρέου μεταξύ δύο σιγμοειδῶν. β) Ράβδος ἐκ τῆς ὁποίας κρέμανται τρία σφαιρικά ἀγγεῖα. Ἐνω ταύτης κλάδος. γ) Γραμμωτὴ ἑλλειψις.

45. (3234). Τρίπλευρος πρισματικὴ σφραγὶς ἐξ ὑποπρασίνου στεατίτου, διαστ. $0,015 \times 0,007$. Πρόχειρος ἐκτέλεισις. Ἐπιμήκεις — ἡ μία μάλιστα — ἑλλειψοειδεῖς σφραγιστικαὶ ἐπιφάνειαι. α) Ἀμελῆς σχηματοποίησης τοῦ κοσμήματος 34γ. γ) Ἀμελῆς σχηματοποίησης, ἀπλῶς χαρακτῆ, τοῦ προσώπειου τῶν 1β καὶ 2α. γ) Κεφαλὴ αἰγάγγου μὲ μεγάλα σπαθωτὰ καὶ ἀκανθωτὰ κέρατα.

46. (3048) Μαρμακέτο Λασηθίου. Τρίπλευρος πρισματικὴ σφραγὶς ἐξ ἐλαιόχρου στεατίτου, διαστ. $0,013 \times 0,01$. Σφραγιστικαὶ ἐπιφάνειαι ἑλλειψοειδεῖς. Γλυφαὶ ἀμελεῖς. α) Ζῶον ὀκλάζον (κύων;), στρέφον ὀπίσω τὴν κεφαλὴν. β) Ἐσχηματοποιημένον βούκρανον μὲ πληρωτικὰς κεραίας ἐκατέρωθεν. γ) Δύο κλαδία, ἀντιστρόφως καὶ λοξῶς τοποθετημένα.

47. (3149). Τρίπλευρος πρισματικὴ σφραγὶς ἐκ σκοτεινοῦ ἐλαιόχρου στεατίτου, διαστ. $0,017 \times 0,009$. Σφραγιστικαὶ ἐπιφάνειαι μᾶλλον ὀρθογώνιοι. Γλυφαὶ πρόχειροι καὶ ἐφθαρμένοι. α) Δύο προτομαὶ ἀνθρώπων ἀντιστρόφως τοποθετημέναι παρ' ἀλλήλαις. β) Ἄνθρωπος βαίνων πρὸς τὰ δεξιὰ. Οἱ πόδες του μόλις διακρίνονται. γ) Δύο παράλληλοι ἰχθύες. Ὁ εἷς ἐφθάρη σχεδὸν τελείως.

48. (3275) Μάλια. Τρίπλευρος πρισματικὴ σφραγὶς βαθέως καστανοῦ στεατίτου, διαστ. $0,014 \times 0,008$. Σφραγιστικαὶ ἐπιφάνειαι ἑλλειψοειδεῖς. α) Ζητοειδὲς κόσμημα μὲ ἀκανθωτὰ σκέλη καὶ σφαίρας κατὰ τὰ ἄκρα καὶ τοὺς δεσμούς. Εἰς τὴν περιστροφικὴν κίνησιν συνακολουθοῦν καμπύλα ἔξαρτήματα. β) Σιγμοειδὲς ζεύγμα ὁμοκέντρων κύκλων. Εἰς τὴν περιστροφὴν τούτου συνακολουθοῦν καμπύλαι ἐκβλαστήσεις. γ) Δύο κεφαλαὶ αἰγάγγων ἀντιστρόφως πρὸς ἀλλήλας τοποθετημένοι.

49. (3236). Τρίπλευρος πρισματικὴ σφραγὶς ἐξ ἐλαιόχρου στεατίτου, διαστ. $0,01 \times 0,11$. Ἐλλειψοειδεῖς σφραγιστικαὶ ἐπιφάνειαι. α) Μικρὸς λέων ἐπιτιθέμενος κατὰ ταύρου. β) Ἄνθρωπος καταγινόμενος μὲ ἐξηρημένον ἀκανθωτὸν ἀντικείμενον (ἀγγεῖον;) γ) Τρεῖς πρόχοι ὑπὸ γραμμῆν.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΤΙΝΕΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΣΦΡΑΓΙΔΩΝ

Εἰς τὰ θέματα τῶν σφραγιδολίθων δεσπόζουν ἐκ παραλλήλου τόσον ὁ παραστατικὸς ὅσον καὶ ὁ διακοσμητικὸς κύκλος. Πολλάκις τὰ ὄρια τούτων συγγέονται: αἱ παραστάσεις γίνονται καθαρῶς διακοσμητικὰ θέματα ἢ διακοσμητικὰ θέματα, τῶν ὁποίων παρακολουθεῖ τις τὴν

Πρισματικοί μινωικοί σφραγιδολίθοι της συλλογής Γιαμαλάκη

ἐξέλιξιν, ἔλκονται πρὸς παραστατικά. Ἀμφότεραι αἱ τάσεις αὗται μᾶς εἶναι γνώριμοι καθ' ὅλην τὴν πρωτοκρατηκὴν περίοδον. Ἡ δευτέρα κυρίως παρακολουθεῖται εὐχερῶς εἰς τὴν καμαραϊκὴν κεραιμεικὴν, ὅπου κατ' ἀρχὰς ὁ παραστατικὸς κύκλος ἐφαίνετο ἀποκεκλεισμένος. Τῶν σφραγίδων ὅμως ὁ προσορισμὸς ἦτο νὰ δηλωθῇ πολλάκις ἡ ιδιότης ἢ οἱ τίτλοι τοῦ κατέχοντος, ἢ τοῦλάχιστον αἱ φυσικαὶ αὐτοῦ κλίσεις. Εἶναι φυσικὸν λοιπὸν ὅτι ὁ παραστατικὸς κύκλος δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀποκλεισθῇ, παραλλήλως δὲ ἔδει ἐπ' αὐτῶν νὰ χρησιμοποιηθοῦν καλλιγραφικοὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ—καὶ διὰ τοῦτο παραστατικοὶ—ιερογλυφικοὶ χαρακτῆρες.

Ὁ Fr. Matz ἐδίδαξε κατὰ τρόπον πειστικόν, πῶς τὸ σχῆμα καὶ τὰ θέματα τῶν πρωτοκρατηκῶν μάλιστα σφραγίδων, προσηρομόσθησαν κατὰ τὰς βασικὰς ἀρχὰς καὶ κλίσεις τῶν μινωικῶν¹¹. Διεμορφώθησαν αὗται βαθμηδὸν ἐκ συγκλινόντων ρευμάτων κυρίως ἐκ Βορρᾶ καὶ Ἀνατολῶν, ἐνῶ ὁ Νότος ἀπετέλεσε μᾶλλον δευτερεύοντα παράγοντα. Ἐκ τῆς Ἀνατολῆς ἡ Κρήτη ἔλαβε τὰ κύρια σχήματα ἀκόμη καὶ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα αὐτὴ διεμόρφωσε—τὸν κύλινδρον καὶ τὸ πρῖσμα—, τὰ διέπλασε μὲ βᾶσιν ἀνατολικά πρότυπα. Ἐκ τῆς πρόσω Ἀνατολῆς ἔλαβε κυρίως τὸν παραστατικὸν κύκλον τῶν θεμάτων, ἀλλ' ἐκυριάρχησε πλήρως διὰ τοῦ πλούτου, τῆς πρωτοτύπου προσαρμογῆς, τῆς κινητικότητος εἰς τὸ ὕλικόν τοῦτο. Ἐπὶ πλέον προσήρμοξε τὰ θέματα ταῦτα εἰς τὰς ἰδίας αὐτῆς διακοσμητικὰς ἀρχὰς, τῶν ὁποίων βασικὸς παράγων εἶναι ἡ κίνησις, εἴτε κατὰ ὀριζόντιον διεύθυνσιν (συστροφῆ), εἴτε κατὰ κυκλικὴν περιφορὰν (στροβιλισμόν). Αἱ ἀρχαὶ αὗται πλήρως ἐπικρατοῦν εἰς τὸν καθαρῶς διακοσμητικὸν κύκλον τῶν πρωτοκρατηκῶν σφραγίδων. Βᾶσις τῶν θεμάτων εἶναι ἡ συστροφῆ καὶ ὁ στρόβιλος καὶ ἐπὶ πλέον θέματα τοῦ ἀπείρως ἔκτατοῦ (*unendliches Rapport*).

Εἶναι εὐθὺς ἀντιληπτὸν ἐκ τῶν παραστάσεων τῶν σφραγίδων ὅτι οἱ γλύψαντες αὐτὰς καλλιτέχναι ἢ ἀπλοῖ χειρῶνακτες εἶχον ἀνεπτυγμένην κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον, ἐνίοτε κατὰ τρόπον ἐκπληκτικόν, τὴν αἰσθητικὴν τοῦ κοσμήματος καὶ τοῦ παραστατικοῦ θέματος, ἔχοντας ἰδίαν κίνησιν καὶ ζωὴν. Ἀξία θαυμασμοῦ εἶναι μάλιστα ἡ ἀπόδοσις τῆς μορφῆς καὶ κινήσεως τῶν ζώων: προαναγγέλλει τὴν ἐξέλιξιν ταύτης εἰς τὴν ΜΜΙΙΙ-ΥΜΙ τοιχογραφίαν καὶ γλυπτικὴν ἐπιφανείας (μάλιστα ἐπὶ φαγεντιανῆς, στεατίτου καὶ ἔλεφαντοστοῦ).

Δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπατηθῇ τις ἐκ τοῦ ὅτι τὸ πρῖσμα παρέχει ἐπιφανείας, ἐφ' ὅσον μένουσιν αὗται ἐπιμήκεις ὀρθογώνιοι ἢ ἔλλειψοειδεῖς, καταλλήλους διὰ παρατακτικὰς συνθέσεις, καὶ νὰ πιστεύσῃ ὅτι οἱ καλλι-

¹¹) Συγκεφαλαίωσις τῶν ἀπόψεών του ἐν Frühkret. Siegel, σ. 268 κ.ἑξ.

τέχνην εἶχον κλίσειν πρὸς τοιαύτας διατάξεις. Τὸ πρῶσιμα ἦτο κατάλληλον νὰ δεχθῆ ἱερογλυφικὰ σημεῖα εἰς σειρὰν, ὥστε νὰ εὐχεραίνεται ἡ ἀνάγνωσις των. Ἐπὶ αὐτὸ τὸ σχῆμα, μὲ τὰς τρεῖς ἢ τέσσαρας περιστρεφόμενας ἔδρας του, ἠγαπήθη ὡς κινητικόν, ἐφ' ὅσον δὲ δὲν ἐπρόκειτο νὰ χρησιμεύσῃ δι' ἀπόδοσιν συμβόλων εἰς σειρὰς αἱ ἐπιφάνειαι του εἴλκοντο πρὸς τὸ ἑλλειψοειδὲς καὶ κυκλικόν, ἢ τὸ ὀρθογώνιον μὲ καμπύλας γωνίας. Ἐντὸς αὐτῶν τὰ σύμβολα ἢ ἀντικείμενα δὲν τοποθετοῦνται πάντοτε παρατακτικῶς εἰς ζώνας παραλλήλους καὶ τοῦτο ἐκ πρώτης ὄψεως παρέχει τὴν ἐντύπωσιν τῆς διασπάσεως τῆς σφραγιστικῆς ἐπιφανείας. Ἐπὶ οἱ μινώται ἔβλεπον τὰ ἐπὶ τῶν σφραγίδων σύμβολα οὐχὶ στατικῶς, ἀλλὰ περιστρεφόμενα ἢ ἀπλῶς ὡς σύμβολα οὐχὶ εἰς χῶρον τοποθετημένα. Χαρακτηριστικὴ δὲ εἶναι ἡ προσαρμογὴ τῆς παραστάσεως εἰς τὴν κυκλικὴν ἐπιφάνειαν διὰ καταλλήλου στάσεως ἢ τοποθετήσεως τῆς μορφῆς (στρεφούσης τὴν κεφαλὴν, ὀκλαζούσης, κυρτουμένης), ἐνίοτε μάλιστα μέχρι διαστρεβλώσεως. Συνήθως εἶναι ἀντιληπτὴ ἢ προσπάθεια τοῦ καλλιτέχοντος νὰ δικαιολογήσῃ τὴν στάσιν ἢ θέσιν ταύτην. Ἁγαπητὴ εἶναι ἡ ἀντιθετικὴ καὶ ἀντιποδικὴ διάταξις: ἡ πρώτη, πλὴν τοῦ ὅτι ἔχει χαρακτῆρα ἱερατικόν, προσαρμόζεται θαυμασίως εἰς κυκλικὴν ἐπιφάνειαν ἢ δευτέρα, ἐνῶ πολλάκις ἐμφανίζει παράλληλον τοποθέτησιν, εἶναι ἀντιληπτὴ ὡς κινητικὴ, ἀφοῦ περιστρέφοντες τὴν σφραγίδα βλέπει ἐναλλάξ τὰς μορφὰς ὁρθίας. Δὲν ὑπάρχει ἰσορροπία ἀντιθέτων κινήσεων ἢ ἄξονικὴ ἀντιποδικὴ τοποθέτησις, ἀκίνητοῦσα ὡς ἐν Αἰγύπτῳ¹².

Ἐπὶ αὐτῆς ποιά τις τάσις πληρώσεως τῶν κενῶν (horror vacui), ἀλλὰ αὕτη δὲν εἶναι δεσπύουσα καὶ καταβάλλεται προσπάθεια νὰ δικαιολογηθῆ ἢ παρουσία τῶν πληρωτικῶν σωματίων, τὰ ὅποια προσλαμβάνουν οὕτω μορφήν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον νατουραλιστικὴν, ἐνίοτε συμβολικὴν (οὕτω μεταβάλλονται εἰς κλαδίσκους, ἀστέρας, ὄφεις κλπ.).

Ἐξ ἐξετάσωμεν νῦν ἐγγύτερον τὰς παραστάσεις τῶν δημοσιευόμενων σφραγίδων, ἀρχόμενοι ἀπὸ τῶν καθαρώς διακοσμητικῶν.

Ἐκ τῶν μᾶλλον βασικῶν, ἀλλὰ καὶ συχνῶν διακοσμητικῶν θεμάτων εἶναι τὰ θέματα τοῦ στροβίλου καὶ τῆς συστροφῆς. Τοῦ πρώτου ἢ ἀπλουστερα μορφῆ εἶναι ἡ τοῦ Z καὶ τοῦ S. Ράβδος περιστρεφόμενη μὲ ἄξονα κατὰ τὸ μέσον τῆς τείνει νὰ θλασθῆ εἰς σχῆμα Z ἢ νὰ κυρτωθῆ εἰς σχῆμα S κατὰ τὰ ἄκρα. Ἐπὶ ἡ περιστροφή γίνεται πολὺ μᾶλλον καταφανής, ὅταν συνακολουθοῦν εἰς τὴν κίνησιν θύσανοι ἢ ἄλλα ἐξαρτήματα, ἐκτινασσόμενα διὰ τῆς φυγοκέντρου δυνάμεως.

¹²) Περὶ ταύτης βλ. M a t z, αὐτόθι, σ. 38 κ.εξ.

Διὰ τοῦτο τοιοῦτοι θύσανοι καὶ ἑξαρθήματα ἐγένοντο λίαν ἀγαπητὰ εἰς τοὺς καλλιτέχνας, ὡς διασαφοῦντα τὴν περιστροφικὴν κίνησιν. Ἡ κίνησις ἐπίσης γίνεται μᾶλλον αἰσθητή, ὅταν τὰ ἄκρα ἐν τῇ περιστροφῇ των, ὡς ἐκ τῆς ἀντιστάσεως τοῦ ἀέρος, μεταβάλλονται εἰς ἀκανθωτὰ ἢ ὀδοντωτὰ ἢ διανοίγονται ὡς πτερὰ ἢ κλάδοι. Τὰ ἀνωτέρω εἶναι ἱκανὰ νὰ ἐξηγηθῶσιν μορφάς, οἷα ἡ τοῦ 39γ — ὅπου τὰ τριγωνικὰ πληρώματα οὐδὲν ἄλλο ἀρχικῶς ἦσαν, εἰμὴ θύσανοι ἐκτινασσόμενοι ἀπὸ τὰς ἔσω γωνίας τοῦ Ζ — καὶ τοῦ 39β, ὅπου ἡ συνάρτησις τῶν θυσάνων ἀπὸ τὰ κυρτούμενα ἄκρα τοῦ S εἶναι μᾶλλον φανερά. Ὅμοιον κόσμημα πρὸς τὸ τελευταῖον εἶναι τὸ 41β καὶ 42γ (ὅπου ὁ εἰς θύσανος μόνις διακρίνεται). Θαυμασίως ἀπεδόθη ἡ περιστροφή σιγμοειδοῦς μετ' ἐκτινασσόμενους ἐκ τῶν ἑλισσομένων κορυφῶν — κατὰ τὰς ἔσω γωνίας — τριπλοῦς θυσάνους. Εἰς τὰ 34γ καὶ 38γ διστάζει τις νὰ ἀποφανθῇ ἂν οἱ περιστρεφόμενοι βραχίονες εἶναι οἱ κλαδωτοὶ ἢ οἱ βραχύτεροι ἐξωτερικοί, ἐκ τῆς ὁμοιότητος ὅμως τῶν τελευταίων πρὸς τοὺς θυσάνους ἄλλων (π.χ. τοῦ 38β) συνάγεται ὅτι συμβαίνει μᾶλλον τὸ πρῶτον καὶ ὅτι ἡ κλαδωτὴ των ἐμφάνισις εἶναι ἀντίστοιχος μετ' ἡν ὀδοντωτὴν τοῦ 39γ. Ἡ κίνησις προφανῶς εἶναι κατὰ τὴν φορὰν τῶν δεικτῶν τοῦ ὄρολογίου. Τὰ ἑξαρθήματα ὅμως εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην δὲν εἶναι ἐκ τῶν ἔσω γωνιῶν, ἀλλὰ ἐξωτερικῶς. Ὅμοίως εἶναι τοποθετημένοι οἱ θύσανοι εἰς τὰ σιγμοειδῆ τοῦ 38β καὶ εἰς τὸ τῶν συνεζευγμένων ὁμοκέντρων τοῦ 48β: δεικνύουν ὅτι εἰς τὸ πρῶτον ἡ κίνησις εἶναι ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ, εἰς τὸ δεύτερον ἀντιστρόφως, εἰς ἀμφοτέρα δηλ. κίνησις κατὰ τὴν φορὰν τῆς συνελίξεως τῶν κεφαλῶν τῶν σιγμοειδῶν. Ἀντίστροφον κίνησιν ἔχει τὸ ζητοειδὲς τοῦ 48α. Ὅμοίως ἀρχῆς πρὸς τὰ 34γ καὶ 38γ εἶναι τὸ 4β, μετ' ἡν διαφορὰν ὅτι ἀντὶ κλαδίων οἱ ἔξω βραχίονες ἔχουν μεταβληθῆ εἰς πτερόγυια ἐξωτερικῶς ἀκανθωτὰ, καὶ ἐπίσης τὸ 45α, ὅπου ὅμως οἱ κύριοι βραχίονες μετεβλήθησαν, ἴσως ἐκ παρανοήσεως, εἰς ἑξαρθήματα, ἔχοντα καὶ ταῦτα θυσάνους. Τὸ σιγμοειδὲς προσλαμβάνει ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὴν μορφήν εἰς τὰ θέματα τῶν 1γ καὶ 16α, μετ' ἡν λέπτυνσιν τοῦ στελέχους καὶ τὴν κορυφοειδῆ διαπλάτυνσιν τῶν ἄκρων. Ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ στροβιλιζομένου μοτίβου ἀποδεικνύουν οἱ θύσανοι τοῦ δευτέρου παραδείγματος.

Ὁ γωνιώδης ἢ ἀγκυλωτὸς σταυρὸς (21β, 30β καὶ 40α) οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ διπλασιασμὸς διὰ διασταυρώσεως τοῦ στροβιλιζομένου ζητοειδοῦς θέματος: ἐμφανίζει τὰς αὐτὰς κλίσεις τῶν ἔξω σκελῶν, ἀναλόγους ὀδοντώσεις καὶ ἐνίοτε ἐλευθέραν διαμόρφωσιν τῶν βραχιόνων του (ιδίᾳ εἰς τὸ 40α), ὥστε νὰ δίδεται ἡ ἐντύπωσις μᾶλλον τετρασκελοῦς κοσμήματος παρὰ ἀγκυλωτοῦ σταυροῦ. Φυσικὰ, δὲν δύνανται νὰ

ἀποκλεισθῆ ἢ συμβολικὴ ἔννοια τοῦ θέματος τούτου, ὡς οὐδὲ γενικώτερον αὐτοῦ τοῦ στροβίλου. Εἶναι δυνατὸν ὁμως διακοσμητικὸν στοιχεῖον νὰ ἀπέβη βαθμηδὸν συμβολικὸν ἢ σύμβολον νὰ ἐπεκράτησε ὡς διακοσμητικὸν θέμα. Ἐμφότερων τῶν περιπτώσεων εἶναι πρόχειρα τὰ παραδείγματα εἰς ἄλλα θέματα.

Συναφὲς θέμα εἶναι τὸ τοῦ στροβιλιζομένου δρεπανοῦ κοσμήματος 22β. Τὸ διπλοῦν δρέπανον εἶναι γνωστὸν εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἀλλὰ ἐκεῖ εἶναι στατικὸν μὲ ἀξονικὴν σχέσιν¹³. Ἐνταῦθα ἡ περιστροφή του εἶναι φανερά καὶ ἐκ τῆς διασταυρώσεώς του δι' ἄλλων δρεπάνων, καὶ ἐκ τῶν δευτερευουσῶν δρεπανοειδῶν, χιαστί ἐκβλαστανουσῶν παραφράδων, αἱ ὁποῖαι προσθέτουν κινήσιν εἰς τὸ σύνολον.

Συνθετώτερα στροβιλιζόμενα θέματα μᾶλλον περιτέχνα, ἀλλὰ ἐπὶ τῶν αὐτῶν ἀρχῶν στηριζόμενα εἶναι τὰ 2γ καὶ 2δ. Εἰς τὸ πρῶτον τὸ κέντρον τοῦ σιγμοειδοῦς ἀνεπτύχθη εἰς κύκλον, στροβιλιζόμενον μετὰ τοῦ συνόλου — καὶ τοῦτο τονίζει ἡ σιγμοειδῆς του διάμετρος, ἡ κατ' ἐφαπτομένης ἐκβλάστησις τῶν σκελῶν τοῦ στροβίλου καὶ οἱ μικροὶ πλευρικῶς συνακολουθοῦντες θύσανοι. Τὰ δὲ ἄκρα τοῦ σιγμοειδοῦς ἀναπτύσσονται εἰς φύλλα καὶ ἐξωτερικῶς συνακολουθοῦν θυσανίδια εἰς τὸν κατὰ τὴν φορὰν τῶν δεικτῶν τοῦ ὥρολογίου στροβιλισμόν¹⁴. Εἰς τὸ δεύτερον ἡ γενικὴ διάταξις εἶναι ζητοειδῆς, ἀλλὰ τὰ ἄκρα ἐλίσσονται σιγμοειδῶς, συνακολουθοῦν δὲ εἰς τὴν περιδίνησιν ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ θυσανίδια.

Μᾶλλον ἔντονος εἶναι ἡ περιδίνησις εἰς τὸν ἀληθῆ πυροστρόβιλον τοῦ 35α: ἡ κύρτωσις τῶν πολλῶν ἀκτίνων εἶναι καθ' ἑαυτὴν ἐνδεικτικὴ τῆς κινήσεως. Ἀντιθέτως, πρέπει νὰ φαντασθῶμεν περιδινούμενα περὶ τὸν πυρῆνα τὰ σφαιρίδια τοῦ διακοσμητικοῦ θέματος 18γ καὶ τὰ φύλλα καὶ φυλλίδια τοῦ ἀνθεμίου 35β.

Ἐνίστε περιδίνησις γίνεται δύο ἀσυνδέτων ὁμοίων σωματίων πῆριξ μὴ σημειουμένου κέντρον: ἡ λοξὴ καὶ κατ' ἀντιστροφήν θέσις τούτων ἐντὸς τοῦ χώρου βοηθεῖ εἰς τὴν παραίσθησιν τῆς περιδινήσεως. Οὕτω περιδινοῦνται οἱ ὁμόκεντροι κύκλοι τοῦ 17α, διαγωνίως τοποθετημένοι ἑκατέρωθεν λοξῆς γραμμῆς, καὶ τὰ λοξῶς πρὸς ἄλληλα τοποθετημένα φυλλώματα τοῦ 46γ. Λίαν χαρακτηριστικὴ ὁμως εἶναι ἡ περιδίνησις τῶν μορφῆς κόμματος σωματίων τοῦ 31α. Ἡ μορφὴ ἐκάστου προῆλθεν ἀπὸ περιδίνησιν περὶ τὸ κέντρον τῆς κορυφῆς

¹³⁾ Διὰ τὴν σχέσιν τῶν μινωικῶν μὲ τὰ αἰγυπτιακὰ βλ. Evans, *Scripta Minoa*, σ. 128 εἰκ. 65, ὅπου τὸ Ε πολὺ ἀνάλογον μὲ τὸ τῆς σφραγίδος μας.

¹⁴⁾ Λίαν συγγενῆς εἶναι ἡ ὄραία παρὰ Evans, *P. of M. I*, 275 εἰκ. 204f σφραγίς, συνδυάζουσα ἐν τῷ μέσῳ ἀντὶ κύκλου τὸ σιγμοειδῆς στροβιλιζόμενον κόσμημα.

του, ἀλλὰ καὶ τὸ σύνολον περιδινεῖται καὶ εἰς τὴν κίνησιν συμ-
 παρασύρονται καὶ τὰ θυσανίδια καὶ τὰ αἰωρούμενα μικρὰ κλαδιά.
 Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ὀδόντωσις κατὰ τὴν φορὰν τῆς κινήσεως¹⁵.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ περιδίνησις τῶν σιγμοειδῶν σωματίων τοῦ
 44α, δηλωθεῖσα μὲ διάφορον θέσιν ἑκατέρου, περὶ τὸ ριπιδοειδῆς κό-
 σμημα. Ἐσημειώθη ὅμως ὅτι ἡ περιδίνησις ἐξαπλοῦται καὶ ἐπὶ τοῦ
 παραστατικοῦ κύκλου διὰ τῆς ἀντιποδικῆς καὶ ἀντιθετικῆς τοποθετή-
 σεως τῶν διαφόρων αὐτῆς στοιχείων: οὕτω τῶν δελφίνων (14β), κε-
 φαλῶν αἰγάγων (48γ), βουκράνων (34α), τετραπόδων (20), ὀστρέων
 (11γ), ἀνθρώπων (28β, 47α, 10α), ἀγγείων (23γ, 10β). Τὴν περιστρο-
 φὴν τῆς σφραγιστικῆς ἐπιφανείας προϋπέθετεν ἡ ἀνάπτυξις ἀμφικε-
 φάλων ζώων, ὡς δρακόντων (32α), τετραπόδων (31γ, 8β), ἀραχνοει-
 δῶν (25γ, 27β, 28γ). Ἀλλὰ καὶ ἐπὶ παραστάσεων κατὰ μίαν διεύθυν-
 σιν, εἰς περιστροφὴν εἴλκεν ὠρισμένον στοιχεῖον: οὕτω ὁ σιγμοειδῆς
 λοξὸς κλάδος τοῦ 7α καὶ οἱ κρυτούμενοι λαιμοὶ τοῦ 31β.

Σχετικῶς ὀλίγοι εἶναι αἱ μὴ στροβιλιζόμεναι λοιπαὶ διακοσμητικαὶ
 παραστάσεις: ὁ ὄρμος μὲ τὰ τρίφυλλα τῆς 1α, τὰ κραιοειδῆ τοῦ 33β
 καὶ 39α, ἕως καὶ τοῦ 38α, τὸ γραμμωτὸν ἔλλειψοειδῆς τοῦ 44γ καὶ
 τὸ ὀρθογώνιον δικτυωτὸν τοῦ 4γ, τὸ σχηματικόν, ἕως ἔξ ἰστίου
 πλοίου ἀναπτυχθέν, 9β, τὸ διπλοῦν ἀκινθωτὸν 6β, τὸ κόσμημα τῶν
 διπλῶν καὶ τετραπλῶν ὀμοκέντρων (17β καὶ γ), τὸ ριπιδοειδῆς τοῦ 44α.
 Τὸ ἰδιόρρυθμον κόσμημα τοῦ 6α εἶναι προῖον ἐλευθέρας φαντασίας
 διὰ τὴν διακοσμητικὴν πλήρωσιν ἐπιφανείας, ἀνάλογον πρὸς τὸ ἐκ
 τῆς ἔξ Ἀγ. Τριάδος κυλινδρικῆς σφραγίδος Matz K32, πίν. XI.

Τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρχουν παραστάσεις αὐτοῦ καθ' ἑαυτοῦ ἢ ἀπα-
 σχολουμένου μὲ ἐργασίαν ἢ τελετουργίαν τινά. Ἐν ἀφήσωμεν κατὰ
 μέρος τὴν παράστασιν ἀνθρώπου τῆς σφραγίδος 8, ὡς ἀνήκουσαν εἰς
 τὴν δευτέραν μινωικὴν ἀκμὴν, αἱ λοιπαὶ παριστοῦν τὸν ἄνθρωπον μὲ
 ποιὰν τινα ἀδεξιότητα καὶ συμβατικότητα. Ὁ κορμὸς του, πάντοτε
 κατ' ἐνώπιον δηλούμενος, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἶναι τριγωνικὸς ἢ σφαι-
 ρικὸς καὶ ὠσειδῆς, εἰς δύο μάλιστα παραδείγματα (21γ καὶ 27γ)
 ὀρθογώνιος καὶ τετράγωνος. Τὰ κάτω ἄκρα ἐκφύονται ἄνευ μεσολα-
 βήσεως ὀσφύος ἢ λεκάνης, ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἐξαιρέσεις (29α, 3α,
 11β, 49β). Οἱ ὄμοι σχηματίζονται καμπύλοι ἢ γωνιακοὶ καὶ οἱ βρα-
 χίονες παρίστανται ὡς ἠκρωτηριασμένοι. Ἐνίοτε μάλιστα δηλώνεται
 μία μόνον χεὶρ (7γ καὶ 42α). Εἰς ὠρισμένας παραστάσεις, παρὰ ταῦτα,

¹⁵) Ἀνάλογον θέμα βλ. παρὰ Matz, Πίν. X, 12. Ἐπὶ τῶν ἀγγείων τὸ
 θέμα τοῦ ὑπὸ μορφῆν κόμματος κοσμήματος, λόγῳ τοῦ δικτυωτοῦ του, ἀπε-
 κλήθη ὑπὸ τοῦ Evans «ρακέτα».

ὁ τύπος πλησιάζει πρὸς τὸν φυσικόν, μάλιστα χάρις εἰς τὴν δῆλωσιν τῆς ὀσφύος, τῶν ἀρθρώσεων τῶν ἄκρων καὶ τῶν ζυγῶν αὐτῶν κινήσεων (3α, 7γ, 23α, 29α, 42α καὶ 49β). Ἡ μείωσις τοῦ πλάτους τοῦ θώρακος τῶν ἐν κατατομῇ ὀκλαζόντων ἀνθρώπων 7γ καὶ 42α συντελεῖ ὥστε νὰ φαίνεται μᾶλλον ἐπιτυχῆς ἢ ἐκ τοῦ πλαγίου ὄψις. Χαρακτηριστικὰ προσώπου οὐδαμοῦ δηλοῦνται: ἡ κεφαλὴ ἢ εἶναι σφαιραῖρα ἢ σφαιρα με μίαν ἢ δύο ραμφοειδεῖς προεξοχίς πρὸς δῆλωσιν τῆς ρινὸς καὶ τοῦ πώγωνος, ὅποτε παρέχεται ἡ ἐντύπωσις μᾶλλον κεφαλῆς πτηνοῦ. Ἀπλῆ παραβολὴ με τὴν παράστασιν τοῦ ἀνθρώπου τῆς ΜΜΠβ-ΥΜΙα σφραγίδος 8 δεικνύει τὴν ἐν τῷ χρόνῳ ἐξέλιξιν τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς: ἐκεῖ ἐδηλώθη ὁ κορμός, πρὸς τὰ ὀπίσω καμπτόμενος, ἡ ὀσφύς, αἱ ἀρθρώσεις τῶν ὤμων, πλήρεις οἱ βραχίονες καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κεφαλῆς. Εἶναι γνωστὸν ὅτι εἰς τὰς σφραγίδας τῆς δευτέρας περιόδου συχνὰ δηλοῦται τὸ ἔνδυμα (συνήθως περίζωμα). Ἐνταῦθα μόνον εἰς τὸν ὀκλαζόντα ἀνθρώπον τῆς σφραγίδος 42 ἐδηλώθη προεξοχὴ κατὰ τὸν μηρόν, δηλοῦσα περίζωμα ἢ περισκελίδα.

Ἡ παρουσία τοῦ ἀνθρώπου καθ' ἑαυτὸν ἢ δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς ἔχουσα τὴν ἔννοιαν ἰδεογράμματος — τοῦτο ἀσφαλῶς συμβαίνει με τὸν ὀκλαζόντα τῆς σφραγίδος 42, ὡς ἀποδεικνύει σύγκρισις με τὸ ἰδεόγραμμα τοῦ 7 γ — ἢ σχετίζεται με τὰς παραστάσεις τῶν ἄλλων πλευρῶν, παριστῶσα αὐτὸν τὸν κάτοχον τῆς σφραγίδος: οὕτω ὁ ἀνθρώπος τοῦ 22γ δύναται νὰ ἔχη σχέσιν με πλοῖα, οἱ ἀνθρώποι τῶν 26α καὶ 28β με τὴν κεραμευτικὴν τέχνην καὶ οἱ τῶν 47α καὶ β με τὴν ἀλιείαν. Ἀλλαγὴ εἶναι φανερόν ὅτι εἶναι ἀπησχολημένοι, ἀλλὰ ἡ ἀσχολία τῶν δὲν εἶναι φανερά: οὕτω ὁ ἐπὶ τοῦ σκαμνίου καθήμενος τοῦ 23α, ὅστις ὑψώνει τὰς χεῖρας ἔχων τι ἐπὶ τοῦ γόνατος, με τὸν ἕνα πόδα ἀναδιπλούμενον ἐπὶ τοῦ ἄλλου, ἐνῶ δεύτερος ἀνθρώπος ὀπισθὲν του κάθηται ἢ μᾶλλον προσέρχεται: ἐπίσης ὁ ἀνθρώπος τοῦ 43α, ἔχων ἑκατέρωθεν του ὀφιοειδῆ ἀντικείμενα.

Ἀσχολίαν κεραμέως δέον νὰ ἀναγνωρίσῃ τις εἰς τοὺς με ἀγγεῖα ἀσχολουμένους τῶν σφραγίδων 15γ (ὅπου ὁ κεραμεὺς ἴσταται ὀρθίος, κύπτων πρὸς δύο ἀγγεῖα), 26γ καὶ 27γ (ὅπου ἴσταται πρὸ ράβδου ἐξ ἧς ἐξήρτηνται ἀγγεῖα, ἴσως λοιπὸν πωλητῆς ἀγγείων), 29α (ὅπου ὁ κεραμεὺς φαίνεται προσθέτων τιμῆμα τι εἰς τὸ ὑπὸ κατασκευὴν ἀγγείων)¹⁶ καὶ 49α (ὅπου ὁ κεραμεὺς ἐργάζεται ἐπὶ ἐξηρτημένου ἀκάνθωτοῦ — «barbotine»: — ἢ με πολλὰς λαβὰς σκεύους). Ὅτι καὶ ἐπὶ ἄλλων πλευρῶν παρίστανται ἀγγεῖα (26β, 27α, 29β καὶ γ, 49γ) καθιστᾷ βεβαιότητα ὅτι πρόκειται περὶ σφραγίδων κεραμέων. Σφραγίδες

¹⁶) Βλ. ἀνάλογον παρὰ Matz, Πίν. XIX, 6.

κεραμέων θὰ ἦσαν καὶ ἐκεῖναι, ὅπου παρίστανται ἀγγεῖα, ἐν (30γ) ἢ πλείονα (23γ—ἡ κεφαλὴ ζῶφου ἴσως νὰ εἶναι πλαστικὸν ἀγγεῖον—καὶ 10β) ἄνευ τῆς παρουσίας τοῦ κεραμέως, σφραγιδές δὲ πωλητῶν ὅπου ἐμφανίζονται ἀγγεῖα ἐξηρημένα ἐκ ράβδων (21α καὶ 44β) ἄνευ τῆς παρουσίας τοῦ πωλητοῦ. Ἐνιαχοῦ ἐμφανίζονται σειραὶ ἀγγείων διαφόρων σχημάτων, κατὰ ὁμάδας, προφανῶς ἐν ἀποθηκείσει (26β, 27α, 29β καὶ γ, 28α καὶ 49γ), ἐνίοτε μὲ διαχωριστικὴν γραμμὴν.

Μετὰ μικροτέρας βεβαιότητος δύναται τις νὰ κρίνη περὶ τῆς ἀσχολίας τοῦ ἀνθρώπου τῆς παραστάσεως 27β, ὅπου ἐμφανίζονται τὰ ἀραχνοειδῆ, ἀκριβῶς τὰ αὐτὰ μὲ τὰ τῆς σφραγίδος 28γ. Πρόκειται ἄρα γε περὶ ὑφαντοῦ ἢ πάλιν κεραμέως πλησίον ἀγγείων ἀντιποδικῶς ἐν τῷ κλιβάνῳ τοποθετημένων; Τὸ δεύτερον φαίνεται πιθανώτερον, διότι ἄλλως αἱ σφραγιδές θὰ ἀνῆκον εἰς ὑφαντὴν-κεραμουργόν.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀσχολία τοῦ ἀνθρώπου τῆς σφραγίδος 21γ. Πρόκειται περὶ θύτου: πρὸ αὐτοῦ εἶναι τὸ θῦμα μὲ χιαστί δεδεμένους τοὺς πόδας· τείνει τὴν χεῖρα νὰ τὸ ἀρπάσῃ ἐκ τῶν κεράτων, ἐνῶ πρὸ τῶν ποδῶν του εὐρίσκειται ἡ σφραγιαστικὴ μάχαιρα. Εἰς ἀνάλογον στάσιν εἶναι τὸ ζῶφον τοῦ 11β, ἀλλὰ ἐκεῖ δὲν φαίνεται ἂν πρόκειται περὶ θυσίας ἢ δαμασμοῦ ζῶφου. Ὡς θῦμα μὲ χιαστί δεδεμένους πόδας παρίσταται τὸ ζῶφον τοῦ 35γ, ἀλλὰ ὁ θύτης δὲν παρίσταται.

Ἐξόχως ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παράστασις τοῦ κυβιστητῆρος τῆς 3α. Προστίθεται εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἀναλόγων θεμάτων, τῶν ὁποίων λαμπρὰν ἀνάλυσιν ἔδωκεν ὁ Fern. Chapouthier ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς παραστάσεως ἀκροβάτου ἐπὶ τῆς χρυσοῦς λαβῆς τοῦ ἐκ Μαλίων ξίφους¹⁷. Ὁ ἀκροβάτης κυρτοῦται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους εἰς τόξον, στηριζόμενος ἐπὶ τῶν ἄκρων χειρῶν καὶ ποδῶν. Ἡ μία χεῖρ του εἰκονίζεται ὑπὸ τὴν ῥάχιν του καὶ παρέχεται ἡ ἐντύπωσις, ὅτι περιστρέφεται ἀπὸ τὴν ὑπτιάν εἰς πρηγῆ στάσιν, χωρὶς νὰ ἐγκαταλείπῃ τὴν τοξωτὴν ἐπὶ τοῦ δαπέδου θέσιν, ἐξετέλει δηλαδὴ κυβίστημα γνωστὸν καὶ σήμερον εἰς τοὺς ἀκροβατικούς κύκλους. Τοῦτο ἐκτελεῖται μεταξὺ δύο ὄψεων, τῶν ὁποίων ἡ ἐμφάνισις προσδίδει ἰδιαιτέραν ἔμφασιν εἰς τὴν δεξιό-τεχνίαν τοῦ κυβιστήματος. Ἡ κεφαλὴ του φέρει ἀκτινωτὴν διακόσμησιν, ἴσως διαδήματος, ἀκριβῶς ὡς αἱ τῶν κεφαλῶν τῶν ἀκροβατῶν τῆς γνωστῆς ἐκ Μαλίων σφραγίδος. Λοφίον διπλοῦν φέρουν καὶ οἱ ἀκροβάται τοῦ ὄραιοι ἐκ Κνωσοῦ χαλκηδονίου¹⁸.

Ἐσημειώθη ἤδη ὅτι αἱ παραστάσεις τῶν ζῶφον εἰς τὰς πρωτοκρη-

¹⁷ Fern. Chapouthier, Deux épées d'apparat (Mallia), Études Crétoises V, Paris 1938, σ. 51 κ.εξ.

¹⁸ Evans, P. of M. IV, Πίν. LIVj.

τικός σφραγίδας είναι ἄφθονοι, ποικίλοι καὶ φυσικοί. Τοῦτο εἶναι ἀμέσως αἰσθητὸν ἐκ τῆς σειρᾶς τῶν δημοσιευομένων σφραγιδολίθων. Τὸ περίγραμμα ἰδίως ἀποδίδει μετὰ μεγάλης πειστικότητος τὴν μορφήν καὶ τὴν χαρακτηριστικὴν κίνησιν τοῦ ζῴου. Καὶ ὅμως αἱ περισσότεραι τῶν παραστάσεων τούτων ἐγένοντο προχειρῶς καὶ ἀσφαλῶς ταχέως. Γίνεται φανερὸν ὅτι ἡ χεὶρ τοῦ καλλιτέχνου ἔβαινε πολὺ ἀσφαλέστερον εἰς τὴν παράστασιν τῶν ζῴων παρὰ εἰς τὴν παράστασιν τῶν ἀνθρώπων. Παρὰ τὴν σμικρότητα τῆς ἐπιφανείας, λόγῳ τῆς ὁποίας συνήθως ἐν ζῴον μόνον ἀπεικονίζεται, ὁ καλλιτέχνης δὲν δεσμεύεται εἰς τὴν ἐλευθέρῳ ἀπόδοσιν. Ἀνατομικὴ πλαστικότης σπανίως ὑπάρχει καὶ γίνεται φανερὰ ἢ ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο ἐξέλιξις ἐξ ἀπλῆς συγκρίσεως μὲ τὰς μορφὰς τῶν ζῴων τῆς τριπλεύρου σφραγίδος 8 τῆς δευτέρας ἀκμῆς. Ἐκεῖ ἡ σχηματικότης τοῦ θέματος οὐδόλως ἐπιρεάζει τὴν φυσικότητα τῆς ἀποδόσεως.

Ἡ αἰγῶνος εἶναι τὸ μᾶλλον ἀγαπητὸν θέμα τῶν παραστάσεων τούτων, ἴσως διὰ τὴν κινητικότητά του: Προσπίπτει ἀσθμαίνουσα εἰς τὰ πρόσθια γόνατα, ζητοῦσα νὰ καλυφθῇ ὑπὸ κλάδον (7α), πηδᾷ εἰς φανταστικὴν, ἐξαμβλωματικὴν στάσιν εἰς τὸν ἀέρα, ἴσως ἀπὸ βράχου, μὲ τὴν γλῶσσαν ἐκτὸς τοῦ στόματος (12α), βόσκει ἤσυχος (13α) ἢ στρέφει ἀνήσυχος πρὸς τὰ ὀπίσω τὴν κεφαλὴν, ἐτοιμὴ νὰ τραπῇ εἰς φυγὴν (15α). Αἰγῶνος ἐπὶ βράχου εἶναι, φαίνεται, τὸ μακρῦλαιμον ζῴον τῆς 41α, καίτοι κέρατα μόλις διακρίνονται. Αἶγες ἢ πρόβατα εἶναι τὰ ζῴα τῶν σφραγίδων 21γ καὶ 35γ. Ζευγὸς κεφαλῶν αἰγῶνων (48γ) καὶ κεφαλὴ μὲ μεγάλα ἀκανθωτὰ κέρατα (45γ) παρεστάθησαν ὡς βραχυγραφικὴ δῆλωσις τοῦ ζῴου, ὡς λάφυρα κυνηγίου ἢ ὡς ἀπλᾶ ἰδεογράμματα.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ στάσις τῆς μικροσώμου δορκάδος μὲ τὰ διακλαδιζόμενα κέρατα τῆς 3β. Ὁ γλύψας καλλιτέχνης ἀποδεικνύεται ἀριστοτέχνης περὶ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ ἀνησύχου τούτου ζῴου.

Ὁ ταῦρος βεβαίως δὲν λείπει εἰς τὴν σειρὰν τῶν παραστάσεων. Ἀφήνοντες κατὰ μέρος τοὺς θαυμασίους ταύρους τῆς σφραγίδος 8, ἀναγνωρίζομεν ἀπὸ τὴν χαρακτηριστικὴν στάσιν καὶ τὴν οὐρὰν τὸ ζῴον τοῦτο εἰς τὸ 12γ καὶ ἐπίσης εἰς τὸ 13β. Ἐπίσης ταῦρος εἶναι τὸ κερασφόρον ἰσχυρὸν ζῴον τοῦ 49α. Ἐκ τοῦ ρύγχους ἀναγνωρίζονται ὡς δαμαλίδες, μὲ τὰ μικρὰ των ὑπὸ τὴν κοιλίαν, τὰ βραχύσωμα τετράποδα τῆς σφραγίδος 20. Ἐκ τοῦ ρύγχους ἐπίσης ἀναγνωρίζεται μᾶλλον ὡς ταῦρος, παρὰ τὴν σχηματοποίησιν, τὸ τετράπουν τῆς 10γ.

Κεφαλαὶ ταύρων ἐν κατατομῇ παριστανόμεναι εἰς τὰ 34β καὶ 42β ἐπέχουν μᾶλλον θέσιν ἰδεογραμμάτων. Τὸ βούκρανον ὅμως, ὡς ἱερὸν σύμβολον, ἐπεκράτησε ἐπὶ τῶν πρωτοκραθητικῶν σφραγίδων, κατὰ τὸ

μᾶλλον καὶ ἥττον ἐσχηματοποιημένον: μικρὸν βούκρανον ἐδηλώθη ἄνω τῆς ράχεως τοῦ ζῴων τῆς 11α δύο ἀντιποδικῶς τεθειμένα βούκρανα ἐπὶ τῆς 34α, ἐν ὁμοίον ἐπὶ τῆς 46β, καὶ ἄλλο μεταξὺ ἀστέρων ἐπὶ τοῦ 24β. Λίαν σχηματικά καὶ μόλις ἀναγνωρίσιμα εἶναι τὰ 38α (ἂν δὲν πρόκειται περὶ κρινοειδοῦς κοσμήματος) καὶ 25β.

¹⁹ Ὄνος εἶναι μᾶλλον τὸ ζῴων τῆς 18β.

²⁰ Ἰδιαιτέρως ἐπιτυχεῖς εἶναι αἱ παραστάσεις τοῦ κυνός: ἡρέμα βαιῶνων, μὲ μᾶλλον χαμηλωμένην τὴν κεφαλὴν (18α), σαίνων τὴν οὐρὰν καὶ ὑψῶν τὸν ἓνα πόδα (11α), προστατεύων τὸ πρὸ αὐτοῦ μικρὸν (12β), συσπειρούμενος καὶ ὑλακτῶν (19 καὶ 24γ), στρέφων ἀνησύχως τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω (14γ, 30α καὶ 31γ), διωκόμενος (43β καὶ 46α) ἢ διώκων θήραμα (37α καὶ 49α), πάντοτε ἐξαιρετικῶς εὐκίνητος καὶ ζωηρός.

Λέοντος παρέχεται ἐν λίαν χαρακτηριστικὸν παράδειγμα (23β).

Λύο τῶν τετραπόδων εἶναι αἰνιγματώδη: τὸ ἀνακαθήμενον μὲ μακρὰν ἀνυψουμένην οὐρὰν κερασφόρον τῆς 16γ καὶ τὸ μὲ σῶμα λέοντος μὲ ἀνθρωπίνην κεφαλὴν καὶ πλαγίως διανοιγόμενα κέρατα ζῴων τῆς σφραγίδος 7γ. Τὸ δεύτερον δὲν εἶναι ἄγνωστον εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τῆς Ἀνατολῆς. Τὸ πρῶτον ἐνθυμίζει στάσεις ἄλλων ζῴων (σφιγγὸς ἢ αἰλουροῦ)¹⁹.

²⁰ Ἐκ τοῦ περωτοῦ κόσμον διακρίνονται κυρίως τὰ ἑδροβία (32γ καὶ 33γ καὶ ἴσως 43γ)²⁰. Πολὺ σχηματικά εἶναι τὰ ἱπτάμενα πτηνὰ τῶν 9α καὶ 32β.

Τὸ 40γ ἴσως νὰ εἶναι μύρμηξ ἢ ἄλλο κολεόπτερον. Διὰ τὰ ἀραχνοειδῆ ἐγένετο ἀνωτέρω λόγος. Τὸ ἀραχνοειδὲς 25γ ἴσως νὰ εἶναι τὸ σύμβολον τοῦ δίσκου μεταξὺ τῶν ἱερῶν κεράτων, ἀντιποδικῶς ἐπαναλαμβάνόμενον.

²¹ Ἐκ τῶν ἐρπετῶν παρεστάθησαν ὁ σκορπιὸς (33α, ἴσως καὶ 14α), ὁ ὄφρις (3α), καὶ ὁ φανταστικὸς δικέφαλος δράκων (32α)²¹.

Ζεύγη ἰχθύων παραλλήλως βαινόντων διεκόσμησαν τὰς σφραγίδας 4α καὶ 47γ. Χαριέντως περιδινούνται οἱ δύο μικροὶ δελφῖνες τῆς 14β. ²² Ὅστρέων ζεῦγος μᾶλλον ἢ τροακτικῶν εἶναι τὸ ἐπὶ τῆς 11γ.

¹⁹) Ἀνάλογον στάσις ζῴου βλ. ἐπὶ αἰγυπτολιβυακοῦ πρίσματος ἐκ Καρονὰς Evans, Scripta Minoa, σ. 123 εἰκ. 58. Τὸν αἰλουρον εἰς ἀνακαθήμενην στάσις βλ. εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 75 ἱερογλυφικὸν σημεῖον τοῦ καταλόγου A τοῦ Evans.

²⁰) Βλ. ἀνάλογα Matz, Πίν. XVIII 2α καὶ XXI 4β.

²¹) Ἀνάλογα βλ. παρὰ Matz, Πίν. XVIII, 1c καὶ 5c.

Τῶν ἀγγείων ἐμφανίζεται ἱκανὴ ποικιλία: Εὐρύστομοι πίθοι (30γ), πίθοι μὲ ἐπίπεδα χεῖλη (26β), λέβητες (29γ), δίωτα σφαιρικά ἀγγεῖα (26γ, 27α, γ, 29β, γ, 44β, 10β, 15γ, 21α), ἀμφορεῖς (27α, 29β), πρόχοι (23γ, 27α, 28α, 49γ), ἀκκιδωτὰ ἢ πολύωτα (49β). Ἄμφορεὺς ἐμφανίζεται μεταξὺ τῶν ἰδεογραμμῶν τῆς χουσιῆς σφραγίδος 5α, καὶ ἐπὶ τῆς αὐτῆς σφραγιστικῆς ἐπιφανείας πρόχους μὲ πόδα καὶ πρόχυσιν, ἀγγεῖον προφανῶς μεταλλικόν.

Ἰδιόρρυθμον ἀντικείμενον εἶναι τὸ τῆς 15β, ὁμοιάζον πρὸς περικεφαλαίαν. Λαβὴ τοξωτῆ, κερατοειδεῖς ἀποφύσεις καὶ ὀπαι (ἐνταῦθα τετραγωνικαί) τὸ πλησιάζουν πρὸς τὰ κωδωνόσχημα ΜΜΙ εἰδώλια. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ πρόκειται περὶ κλιβάνου ἢ σκεύους.

Τινὰ σκευὴ περιλαμβάνονται εἰς τὰς σειρὰς τῶν ἱερογλυφικῶν σημείων τῶν δημοσιευομένων σφραγίδων. Δὲν γνωρίζομεν ποῖα ἀκριβῶς ἐξ αὐτῶν ἐπέχουν θέσιν πραγματικῶν ἰδεογραμμῶν. Ἡ γενομένη ἀνάλυσις δεικνύει ὅτι τινὰ τῶν παραστατικῶν σημείων ἀπετέλουν πράγματι ἰδεογράμματα. Ἡ διὰ ἰδεογραμμῶν ἔκφρασις τῶν ἐννοιῶν ἀποτελεῖ ὡς γνωστόν, τὸ πρῶτον στάδιον τῆς γραφῆς, καὶ ἡ τοιαύτη γραφὴ ἐπὶ τῶν σφραγίδων διεσάφει ἰδίως τὰς ἀσχολίας καὶ ἰδιότητας τοῦ κατόχου των. Τὰ δύο πλοῖα τῶν σφραγίδων 22α καὶ 24α ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς τοιαῦτα ἰδεογράμματα. Διὰ τούτων προστίθενται δύο νέα παραδείγματα εἰς ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ὁ καθηγητὴς κ. Σπ. Μαρινάτος συνεκέντρωσεν εἰς τὴν περὶ τοῦ μινωικοῦ ναυτικοῦ μελέτην του²². Δύναται ἐπίσης νὰ προστεθῇ ἡ σχηματικὴ δῆλωσις ἰστίου τοῦ 9β.

Ἱερογλυφικὰ σημεῖα εἰς σειρὰς, ἀποτελοῦντα πραγματικὴν ἱερογλυφικὴν γραφὴν, ἔχομεν ἐπὶ τῶν σφραγίδων 1δ, 5α, β, γ, δ, 7γ, 40β καὶ 41γ. Ἐκ τῶν σημείων τούτων (ὀφθαλμοῦ, διπλοῦ πελέκεως, διπλοῦ κλάδου, λόγχης, ἀμφορέως, πρόχου μετὰ προχύσεως, *template*, κιγκλιδώματος, βωμοειδοῦς, φράγματος, κοπάνου, βοοκεφαλῆς, κεφαλῆς λίκου, ἀρότρου, ἐχειριδίου, βέλους, ὀκλάζοντος ἀνθρώπου καὶ κοπέως) ἀγνωστον εἶναι μόνον ἓν, τὸ σχήματος πιοειδοῦς βωμοῦ (τῆς σφραγίδος 5β). Ὁ ἀμφορεὺς ὅμως καὶ τὸ κιγκλιδωτὸν ὑπάρχουν μόνον εἰς τὰ ἱερογλυφικά τῶν πινακίδων καὶ παρηλλαγμένα πως (Β 50 καὶ 45 τοῦ καταλόγου Evans). Ὁ κατάλογος Α οὕτω δύναται νὰ συμπληρωθῇ διὰ δύο σημείων. Τὸ ὑπὸ τοῦ Evans ἀποκληθῆν «*template*» (ἐνταῦθα τὸ πρῶτον τοῦ 5α) κατὰ τὴν γνώμην τοῦ κ. Πλάτωνος ἀποδίδει αὐτὸν τὸν βασιλικὸν θρόνον μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ του κοιλώ-

²²) Sp. Marinatos, La marine Créto-mycénienne ἐν BCH LVI (1933) σ. 179 κ.εξ.

ματα. Τοῦτο γίνεται ἔτι σαφέστερον ἀπὸ τὸ σχῆμα τοῦ σημείου εἰς τὸν κατάλογον Evans: ἀποδίδει τὸ διπλοῦν βάθυσμα τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ θρόνου καὶ τὴν χαρακτηριστικὴν κατὰ τοὺς πόδας κύρτωσιν²³.

Καταλήγω μὲ τὴν ἐξέτασιν τῶν δύο προσωπείων, ἐν εἴδει Γοργονείων, τῶν σφραγίδων 1β καὶ 2α. Τοιαῦτα προσωπεῖα δὲν εἶναι ἄγνωστα μεταξὺ τῶν μινωικῶν παραστάσεων. Διὰ τὴν παραλείψω τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸν φανταστικὸν κόσμον τῶν σφραγισμάτων τῆς Ζάκρου, ὑπομινῆσκω τὴν λίαν ἀνάλογον σύνθεσιν ὁμοίου τετραπλεύρου πρίσματος ἐκ τῆς κεντρικῆς Κρήτης παρὰ Evans, P. of M. I, σ. 277 καὶ 207c.

Ἰδιαίτερος ἀνάλογον εἶναι τὸ γοργόνειον τῆς πρώτης: δὲν ἐλλείπει οὔτε ἡ εἰς πτερόγυια διαμόρφωσις τῶν ἐκβλαστήσεων, οὔτε ἡ ἀκιδωτὴ κόμη, οὔτε τὰ δίλοβα, ὥσει φέροντα ἐνώτια, ὄτα, οὔτε οἱ μακροὶ ὀδόντες. Εἰς τὸ δεύτερον ἡ κυριώτερα διαφορά εἶναι ὅτι τὰ ἐξαρτήματα ἐξελίσσονται ἐκατέρωθεν μᾶλλον ὥς ὄφεις παρὰ ὥς πτερόγυια. Ἡ σχέσηις μὲ τὰ προσωπεῖα τῆς Ἰστῆρ καὶ ἄλλα ἀνάλογα τοῦ σουμερικῶν ἰδίᾳ κύκλου τῆς Ἀνατολῆς ἐτονίσθη ὑπὸ τοῦ Evans. Ἀλλὰ ὀρθώτερον ἀνεγνώρισεν ὁ κ. Μαρινᾶτος τὴν σχέσιν μὲ τὰ ἑλληνικὰ γοργόνεια, συγκεντρώσας καὶ ἄλλα ἀνάλογα παραδείγματα ἐκ σφραγίδων καὶ σφραγισμάτων τοῦ Μόχλου, Φαιστοῦ καὶ Ζάκρου καὶ τὰς περιέρογους ἀποτροπαίους παραστάσεις τῶν μηλιακῶν προελληνικῶν ἀγγείων²⁴. Τὰ δύο νέα παραδείγματα στηρίζουν ἀσφαλῆστερον τὴν ἄποψιν ταύτην. Ἡ ἠνωρθωμένη κόμη, οἱ βλοσυροὶ ὀφθαλμοί, οἱ ἐξέχοντες ὀδόντες, οἱ ἐλισσόμενοι ὥς ὄφεις πλόκαμοι, τὰ ἐξέχοντα ὄτα εἶναι ἀποδεικτικά. Αἱ μορφαὶ αὐταὶ ἐπεκράτησαν ὥς ἀποτροπαίικαι καὶ ἡ ἐμφάνισις τῶν ἐπὶ σφραγίδων, αἱ ὁποῖοι εἶχον καὶ τὴν ἔννοιαν περιάπτων, δὲν ξενίζει. Τὸ αὐτὸ ἀποτροπαϊκὸν προσωπεῖον δέον νὰ ἀναγνωρίσωμεν εἰς τὸ πρόχειρον χάραγμα τῆς 45β: οἱ ὄφεις-πλόκαμοι ἐδηλώθησαν ἐκατέρωθεν καὶ οἱ ὀφθαλμοὶ μὲ τὴν ρίνα ἀπεδόθησαν σχηματικῶς εἰς σχῆμα T, ὥς συνήθως εἰς παραστάσεις τοῦ προελληνικοῦ κύκλου.

²³) Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μεταξὺ τῶν ποδῶν συνδετικὴ κεραία εἰς τὸ ὄραϊον, πιθανῶς βασιλικόν, σφραγίδιον Μόχλου: Matz, Πίν. XIII, 9. Τὸ σημεῖον τοῦ «Θρόνου» ἐμφανίζεται μάλιστα ἐπὶ πολυτελῶν σφραγίδων, αἵτινες θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς βασιλικαί, παρὰ Evans, Scripta Minoica, σ. 153, P 23 καὶ 24.

²⁴) Σπ. Μαρινᾶτου, Γοργόνες καὶ Γοργόνεια, «Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς» 1927-8, σ. 7 κ.ἐξ.

Ἡ ὥς ἄνω γενομένη ἀνάλυσις ἀποδεικνύει τὴν σειρὰν τῶν πρισματικῶν σφραγιδολίθων τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη ἀντιπροσωπευτικὴν γενικώτερον τοῦ εἴδους τούτου τῶν πρωτοκρητικῶν λίθων. Ἐπὶ πλέον συμπληρῶνει τὰ διδάγματα, τὰ μέχρι σήμερον προκύψαντα ἐκ τῆς μελέτης τοῦ διακοσμητικοῦ καὶ παραστατικοῦ των κύκλου εἰς βαθμὸν σημαντικόν. Ἡ δημοσίευσίς τῶν πρωτοκρητικῶν σφραγιδολίθων ἄλλων σχημάτων τῆς Συλλογῆς θὰ προσφέρῃ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ πεδίου ἀνάλογα διδάγματα.

ΑΓΝΗ ΞΕΝΑΚΗ

ΑΝΔΡΕΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΙΤΟΥ, ΕΓΚΩΜΙΟΝ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΑΓΙΟΥΣ
ΔΕΚΑ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥΣ ΜΑΡΤΥΡΑΣ

Εἰς μνήμην ΛΟΥΚΑ ΕΜΜ. ΠΕΤΡΑΚΗ

Ἡ ὑπαρξίς τοῦ ἐγκωμίου τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης εἰς τοὺς παρὰ τὴν ἔδραν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς του ἐπὶ Δεκίου μαρτυρήσαντας Ἀγίους Δέκα ἦτο γνωστὴ πρὸ πολλοῦ εἰς τὸν Fabricius¹, εἰς Migne² καὶ εἰς Krumbacher³. Τὸ κείμενον ὁμοῦ παρέμεινε μέχρι τοῦδε ἀνέκδοτον, οὐδ' αὐτοῦ τοῦ εἰς λαμπρὰν μονογραφίαν του μελετήσαντος τὰ κατὰ τοὺς Ἀγίους Δέκα μάρτυρας Pio Franchi de' Cavalieri ἐνδιαφερόμεντος διὰ τὴν ἔκδοσίν του⁴.

Ὁ Fabricius, τοῦ ὁποίου τὰς πληροφορίας ἐπαναλαμβάνουν οἱ ἄλλοι, ἐγνώριζε μόνον τὸν κώδικα ὑπ' ἀριθμὸν 80 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Τουρίνου, γραφέντα κατὰ τὸν 9. πρὸς τὸν 10. αἰῶνα⁵. Πράγματι ὁμοῦ τὸ κείμενον τοῦ Ἀνδρέου διεσώθη καὶ διὰ τοῦ κώδικος ὑπ' ἀριθμὸν 88 τῆς βιβλιοθήκης τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης, γραφέντος ἐπίσης κατὰ τὸν 9. πρὸς τὸν 10. αἰῶνα⁶. Οὐσιαστικῶς μάλιστα ὁ κώδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 88 τῆς Χάλκης εἶναι ὁ μόνος διασώζων σήμερον ἀκέραιον τὸ κείμενον τοῦ ἐγκωμίου τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης, διότι ὁ κώδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 80 τοῦ Τουρίνου, ὑποστὰς ἰσχυρὰν φθορὰν κατὰ τὴν μεγάλην πυρκαϊὰν τοῦ 1904, δὲν διασώζει πλέον

¹) Fabricius-Harles, Bibliotheca Graeca XI, 1808, 74 καὶ 75.

²) Migne, Patrologia Graeca, 97, 801.

³) Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur³, 1897, 165.

⁴) Pio Franchi de' Cavalieri, I dieci martiri di Creta. «Studi e testi» 125, 1946, 1-34 (σελίδωσις ἀνατυπώσεως). Ὁ μελετητὴς δὲν ἀναφέρει ὅτι ὑπάρχει σχετικὸν κείμενον τοῦ Ἀνδρέου.

⁵) Περιγραφή τοῦ κώδικος: Ehrhard A., Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche (εἰς τὴν σειράν: Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur) I Teil (Die Überlieferung) I Band, Leipzig 1937, 195.

⁶) Περιγραφή τοῦ κώδικος: Ehrhard A., ἐνθ' ἀν. 509-512. Πρὸς καὶ Delehaye H., Catalogus codicum hagiographicorum graecorum bibliothecae scholae theologiae in Chalke insula, «Analecta Bollandiana» 44, 1926, 17-19 (10).

ολόκληρον τὸ κείμενον, τὸ δὲ διασωζόμενον κατέστη εἰς πολλὰ σημεῖα δυσανάγνωστον, ὥστε ἂν δὲν διεσώζετο ὁ κώδιξ τῆς Χάλκης θὰ ἦτο ἀδύνατος ἡ ἔκδοσις τοῦ κειμένου τοῦ Ἁνδρέου⁷.

Καὶ εἰς τοὺς δύο κώδικας, οἱ ὅποιοι περιέχουν τμήμα τοῦ πρὸ τοῦ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου ἰσχύσαντος μηνολογίου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ἐγκώμιον τοῦ Ἁνδρέου Κρήτης συνοδεύει τὸ πρὸ τοῦ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου ἰσχύσαν κείμενον τοῦ μαρτυρίου τῶν Ἁγίων Δέκα μαρτύρων. Τὸ τελευταῖον ἀντεκατεστάθη κατὰ τὸν 10. αἰῶνα ὑπὸ τοῦ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου, διεσώθη δὲ μέχρις ἡμῶν διὰ πέντε κωδίκων⁸, ἐκ τῶν ὁποίων ἓνα ἐχρησιμοποίησε κατὰ τὴν πρώτην ἔκδοσιν τοῦ κειμένου ὁ Παπαδόπουλος Κεραμεύς⁹, τρεῖς δὲ κατὰ τὴν ἐπανέκδοσιν ὁ Pio Franchi de' Cavalieri¹⁰.

Ἡ ἐπίταξις τοῦ ἐγκωμίου τοῦ Ἁνδρέου Κρήτης εἰς τὸ πρὸ τοῦ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου ἰσχύσαν κείμενον περὶ τοῦ μαρτυρίου τῶν Ἁγίων Δέκα μαρτύρων ἐξηγεῖ καὶ τὸν λόγον τῆς παραδόσεώς του διὰ μικροῦ ἀριθμοῦ χειρογράφων: Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κείμενον τοῦ μαρτυρίου, τὸ ὁποῖον ἐπεξεργάσθη, ὁ Συμεὼν ὁ Μεταφράστης παρέλειψε ἐπὶ πλέον καὶ τὸ ἐγκώμιον τοῦ Ἁνδρέου Κρήτης, ἀντικαταστήσας τοῦτο διὰ τοῦ ἰδικοῦ του ἐγκωμίου πρὸς τοὺς ἰδίους Ἁγίους Δέκα μάρτυρας. Τὸ νέον κείμενον τοῦ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου ὑπὸ τὴν διπλὴν του μορφήν, τοῦ ἀφηγήματος καὶ τοῦ ἐγκωμίου, ἔλαβε τὴν θέσιν τῶν δύο παλαιότερων κειμένων, τῆς ἀνωνύμου Ἀφηγήσεως καὶ τοῦ ἐγκωμίου τοῦ Ἁνδρέου Κρήτης. Σημειωτέον ἄλλως ὅτι τὸ κείμενον τοῦ Ἁνδρέου Κρήτης δὲν συνώδεε πάντοτε τὴν ἀνωνύμου Ἀφήγησιν, διότι ἐκ τῶν πέντε κωδίκων οἱ ὅποιοι διέσωσαν μέχρις ἡμῶν τὴν Ἀφήγησιν οἱ δύο μόνον περιέχουν ἐπὶ πλέον τὸ ἐγκώμιον τοῦ Ἁνδρέου¹¹. Νομίζω πάντως ὅτι ὁ Συμεὼν Μεταφράστης εἶχε τὸ κείμενον τοῦ Ἁνδρέου ὑπ' ὄψιν του καὶ τὸ ἐχρησιμοποίησε κατὰ τὴν συγγραφήν τοῦ ἰδικοῦ του κειμένου, παραλλήλως πρὸς τὴν πρὸ αὐτοῦ

⁷) De Sanctis, C. Cipolla, C. Frati, Inventario dei dodici superstiti greci e latini della bibliotheca nazionale di Torino. Torino 1904, 393, 19.

⁸) Τῶν δύο ὡς ἄνω, Taurinensis 80 καὶ Chalciensis 88, ὅπως ἐπίσης καὶ τῶν Hierosolymitanus Sabaiticus 18, Bodleianus Laudensis 69 καὶ Parisinus 1491.

⁹) Παπαδοπούλου - Κεραμεύς Α., Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη 2 (Πετρούπολις 1894), 29 κ.έξ. Τὸν κώδικα τῆς βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων.

¹⁰) Ἐνθ' ἄνωτ. τοὺς κώδικας Ἱεροσολύμων, Ὁξφόρδης καὶ Παρισίων,

¹¹) Οἱ κώδικες Χάλκης καὶ Τουρίνου.

ὑπάρχουσαν Ἀφήγησιν. Τοῦτο ἀποδεικνύεται πρῶτον ἀπὸ τὴν ἀντιστοιχίαν τοῦ ἀκολουθοῦντος χωρίου :

Ἄνδρου ἐγκώμιον¹²

Οὗτοι μίαν μὲν ἐπὶ γῆς πατριίδα, τὸ Κρητῶν ἔδαφος ἐπεγράφοντο, οὐκ ἐκ μιᾶς ὡς ἄν τις εἴποι περιουκίδος δομώμενοι. Ἄλλην γὰρ ἄλλος ἐπεκέκληντο πόλιν, μίαν δ' οὖν ὁμοῦς ἅπαντες ἀνεγράψαντο πατριίδα, τὴν ἄνω πόλιν.

Συμεῶνος κείμενον¹³

μεθ' ὧν καὶ ὁ ἱερός οὗτος χορός, ἢ τῶν ἀριστέων δεκάς, λογάδες ὡσπερ ἐξειλεγμένοι τῶν ἀρίστον πόλεων, ὧν τοὺς μὲν ἡ μείσιτη πασῶν τῶν ἐκεῖ παρεῖχε πόλις, οἱ δὲ ἄλλος μὲν ἐξ ἄλλης ὄρμητο, κοινῇ δ' ὁμοῦς πάντες πρὸς μίαν, τὴν ἐν οὐρανοῖς πόλιν ἠπείγοντο.

ὅπου καὶ τὰ δύο κείμενα χρησιμοποιοῦντα ἀμφοτέρω τὰς ἰδίας γενικὰς ἐννοίας, διαφωνοῦν πρὸς τὰς ρητὰς διατυπώσεις ὀνομάτων καὶ πόλεων τῆς Ἀφηγήσεως· δεύτερον ἀπὸ τὴν ἀντιστοιχίαν — καὶ τὴν ἀπὸ κοινοῦ διαφωνίαν των πρὸς τὴν Ἀφήγησιν — εἰς τὴν ἀφορμὴν τῆς συλλήψεως τῶν Ἁγίων Δέκα μαρτύρων : Κατὰ τὴν Ἀφήγησιν, ἡ σύλληψις τῶν Δέκα ἐγένετο κατόπιν ἀρνήσεώς των νὰ συμμετάσχουν εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Πλατιμαίου διοργανωθεῖσαν τελετὴν ἐπὶ τῇ ἀνεγέρσει ἱεροῦ εἰς τὴν Τύχην : « Πλατίμαιος τοίνυν τοῦνομα λαβὼν τῆς ἀνθυπατιανῆς ἀρχῆς τὴν ἐξουσίαν ἐν τῇ τῶν Κρητῶν νήσῳ καὶ τὸ παράνομον πρόσταγμα, μέλλων ἀφιερεῖν τὸ τῆς Τύχης τέμενος ἐπὶ ἱερέως τῶν εἰδώλων Ἀμφηρίστου, προσεκαλεῖτο ἐγγράφως πάντας τοὺς οἰκοῦντας τὴν χώραν παραγενομένους τὴν εὐωχίαν ἐπιτελέσαι τοῦ δομηθέντος οἴκου»¹⁴. Οὔτε εἰς τὸ κείμενον τοῦ Ἄνδρου, οὔτε εἰς τὸ κείμενον τοῦ Συμεῶνος γίνεται λόγος περὶ τῆς ἐορτῆς αὐτῆς. Καὶ εἰς τοὺς δύο ἡ ἀφήγησις γίνεται ὡς εἶν ἐπρόκειτο περὶ γενικῆς ἐφαρμογῆς τοῦ διατάγματος τοῦ Δεκίου¹⁵. Αἱ ὁμοιότητες αὐταί, εἰς τὴν περίπτωσιν τὴν ὁποίαν παρακολουθοῦμεν ἔδω, εἶναι, νομίζω, κάτι περισσότερο ἀπὸ τυπικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ λογοτεχνικοῦ εἴδους ὑπὸ τὸ ὁποῖον ἀφηγοῦνται καὶ ὁ Ἄνδρας καὶ ὁ Συμεῶν τὰ κατὰ τοὺς Ἁγίους Δέκα μάρτυρας καὶ ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ δεύτερος εἶχεν ὑπ' ὄψιν του τὸν πρῶτον, πρᾶγμα ἄλλως τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ προφανές, διότι θὰ ἦτο παράδοξον νὰ μὴ ἦτο γνωστὸν τὸ ἐγκώμιον τοῦ Ἄνδρου Κρήτης διὰ τοὺς Ἁγ. Δέκα μάρτυρας εἰς τὸν μὲ τὸ ἴδιον θέμα ἀσχολη-

¹²) Παρῶσα ἔκδοσις § 4, 1.

¹³) Migne, PG., 116, 568.

¹⁴) Ἐκδοσις Pio Franchi de' Cavalieri, § 2, 3.

¹⁵) Παρῶσα ἔκδοσις § 5, 4 = Migne, PG., 116, 568.

θέντα Συμεών. Νομίζω ότι μόνον ὑπ' αὐτὴν τὴν προϋπόθεσιν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρμηνευθοῦν αἱ ὁμοιότητες. Ὅσον δὲ διὰ τὰς διαφορὰς, περὶ τῶν ὁποίων γίνεται λόγος κατωτέρω, ἐπειδὴ πρόκειται περὶ διαφορῶν ὑπαρχουσῶν ὅχι μόνον μεταξὺ Συμεῶνος καὶ Ἄνδρέου, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ Συμεῶνος καὶ Ἀφηγήσεως, εἶναι θεμιτόν, νομίζω, νὰ συμπεράνωμεν ὅτι αὐταὶ ὀφείλονται εἰς συνειδητὴν μετατροπὴν τῆς παραδόσεως ὑπὸ τοῦ Συμεῶνος εἴτε διὰ λόγους ὕφους εἴτε δι' ἄλλους γενικωτέρους.

Τὸ ἐνταῦθα ἐκδιδόμενον κείμενον, ἐκτὸς τῆς καθ' ἑαυτὸ ἀξίας του, ὡς ἑνὸς ἐπὶ πλεόν κειμένου τοῦ Ἄνδρέου Κρήτης ἐκ τῶν πολλῶν παραιμένων εἰσέτι ἀνεκδότων, ἔχει καὶ εἰδικώτερον, νομίζω, ἐνδιαφέρον: Μετὰ τὸν λόγον «*Εἰς Ἀπόστολον Τίτον*»¹⁶ εἶναι τὸ δεύτερον κείμενον διὰ τὸ ὅποιον γνωρίζομεν θετικῶς ὅτι ἐξεφωνήθη εἰς Κρήτην¹⁷. Βεβαίως καὶ οἱ ἄλλοι λόγοι τοῦ Ἄνδρέου πρέπει νὰ ἔχουν ἐκφωνηθῆ εἰς Κρήτην. Τοῦτο ὅμως δὲν ἀναφέρεται ρητῶς μέσα εἰς τοὺς ἰδίους τοὺς λόγους καὶ μόνον ἐπειδὴ εἶναι λόγοι ἀνωτάτου κληρικῶς δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἔχουν ἐκφωνηθῆ εἰς Κρήτην. Παρὰ τὴν ἀλήθειαν πρὸς αὐτό, τὸ Ἐγκώμιον εἰς τοὺς Ἁγίους Δέκα μάρτυρας εἶναι τὸ πρῶτον μέχρι τοῦδε γνωστὸν κείμενον τοῦ Ἄνδρέου Κρήτης εἰς τὸ ὅποιον ὁ ἀρχηγὸς τῆς Ἐκκλησίας τῶν Κρητῶν ὁμιλεῖ διὰ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸν του¹⁸. Ἡ πρώτη παράγραφος¹⁹ εἶναι ἀπλή, ἀλλὰ καὶ ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέροντος περιγραφή τῶν δεσμῶν ἀγάπης καὶ ἐμπιστοσύνης οἱ ὅποιοι συνέδεον τὸν ἱεράρχην μετὰ τοῦ ποιμνίου του. Καθὼς ἐμφαίνεται ἀπὸ τὸν τίτλον²⁰, ὁ Ἄνδρέας εὕρισκόμενος μακρὰν τῆς ἕδρας του καὶ ἀναγκασθεὶς ὑπὸ βιαίας θαλασσοταραχῆς νὰ ἀναβάλῃ τὴν ἀφιξίν του, ἐδημιούργησεν ἀφορισμὸς ἀνησυχίας μεταξὺ τῶν πιστῶν του. Τὸ κείμενον αὐτὸ εἶναι τὸ μόνον μέχρι τοῦδε εἰς τὸ ὅποιον ὁ ἱεράρχης ὁμιλεῖ διὰ τὰς σχέσεις του μετὰ τὸ ποιμνίον του καὶ ὁμιλεῖ, ὁμολογουμένως, ὡραιότατα.

Διὰ τὴν μελέτην τῶν πρὸς τοὺς Ἁγίους Δέκα μάρτυρας συνδεομέ-

¹⁶) «*Εἰς τὸν ἅγιον καὶ μακάριον καὶ πανεύφημον τοῦ Χριστοῦ ἀπόστολον Τίτον*». Migne, PG, 97 1166 κ ἐξ. Πρβλ. καὶ Lipsius R. A., Die apocryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden, 2, 2, 1884, 402.

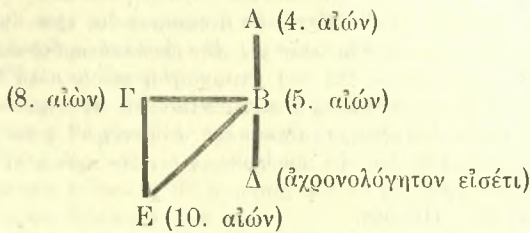
¹⁷) Ὁ Krumbacher, ἐνθ' ἂν., ἀναφέρει ὡς ἐκφωνηθέντα ἐν Κρήτῃ καὶ τὸν λόγον διὰ τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον. Αὐτὸ ὅμως δὲν φαίνεται ἀπὸ τὸ κείμενον τοῦ λόγου.

¹⁸) Ἄλλο κείμενον τοῦ Ἄνδρέου μετὰ προσωπικὸν περιεχόμενον εἶναι οἱ Ἰαμβοὶ εἰς Ἀγάθωνα. Τελευταία ἐκδοσις Heisenberg Aug., Ein jambisches Gedicht des Andreas von Kreta, «Byzantinische Zeitschrift» 10, 1901, 505-514. Ὅπου ἀλλοῦ εἰς τοὺς λόγους του ὁμιλεῖ διὰ τὸν ἑαυτὸν του, ὁμιλεῖ κατὰ τὸν τυπικὸν τρόπον τῶν ρητόρων τῆς ἐκκλησίας.

¹⁹) Παροῦσα ἐκδοσις § 1.

²⁰) «*Ὅτε ὑπὸ τῆς τοῦ χειμῶνος βίας ἐξ ὑποτροπῆς τοῦ πλοῦς ἐπιστάς*».

νων προβλημάτων, τὸ Ἐγκώμιον τοῦ Ἄνδρέου περιέχει μερικὰ στοιχεῖα ἄκρως ἐνδεικτικά. Εἶναι πρῶτον ἡ πληροφορία του, ὅτι ὑπάρχουν «*δύο...συγγραφαὶ διεξοδικώτερόν πως ἀναφέρουσαι*»²¹ τὰ κατὰ τοὺς Ἁγίους Δέκα. Νομίζω ὅτι δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ἀναγνωρίσωμεν ὑπὸ τὰς «*δύο συγγραφάς*» αὐτὰς τὴν πρώτην, ἀπολεσθεῖσαν ἤδη²², ἀφήγησιν περὶ τοῦ μαρτυρίου τῶν Ἁγίων Δέκα καὶ τὴν βάσει ταύτης μεταγενεστέρως συγγραφεῖσαν καὶ ἐκδοθεῖσαν ὑπὸ Παπαδοπούλου Κεραμέως καὶ Pio Franchi de' Cavalieri. Ἀπὸ τὰ μέχρι τοῦδε στοιχεῖα μόνον αὐταὶ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐννοοῦνται. Ἡ πληροφορία δ' αὕτη ἀποτελεῖ καὶ τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τῶν σχέσεων ὅλων τῶν μέχρι τοῦδε κειμένων περὶ τῶν Ἁγίων Δέκα μαρτύρων. Ἀρχικὸν κείμενον, τὸ ὁποῖον ἐγνώριζε καὶ ὁ Ἄνδρέας, ἦτο παλαιά, ἀπολεσθεῖσα πλέον, περιγραφὴ, γραφεῖσα πιθανῶς κατὰ τὸν 4. αἰῶνα. Ἡ περιγραφὴ αὕτη ἀπετέλεσε τὴν βάσιν τῆς σωζομένης Ἀφηγήσεως τῆς ἐκδοθείσης ὑπὸ Παπαδοπούλου Κεραμέως καὶ Pio Franchi de' Cavalieri, ἡ ὁποία πάλιν ἀκολούθως ἀπετέλεσε τὴν βάσιν τοῦ Ἐγκωμίου τοῦ Ἄνδρέου μετὰ τῆς παλαιᾶς, ἀπολεσθείσης πλέον, διηγήσεως. Ἐπίσης ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Ἀφηγήσεως αὐτῆς ἔγραψε καὶ ὁ Ἡσύχιος τὸ ἀχρονολόγητον εἰσέτι ἐγκώμιόν του²³. Τὸ ἐγκώμιον αὐτὸ ἔχει γραφῆ πιθανῶς πρὸ τοῦ Συμεῶνος, ὁ ὁποῖος διὰ τοῦ Ἐγκωμίου του, τοῦ γραφέντος ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Ἀφηγήσεως καὶ τοῦ Ἐγκωμίου τοῦ Ἄνδρέου Κρήτης, ἠχορήστευσεν ὅλα τὰ πρὸ αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν Ἁγίων Δέκα μαρτύρων κείμενα, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸν μικρὸν ἀριθμὸν τῶν κωδίκων οἱ ὁποῖοι τὰ διέσωσαν μέχρις ἡμῶν. Τοιοῦτοτρόπως ἡ σχέσις τῶν κειμένων μεταξύ τῶν δύναται νὰ παρασταθῆ ὡς ἀκολούθως:

²¹) Παροῦσα ἐκδοσις § 3, 3.

²²) ἼΙ διαπίστωσις τῆς ὑπάρξεως πρώτης ἀπολεσθείσης ἀφηγήσεως ὀφείλεται εἰς τὸν Pio Franchi de' Cavalieri, ἐνθ' ἄν., σ. 9. Εἰς τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα συνέλεξεν ὁ ὡς ἄνω μελετητῆς δέον νὰ προστεθῆ καὶ ἡ Θουκυδίδειος εἰσαγωγὴ τῆς ὑπαρχούσης ἀφηγήσεως. Κατὰ τὸν Delhaye I., *Les légendes hagiographiques*, 1927, 108 κ.έξ., ἡ ἀφήγησις αὕτη ἀνήκει εἰς τὴν ομάδα τῶν ἐντέχνων μαρτυρολογίων, βάσει τῶν ὁποίων ἦτο γραπτὸν κείμενον εἴτε ἐπίσημον, εἴτε ἀνεπίσημον ἐκ προφορικῶν παραδόσεων αὐτοπτῶν.

²³) Πρβλ. τὴν ἐκδοσιν Εὐγενίου Ψαλιδάκη, «Κρητ. Χρονικά» Β'

ἐνθα Α εἶναι ἡ ἀπολεσθεῖσα πρώτη ἀφήγησις, Β ἡ σωζομένη καὶ ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Παπαδοπούλου Κεραμέως καὶ Pio Franchi de' Cavalieri, Γ ἡ τοῦ Ἀνδρέου, Δ ἡ τοῦ Ἡσυχίου καὶ Ε ἡ τοῦ Συμεῶνος.

Ὡς πρὸς τὴν οὐσιαστικὴν πλεόν σχέσιν μεταξύ των δύναται, νομίζω, τώρα νὰ διατυπωθῆ ὡς θετικὴ ἡ κρίσις ὅτι ἕξ ὄλων τῶν κειμένων αὐτῶν τὸ ἀτυχεστέρον καὶ ἐπισφαλέςτερον εἶναι τὸ κείμενον τοῦ Συμεῶνος²⁴. Ἐνῶ καὶ ὁ Ἀνδρέας καὶ ὁ Ἡσύχιος εἰργάσθησαν μετὰ προσοχῆς, ὁ Συμεὼν εἰργάσθη ἐπιπολαίως καί, πλὴν τῆς κούφης ρητορείας μὲ τὴν ὁποῖαν περιέβαλε τὴν ἀφήγησίν του, ὄχι μόνον δὲν προσέθεσε τίποτε, ἀλλὰ καὶ περιέπλεξε τὰ ζητήματα, μετατρέψας τὸ ὄνομα τοῦ ἀνθυπάτου καὶ δημιουργήσας τὸν θροῦλον περὶ τῆς μεταφορᾶς τῶν λειψάνων τῶν Ἀγίων Δέκα μαρτύρων εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ὁ Ἀνδρέας Κρήτης ἐπιβεβαιώνει καὶ αὐτὸς τὴν Ἀφήγησιν ἀναφέρων ρητῶς τὸ ὄνομα τοῦ ἀνθυπάτου: «*Πλατίμειος ἦν ὁ τῆς ἀσεβειότητος ἐκπυρῶσεως ἑξαρχος*»²⁵. Ἡ φράσις τοῦ Συμεῶνος: «*τῆς νήσου ταύτης ἀνθυπάτον καθιστᾷ ἄνδρα τινά, Δέκιον μὲν καὶ αὐτὸν ὁμωνύμως καλούμενον*»²⁶, δύναται, νομίζω, νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς ὑπεκφυγὴ τῆς δυσκολίας τοῦ ἀσυνήθους καὶ δυσερμηνεύτου ὀνόματος «*Πλατίμειος*»²⁷. Ἡ ἀπλοποίησις αὕτη εἶναι ἄλλως χαρακτηριστικὴ τῆς ρητο-

1949, σ. 569 κ.ἑξ. Τὴν ἀντιστοιχίαν των ἀνεγνώρισεν ὁ Pio Franchi de' Cavalieri.

²⁴) Διὰ τὴν τεχνικὴν τοῦ Συμεῶνος: Zilliacus H., Das lateinische Lehnwort in der griechischen Hagiographie, «*Byzantinische Zeitschrift*» 37, 1937, 302-344 καὶ Zur stilistischen Umarbeitungstechnik des Symeon Metaphrastes, «*Byzantinische Zeitschrift*» 38, 1938, 333-350.

²⁵) Παροῦσα ἐκδοσις § 7, 2. Ἐκτὸς ἂν ἡ φράσις αὕτη εἶναι interpolatio εἰς τὸ κείμενον ἀπὸ ἀρχικόν σημεῖωμα εἰς τὴν ὡς τοῦ προτύπου τοῦ ἐκδομένου ἐνταῦθα χειρογράφου. Θὰ μοῦ ἐπιτραπῆ ἡ μικρὰ αὕτη ἐπιφύλαξις, ἐλπίζω ἀπὸ λόγους ὕφους οὐδόλως δικαιολογεῖται εἰς τὸ κείμενον τοῦ Ἀνδρέου ὡς μόνη μνεῖα ὀνόματος τὸ ὄνομα τοῦ ἀνθυπάτου ἢ ἀνάπτυξις τῶν ἐπιχειρημάτων γίνεται ἐδῶ ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι δὲν πρόκειται περὶ φράσεως ἐπεισάκτου (interpolatio ex margine).

²⁶) Migne, PG, 116, 568.

²⁷) Κατὰ ὥραιαν εἰκασίαν τοῦ Pio Franchi de' Cavalieri, ἐνθ' ἂν. 5, τὸ ὄνομα Πλατίμειος (οὕτω εἰς cod. Bodl., Πλατμέος εἰς cod. Paris. καὶ Κλατήμεος εἰς cod. Sab.) πιθανῶς εἶναι Κλα(ύδιος) Τίμαιος ἢ Πλα(ύτιος) Τίμαιος. Σημειωτέον ὅτι ὁ ὑπὸ τοῦ Cavalieri, ἐνθ' ἂν. γενόμενος συσχετισμὸς τοῦ «*Ἀλώνιον*» τῆς ἀγιογραφικῆς παραδόσεως περὶ τῶν Ἀγίων Δέκα πρὸς τὴν λέξιν «*Ἀλών*» εἶχε γίνεαι, πολὺ πρὸ αὐτοῦ, ὑπὸ τοῦ Πετράκι Λ. Ἐμμ., Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας ἐν Κρήτῃ, Μέρος Α', Ἡράκλειον 1925, σελ. 56, 1. Ὁ Πετράκις συνέδεσε τὸ «*Ἀλώνιον*» ὄχι πρὸς τὴν ἀρχαίαν πόλιν Ἀλών ἀλλὰ πρὸς μικρὰν χωρὰν καὶ χωρίον, ὀνομαζόμενα, καὶ τὰ δύο «*Ἀλώνιον*» καὶ ἐθρισκόμενα πλησίον τοῦ σημερινοῦ χωρίου Ἁγιοὶ Δέκα. Ἐνδιαφέρουσα διὰ

ρικῆς γενικολογίας μὲ τὴν ὁποίαν ἐπενέδυσε τὰ πρὸ αὐτοῦ κείμενα ὁ Συμεών. Καὶ ταῦτα μὲν διὰ τὸ ὄνομα τοῦ ἀνθυπάτου. Διὰ δὲ τὰ λείψανα τῶν Ἁγίων Δέκα Μαρτύρων, ὁ Ἀνδρέας, ἡ Ἀφήγησις²⁸ καὶ ὁ Ἡσύχιος²⁹ συμπίπτουν εἰς τὴν πληροφορίαν ὅτι τὰ λείψανα εὐρίσκοντο εἰς τὴν Κρήτην. Παραλείπει βεβαίως ὁ Ἀνδρέας νὰ ἀναφέρῃ τὴν ἀποστολὴν τοῦ ἐπισκόπου Παύλου, περὶ τῆς ὁποίας γίνεται λόγος εἰς τὴν Ἀφήγησιν καὶ εἰς τὸν Ἡσύχιον, λέγει ὁμως ρητῶς: «*Τούτων τὰ ἱερὰ καὶ σεβάσμια λείψανα καθάπερ πλοῦτον πατρῶον ἢ Κρητῶν ἐκκληρώσατο νῆσος, θησαυροὺς ὄντως ἀσύλους ἔαντῆ προσπορίσασα*»³⁰. Τὴν παρουσίαν τῶν λειψάνων εἰς Κρήτην ἐπιβεβαιοῖ καὶ ἡ ἄλλη πληροφορία του, ἀνεξαρκήτως τῶν πρὸς αὐτὴν συνδεομένων προβλημάτων: «*Καὶ γὰρ ἔτυχε τῶν σεβασμίων αὐτῶν λειψάνων τῆν ἱερὰν ἐπιφερόμενος λάρονακα καὶ πανταχόσε αὐτὴν περιάγων, ὅθι καὶ ὅποι πορεύεσθαι πέφυκεν ὡς λίαν αὐτῶ τὰς τρίβους διομαλίζουσας καὶ ταύτην ἑαντῶ λαμβάνων συνέκδημον ἀσφαλῆ συνοδοιπόρον ἐπάγεται*»³¹. Ἡ ἀφήγησις λοιπὸν τοῦ Συμεῶνος περὶ μεταβάσεως τοῦ «ἀρχιερέως Παύλου» εἰς Κρήτην καὶ μεταφορᾶς τῶν λειψάνων εἰς Κωνσταντινούπολιν («*Ἐκεῖθεν οὖν αὐτὰ σὺν θαύματι ἀνελόμενος τῇ λαμπρᾷ καὶ βασιλίδι τῶν πόλεων φέρων δίδωσι καὶ νῦν εἰσιν οὗ καὶ τὰ ἱερὰ τῶν μαρτυρικῶν ρηπίων τεθησαύρισαι λείψανα*»)³², ἡ πρὸ πολλοῦ ἀποδειχθεῖσα ἐσφαλμένη³³, ἀποδεικνύεται ὡς ἐσφαλμένη καὶ διὰ τοῦ κειμένου τοῦ Ἀνδρέου. Ἡ ὑπὸ τῆς Ἀφηγήσεως καὶ τοῦ Ἡσυχιου ἀναφερομένη μετάβασις τοῦ Παύλου εἰς Κρήτην δέον νὰ ἔχη γίνοι πρὸ τοῦ 6. αἰῶνος, διότι αὕτη εἶναι ἡ χρονολογία τῆς Ἀφηγήσεως. Ἐὰν δὲ

τὸ ὅλον θέμα περὶ τοῦ μαρτυρίου τῶν Ἁγίων Δέκα εἶναι καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ ἰδίου Ἑμμ. Πετράκη δημοσιευμένη εἰς τὰς σελ. 58-62 μετὰ χρησίμων σχολίων ἐπιστολὴ τοῦ Εὐμενίου Ξηρουδάκη.

²⁸) Ἐκδοσις Pio Franchi de' Cavalieri, 12, 2.

²⁹) Ἐκδοσις Εὐγενίου Ψαλιδάκη, «Κρητικά Χρονικά», αὐτόθι, σ. 573, στίχ. 130 κ.έξ.

³⁰) Παροῦσα ἔκδοσις § 10, 5.

³¹) Παροῦσα ἔκδοσις § 1, 5.

³²) Migne, PG, 116, 573.

³³) Ἀλεξανδρίδου Ἡλία, Ἐπιστάσιαι ἐπὶ τε τοῦ μαρτυρίου τῶν Ἁγίων Δέκα μαρτύρων καὶ ἐπὶ τῆς ἀνακομιδῆς τῶν ἱερῶν αὐτῶν λειψάνων, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια» 19, 1899, 131-133. Τὸ ἴδιον θέμα τὸ ἐξετάζει διεξοδικῶς καὶ ὁ Pio Franchi de' Cavalieri, ἔνθ' ἀν. 11 κ.έξ., ἄνευ γνώσεως τοῦ κειμένου τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης. Ἐνδιαφέρον λαογραφικὸν ὕλικόν ἐπὶ τοῦ ἰδίου θέματος πρβλ εἰς Κοπάση, Ε. Α., Οἱ Ἁγιοὶ Δέκα μάρτυρες οἱ ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ῥωμαίων μαρτυρήσαντες καὶ αἱ περὶ αὐτῶν σωζόμεναι ἐπὶ τύπου παραδόσεις, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια» 18, 1898, 180-183 (=«Analecta Bollandiana» XVIII, 1899, 280).

κατὰ τὸν Συμεῶνα ὁ Παῦλος μετέφερε τὰ λείψανα τῶν Ἁγίων Δέκα μαρτύρων εἰς Κωνσταντινούπολιν, τότε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τὰ περιέφερε μεθ' ἑαυτοῦ ὁ Ἄνδρέας εἰς τὸ ταξιδιὸν του, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 7. ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 8. αἰῶνος. Προφανῶς λοιπὸν ἡ πληροφορία τοῦ Συμεῶνος στηρίζεται εἴτε εἰς παρανόησιν τῆς Ἀφηγήσεως καὶ τοῦ κειμένου τοῦ Ἄνδρέου εἴτε εἰς σκόπιμον μεταπλασμὸν τῶν γεγονότων διὰ λόγους ἴσως κύρους τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ τῆς Κρήτης. Δυσκολίας τινὰς παρέχει βεβαίως ἡ πληροφορία τοῦ Ἄνδρέου ὅτι ὁδοιπορῶν μετέφερε μεθ' ἑαυτοῦ τὴν λάρνακα τῶν λειψάνων τῶν Ἁγίων Δέκα μαρτύρων. Ὅτι δὲν τὴν μετέφερε ἀπλῶς καὶ μόνον διὰ νὰ εὐδοίκεται ὁ ἴδιος ὑπὸ τὴν προστασίαν των κατὰ τὸ ταξιδιὸν του, εἶναι, νομίζω, ἀδύνατον. Ἀπὸ τὸ κείμενον δὲν φαίνεται ὅτι ὁ Ἄνδρέας ἀπεμακρύνθη, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ταξιδίου του, ἀπὸ τὴν Κρήτην. Τοῦτο τουλάχιστον δὲν προκύπτει ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Ἄνδρέας ἐταξίδευσεν διὰ θαλάσσης, διότι αἱ ἐπικοινωνίαι τῶν διαφόρων περιφερειῶν τῆς Κρήτης πρὸς ἀλλήλας εὐκολώτερον, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἄνδρέου, ἐγίνοντο διὰ θαλάσσης. Ἐὰν τὰ πράγματα ἔχουσιν οὕτω, τότε ὁ Ἄνδρέας θὰ ἀπουσίαζεν ἐκ τῆς ἔδρας του 1) πρὸς ἐπίσκεψιν τῶν ἐπισκοπῶν τῆς νήσου, 2) πρὸς ἴδρυσιν νέων ἐκκλησιῶν ἐπὶ τῆς νήσου καὶ 3) διὰ τὴν τέλεσιν λειτανιῶν καθάρσεως ἀπὸ τῆς πρώτης εἰσβολῆς (674) καὶ προστασίας ἀπὸ ἐνδεχομένην ἀλλήν ἐπιδρομὴν τῶν Ἀράβων εἰς τὴν νήσον. Οἱ λόγοι αὗτοι εἶναι, νομίζω, οἱ μόνοι, οἱ ὅποιοι δικαιολογοῦν τὴν περιφορὰν τῆς λάρνακος τῶν λειψάνων τῶν Ἁγίων Δέκα μαρτύρων⁸⁴.

Μνεῖα τῶν Ἀράβων γίνεται εἰς τὰ ἀκόλουθα χωρία, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν καὶ στοιχεῖα χρονολογήσεως τοῦ Ἐγκωμίου: «*Αἱ ὑμῶν ὄπλα βαρβάρων ἀλίσκεται καὶ ναυμαχίαι τῶν ἐκ τῆς Ἄγαρ ὑποβρύ-*

⁸⁴) Πρὸβλ. γενικῶς διὰ τὸ θέμα τῆς περιφορᾶς λειψάνων μαρτύρων Σοιτηρίου Γ., Οἱ τάφοι τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως καὶ τὰ μαρτύρια, «Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher» 14, 1938, 279-289. Ἐπειδὴ εἰς ἐκ τῶν λόγων περιφορᾶς λειψάνων μαρτύρων ἦτο καὶ ἡ ἴδρυσιν νέων ἐκκλησιῶν καὶ ἐπειδὴ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 8. αἰῶνος διαπιστοῦται ὑπὸ τῶν ἐιδικῶν μελετητῶν μεγάλη ἀνάπτυξις τῆς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης διὰ τῆς ἰδρύσεως νέων ἐπισκοπῶν, ἴσως ἡ περιφορὰ τῶν λειψάνων τῶν Ἁγίων Δέκα μαρτύρων νὰ συνδέεται μὲ τὴν ἀνάπτυξιν αὐτὴν καὶ ἰδίως μὲ τὴν ἴδρυσιν νέων ἐπισκοπῶν. Πρὸβλ. Κο ν ι δ ἄ ρ η Γ. Ι., Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμένου τοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ «τάξις» αὐτῶν, Ἀθῆναι 1934, 61 κ.ἑξ. Χρησίμιον ὄλιγον, εἰδικώτερον ὅμως ἀναφερόμενον εἰς τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν, περὶ μεταφορᾶς λειψάνων ἁγίων παρέχει ὁ Delehaye H. P., Cinq leçons sur la methode hagiographique, Bruxelles 1934, 74-116. Διὰ τὰ ἑλληνικὰ ἀντίστοιχα πρὸβλ. Pio Franchi de' Cavalieri, Le reliquie dei martiri greci, «Rivista di archeologia christiana» X, 1933, 235-260.

χοι θαλάττης γινόμεναι σχεδία κατὰ πελάγους ἐπιπολάζουσαι φέρονται» καὶ «οἷς ἀντιτάξαιτο κ(ύριος), οὗς δλοθρεύσειεν, εἰς τάχους προόριζον, ἐκθερίσειεν τῷ σταυρικῷ δόρατι τῶν συναυτοκρατόρων καὶ βασιλέων, ὧν τὰς κορυφὰς αὐτὸς ἐπιεφάνωσε κ(ύριος)»⁸⁵. Ὑπὸ τὸ ἴδιον πνεῦμα γίνεται μνεῖα καὶ εἰς τὸ ἐγκώμιον τοῦ ἀποστόλου Τίτου: «Ἀδ- τὸς Κύριος πολεμήσει ὑπὲρ ἡμῶν. Αὐτὸς ἤξει καὶ σώσει ἡμᾶς. Ἦξει καὶ οὐ χροιεῖ καὶ πάντες οἱ Αἰγύπτιοι τὴν χεῖρα τοῦ Θεοῦ τὴν κρα- τιάν, τὴν μεγάλην, φύγωμεν ἀπὸ προσώπου, λέγοντες, Κυρίου τῶν Χριστιανῶν, ὅτι Κύριος πολεμεῖ ὑπὲρ αὐτῶν τὸν Αἰγύπτιον Ἀμαλῆκ καὶ τὸ μητροδουλον τῆς Ἄγαρ φῦλον ἀπολλύει πανωλεθρία, τοὺς ἐχ- θροὺς λέγω τοῦ σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ, ὧν τὸ τέλος ἀπώλεια, οὗς βυ- θοῖς θαλάσσης ἄβυσσος ἐγκολπώσεται καὶ ναυμαχεῖν πειρωμένοι τοῖς ἑαυτοῖς περιπύξεται κύμασιν. Οὗτος ὁ θεὸς ἡμῶν αὐτὸς εἰς μυριάδας ὑφ' ἐνὸς διώκοντος τούτοις τροπώσεται πίπτοντας καὶ διαμεριεῖ αὐτοὺς εἰς προνομὴν καὶ σῶλα Ρωμαίοις καὶ λάφυρα. Οὗτος ὁ θεὸς ἡμῶν αὐτὸς ταῖς νίκαις τοὺς ὁμοσπερεῖς καὶ συνθρόνους βασιλεῖς στεφανώ- σει, μακροῖς τὸ κράτος αὐτοῖς ἐτῶν διατηρῶν ἀνελίξεσιν. Αὐτὸς ὑπὸ χεῖρα τούτοις καθυποτάξει τὰ φῦλα πάντα, τὰ βάρβαρα, τὰ τοῖς αἶ- μασι χαίροντα. Στήσεται γὰρ μεσίτης αὐτόθεν ἴλεως ὁ τροφίμος τοῦ λόγου Τίτος καὶ πρόμαχος. Στήσεται δὲ καὶ ἡ παρ' ἡμῶν ἀοίδιμος τῶν μαρτύρων δεκάς καὶ τοῖς ἑαυτῆς πάθεισιν ἐξιλάσεται πάντα ὅσα πρὸς σωτηρίαν βλέπει τὴν ἡμετέραν»⁸⁶. Παρέθεσα δλόκληρον τὸ ἀπόσπασμα αὐτό, διότι ἡ μνεῖα τῶν Ἀράβων (Ἄγαρ καὶ Ἀμαλῆκ) καὶ τῶν συμ- βασιλέων («ὁμοσπερῶν καὶ συνθρόνων βασιλέων» καὶ «συναυτοκρατό- ρων καὶ βασιλέων») πείθει ὅτι ἀμφοτέρω τὰ κείμενα ἐγράφησαν κατὰ τὴν ἴδιαν ἐποχὴν, ἐπικραταμένου εἰσέτι τοῦ κινδύνου ἐκ τῶν Ἀρά- βων καὶ βασιλευόντων δύο αὐτοκρατόρων ἐπὶ τοῦ θρόνου τῆς Κων- σταντινουπόλεως, ἤτοι κατὰ τὴν διάρκειαν μιᾶς ἀπὸ τὰς ἐξῆς περιπτώ- σεις συμβασιλείας ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Ἄνδρῳ Κρήτης: 1) τῶν Κων- σταντινίου Δ', Ἡρακλείου καὶ Τιβερίου, 2) τῶν Κωνσταντινίου Δ' καὶ τοῦ υἱοῦ του Ἰουστινιανοῦ Β', 3) τῶν Ἰουστινιανοῦ Β' καὶ τοῦ Φι- λιππικοῦ Βαρθάνη καὶ 4) τῶν Λέοντος Γ' καὶ τοῦ υἱοῦ του Κωνσαν- τίνου Ε' τοῦ Κοπρωνύμου⁸⁷. Διὰ τὸ κείμενον εἰς Τίτον ἀναφέρεται

⁸⁵) Παροῦσα ἐκδοσις § 10, 15 καὶ 11, 3.

⁸⁶) Migne, PG., 97, 1168. Ἄλλη μνεῖα τοῦ ἴδιου, Migne, PG., 97, 932: «οὕτω δὲ ὀρθοδοξοῦντες, ἐθνῶν φόβον ἀποθράσσομεν καὶ νῆσοι λύτρωσιν εἰσ- δέξονται αἱ τῆς ἐκκλησίας, διὰ λοιμῶν ἀνδρῶν ἀκομίαν ἀραιρέσεως εἰκότων πα- θούσαι, ὑπὸ Ἀγαρῶν συγκινδυνεύουσαι».

⁸⁷) Μία ἄλλη περίπτωσις συμβασιλείας τῶν Ἰουστινιανοῦ Β' καὶ Τερβέλη —καὶ ἂν ἀκόμη πρόκειται περὶ συμβασιλείας— ἀποκλείεται λόγῳ τῆς ἐθνικῆς

εις Μίγνε ὡς πιθανωτέρα χρονολόγησις ἢ ἐποχὴ Ἰουστινιανοῦ Β' καὶ Φιλιππικοῦ Βασιλέως³⁹. Εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν χρονολόγησιν αὐτὴν ἔρχεται ἡ φράσις τοῦ Ἀνδρέου εἰς τὸ Ἐγκώμιον τῶν Ἁγίων Δέκα μαρτύρων, «ὣν τὰς κορυφὰς αὐτὸς ἐστεφάνωσε κ(ύριο)ς»³⁹, φράσις δυσχερῶς προσαρμοζομένη εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν αὐτοκρατόρων τούτων. Ἐκ τῶν ἄλλων περιπτώσεων συμβασιλείας ἡ πρώτη ἀποκλείεται, διότι ὁ Ἀνδρέας δὲν ἦτο τότε ἀκόμη ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης. Τοῦτο εἶναι νομίζω σαφὲς καὶ ἀπὸ τὸ κείμενον τοῦ Συναξαριστοῦ καὶ ἀπὸ τὴν βιογραφίαν τοῦ Νικηῖτα. Ὁ Συναξαριστὴς ἀναφέρει: «τότε γὰρ ἀρίστως κατὰ τῶν μονοθελητῶν ἀγωνισάμενος ἔτι διατελῶν ἐν μονάζουσι, τὸ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐκκλησίας κλήρω καταλέγεται, εἶτα διάκονος καὶ ὁρανοτρόφος ἐν ταύτῃ καθίσταται καὶ μετὰ μικρὸν ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης»⁴⁰. Ὁ Νικηῖτας διαψεύδει τὸν Συναξαριστὴν ὡς πρὸς τὴν παρουσίαν τοῦ Ἀνδρέου εἰς τὰς συζητήσεις κατὰ τοῦ μονοθελητισμοῦ εἰς τὴν 6. οἰκουμενικὴν σύνοδον καὶ διηγείται ὅτι ὁ Ἀνδρέας ἔφθασεν εἰς Κωνσταντινούπολιν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κωνσταντίνου Δ'. Καὶ τὰ δύο κείμενα πάντως ἀποκλείουν τὴν ἄνοδον τοῦ Ἀνδρέου εἰς τὸν ἀρχιερατικὸν θρόνον τῆς Κρήτης κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς τριπλῆς συμβασιλείας. Ἀπὸ τὸ κείμενον τοῦ Νικηῖτα εἶναι σαφὲς ὅτι ἀποκλείεται ἡ ἄνοδος του καὶ κατὰ τὴν δευτέραν περίπτωσιν συμβασιλείας, Κωνσταντίνου Δ' καὶ Ἰουστινιανοῦ Β', διότι ὅταν ὁ Ἀνδρέας ἔφθασε, μοναχὸς ἀκόμη, ἀπεσταλμένος τοῦ τοποτηρητοῦ Ἱεροσολύμων εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἡ συμβασιλεία αὕτη εἶχεν ἤδη διαλυθῆ. Διὰ τὴν ἐπομένην ἐξέλιξιν τοῦ Ἀνδρέου εἰς

τητος τοῦ δυναμένου ἄλλως νὰ θεωρηθῆ ὡς συμβασιλέως Τερβέλη. Διὰ τὰ πρὸς τὸν Ἀνδρέαν Κρήτης συνδεόμενα χρονολογικὰ ζητήματα βλ. Vailhé S., St André de Crète, «Échos d'Orient» 5, 1902, 378-387, ὅπου ἡ εἰς Ἀπόστολον Τίτον ὁμιλία χρονολογεῖται μεταξὺ 720 καὶ 726 μ. Χ. (Λέων ΙΙ - Κωνσταντῖνος Κοπρώνυμος). Bardenhewer O., Geschichte der altkirchlichen Literatur 5, Freiburg in Breisgan 1932, 153 κ.έξ. Δὲν ἠδυνήθην ἀτυχῶς νὰ συμβουλευθῶ τὴν ἐργασίαν τοῦ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Ἀνδρέας Κρήτης ὁ Ἱεροσολυμίτης, «Νέα Σιών» 26, 1934 καὶ 27, 1935. Τὴν γνωρίζω μόνον ἀπὸ τὴν ἀναγγελίαν εἰς «Byzantinische Zeitschrift» 35, 1935, 191 (F. Drexl). Ὁ καθηγητὴς κ. R. M. Dawkins, The monks of Athos, London, 1936, 207, ἀναφέρει ὅτι εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Ἱ. Μονῆς Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους σῴζεται εἰκὼν τῆς «Φοβεράς Προστασίας», διὰ τὴν ὁποίαν ἡ παράδοσις ἀναφέρει ὅτι ἀνήκεν εἰς τὸν Ἀνδρέαν Κρήτης. Ἡ εἰκὼν περιγράφεται ἀτελῶς, κατὰ τὸν κ. Dawkins, εἰς Σμυρνάκη Γ., Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Ἀθήναι, 1903, 625.

³⁸) Migne, PG., 97, 1168.

³⁹) Παροῦσα ἔκδοσις § 11, 3.

⁴⁰) Migne, PG., 97, 1364.

Κωνσταντινούπολιν ὁ Νικήτας δυστυχῶς ἀοριστολογεῖ: «*Ἐντεῦθεν λοιπὸν ὡς ἐκ δυνάμεως εἰς δύναμιν πορευόμενος, ὡς ἐκ θεοῦ καλούμενος, αὐτὸς δὲ διὰ τὴν ταπεινοφροσύνην παραιτούμενος, ὁ πτωχὸς τῷ πνεύματι διὰ τὴν οὐρανῶν βασιλείαν καὶ μὴ θέλων τοῖς ὑψηλοτέροις, ἐπιβαίνει, ψηφισθεὶς προσφύρωσ ὑπὸ ἀξίων ὡς ἄξιος, ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης*»⁴¹. Ρητῶς χρονολογεῖ ὁ χρονογράφος Θεοφάνης τὴν ἐκλογὴν τοῦ Ἀνδρέου τὸ 711: «*Καὶ ἐν τῷ αὐτῷ πρώτῳ ἔτει τῆς βασιλείας Φιλιππικοῦ γενέσθαι ἔμμανῆ σὺν ὁδὸν κατὰ τῆς ἁγίας οἰκουμένης ἔκτης συνόδου καὶ ἐξωσθέντος Κύρου τῷ σί' ἔτει τῆς πατριαρχίας αὐτοῦ, γενέσθαι Ἰωάννην πατριάρχην τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Ἀνδρέαν δὲ μητροπολίτην Κρήτης*»⁴², ἡ ἐπομένη ὁμῶς φράσις του δικαιολογεῖ τὴν ὑποψίαν ὅτι αἱ πληροφορίαι του δὲν εἶναι σαφεῖς: «*Φιλιππικὸς δὲ οὐκ ἠσχύνθη ἔμμανῶς κινηθῆναι κατὰ τῆς ἁγίας καὶ οἰκουμένης συνόδου ἀνατρέπειν σπεύδων τὰ ὑπ' αὐτῆς βεβαιωθέντα θεῶν δόγματα... Ἐύρεν οὖν ὁμόφρονος αὐτοῦ Ἰωάννην τὸν ἐπίσκοπον Κωνσταντινουπόλεως, ὃν πεποίηκε καθελὼν Κύρον... καὶ Ἀνδρέαν καὶ αὐτὸν ἐπίσκοπον Κρήτης ὄντα*»⁴³. Τὸ δεύτερον αὐτὸ χωρίον, καὶ ἰδίως ἡ τελευταία φράσις, εἶναι βεβαίως ἀντίθετον πρὸς τὸ προηγούμενον, τὸ ὁποῖον ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀνδρέας ἐξελέγη—καὶ δὲν ἦτο ἤδη—ιεράρχης ἐπὶ Φιλιππικοῦ. Ὁ Θεοφάνης ἄλλωστε παραδίδων τὰ κατὰ τὴν προσχώρησιν τοῦ Ἀνδρέου εἰς τὸν μονοθελητισμὸν ἔρχεται εἰς ἄκραν ἀντίθεσιν πρὸς τὸν Νικήταν, ὁ ὁποῖος ὅχι μόνον δὲν ἀναφέρει τίποτε περὶ τῆς προσχωρήσεως αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ παρουσιάζει τὸν Ἀνδρέαν ὡς ὑπερμάχον τῶν ἀποφάσεων τῆς 6. οἰκουμένης συνόδου, τῆς συνόδου δηλαδὴ ἐκείνης ἡ ὁποία κατεπολέμησε τὸν μονοθελητισμὸν καὶ κατεπολεμήθη ἔπειτα ὑπὸ τῶν περὶ τὸν Φιλιππικὸν Βαρδάνην ὑπερμάχων τοῦ μονοθελητισμοῦ.

Ἡ μακρὰ αὕτη παράθεσις χωρίων καὶ συζήτησις, ἀποβλέψασα εἰς

⁴¹ Παπαδοπούλου Κεραμέως Α., Ἀνάλεκτα ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας 5, 1898, 169-180. Τὸ κείμενον, εἰς κώδικα 10. σιδῶνος, φέρει τὸν τίτλον: «*Μηνὶ Ἰουλίῳ δ'. Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀνδρέου τοῦ ἱεροσολυμίτου, ἀρχιεπισκόπου γενομένου Κρήτης, συγγραφεὶς παρὰ Νικήτα, τοῦ πανεμφήμου πατρικίου καὶ κνέστορος*». Ἡ κατὰ K r u m b a c h e r, ἐνθ' ἄν., ὑάρχουσα βιογραφία τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης εἰς κώδικα τοῦ Escorial εἶναι ἡ βιογραφία ταῦ ἁγίου Ἀνδρέου «*τοῦ ἐν τῇ κρίσει*», οὐδεμίαν σχέσιν ἔχοντος μὲ τὸν Ἀνδρέαν τὸν Ἱεροσολυμίτην. Τὴν ἰδίαν διαπίστωσιν εἶχε κάμει πρὸ ἐμοῦ καὶ ὁ V a i l h é, ἐνθ' ἄν. σ. 379. Τὴν ἐργασίαν τούτου δὲν ἐγνώρισον ὅτε ἐξήτησα καὶ ἔλαβον φωτογραφίας τῶν κωδίκων τοῦ Escorial τῇ μερίμνῃ τοῦ συναδέλφου κ. Antonio Blanco de Freixeiro.

⁴² M i g n e, PG., 106, 736.

⁴³ M i g n e, PG., 106, 773.

τὴν χρονολόγησιν τοῦ Ἐγκωμίου τῶν Ἀγίων Λέκα μαρτύρων τοῦ Ἄνδρέου μὲ μόνον τεκμήριον μνείαν τῶν συναυτοκρατόρων καὶ ὁμοστεφῶν βασιλέων, οἱ ὅποιοι βεβαίως δὲν εἶναι αὐτοκράτωρ καὶ αὐτοκράτειρα, ἀλλὰ δύο αὐτοκράτορες συγχρόνως, κατέστησεν ὡς πιθανωτέραν χρονολόγησιν τοῦ Ἐγκωμίου τὴν ἐπὶ αὐτοκρατόρων Λέοντος Γ' καὶ τοῦ υἱοῦ Κωνσταντίνου Ε' τοῦ Κοπρωνύμου, χρονολόγησιν τὴν ὁποίαν παρεδέχθη διὰ τὴν εἰς ἀπόστολον Τίτον Ὀμιλίαν ὁ Vaillè (βλ. ὑποσ. 37). Βεβαίως ὅμως ἡ μνεία αὕτη, ἡ ὁποία ἀφορᾷ εὐρείαν περίοδον τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἄνδρέου, καθὼς μάλιστα συνδέεται μὲ τὸ πολύπλοκον εἰσέτι πρόβλημα τῆς προσχωρήσεως τοῦ Ἄνδρέου ἐπὶ μικρὸν διάστημα εἰς τὸν μονοθελητισμὸν—προσχωρήσεως ἡ ὁποία σημειωτέον ὅτι οὐδόλως εἶναι βεβαία—καὶ τῆς ἐποχῆς τῆς ἐκλογῆς του ὡς ἀρχιεπισκόπου Κρήτης, δὲν εἶναι ἐπαρκῆς διὰ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησιν. Ἡ καθ' ὑπόθεσιν προταθεῖσα χρονολογία παρὰ ταῦτα εἶναι ἡ πιθανωτέρα, ὡς θὰ φανῆ, πιστεύω, ἐκ τῆς ἐκδόσεως τῶν ἀνεκδότων μέχρι τοῦδε κειμένων τοῦ Ἄνδρέου, τὰ ὁποῖα καὶ πολλὰ εἶναι καί, ἀπὸ τοὺς τίτλους των τουλάχιστον, ἄκρως ἐνδιαφέροντα. Ἐνδιαφέρον ἰδιαίτερον θὰ εἶχε νὰ ἐκδοθῆ ὁ καὶ εἰς Fabricius ἀγνωστος λόγος «Εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Δέσποιναν ἡμῶν Θεοτόκον, ἀναγινωσκόμενος τῷ Σαββάτῳ τῆς Ἀκαθίστου»⁴⁴, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται εἰς τὴν καταστροφὴν ἐχθρικοῦ στόλου (τῶν Ἀράβων;) πρὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ συνδέεται διὰ τῆς χρήσεως ὄρων ἀπὸ τὰς περὶ τὴν θεωρίαν τοῦ μονοθελητισμοῦ συζητήσεις, πρὸς τὰ περὶ προσχωρήσεως τοῦ Ἄνδρέου εἰς τὸν μονοθελητισμὸν παραδιδόμενα καὶ συζητούμενα. Πρὸ τῆς ἐκδόσεως πᾶντως ὄλων τῶν ἔργων τοῦ Ἄνδρέου⁴⁵, τὴν ση-

⁴⁴) Τὸ κείμενον εὐρίσκεται εἰς cod. Baroccianus graecus 197, 573-579. Ὁ κῶδιξ ἀνήκει εἰς τὸν 14. αἰῶνα, ἐγγραφή δὲ διὰ χειρὸς τοῦ κωδικογράφου Γαλακτίωνος Μαδαράκη, ἐκ Τιβερίουπόλεως.

⁴⁵) Ὁ Fabricius, ὁ ὁποῖος παραθέτει πίνακα τῶν ἀνεκδότων λόγων τοῦ Ἄνδρέου Κρήτης, ἀναφέρει ἀπλῶς ὅτι ἐχρησιμοποίηθη κῶδιξ τῆς Bodleian Library (ex ms. codice Bodleiano). Πρόκειται, καθὼς διεπίστωσα, περὶ τοῦ cod. Laudiensis graecus 81, γραφέντος τὸν 17. αἰῶνα εἰς τὴν Νέαν Μονὴν Χίου ἐκ παλαιοῦ χειρογράφου, τὸ ὅποion δὲν ἀποκλείεται νὰ συνδέεται μὲ τὴν εἰς Χίον κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν φιλολογικὴν ἐργασίαν Λέοντος τοῦ Ἀλλατίου. Κατὰ τὸ σημεῖωμα τοῦ κῶδικος: «Μετῆρα ἀπὸ ἀρχαιοτάτου βιβλίου κατασκήπτου τῆ ἀρχαιότητι ἐκ μεμβρανῶν συντεθειμένου καὶ τῆ ἀρχαία τῆς θεομήτορος μονῆ ἐν τῇ Χίῳ συντηρουμένου». Περιγραφή τοῦ κῶδικος: Coxe H., Catalogi manuseriptorum bibliothecae Bodleianae I, 1853, 563 κ.ἐξ. Οἱ περισσότεροι ἐκ τῶν περιεχομένων εἰς τὸν κῶδικα αὐτὸν λόγων τοῦ Ἄνδρέου σώζονται εἰς αὐτὸν καὶ μόνον τὸν κῶδικα καὶ εἰς οὐδένα ἄλλον. Τὸ θέ-

μασίαν τῶν ὁποίων ἀπέδειξε σαφῶς πρόσφατον δημοσίευμα⁴⁶, κατ' ἀνάγκην ἢ ἔρευνα θὰ στηρίζεται ἐπὶ βάσεων ὄχι ἀσφαλῶν.

Ὑπολείπεται νὰ ἀναφερθοῦν δύο ἄλλα σημεῖα ἀπὸ τὸ Ἐγκώμιον τοῦ Ἄνδρου, ἰδιαίτερος συνδεόμενα μὲ τὴν Κρήτην. Τὸ πρῶτον εἶναι ὅτι τὸ Ἐγκώμιον ἔχει γραφῆ εἴτε εὐθύς ἀμέσως εἴτε ὀλίγον ἔπειτα ἀπὸ ἐπιχειρηθεῖσαν καὶ ἀποτυχοῦσαν ἀπόπειραν τῶν Ἀράβων διὰ στόλου ἐναντίον τῆς Κρήτης. Τοῦτο εἶναι σαφές ἀπὸ ὁλόκληρον τὴν παράγραφον, ἰδίως δὲ ἀπὸ τὰς φράσεις: «*Δι' ὑμῶν βασιλεῖς ἐγείρουσι τρόπαια, δι' ὑμῶν στρατηγοὶ καὶ στρατιάρχαι ρωμαλεώτερον ἀνδραιοῦμενοι τοῖς ἀντιπάλους γενναίως ἀντεπεξάγονται καὶ σκῦλα καὶ λάφυρα τῷ βασιλείῳ κράτει προσάγουσι. Δι' ὑμῶν ὄπλα βαρβάρων ἀλίσκεται καὶ ναυμαχίαι τῶν ἐκ τῆς Ἄγαρ ὑποβρύχιοι θαλάττης γενόμεναι σχεδία κατὰ πελάγους ἐπιπολάζουσαι φέρονται*»⁴⁷. Τὰς φράσεις αὐτάς, αἱ ὁποῖαι ἄλλως εἶναι πολὺ γενικαὶ ὥστε νὰ μὴ βοηθοῦν εἰς τὴν χρονολόγησιν τοῦ Ἐγκωμίου, δεόν νὰ τὰς θεωρήσωμεν ὡς συνδεόμενας ἂν ὄχι ἀποκλειστικῶς, πάντως ὅμως ὀπωδῆποτε καὶ μὲ τὴν εἰδικὴν ἱστορίαν τῶν σχέσεων Ἀράβων καὶ Κρήτης. Ὁ Νικήτας ἄλλωστε εἰς τὸν βίον τοῦ Ἄνδρου ὁμιλεῖ διεξοδικῶς δι' ἀποτυχοῦσαν ἐπὶ τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Ἄνδρου ἀπόβασιν τῶν Ἀράβων εἰς τὴν νῆσον: «*Οἱ*

μα τὸ ὅποιον τίθεται διὰ τοῦ κώδικος αὐτοῦ εἶναι ἰδιαίτερος σημαντικόν: ἐλπίζω νὰ ἐπανέλθω.

⁴⁶) Nissen Th., *Diatribē und Consolatio in einer christlichen Predigt des achten Jahrhunderts*, «*Philologus*» XCII, 1937, 177-198. Πρόκειται περὶ ἀναλύσεως τοῦ λόγου τοῦ Ἄνδρου «*Εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον καὶ εἰς τοὺς κοιμηθέντας*» (Migne, PG., 97, 1268-1301). Ὁ Nissen διεπίστωσε εἰς τὸν λόγον αὐτὸν ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν τῆς «*Διατριβῆς*» τῶν Κυνικῶν. Δι' ἄλλης ἐργασίας του ὁ ἴδιος ἔδειξε πόσον ἀναγκαῖα εἶναι ἡ μελέτη τῶν χειρογράφων τοῦ Ἄνδρου, προκειμένου νὰ γίνῃ ἀσφαλῆς ἔκδοσις τοῦ κειμένου. Ἡ ἔκδοσις εἰς Migne ἐγένετο ἐπὶ τῆ βάσει περιορισμένου ἀριθμοῦ χειρογράφων: Nissen Th., *Zum Text der Rede des Andreas von Kreta über die Vergänglichkeit*, «*Philologus*» XCII, 1937, 382-385. Ἐξ ἴσου κακὴ καὶ δεομένη νέας μελέτης τῆς χειρογράφου παραδόσεως εἶναι καὶ ἡ ἔκδοσις τοῦ Μεγάλου Κανόνος. Τὸ κείμενον δεόν νὰ ἀποκαθαρθῆ ἀπὸ τὰ παρεμβλητα τμήματα τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ὁσίαν Μαρίαν τὴν Αἰγυπτίαν καὶ ἀπὸ τὰ εἰς Ἄνδρῆαν ἐγκώμια, νὰ ἐπινασυντεθῆ διὰ τῆς ὀρθῆς τοποθετήσεως τῶν τμημάτων του καὶ νὰ ἀποκατασταθῆ γλωσσικῶς. Ὅπως ἔχει ἐκτυπωθῆ καὶ χρησιμοποιεῖται (κατὰ τὸν ὀρθρον τῆς Πέμπτης τὴν 8ην ἐβδομάδα τῶν Νηστειῶν) εἶναι πλήρης λαθῶν. Μερικὰ χρήσιμα στοιχεῖα δι' ἀντιβολῆς ἑνὸς μόνου κώδικος πρὸς τὸ σύνθηες κείμενον παρέχει ὁ Παπαδόπουλος Κεραμεὺς Α., Ὁ Μέγας Κανὼν Ἄνδρου τοῦ Κρήτης. «*Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος*» 5, 1910, 501-513.

⁴⁷) Παροῦσα ἔκδοσις § 10, 14.

γὰρ Ἀγαθηνοὶ... διὰ πλῆθους σκαφῶν ἐν τῇ φιλοχρίστῳ Κορητῶν νήσῳ ἐκμανῶς ἐπέστησαν... τῷ γὰρ δυχρώματι τῷ προσαγορευομένῳ τοῦ Δοιμέως, ἐν ᾧ πρὸς τὸ σύνθημα ὁ τοῦ Θεοῦ ἄνθρωπος (ὁ Ἀνδρέας) μετὰ τοῦ ὑπ' αὐτοῦ ποιμαινομένου χριστιανικωτάτου λαοῦ διὰ τὰς ἐχθρικὰς ἐπιβάσεις εἰσήρχετο, οἱ βάρβαροι πρὸς πολιορκίαν παρακαθίσαντες καὶ πολλὰς μηχανὰς πρὸς παράταξιν πολέμων ἐν αὐτῷ ἐπιδειξάμενοι, τὸ ἄπρακτον ἑαυτοῖς περιέποιήσαντο, ζημίαν τὴν ἰδίαν κατάλυσιν ἀντὶ κέρδους τῆς αἰχμαλωσίας οἰκειωσάμενοι, ἐκ βελῶν τῶν εὐχῶν τοῦ πρὸς Θεὸν ὡς τόξον τὸ ὄμμα τείνοντος τοῦ ἱερέως πολεμηθέντες»⁴⁹. Δὲν ἀποκλείεται τὸ ἐγκώμιον τοῦ Ἀνδρέου νὰ συνδέεται πρὸς τὰ περιγραφόμενα ὑπὸ τοῦ Νικήτα γεγονότα. Ἡ ἀσάφεια ὅμως καὶ τῶν δύο κειμένων δὲν ἐπιτρέπει τὴν χρονολογικὴν των συσχέτισιν. Ὅπως δὲποτε τὸ ἐγκώμιον συνδέεται πρὸς ἐπιδρομὴν κατὰ τῆς νήσου⁴⁹ καὶ λόγῳ τῆς εἰδικῆς ἀναφορᾶς τῶν Ἁγίων Δέκα μαρτύρων διότι οὗτοι ἦσαν εἰδικῶς μάρτυρες καὶ προστάται τῆς Κρήτης, κατὰ τὴν φράσιν αὐτοῦ τοῦ Ἀνδρέου: «Ὅδοι τῆς ἡμετέρας πατρίδος πύργοι θεοπαγεῖς καθεστήκασιν, φύλακες ἀσφαλεῖς»⁵⁰, τοῦτο δὲ εἶναι καὶ τὸ δευτερον σημεῖον, τὸ εἰδικῶς ἐνδιαφέρον τὴν Κρήτην. Ἦδη τὸ 458, ὅτε οἱ ὀκτὼ ἐπίσκοποι τῆς Κρήτης ἔγραφον εἰς τὸν Λέοντα τὸν Α΄, οἱ Ἁγιοὶ Δέκα μάρτυρες ἦσαν οἱ εἰδικοὶ μάρτυρες καὶ προστάται τῆς νήσου: «*indicamus tranquillitati vestrae quia ab initio totius haereticae blasphemiae inexplerta est vestra Creta, decem martyribus provincialibus passionis tempore deprecantibus salvatorem Deum ut libera a temptationibus haereticis semper Creta eorum provinciam servaretur*»⁵¹. Κατὰ τὴν Ἀφήγησιν καὶ κατὰ τὸ Ἐγκώμιον τοῦ Ἀνδρέου ἡ ἑορτὴ τῶν Ἁγίων Δέκα μαρτύρων δὲν ἦτο ἀπλῶς τοπικὴ ἑορτὴ, τῆς περιοχῆς εἰς τὴν ὁποίαν ἐμαρτύρησαν, ἀλλ' ἑορτὴ εἰς τὴν ὁποίαν συμμετεῖχον ὅλοι οἱ Κρηῖτες. Αὐτοὶ ἄλλως οἱ μάρτυρες προήρχοντο ἀπὸ διάφορα μέρη τῆς νήσου, πέντε ἀπὸ τὴν Γόρτυνα καὶ οἱ ὑπόλοιποι ἀπὸ τὴν Κνωσόν, τὴν Λεβήνα, τὸ Πάνορμον, τὴν Κυδωνίαν καὶ τὸ Ἡράκλειον⁵². Ὅτι δὲν ἐπρόκειτο περὶ τοπικῆς ἑορτῆς

⁴⁹) Ἐκδοσις Παπαδοπούλου Κερραμέως, ἐνθ' ἄν. 177.

⁴⁹) Πρβλ. «Ἀλλὰ καὶ νῦν γε θερμότερον στήθετε μεθ' ἡμῶν... στήσαι τὸν καθ' ἡμῶν ἀφανῶς τε καὶ προφανῶς ἀνεγειρόμενον πόλεμον καὶ τρέψαι νῶτα τῶν ἡμῶν ἐλεῖν ὡφρυνόμενον». Παροῦσα ἔκδοσις § 11, 1.

⁵⁰) Παροῦσα ἔκδοσις § 10, 2.

⁵¹) Schwartz Ed., Acta consiliorum Oecumenicorum II, 5, 1936, 97. Τὸ κείμενον καὶ εἰς Pio Franchi de' Cavalieri, ἐνθ' ἄν. 1.

⁵²) Κείμενον Pio Franchi de' Cavalieri, 3, 4. Τὸ ὄνο-

δηλοῦται σαφῶς εἰς τὴν Ἀφήγησιν : « Ἐχοντες γὰρ τὴν μνήμην τῶν ἁγίων τούτων κατὰ πᾶσαν ἐπαρχίαν ἄγουσιν, ἐπὶ τὸ αὐτὸ πάντες συν-ερχόμενοι... ἀλλήλους συγκαλοῦντες καὶ πέμποντες μερίδας τοῖς πλησίον καὶ κατὰ πᾶσαν ἐκκλησίαν εὐωχούμενοι καὶ πανηγυρίζοντες»⁵³. Τοῦτο ἐπίσης εἶναι, νομίζω, σαφὲς ἀπὸ τὴν παρὰγραφον τοῦ Ἐγκωμίου τοῦ Ἄνδρου καὶ ἰδίως ἀπὸ τὰς φράσεις : « τούτων τὰ ἱερά καὶ σεβάσματα λείψανα καθάπερ πλοῦτον πατρῶν ἢ Κρητῶν ἐκκληρώσατο νήσος» καὶ « τούτων τῶ μεγέθει τῆς ἐκκλησίας ἢ καθ' ἡμᾶς εἰκότως μητρόπολις φιλοτιμουμένη σεμνύνεται»⁵⁴. Ἡ διαπίστωσις αὕτη τῆς εὐθείας καθ' ὁλόκληρον τὴν νήσον λατρείας τῶν Ἁγίων Δέκα μαρτύρων δὲν εἶναι ἴσως ἄνευ σημασίας. Ἡ Κρήτη, ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ἥδη τῆς ἱστορίας τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐμφανίζεται συνδεδεμένη μὲ ἀποστόλους καὶ μάρτυρας, προνόμιον ὅχι σύνηθες εἰς τὰς ἄλλας περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος.

* * *

Ἡ παροῦσα ἔκδοσις τοῦ ἐγκωμίου τοῦ Ἄνδρου Κρήτης ἐγένετο ἐπὶ τῇ βίψει φωτογραφιῶν τοῦ κώδικος 88 τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης, εἰρικοκόμενον τῶρα εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως⁵⁵. Τὸ κείμενον τοῦτο τοῦ κώδικος διασώζεται εἰς ἀρίστην κατάστασιν, ἐλάχιστα δὲ εἶναι τὰ ἀνίατα ἢ μὴ δυνάμενα νὰ ἀναγνωσθῶσιν χωρία καὶ εἰς ὀλίγα μόνον σημεῖα ἐχρειάσθησαν φιλολογικαὶ ἐπεμβάσεις πρὸς διόρθωσίν των. Ἡ γραφὴ τοῦ κώδικος Χάλκης εἶναι ἢ καθαρὰ τοῦ τέλους τοῦ 9. πρὸς τὸν 10. αἰῶνα, ἀνήκει δὲ εἰς τὴν ἰδίαν οἰκογένειαν τῆς ὁποίας προΐσταται ὁ Παρισινὸς κώδιξ Α τοῦ Πλάτωνος⁵⁶. Ὁ κωδικογράφος τῆς Χάλκης ἀντέγραψε μετὰ

μα τῆς δευτέρας πόλεως παρεδόθη παρεφθαρμένον· πρόκειται περὶ τῆς Λεβή-
νος, τοῦ ἐπινείου τῆς Γόρτυνος· βλ. καὶ ἔκδ. Εὐγενίου Ψαλιδάκη, ἐνθ' ἄν. 575.

⁵³] Κείμενον Pio Franchi de' Cavalieri, 12, 3.

⁵⁴] Παροῦσα ἔκδοσις § 19, 5 καὶ 6.

⁵⁵] Ἐπιθυμῶ νὰ ἐκφράσω καὶ ἀπὸ ἐδῶ τὰς θερμὰς εὐχαριστίας μου εἰς τὸν καθηγητὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει κ. Ἰωάννην Παναγιωτίδην διὰ τὴν εὐγενῆ φροντίδα του νὰ φωτογραφηθῇ τὸ κείμενον, ὅπως ἐπίσης καὶ εἰς τὸν καθηγητὴν κ. Paul Maas, διὰ τὴν προσθυμίαν μὲ τὴν ὁποίαν ἀντεπεκρίθη εἰς τὴν παρακλήσιν μου, νὰ μελετήσῃ καὶ αὐτὸς δυσανάγνωστα χωρία τοῦ κώδικος. Θερμὰς εὐχαριστίας ἐπίσης ἐκφράζω εἰς τὸν Θεοφιλέστατον Ἐπίσκοπον Ἀρκαδίας κ. Εὐγένιον Ψαλιδάκη ν, καθ' ὑπόδειξιν καὶ ἐπιθυμίαν τοῦ ὁποίου ἀνεζήτησα καὶ εὗρον τὸ κείμενον περὶ τῶν Ἁγίων Δέκα μαρτύρων τοῦ Ἄνδρου. Διὰ τὴν ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἀρτιωτέραν ἐμφάνισιν τῆς ἐργασίας αὐτῆς, πολῦτιμος ὑπῆρξεν ἡ συμβολὴ τῶν ἀγαπητῶν συναδέλφων καὶ φίλων κ. κ. Ν. Πλάτωνος καὶ Μ. Παρλαμά. Τοὺς εὐχαριστῶ ὅλως ἰδιαιτέρως.

⁵⁶] Alline H., Histoire du texte de Platon, 1915. 139 κ.ἑξ.

πολλῆς προσοχῆς τὸ πρότυπὸν του, τὸ ὁποῖον ἦτο καὶ εἰς μεγαλογράμματον γραφῆν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ εἰς τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα ἀναφερόμενα σφάλματα.

Εἰς τὴν παροῦσαν ἔκδοσιν ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ φωτογραφίαι τοῦ διασωθέντος τμήματος ταῦ κώδικος 80 τοῦ Τουρίνου⁵⁷. Τὸ κείμενον ἔχει ὑποστῆ σημαντικὰς φθορὰς ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς. Τμημά του κατεστράφη ὀλοσχερῶς, πολλαὶ δὲ σελίδες ἐκ τοῦ ὑπολοίπου ἐβλάβησαν σοβαρῶς εἰς τὰ ἄκρα αὐτῶν ἄνω καὶ κάτω. Ἐὰν δὲν διεσώζετο ὁ κώδιξ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης, θὰ ἦτο ἀδύνατος ἡ ἔκδοσις τοῦ κειμένου τοῦ Ἀνδρέου.

Ὁ γραφεὺς τοῦ κώδικος τοῦ Τουρίνου ἀντιγράφει καὶ αὐτὸς ἀπὸ κώδικα μεγαλογραμμάτου γραφῆς, ὅπως φαίνεται εἰς τὴν σελίδα 27R, στήλη Α, στίχος 3, ὅπου παραθέτει τὴν λέξιν «κ λ η ρ ο ν» με κεφαλαῖα γράμματα εἰς τὸ τέλος τοῦ στίχου, μὴ δυνθῆεις προφανῶς νὰ ἀναγνώσῃ τὴν συμπλοκὴν τῶν κεφαλαίων γραμμάτων καὶ ἀντιγράψῃς αὐτὰ ἀκριβῶς ὅπως ἦσαν εἰς τὸ κείμενον. Ἐνοσθηγραφίας ἔχει πολλὰς, ἀρκεταὶ ὅμως ἐξ αὐτῶν ἔχουν διορθωθῆ μεταγενεστέρως ὑπὸ ἄλλης χειρός. Ὑπογεγραμμένη οὐδόλως χρησιμοποιεῖ. Ὅπως δὲ προκύπτει ἀπὸ τὴν διαφορὰν εἰς τὸν τίτλον καὶ ἀπὸ ἄλλας παραλλαγὰς ἀναφερομένας εἰς τὸ ἐνταῦθα κριτικὸν ὑπόμνημα τῶν δύο κειμένων μεταξὺ των, τὸ πρότυπον τοῦ κώδικος τοῦ Τουρίνου εἶναι διαφορετικὸν ἀπὸ τὸ πρότυπον τοῦ κώδικος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης. Ἐνίστε μάλιστα παρέχει καλυτέρας γραφάς. Λόγω τῆς διαφορᾶς αὐτῆς προτύπου εἶναι ἰδιαιτέρως λυπηρὸν ὅτι δὲν διεσώθη ὁλόκληρον τὸ κείμενον εἰς τὸν κώδικα τοῦ Τουρίνου.

Τὸ λάθος τῆς μεταθέσεως τῆς ἀρχῆς τοῦ κειμένου μεταξὺ τῶν σελίδων 23v καὶ 24r ὑπὸ τὴν ἀρίθμησιν 24r bis καὶ 24v ὀφείλεται προφανῶς εἰς λάθος κατὰ τὴν ἀρχικὴν στάχωσιν τοῦ κώδικος. Ἡ σελὶς 27v ἔχει μόνον μίαν στήλην. Ἡ ἀριστερὰ πλευρὰ τῆς σελίδος καλύπτεται ἀπὸ τὴν φράσιν «καὶ σὺ Κ(ύρι)ε, Κ(ύρι)ε, μὴ ἐγκαταλίπῃς ἡμᾶς» γεγραμμένην πολλὰκις με διάφορον ἐκάστοτε τύπον γραφῆς καὶ ἀπὸ ἄλλας τινὰς φράσεις ἐκκλησιαστικοῦ περιεχομένου. Οὐδεμίαν σχεσίαν ἔχουν αὗται πρὸς τὸ κείμενον τοῦ Ἀνδρέου καὶ εἶχον προφανῶς γραφῆ προηγουμένως, ἐξ οὗ καὶ ὁ γραφεὺς ἐχρησιμοποίησε τὴν μίαν μόνον στήλην τῆς σελίδος.

⁵⁷) Θεομὰς εὐχαριστίας ἐκφράζω εἰς τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Παλερίνο τῆς Ἰταλίας κ. Bruno Lavagnini, διὰ τὴν προθυμίαν μετὰ τὴν ὁποίαν ἐφρόντισε νὰ ἀποκτήσω φωτογραφίας τοῦ κώδικος τούτου.

Τ Ο Κ Ε Ι Μ Ε Ν Ο Ν

Τὸ κείμενον ἀκολουθεῖ τὸ ἐπόμενον σχῆμα: § 1. Ὁ ὁμιλητὴς εἰσάγει τὸ ἐγκώμιον διὰ περιγραφῆς τῆς σημασίας τὴν ὁποίαν ἔχει ἡ παρουσία του μεταξὺ τοῦ ποιμνίου του κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς τῶν Ἁγίων Δέκα μαρτύρων. § 2. Ἡ ἑορτὴ τῶν Ἁγίων Δέκα μαρτύρων εἶναι ἡ καλύτερα προετοιμασία διὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Γεννήσεως. § 3-4. Γενικὸς χαρακτηρισμὸς τῆς ἀρετῆς τῶν Δέκα καὶ τῆς ἐσωτερικῆς των προετοιμασίας. § 5. Ἐκδοσις τοῦ διατάγματος τοῦ Δεκίου καὶ ἀντίδρασις τῶν Δέκα διὰ πολεμικῆς κατὰ τῆς εἰδωλολατρείας καὶ δημοσίας ὁμολογίας τῆς χριστιανικῆς των πίστεως. § 6. Πρῶτος ἄθλος τῶν Δέκα: σύλληψις, διαπόμπεσις, φυλάκισις. § 7. Οἱ Δέκα πρὸ τοῦ ἀνθυπάτου: Ἀπολογητικὴ. § 8. Οἱ Δέκα πρὸ τῶν μαρτυρίων: Δευτέρα ἀπολογητικὴ. § 9. Μαρτύριον, τρίτη ἀπολογητικὴ καὶ θάνατος. § 10. Ἐγκώμιον τῶν Ἁγίων Δέκα μαρτύρων. § 11. Δέησις.

ΤΟΥ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ Η(ΑΤ)Ρ(Ο)Σ ΗΜΩΝ ΑΝΑΡΕΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟ- (P 214v)
ΠΟΥ ΚΡΗΤΗΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΙΤΟΥ, ΕΓΚΩΜΙΟΝ ΕΙΣ ΤΟΥΣ
ΑΓΙΟΥΣ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥΣ ΔΕΚΑ ΜΑΡΤΥΡΑΣ, ΟΤΕ ΥΠΟ ΤΗΣ
ΤΟΥ ΧΕΙΜΩΝΟΣ ΒΙΑΣ ΕΞ ΥΠΟΣΤΡΟΦΗΣ ΤΟΥ ΠΛΟΟΣ ΕΠΙ-
5 ΣΤΑΣ ΤΟΝ ΠΑΡΟΝΤΑ ΕΣΧΕΛΙΑΣΕ ΛΟΓΟΝ.

1. Ἐποθεῖτε τάχα τὴν ἡμετέραν ἐπάνοδον, ὃ φίλοι καὶ δελ- (T 24r bis)
φοὶ καὶ τέκνα; καὶ γὰρ ἡσθόμην τῶν μὲν ἐσχομένων ἐπὶ
ταύτης ἡμᾶς αὐθις ἰδεῖν τῆς καθέδρας καὶ τῆ λαμπροῦ συμπα-
ρεῖναι τῶν ἑορτῶν ἡμέρα, τοῦτο μὲν τῶν μαρτύρων, τοῦτο δὲ
10 καὶ Χ(ριστο)ῦ τοῦ μεγάλου καὶ μόνου καὶ πρώτου πανκυριάρχου
καὶ τῆς || λαμπροφωρίας ἐξάρχοντος, τῶν δὲ πνυθόμενων P 215r
καὶ τοιάδε λεγόντων: 2 «ποῦ ὁ π(ατ)ήρ; ποῦ ὁ ποιμήν; ποῦ ὁ
τὰς ἑορτὰς ἡμῖν λαμπροτέρας ἀποτελῶν καὶ τῆ ἑαυτοῦ παρου-
σία φαιδροτέρας ποιῶν τῶν ἁγίων τὰς μνήμας καὶ οἷς ἂν μά-
15 λιστα πνευματικῶς ἐστιᾶται λόγοις ἡμᾶς τὰς ἱερὰς ἡμῖν ἐπανα-
πτύσσων βίβλους καὶ μονορουχί βοῶν δι' αὐτῶν: «τεκνία,
ἐσχάτη ὥρα ἐστὶν καὶ δεῖ προσεπιγνῶντας ἡμᾶς ἑαυτοὺς προσε-
δρεῦεν θ(ε)ῶ καὶ τοσοῦτα πλέον ἐγγίξειν αὐτῶ, καθὼς ἡ

Codex Chalciensis 88 (= P), ff. 214 - 223. Codex Taurinensis 80 (= T), ff. 27 - 28.

Titulus T: ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΑΝΑΡΕΟΥ ΑΡΧ(Ι)ΕΠΙΣΚ(Ο)Π(ΟΥ) ΚΡΗΤΗΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΙΤΟΥ ΕΓΚΩΜΙΟΝ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΑΓΙΟΥΣ ΜΑΡΤΥΡΑΣ ΤΟΥΣ ΕΝ ΚΡΗΤΗ ΜΑΡΤΥΡΗΣΑΝΤΑΣ (m. -ΟΣ· corr. m. s.) || 3 ΚΑΛΛΗΝΙΚΟΥΣ P || 6 ἐποθεῖται T || 8 αὐθις T· καθάιδρας T· corr. m.s. || 9 ἑορτῶν T· corr. m.s. || 11 λαμπροφωρίας T· corr. m. s. || 13 ἑορτὰς T· corr. m.s. || 17 καιρὸς ἐπιγνῶντας T || 18 τοσοῦτο T.

20 θεία σάλπιγξ βοᾶ, Παῦλος ὁ θεορήτωρ, ὅσῳ μᾶλλον βλέπομεν
 ἐγγίζουσιν τὴν ἡμέραν». 3 πού τοίνυν ὁ τὰς θείας ἡμῖν ἱερολο-
 γίας ὑποφωνῶν καὶ τὸν τόνον ἡμῖν τῆς προθυμίας συντονότε-
 ρον τῷ καθ' ἑαυτὸν διανιστῶν ὑποδείγματι; Μῆτι ἄρα μακρῶν
 ἀποστάς τῆς πατριδος τῆς ἡμετέρας ἀπόλετο; μῆτις ἀναπερώ-
 25 σασ πόθος αὐτὸν τῆς πρὸς τοὺς οἰκείους ἄρας φιλοστοργίας
 ἀνέμνησεν, ὡς ἂν νικῶντος τοῦ πόθου τὰ τοῦ δρόμου διαροῆξαι
 δεσμὰ καὶ τὴν ὡς ἡμᾶς παλινοδίαν ἄσαι; 4 Ἡ τάχα θεία τις
 αὐτὸν ἐπανήγαγεν δύναμις καὶ μάλιστα τοῖς ἀγίοις οὖς καὶ διὰ
 σπουδῆς αἰεὶ || γεραίρειν δι' ἑαυτοῦ προθυμούμενος; καὶ νῦν γε
 30 θερμοτέρον διεσπούδασε κρεῖττον ἢ κατὰ δύναμιν ἐπὶ τὴν πν(ευ-
 ματι)κὴν ἑαυτὸν συντείνας πανήγυριν καὶ μάλα γε εὐκότως· 5 καὶ
 γὰρ ἔτυχε τῶν σεβασμίων αὐτῶν λειψάνων τὴν ἱερὰν ἐπιφερό-
 μενος λάρακα καὶ πανταχόσε ταύτην περιάγων, ὅθι καὶ ὅποι
 πορεύεσθαι πέφυκεν ὡς λίαν αὐτῷ τὰς τρίβους διομαλίζουσιν
 35 καὶ ταύτην ἑαυτῷ λαμβάνων συνέκδημον ἀσφαλῆ συνοδοιπό-
 ρον ἐπάγεται». 6 Ταῦτα μοι δοκῶ τοῖς πολλοῖς ἀπόντων ἡμῶν
 πρὸς ἑαυτοὺς διαλογίζεσθαι· φιλοῦσι γὰρ οἱ αἰ παῖδες εὐγνώμο-
 νες π(α)ρὶ φιλοστόργῳ τοιαῦτα χαρίζεσθαι· καὶ οὗτος ὁ πό-
 40 θος αὐτοῖς, ἰδεῖν τε δι' αὐτοψίας ἡμᾶς σωματικῶς παρόντας
 καὶ φωνῆς ἀκούειν διδακτικῶς ὁμιλοῦντος. || Τοῦτο δὴ, ὅπερ
 45 νῦν ὄρατε παρὸν τε ὁμοῦ καὶ τελούμενον. 7 Πάρεμι τοίνυν αὐ-
 τὸς ἐγὼ σήμερον ὑμῖν τῷ ζῶντι λόγῳ, τὸν ἱερὸν τουτοῖ περι-
 πτυσσόμενος σύλλογον καὶ οἷόν τι ξένιον τῆς ἐκδημίας τῆς
 ἡμετέρας τὸν παρόντα λόγον ὑμῖν τε καὶ τοῖς Χ(ριστο)ῦ μάρτυσι·
 προτιθέμενος· καὶ δέξασθε τοῦτον οὐκ ἐκ μακροῦ τοῦ πλοῦς
 ἡμῖν ἦκοντα καὶ οἷς ἂν μάλιστα συνησθεῖεν οἱ μάρτυρες συνει-
 σάγοντα μειλχίως προσήκασθε, ἵν' ἀπέλθῃτε τὰ τῆς ἐορτῆς εὐ-
 φροσύνα καθάπερ ἄνθη φιλοτίμως ἀνυδησάμενοι καὶ πολλὴν
 ἐντεῖθεν τὴν ἐπικαρπίαν δρεψάμενοι.

T 24v bis

P 215v

2. Τοιγαροῦν μαριτύρων ἡμῖν ἐορτὴ καὶ πανήγυρις ἐφέστηκε

19 Cf. Rom. XIII, 12.

19 σάλπιγξ βοᾶ T: βοᾶ corr. m. s. || 20 ἡμῖν omit. T || 21 συντο-
 νώτερον T: συντονότερον corr. m. s. || 22 ὑποδείγματι T || 22 μακρῶν ἀπό
 τῆς π. T || 23 ἀραπαιρόσους T || 24 τὴν P: φιλοστοργίας T || 27 οἷς διὰ T
 || 29 διεσπούδασεν κρηττον T: δύναμην T || 31 ἔτυγεν T: ἐπιφανοῦμενος T || 39
 ἀκούειν T: τούθ' ὅπερ T || 40 παρὸν usque τοίνυν αὐ...non legitur in T || 41
 τουτογὶ T || 42 ἐκδημίας T || 44 δέξασθαι T || 45 ὑμῖν T: συνησάγοντα T || 46
 προσήκασθαι T: ἰναπέλθῃται T: corr. m. s. ἐορτῆς T: corr. m. s. || 49 ἐορτῆ
 T: corr. m. s. ἐφέστηκεν T.

50 σήμερον, πᾶσαν ἡμερᾶν τὴν πάτριον συγκαλοῦσα φιλοφρόνως ἡμῶν
 γυριῶν καὶ μοι παρήτω νῦν ὁ Κρήτης ἅπας φιλομάρτυς λαὸς τῆ
 δεκάδι τῶν μαρτύρων περιχορευθῶν ἐν πνεύματι καὶ τῆ Χ(ρισ- T 21r
 στο)ῦ γεννήσει τιυτήν ἐπεισόδιον προσάγων τὴν ἑορτήν, ὡς ἂν
 55 περὶ δῶρα πολύτιμα || γεννηθέντι Χ(ριστ)ῷ προσαγόμενα καὶ
 τόσω πλέον τῆς μαγικῆς δωροφορίας τὸ περιὸν ἔχοντα, ὅσω
 τότε μὲν αἰσθητὰ ἦν τὰ προσαγόμενα, νῦν δὲ νοητὰ καὶ τῆς
 Ἱ(ησο)ῦ μεγαλειότητος ἄξια. 2 Πίστις δὲ εἶεν ταῦτα προδήλως
 60 ὁδοῦ, ἐλπίς τε δραστήριος τῶν ἐν ἐπαγγελίαις ἀποκειμένων ἀγα-
 θῶν τοῖς ἀξίοις, ἀγάπη τε αὐθις ἢ διὰ βοῆς καὶ διάπυρος τῆς
 ἁμιγυῶς πρὸς θεόν οἰκειώσεως ἢ ἀναβάσεως, ὧν οὐδὲν τοι-
 οῦτον οἶδεν χροσὸς καὶ σμύρα καὶ λίβανος συνεισάγειν τοῖς
 αἰσθητῶς περὶ αὐτὰ βλέπουσιν. 3 Ὁρᾶτε οἷς ἡ γενέθλιος τοῦ
 65 δεσπότητος πανήγυρις κατασεμνύεται δώροις; Ὁρᾶτε τὸ τῶν μαρ-
 τύρων ἐγκώμιον εἰς οἶον ἕνρος ἡμᾶς ἀνεβίβασεν; Ὁν ἄρα θεο-
 μῶς διετέθητε τοῖς λεχθεῖσιν καὶ τοῖς ἀθληταῖς μερίστην χάριν
 κατέθεσθε τῆς Χ(ριστο)ῦ γεννήσεως τὴν ἐαυτῶν προεισαγαγοῦσι
 70 πανήγυριν καὶ οἴονεϊ πρόθυρα τῆς βασιλικῆς ἑορτῆς τὰ προ-
 αῦλια τῆς αὐτῶν φωτοφόρου σκηνῆς || προανοίξασιν; 4 Ὁδοῦν
 ἔστω τις ἡμῖν προεξάρχουσα τῶν ἄλλων μαρτυρικῶν ἑορτῶν ἢ
 75 παροῦσα πανήγυρις, ὅσω καὶ τῆς δεσποτικῆς θεοφανείας ὑπάρ-
 χει προοίμιον, εἰ καὶ μὴ κατὰ τὴν τοπικὴν τοῦ χρόνου διάστα-
 σιν, κατὰ γε τὴν κυκλοφορικὴν τοῦ ἔτους περίοδον, καθ' ἣν
 πρὸ ἐκείνης ταύτης ἑορτάζειν χρονικῶς ἐναγόμεθα.

3. Καίρος δ' ἂν εἴη τὸ χρέος ἀποῦσαι τοῖς μάρτυσι καὶ δια-
 75 δεῖξαι τῷ λόγῳ τίνες τε εἶεν οὗτοι καὶ ὅθεν ἔφν τούτων ἕκα-
 στος καὶ τίνα τὴν κλήσιν ὁ καθὲς εἰλήχει καὶ οἷας ὡς ἂν εἴποι-
 μεν περιοικίδος ἐτύγχανον ὄντες καὶ ὅπως ἐς ταῦτ' ὀφει-
 λόμεθα προσελθόντες

50 ἀποβαλοῦσα T || 51 ὁ Κρήτης omit T || 52 χορευθῶν T: χορευθῶν corr.
 m. s. || 53 γενέσει T· ἐπισόδιον T· corr. m. s. προσάγων P· ἑορτήν T· corr.
 m. s. || 53-54 ἂν περὶ δῶρα πολύτιμα non legitur in T || 55 δωροφορίας T· ἔχον-
 τα T· corr. m. s. || 57 ἢ ἐναῦτα T || 57-58 ὁδοῦ προδήλως T || 58 ἐλπίς T ||
 59 αὐθις T· αὐθις corr. m. s. δι' ἢ βοῆς καὶ διὰ πυρός T || 60 ἁμιγυῶς T ||
 61 οὐδὲ χροσὸς ἢ σμύρας ἱκανὸν συνεισάγειν T || 62 ὁρᾶται T· corr. m. s. ||
 63 ορᾶται T· corr. m. s. || 64 ἀνεβίβασεν T || 65 διετέθηται T· corr. m. s. ||
 66 κατέθεσθαι T· corr. m. s.· προεισαγαγοῦσιν T || 67 βασιλικῆς ἑορτῆς non le-
 gitur in T || 69 ἑορτῶν T· corr. m. s. || 70 θεοφανείας T || 72 κυκλοφορικὴν
 T· corr. m. s. || 73 προεξαρτάζειν T· ἐναγόμεθα T || 74 χρέος T· corr. m. s.
 ἀποῦσαι T || 75 ἔφοι P: ἔφν T || 76 καθὲς ἡλήχει T || 76 ἐς αὐτῶν προσελθόντες
 T· προσελθόντες corr. m. s.

- θόντες εἰς ἓν ἅμα συνηρέθησαν σύνταγμα. 2 Παρὸν οὖν μετὰ
 80 χειρᾶς ἀναλαμβάνουσι τὰς περὶ αὐτῶν συγγραφὰς τῷ βουλομένῳ
 παπῆ τραπεζῶς αὐτόθεν ἐκδιδαχθῆναι ὄνομα τούτων καὶ τύχην,
 ἀξίαν τε καὶ πατριδα καὶ γένος καὶ ὅσα τὴν ἀρίστην || τῶν ἀν- T 21v
 δρῶν παριστάειν οἶδεν ἐθγένειαν, δι' ὅν τε τὸ σέβας αὐτοῖς
 ὑπῆν καὶ τὸ περὶ τὴν πίστιν ἐδσταθῆς τε καὶ πάγιον, παρέλκον
 οἶμαι προσθεῖναι τοῖς ἐγκωμίοις, ὅτι μὴ καθ' ἰστορίαν ὁ
 85 λόγος μοι συνεσκεύασται τῶν κατ' αὐτοὺς ὡς μάλιστα μαρτυ-
 ριῶν. 3 Ἄνο γὰρ ἦσιν ἀναφανδὸν συγγραφὰ διεξοδικώτερον
 πως τὰ καθ' ἕκαστον ἀναφέρουσαι. Ἄ δὲ νῦν λέγειν εἰκόσ,
 ταῦτα λέξεται.
4. Οὗτοι μίαν μὲν ἐπὶ γῆς πατριδα, τὸ Κρητῶν ἔδαφος ἐπε-
 90 γράφοντο, οὐκ' ἐκ μιᾶς ὡς ἂν τις εἴποι περιοικίδος ὀρμώμενοι,
 Ἄλλην γὰρ ἄλλος ἐπεκέκλητο πόλιν, μίαν δ' οὖν ὁμως ἅπαντες
 ἀνεγράψαντο πατριδα, τὴν ἄνω πόλιν· αὐτοῦ γὰρ ἦν αὐτοῖς τὸ
 πολίτευμα, δεκάς ἀληθῶς εἰς ἐνάδα μίαν συνεξευγμένη καὶ τὸν
 95 τελειὸν ἀριθμὸν ἑαυτῇ συμπληροῦσα, χορὸς ἀγιόλεκτος· 2 σύστη-
 μα ἱερὸν· δῆμος ἅγιος, ἄνδρες αὐτὸ τῆς ζωῆς τὸ βιώσιμον
 ἄγοντες καὶ τὸ τῆς ἀρετῆς κάλλος ἐν ἑαυτοῖς ἐξεικονίζοντες,
 ὁμότιμοι τὴν ἀξίαν, ὁμόζηλοι || τὴν προαίρεσιν, ἴσιν τὴν πρὸς P 216v
 τυράννοισ ἀνδρείαν καὶ τὴν ἔνστασιν ἔχοντες, μιᾶ περιπεφρα-
 γμένοι παντευχία τῇ πίστει οὐδὲν κόσμου ἐν ἑαυτοῖς φέροντες,
 100 πάντα θ(ε)ῶ προσετέγκαντες, ἑαυτοῖς καὶ τὰ σώματα καὶ ὅσα
 πρὸς τὴν ἄνω φέρειν οἶδε κατάστασιν 3. Μόνοι γὰρ οὗτοι μό-
 νοι κατ' ἐκεῖνο τοῦ καιροῦ παρ' ὄλην αὐτῶν τὴν πάτριον ἀνε-
 δείκνυντο χώραν τοῖς τῆς ἀρετῆς ἐνασκούμενοι πόνοις, καὶ ἐν
 στόματι πάντων ἐφέροντο, στεροοὶ τινες ὄντες καὶ ἀδάμαντος
 105 ἰσχυρότεροι, πρὸς ἅπαν εἶδος ἀρετῆς γεγυμνασμένα τὰ τῆς ψυ-
 χῆς ἔχοντες αἰσθητήρια πρὸς διάκρισιν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ
 χείρονος· 4 καὶ τί θαυμαστὸν εἶ, πρὸς τὴν ἄθλησιν αὐτομολεῖν

78 παρὸν P: παρὸν T || 79 ἀναλαβῶν T || 80-81 τούτων usque ἀρίστην non legitur in T || 82 οἶον τε T: δι' ὅν P || 83 ὑπέιν T: πίστιν T: παρέλκον T: corr. m. s. || 84 προσθήναι P || 85 μαρτυριῶν T || 86 εἰς ἀναφανδὸν T: corr. m. s.: διεξοδικώτερον T || 87 ἀναφαίρουσαι T: εἰκόσ T: corr. m. s. || 88 λέξεται T || 90 ἦποι περιοικίδος T || 93 συνεξευγμένη T: corr. m. s. || 94 ἐν ἑαυτῇ T || 95 αὐτὸ τῆς ζωῆς τὸ βιώσιμον T: αὐτὸ... τὸ omit. P. || 96 καὶ τὸ τῆς ἀρετῆς κάλλος non legitur in T || 97 ἦσιν T || 97-98 πρὸς τοὺς τ. T: ἔχοντες T: corr. m. s. || 101 οἶδεν T || 102 ἐκεινω (corr. m. s.) καιροῦ T: ἐκείνω P || 103 ἀσκούμενοι T: ἀνὰ στόμα T || 105 πάν T || 106 ἔχοντες T: corr. m. s.: αἰσθητήρια T || 107 χείρωνος P: ἦ T.

- μέλλοντες, τὰ μὲν τῆς σαρκὸς προκατεπάλαισαν πάθη, || πρὸς δὲ T 22r
 τοὺς ἀφανῶς ἐπιβουλεύοντας προπαρετάξαντο δαίμονας; ὃν
 110 ὑπεράνω γενόμενοι τὴν τυραννοῦσαν τέως τὸν τῆς φύσεως νό-
 μον δυσκαταγώνιστον ἐξεκρούσαντο μάχην. 5 Οὕτω τοὺς τῆς
 εὐσεβείας οἶδεν ὀπλίτας τὸ μέγα χριστιανῶν ἐπαλείφειν γυμνά-
 σιον· οὕτως οὗτοι προπαρεσκευασμένοι πρὸς τὴν κατὰ τῶν ἀο-
 ράτων πνευμάτων ἀνθωπλίζοντο δύναμιν, οἷόν τι παγκράτιον
 115 τὸν ἀγῶνα ρεανικῶς ὑπερχόμενοι· λέγω δὲ τὸν κατὰ τοῦ ἀρχον-
 τος τοῦ ἀέρος τοῦ σκοτίους τούτου, ἐπεὶ δὴ, καθ' ἃ φησὶν ὁ
 θεῖος ἀπόστολος «οὐ πρὸς αἷμα καὶ σάρκα ἦν αὐτοῖς
 τὸ ἀγώνισμα, πρὸς δὲ τὰς ἀρχάς, πρὸς τὰς ἐξου-
 σίας, πρὸς τοὺς κοσμοκράτορας τοῦ σκοτίους
 120 τοῦ αἰῶνος τούτου, πρὸς τὰ πνευματικὰ τῆς
 πονηρίας ἐν τοῖς ἐπουρανίοις». 6 Οὕτω τοίνυν
 ἑαυτοὺς προστομώσαντες οἱ γεννάδαι, καὶ γὰρ εἶχον παιδοτρι-
 βοῦσαν αὐτοὺς πρὸς τὴν κατ' ἀρετὴν τελειότητα τοῦ θ(εο)ῦ
 τὴν σοφίαν, τὴν πάντων διδάσκαλον, ἔτοιμοι καὶ πρὸς αὐτὴν
 125 ἤδη τὴν πάλην ὄντες ἐτύγγαρον.
5. Τοῦτον δὲ διακειμένους τὸν τρόπον καὶ περιπαθῶς ἔχουσι
 πρὸς τοὺς ὑπὲρ ἀρετῆς ἀγῶνας, ἐπέστη λοιπὸν αὐτοῖς καὶ ὁ
 πρὸς τὴν πά || λην καιρός, ὅς ἄνπερ ἀθλητὰς συγκαλῶν πρὸς τὸ P 217r
 τῆς ἀρετῆς στάδιον. 2 Αὐτίκα γοῦν οἱ ἀήτητοι, καθάπερ ἐμπει-
 130 ροπόλεμοι τὰ ὄπλα τῆς αὐτῶν στρατείας φραξάμενοι καὶ τὸν ἐν-
 δον ἀποτιναξάμενοι φόβον εὐθαρσῶς ἐπὶ τὴν παρατάξιν ἴεσαν,
 ὡς ἐπὶ τι θήραμα τὴν ἑαυτῶν ἰσχὺν παραθήγοντες, «ἴωμεν»,
 λέγοντες «ἐπὶ τοὺς ἀγῶνας, ἴωμεν ἀμεταστρεπτὴ πρὸς τὸν ὑπὲρ
 Χ(ριστο)ῦ θάνατον, ἵνα καὶ σὺν Χ(ριστ)ῷ ζήσωμεν καὶ συμ-
 135 βασιλεύσωμεν καὶ τῶν παρ' αὐτοῦ γερῶν ἅ || πολαύσωμεν, διὰ T 22v
 σὺν αὐτῷ βασιλεύσωμεν». 3 Οὕτως αὐτοῖς ὁ τῆς προθυμίας ἐξε-
 καύθη πυρσός, οὕτω πρὸ πάλης πρὸς τὴν τῆς πάλης συμβολὴν
 ἑαυτοὺς θωρακίσαντες ὡς ἐπ' αὐτὴν ἤδη χοροῦντες τὴν ἀθλησιν

117. Cf Eph. VI 12.

111 δυσκαταγώνιστον T· μάχη T || 112 ὀπλίτας T· corr m. s.· ἐπαλίφειν T·
 || 113 προπαρεσκευασμένοι T || 113 ἀοράτων T· corr. m. s. || 114 ἀνθωπλίζον-
 ται δυναστείαν T· ἀνθωπλίζοντο P || 115 ὑπερχόμενοι T· corr. m. s.· ἀρχωντος
 T· corr. m. s. || 116 ἐπειδὴ T· ἐπεὶ μὴ P || 125 ἐτύγγαρον T· corr. m. s.
 || 126 κακίους T ubi P διακειμένους || 129 σὺν T || 130 στρατιᾶς T || 131
 εὐθάρσως P || 133 ἀμεταστρεπτὴ T || 136 οὕτως T· ἐξεκαύθει T· corr. m. s. ||
 138 θωρακίσαντες T.

μεγαλοφρόνως διέκειντο. 4 Ἐπειδὴ δὲ τὸ ἀσεβὲς ἐκεῖνο καὶ ἄθεον
 140 τοῦ τηρικᾶδε διώκοντος ἀνὰ πᾶσαν τὴν ὑπὸ Ρωμαίους ἀρχὴν
 διηγγέλθη διάταγμα, τοὺς ὅποσοῦν τὸ μέγα περιέποντας ὄνομα
 πάντας πανταχοῦ συλλαμβάνεσθαι καὶ τοῖς τῶν διοικῶν προσά-
 γεσθαι βήμασιν, εἶτα πειθοῖ πρότερον καὶ θωπείᾳ καὶ λόγοις
 145 ἀπαιτηλοῖς τῶν προσαγομένων ἕκαστον κολακεύεσθαι καὶ οὕς
 μὲν χρημάτων ἐπαγγελίαις, οὕς δὲ πλοῦτον πολυτελείᾳ καὶ
 ἀξιομάτων ἀποβουκολεῖν πειροῦσθαι τιμαῖς, ταῦτα γὰρ αὐτοῖς
 ἀθέως πρὸς ἐξαπάτην τῶν ἀπλουστέρων εὐρέματα, οὕς δὲ καὶ
 ἀπειλαῖς καταπλήσσειν τοὺς ὅσοι τυχόν πρὸς τὴν τοιαύτην ἀπο-
 νεύουσι πρόσταξιν, ναὶ μὴν καὶ τῆς ὀποιασοῦν εἰ τύχειεν ἀξίας
 150 ἀνηκέστοις αἰκίαις φειδοῦς ἀπάση; χωρὶς ἀνετάξεσθαι 5 σκότους
 δὲ καὶ δίνης νυκτερινῆς περικεχυμένης τῷ σύμπαντι ἐπὶ ξυροῦ
 τε χριστιανοῖς τῶν πραγμάτων κειμένων, ὡς ἄλλο μὴδὲν ἢ
 ὄνειροπολεῖσθαι τὸν θάνατον, τότε δὴ τότε οἱ νῦν γενναϊόφρο-
 155 νες φροσῆρων δίκην ἀναφανέντες, ὥσπερ ἐξ ἄλλου τινὸς στερε-
 ώματος τῆς ἑαυτῶν ἕκαστος ἐστίας προήεσαν, χριστιανὸς σφᾶς
 αὐτοὺς ὀνομάζοντες καὶ τὰ στν || γητὰ τῆς εἰδωλικῆς μανίας ἄγη P 217^v
 καταφανῶς διαπύοντες, «ἄνδρες», λέγοντες, 6 «τίς ὑμῖν ἢ το-
 σαύτη περιχυθεῖσα πλάνη, τί πρὸς τοσοῦτον ἀρθεῖσα τῆς ἀσε-
 βείας ἢ φλόξ τὸ Κρητῶν ἔδαφος ἐπιβόσκειται; Τὸ τῷ σκότει
 160 προσθέμενοι τοῦ φωτὸς ἀποτρέχετε; Τί || τὸν ὄντως ὄντα θ(εὸ)ν T 23^r
 ἀγνοοῦντες τοὺς μὴ ὄντας θεοὺς προσκυνεῖτε; Τί τὸν ποιητὴν
 ἀθετοῦντες θεοποιεῖτε τὸ ποίημα; Οὐχ ὄρατε τὸν οὐ(ρα)νὸν καὶ
 τὰ ἐν αὐτῷ κάλλη, γῆν τε καὶ θάλασσαν καὶ τὸν ἀέρα τοῦτον εὐ-
 μηχάνως ἐξεργασμένα; Τίς τὸν ἐναρμόνιον τοῦτον ἐξωργάνωσε
 165 κόσμον; Ποῖος ἀριστοτέχνης οὕτω μεγαλοπρεπῶς αὐτὸν ἐτεκτή-
 νητο; Μὴ οὕς ὑμεῖς προεστήσασθε δαίμονας, ὧν εἰδῶλα στή-
 σαριες ὡς θεοῖς προσκυνεῖτε; Μεταμιάθετε κἄν ὄψῃ γοῦν ποτε
 τὴν ἀλήθειαν, τοῦ ψεύδους ἀφρέμενοι. Θ(εὸς) ἐστὶν ἀληθὴς ὁ
 πάντα πεποιηκώς, θ(εὸς) ζῶν τε καὶ ἐνεργῆς καὶ πάντων

139 ἐκεῖνω T· corr. m. s. || 141 X(ριστιο)ῦ post μέγα T || 142 διοικῶν T || 143
 πιθοῖ T· θολία T: θωπία corr. m. s. || 144 ἕκαστος T || 145 ἐπαγγελίας T || 146
 -τὰ γὰρ ἀν- non legitur in T || 148 ἀπονέμουσι P || 152 χριστιανοῖς T || 153 νῦν
 omit. T || 154 στεραιώματος T· corr. m. s. || 155 ἑαυτοῦ T· προῖεσαν T ||
 156 αὐτοὺς omit. T· εἰδολικῆς T· ἄρει P || 157 ὑμῖν T || 159 σκότι T || 160
 ἀποτρέχεται T· ὄντος T || 161 προσκυνεῖται T· corr. m. s.· ποιητὴν T || 162
 θεοποιεῖται T· ὄραται T· corr. m. s. || 164 ἐξεργασάμενον T· ἐξωργάνωσεν T ||
 165 ἀριστοτέχνης P· αὐτὸν omit. T || 166 προεστήσασθαι T· corr. m. s.· ὧν εἰ-
 δῶλα T || 167 προσκυνεῖται T· corr. m. s.· μιάθεται T || 168 τὸ ψεύδος T· ἀληθῶς T.

170 προαγωγὸς καὶ τὰ ὅλα συνέχων· ἡ τοῦτον ἡμεῖς προσκυνοῦμεν
καὶ ὑμᾶς προσκυνεῖν ἀξιοῦμεν, τὸν διὰ τὴν ἀθετήσασαν ἐν Ἀδὰμ
φύσιν τὴν ἐντολὴν τοῦ ποιήσαντος, τὸν αὐτοῦ μονογενῆ υἱὸν
ἐξαποστείλαντα πρὸς τὴν τοῦ γένους ἀνάκλησιν, ἵν' ὅλην τοῦ
παισάντος ἐνδυσάμενος φύσιν, δίχα μόνου τοῦ παισάντος,
175 ὅλην ἀνασώσῃται, ὃς δι' ὑπερβολὴν φιλαν(θρωπ)ίας τὸν ὑπὲρ
πάντων ἐπονειδιστὸν ἐκὼν ὑπέμεινε θάνατον, ἵνα πάθῃσι τοῖς
ἑαυτοῦ τὰ ἡμέτερα καταναλώσῃ πάθη καὶ τῷ οἰκείῳ θανάτῳ
νεκρώσῃ τὸν θάνατον».

6. Τοιαῦτα μὲν οὖν ὡς ἐν βραχεῖ καταφανεῖς γεγονότες, οἱ τῆς
180 εὐσεβείας ἀθληταὶ τῷ παρατυχόντι λαῷ διεξίεσαν. 2 Οἱ δὲ δῆ-
μος ὄντες ἀπειθεῖς καὶ περιπαθέστερον τῇ δεισιδαιμονίᾳ προσ-
κείμενοι, συνέσχον μὲν τὰ ὄτα, κλόνου δὲ καὶ ταράχου πᾶν
ἐπλήρουν, θροῦς τε ἦν ἄσημος περὶ τὸν δῆμον, ὡσὰν περὶ πο-
λεμίων ἐπελθόντων τῇ πόλει. Πᾶσιν δ' εἰς ὑπῆρχεν ἀγών, τὸν
185 ἐκείνοις καλῶς οἰκοδομηθέντα ὑργον διασαλεῦ || σαι τῆς πί- P 218r
σιεως· ἀλλ' οὐχ οἱ τοῦ Χ(ριστο)ῦ ὀπλῖται ἢ τῷ ἐκείνων θρόσει
τῆς γνώμης τι καθυφεῖκαν ἢ δειλία τὴν ἐντολμίαν παρήμει-
ψαν. Ἐπαγε. Καὶ οἱ μὲν οὕτως. || 3 Οἱ δὲ καθάπερ σκύλων T 23v
ἄρπαγὴν κατὰ τῶν ἀοιδίμων ὀρμήσαντες κλοιοὺς τε περιθίντες,
καθ' ὅλον τοῦ ἄστεως διεπόμπενον, σοβοῦντες, ἄτιτοντες, θορυ-
βοῦντες, χοῦν ἐπιπάτιοντες, λίθοις βάλλοντες — καὶ τί γὰρ τῶν
λυπούντων οὐ πράτιοντες, οἷα τοὺς τοιοῦτους πράττειν εἰκὸς.
4 Φιλοῦσι γὰρ ὁ λαὸς οὗτος, δῆμος ὄντες ἀκάθεκτος τὴν ὀρμὴν,
τοὺς ὁμοίως αὐτοῖς ἐπιλυτῶντας κατὰ τῶν εὐσεβοῦντων ὀπλί-
195 ζεσθαι. Οὕτω μὲν οὖν τοῖς ἁγίοις ὁ πρῶτος ἀθλος διήνυτο.
5 Φρονεῖ δὲ τούτους εὐθὺς διεδέχετο καὶ δεσμὰ σιδήρων καθό-
λου τοῦ σώματος, πομπαὶ δὲ καθ' ἡμέραν καὶ πρόοδοι καὶ ἡ
τοῦ κρατοῦντος διάταξις, ὑποπιέζεσθαι τοὺς ἁγίους προστάτιον-
τος, καὶ πᾶσιν ἁπλῶς ἐξεῖναι κατ' αὐτῶν πᾶν εἶ τι καὶ βού-
200 λοῖτο δοῦν.

7. Ἐπρόαιετο δὲ ταῦτα ἐφ' ἱκανὰς ἡμέρας. Τακτῇ δὲ ἡμέρᾳ,

170 παραγωγὸς T || 173 ἀνάκλησιν T· ἦν' T || 176 ὑπέμεινε T || 182 τὸ
πᾶν T || 183 περὶ T || 184 πᾶσι δὲ T || 186 πολίται T || 186-187 εἰς τὸ ἐκείνων
θροσὺν τῆς γνώμης τι καθυφεῖκαν T || 188 ἐν σκύλων ἄρπαγὴ T || 189 ἀοιδί-
μων T || 190 καθόλου P· διεπόμπενων T· ἄγοντες T || 191 ἐπιπάτιοντες T· καὶ
omit. T || 192 λοιπούντων P· εἰκὸς T || 193 ἀκάθεκτον T || 194 αὐτοῦς T· ὀπλί-
ζεσθαι T || 195 διήνυστο T || 198 τάτιοντες T || 199 ἐξεῖναι omit. T· εἷς βού-
λοῖτο T || 201 τακτῆς δὲ ἡμέρας Γ.

- καθ' ἦν ἔδει πρόοδον ἔσεσθαι τῶν δεσμίῳν, ἄρτι τότε προπαρε-
 σκευασμένης τῆς τάξεως, ἀρθεῖς ἐπὶ βήματος ὁ τῆς χώρας ἀν-
 θύπατος παραστῆναι τοὺς ἅγιους προσέτατε δίκην ὑφέζοντας
 205 περὶ ὧν ἐγκαλοῦνται. 2 Οἱ, ἐπειδὴν εἰς μέσον ἤχθησαν καὶ
 πρὸ βήματος τοῦ δικάζοντος ἔστησαν — Πλατίμαιος οὗτος ἦν ὁ
 τῆς ἀσεβειστάτης ἐκπυρώσεως ἕξαρχος — οὐκ εἴτι καὶ δύο πα-
 θεῖν οἱ τοῦ Χ(ριστο)ῦ μάρτυρες ἢ τὸν ἀρχικὸν κατεπλάγησαν
 210 ὄγκον ἢ πρὸς τὰς ἀπειλὰς ὑπενόστησαν. 3 Πρὸς οὗς ἐκεῖνος
 ἠπιώτερόν πως ἐπιδείξας τὸ πρόσωπον, «οὗτον δὴ χάριν» ἔφη
 «δέον τοῖς τοῦ κρατοῦντος ὑποκύψαι θεσπίσμασιν; Αἰδοῖ καὶ
 φόβω τὸ παριστὰν ἐκείνῳ θῦσαι τοῖς παρ' ἡμῶν σεβομένοις
 215 θεοῖς. Ἀβούλητον ἔχετε τὴν προαίρεσιν, ἄνδρες εἰς τοσοῦτον
 ἀρετῆς ἐληλακότες, χρόνῳ τε βεβαιωθέντες ἐν τῇ τοῦ καλοῦ ||
 στάσει θεοῦς τε τιμᾶν || ὑπὲρ τοὺς ἄλλους πείρα δεδιδαγμένοι. P 218v
 Ἄλλ' ἐμοὶ γνωμοδοτοῦντι πείθεσθε. Συμβουλευσαίμι ἂν ὑμῖν,
 ὧ ἄνδρες, ὑποκύψαι μὲν τῷ βασιλείῳ θεσπίσματι, θῦσαι δὲ σὺν
 ἡμῖν καὶ σπεῖσαι θεοῖς, οὗς ἡμεῖς εὐεργέτας ἴσμεν τε καὶ τι-
 μῶμεν, εἴθ' οὕτω τῆς παρ' ἡμῶν παραπολαῦσαι προνοίας, καθ'
 220 ἦν τὸ πᾶν διεξάγουσι, καὶ τῶν βασιλικῶν ὑποσχέσεων, αἷς φι-
 λοτιμεῖσθαι χαίρουσι τοὺς τιμᾶν τοὺς θεοὺς αἰρουμένους, καὶ
 τῆς τῶν χριστιανῶν ἀποκεῦν θρησκείας, αἵτε μὴδὲν δυναμένης
 χαρίζεσθαι τοῖς ταύτῃ προσκεκλιμένοις, πλὴν διὰ τὸν θάνατον
 καὶ τὰς διὰ τῶν τιμωριῶν αἰκίας». 4 «Καὶ τί γὰρ οὐ μέγα
 225 πρὸς αὐτὸν οἱ μάρτυρες ἔφασαν «χαρίζεσθαι βούλεται τὸ μέγα
 Χ(ριστο)ῦ καὶ σεβάσμιον ὄνομα; Τί δὲ τῶν παρ' ὑμῶν νομιζο-
 μένων πολλὴν ἔχον τὴν ἀπὸ τῆς δόξης ἐπικαρπίαν οὐκ εὐκατα-
 φρόνητον τοῖς Χ(ριστο)ῦ καταφαίνεται δούλοις; οἱ δὲ ἡμεῖς
 230 οὔτε φιλοτίμως ὑπισχνουμένοις ἅ πρὸς ἕλιγον ἐπισαίνειν οἶδεν
 τὴν αἴσθησιν εἶχομεν οὔτε πρὸς ἀπειλοῦσι τὸν νοῦν τῆς εαυτῶν
 ἀνδρείας ὑμῖν ὑποζεύχομεν. Οὐχ οὕτως ἡμεῖς εὐκολοὶ καὶ τρε-
 πτοὶ τὴν διάνοιαν ὡς ἢ τοῖς ὀρωμένοις ἐπιτελχθῆναι χαμερπῶς
 καὶ ἀθλίως ἢ τὸ μέγα καταπροδοῦναι τῆς ἡμῶν σωτηρίας κε-
 φάλαιον. Τί δὲ τοσοῦτον ἡμῖν ὑπισχνῆ, ὅσον ἀποστρεφεῖς. Σμι-
 235 κρολογία γὰρ ἄντικρυς πρὸς τὰ παρόντα ρέψαι τὸν νοῦν τῶν

202 δημίον T· ἄρτι τότε προπαρεσκευ- non legitur in T || 203 ἐπὶ τοῦ
 T || 204 προσέτατε T· ὑφέζοντας T· corr. m. s. || 206 Πλατίματος... ἕξαρχος:
 interpolatio ex margine? || 207 ἐκπυρώσεως T· οὐκ ἦτι καὶ δύο T: οὐκ εἴτι
 corr. m. s.: οὐκ εἴτι καὶ δύο P || 209 ὑπενόστησαν T || 210 ἠπιώτερόν T· ἐπιδείξας
 T || 212 παριστὰν Maas: παριστὰν P, T || 214 χρόνῳτε πολὺ T. Post καλοῦ
 usque ad καὶ τῶν μὲν ἀγωγίμων 8, 9 periit in T.

μελλόντων καταφρονήσαντας, ὧν τὰ μὲν ἐπὶ κήρον τὴν ἀπόλαυσιν ἔχει, τὰ δὲ διαιωνίζουσιν καὶ οὐποτε λήγουσαν. Εἰ δέ σοι λήρος τὰ παρ' ἡμῶν καταφαίνεται καὶ πρὸς ὄργην ὁ ζῆλος σοι τέτακται, πειρῶ διδασθῆναι διὰ τῆς [πεί]ρας τῶν λεγομένων τὴν δύναμιν».

240 8. Ταῦτα μὲν οὖν οὗτοι. 2 Ὁ δὲ δικαστὴς τούτων ἀκούσας, μεταβαλὼν αὐτίκα τὸ πρόσωπον καὶ τὴν ὄψιν ἐπὶ σκηρῆς τέως παραδειχθεῖσαν τοῖς ἁγίοις ὑπαμίψας τοῦ ἡθους κατάστασιν, τὴν ἐντὸς παρεγύμνου δυσμένειαν. Οὐ γὰρ || ἦν ἐς τέλος προ- P 219r
245 σωπεῖω τὸν θῆρα καλύπτεσθαι τῆς εὐηθείας ἐλεγχούσης αὐτοῦ τὸ ἀπότομον. 3 Οἷα δὴ μεμνηνὸς αὐτίκα διαναστὰς ἐπ' ὀφθαλμοῖς ἄγεσθαι τῶν ἁγίων πᾶν εἶδος ὀργάνων κολαστηρίων διεκελεύετο, καταπλήσσειν ὥσπερ οἰόμενος τοὺς ἤδη καλῶς πε-
250 πουργομένους τῇ πανοπλίᾳ τῆς ἀρραγοῦς περὶ τὸ θεῖον εὐσεβείας καὶ πίστεως, ἐπεὶ μὴ ἄλλως ἢ οὕτως εἰώθησαν τοῖ[ς] σεβουσιν οἱ ἀσεβεῖς ἐπιτίθεσθαι, οὐ δυναθέντες ἢ οὐ βουληθέντες εἰπεῖν ἀληθέστερον οἱ τριτάλανες τῷ τῆς ψυχῆς ὄμματι καθιδεῖν, μηδαμῶς ἀλῶναι δύνασθαι τοὺς Χ(ριστο)ῦ φραξαμένους
255 τὴν ἀπροσμάχητον δύναμιν, ὅτι μὴδ' αὐτὸς ἀλωτοὺς εἶναι βούλεται τοὺς ἅπαξ οἰκειωθέντας αὐτῷ καὶ οἰονεῖ πως ἀγαματοφοροῦντας αὐτοῦ τὸν σταυρόν, ἐν ᾧ πάσας τὰς ἐναντίας δυνάμεις ἐθελοντὴς καθηλωμένος ἐτρέφατο. 4 Θανατώσει δ' ἂν τις εἰκότως αὐτῶν τὸ θαρσαλέον καὶ τὸ πρὸς τὰς ἀπειλὰς ἀνανταγώ-
260 νιστον οἷον αὐτοῖς ἐγεγόνει τὸ φρόνημα πρὸς τὰ τοῦ καταπλήσοτος αὐτοὺς ὄργανα τοῦ δικάζοντος. 5 Προὔκειτο γὰρ ἰδέα πᾶσα στρεβλωτηρίων ἐκ μόνης θεᾶς τοὺς ἐπὶ τὸ στάδιον ἦκοντας μορμολύτιουσα. 6 Καὶ δείξει γὰρ ταῦτα προῖων ὁ λόγος, ὅση τε τοῖς ἀθληταῖς τοῦ Χ(ριστο)ῦ κατ' αὐτὸν ἐγεγόνει τῶν βασάνων τὴν πεῖραν ἢ καρτερίαν καὶ τὸ πρὸς τὰς πένσεις εὐστα-
265 θές τε καὶ πάγιον. Ἦν οὖν ἰδεῖν ἐπ' ὄψεσι κείμενα τὰ φοβερὰ τῆς ἀμάχου κακίας θεάματα καὶ προβλήματα, οἷς αὐτοὺς ὁ τῆς πονηρίας ἀρχηγὸς ἐκπολεμώσας διάβολος κατὰ τῶν ἁγίων ἐξώπλισεν. 7 Τὰ δὲ ἦν ξυστήρες τε καὶ ἀκμαὶ σιδηρῶν καὶ μάχαιραι καὶ σοῦβλαι καὶ ὀβελίσκοι καὶ τήγανα, ἀρθρομέβολα τε καὶ
270 καταιπέλαι, τροχοὶ τε καὶ τροχαντῆρες καὶ ἄντυγες καὶ ἰκρία καὶ βόθροι καὶ ῥόπαλα, || κλῖναι τε σιδηραὶ καὶ κορηπίδες ἥλοις P 219v
πεπερονημένοι καὶ πῦρ ἀσφάλτω καὶ πίσση καὶ θείω καὶ σιπι-

259 ταῦτα P: corr. τὰ τοῦ || 265 ἦν οὖν P || 269 τίγανα, ἀρθρομέβολα P || 272 πεπαρονημένοι P: πεπαρμένοι Maas.

- πύρ τρεφόμενον. Ἐὼ λέγειν τὰ τῶν θηρῶν ἀγριώτατα φόβη-
 275 ρεῖτο τοῖς παλαμναίοις εἰς βορὰν τὰ τῶν ἀθλητῶν παραδιδούσι
 σώματα καὶ ἀπλῶς ὅσα καταπλήσσειν οἶδε τὸν ἐκτὸς ἄνθρωπον,
 ὧν οὐδὲν ἐφόβησεν ἢ ἐξέλυσε τοὺς γεννάδας ἐκείνους καὶ μεγα-
 λόφρονας καὶ ὄντως ἀριστεῖς τοῦ διὰ τὸν Χ(ριστὸ)ν ἀγωνίσμα-
 280 νημα καὶ πάντῃ ἀκατάπληκτον ἔχον, οὐ δὴ χάριν οἶα τὰ τῶν
 παίδων ὡσανεὶ μορμολύκια καὶ, ὃ φησιν ὁ θεῖος Λα(υ)ῖδ,
 «βέλη νηπίων» ἠγοῦντο τὰ τῶν ἀλιτηρίων φόβητρα καὶ
 ἀραχνίων νημάτων ἀδρανέστερα καὶ σαθρότερα. Καὶ τί γὰρ ἦ
 285 οὐχ οὕτω ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα ἠγεῖσθαι διεννοοῦντο νεανικῶς
 οἱ γενναῖοι καὶ μεγαλόφρονες, οὐ καταπλεγέντες τῶν προκειμέ-
 νων οὐδέν, οὐ τῇ ἀπειλῇ τῶν κολαζόντων εἴξαντες; 9 Οὐχ εἴτι
 καὶ βλοσυρὸν αὐτοῖς διεβλέποντο καὶ τοῖς τραχύτεροις τῶν τι-
 μωρητικῶν ὁργάνων ἐχρῶντο πρὸς τὸ κἂν μειρίως αὐτῶν ὑπο-
 290 σαλεῦσαι τὸ τῆς γνώμης στερέμμιον, ἀλλ' ὡς ἂν περ ἄθραστοι
 καὶ ἀρραγέστατοι πρόβολοι τὰ τῶν βασάνων διεκρούσαντο κύ-
 ματα, πρὸς ἓν τοῦτο διὰ σπουδῆς ἔχοντες, τὰς ψυχὰς ἔσω λι-
 μένων τῆς ἀνωτάτω δόξης ὡς ναῦς διασώσασθαι || καὶ τῶν μὲν T 24r
 ἀγωγίμων ἀποβαλέσθαι μηδέν, πρὸς δὲ τὸν ὄρμον τοῦ θείου
 295 θελήματος τὴν εἰρεσίαν τοῦ δρόμου στήσαντες αἰωνίως διανα-
 παύεσθαι. 10 Ποῦ γὰρ ἦ πρὸς ἐκείνην ἀπέβλεπον τὴν μισθαπο-
 ποδοσίαν οἱ γενναῖοφρονες; 11 Ἦδεισαν γὰρ ταῖς Παύλου κα-
 λῶς διδαχθέντες φωναῖς || «οὐκ ἄξια» λέγοντος «εἶναι τὰ P 220r
 παθήματα τοῦ νῦν καιροῦ πρὸς τὴν μέλλουσαν
 300 δόξαν ἀποκαλύπτεσθαι εἰς ἡμᾶς». 12 Καὶ τοῦτο ἦν
 αὐτοῖς τὸ ἀγώνισμα, πρὸς τὸ βραβεῖον φθάσαι τῆς ἄνω κλήσεως,
 ὅπερ οἶδεν μόνη χαρίζεσθαι ἢ περὶ τὰ δεινὰ καρτερία καὶ ἡ
 τῶν ρεόντων κἂν τερπνά ἦ καὶ τὴν αἰσθησὶν ἐπιπέλογοντα κατα-
 φρόνησις. 13 Ὡς δὲ τῶν κολαστηρίων ὁργάνων ἕκαστον κατὰ
 τὸ προσταχθὲν προετέθη, «τί φρατέ;», πρὸς αὐτοὺς ὁ πικρὸς
 305 ἐκεῖνος ἔφησε τύραννος, «τίς ὑμῶν ἡ τοσαύτη τοῦ θράσους ὄρ-

282 Liber Psalm. I.XIII, 7: βέλος νηπίων ἐγενήθησαν αἱ πληγαὶ αὐτῶν.

297 Cf. Rom. VIII 18.

279 ρωμαλίων P || 282 αλιτηρίων P || 292 καὶ τῶν μὲν incipit T post v.
 214 || 294 νοσίσαντες T || 296 εἶδησαν P: ἤδεισαν T || 301 πρὸς τὰ δ. T || 302
 εἴη T || 304 προετέθει T: πικρὸς T || 305 τοσαύτη omit. T.

- μή; πῶς οὕτως ὑμῖν ἢ τόλμα τὸ γαῦρον τῆς παρορησίας ὡς τὸ
 τυχὸν σχεδιάσασα βασιλικῶν καταφροεῖν ὑμᾶς θεοπισμαίων
 παρέπεισεν, μήτε πρὸς τὴν ἀπτόθεν τοῖς πειθαρχεῖν αἰρουμένοις
 310 φιλοτιμίαν τὴν διάνοιαν ῥέψαντες, μηδὲ τὴν ἄλλως τοῖς ἀπει-
 θοῦσιν ἐξαπιτομένην ὀργίλως δυσμένειαν ἐκφυγεῖν ἐθελήσαντες;
 14 Ἄλλ' εἶγε τῆς προκειμένης ὑμῖν ἀπαραιτήτου δίκης ἐκφυ-
 γεῖν βούλεσθε καὶ τὴν ἐκ τοῦ δικαστηρίου ποινὴν ἀποτρέψα-
 σθαι, ἄσμενοι διατεθέντες, τοῖς ἱεροῖς τῶν θεῶν βωμοῖς σὺν
 315 ἡμῖν ἐπιστάντες θύσατε καὶ τὴν αὐτῶν ἐξιλεώσασθε προμηθε-
 σιάτην ἐδσέβειαν». 15 «Ἄλλ' οὐ θεοὶ» πρὸς αὐτῶν ἔφασαν οἱ
 γεννάδαι «τὰ παρ' ὑμῶν σεβαζόμενα ξόανα. Ἡ γὰρ ἂν καὶ τῶν
 προσαγομένων αὐτοῖς θυσιῶν ἐψηθάνοντο. Καὶ πῶς δ' ἂν αἰ-
 σθοῖντο, χθὲς μὲν ὕλη σαθρὰ καὶ πυρὸς ὄντες ὑπέκκανμα, || κἂν T 24v
 σχῆμα σώζωσιν ἀνδριάντος κατὰ τὴν ἐκτὸς ἐπιφάνειαν, νῦν δὲ
 320 ψευδῶν μοι θεοὶ παρ' ὑμῶν κηρυττόμενοι; οἷς δε μὴ πρόσεστιν
 μηδὲ κτηνῶν αἰσθησις, ἄψυχοι γὰρ, ποῖον ἂν καὶ προσαχθείη
 σέβας; 16 Τοῖς μὲν γὰρ ζωτικὴ τις ἔμφυτος ἐνέσπαρται δύνα-
 ρ 220v
 μις, καὶ μὴν καὶ πνοὴ καὶ σώματος || κίνησις καὶ τῶν ὀργα-
 νικῶν αἰσθητηρίων ἕκαστον, τοῖς δὲ οὐδεμία τὸ παράπαν ἔμφυ-
 325 τος ἐνυπάρχει κίνη[σις]. Πῶς γὰρ ἂν καὶ κινοῖντο, τοῦ κινουῦν-
 τος οὐκ ὄντος; 17 Πᾶν γὰρ κινούμενον ὑπὸ τοῦ πάντως κί-
 νεῖται, οἷς δὲ φυσικὴ μὴ πρόσεστιν κίνησις, οὐδὲ αἰσθησις δη-
 λονότι καὶ φυτὰ μὲν τῆς φυτικῆς αὐξήσεως οὐκ ἐστέθηται,
 μετέχει δὲ ῥοῆς τε καὶ ἀπορροῆς τούτων ἕκαστον. 18 Ἐκφύει
 330 γὰρ καὶ βλαστάνει καὶ κατὰ καιρὸν αὔξει καὶ καρπὸν ὄριμον
 φέρει τροφίμον τε καὶ ἥδιστον καὶ τερπνὸν οὐχ ἥτιον τῆ δόξαι
 τὴν ὄσφρησιν, τοῖς δὲ οὐδὲ ἀκοὴ ἢ φωνῆς τινος τῶν ἐντόμων
 ἐμπέφυκε δύναμις· καὶ μάλα εἰκότως. Παρ' οἷς γὰρ τιμὴ τε
 335 καὶ ὕβρις τὸ ἴσον ἔχει, τάχα ἂν καὶ τοῦ ἥδοντος καὶ τοῦ λυ-
 πῶντος ἴσται τὸ μέσον οὐδέν, οὐ πυρὸς χωνεύοντος εἰ τύχοι
 χαλκὸν εἶναι τὸ ὑποκείμενον, οὐ σιδήρου κολάπτοντος εἰ λίθος

308 ἐρουμένοις T || 310 ὀργίλως T || 311 ἦγε T || 312 βούλεσθαι P, T || 314 ἐξιλεώσασθαι T· προμηθεσίεραν T || 315 οἱ θεοὶ T || 316 ἦ T || 317 αὐτῶν T· ἐπαισθάνοντο T· Καὶ πῶς δ' ἂν αἰσθοῖντο· omit. T || 318 ὕλη σαθρὰ non legi-
 tur in T· ὑπ' ἔγκανμα T || 318-319 κἂν σχῆμα σώζωσιν non legitur in T || 319 ἐπιφάνειαν T || 320 ψευδονύμων θεῶν. . . κηρυττομένων T· πρόσεστι T || 321 ἂν
 omit. P || 322 γὰρ omit. T || 323 σωμάτων T· καὶ τῶν usque κίνησις omit.
 T || 325 κινοῖτο T || 326 τοῦ P, T || 327 πρόσεστι T || 328 φυσικῆς T || 329 ῥοῆς
 T· cor. m. s. || 331 τροφίμον T || 332 ἀκωὴ φωνῆ τινός T || 333 μάλα εἰκό-
 τως usque ἔχει non legitur in T || 335 μιστὸν T· χωνεύοντος T.

καὶ ξύλον τὸ κολαπιτόμενον ἢ τὸ τεχγιτευόμενον. 19 Πῶς οὖν αὐτοὶ φατέ θυσίαν τούτοις προσάξομεν τοῖς μηδ' ὅτι οὖν τῶν προσγομένων ὄραν δυναμένοις ; Μήτι γὰρ καὶ προσδέξασθαι».

- 340 9. Πρὸς ταῦτα θυμωθέντα τὸν τύραννον καὶ τι βλοσυρὸν καὶ τιτανῶδες τοῖς ἀγίοις προσβλέψαντα ἐπιτραχῆσαι μετὰ τῆς ὄψεως τὴν φωνήν, εἶτα διωλύγιον ἀνακράζαντα, γυμνήτας ἐπέκλευσεν παραστήναι τοὺς μάρτυρας. 2 Ὡς δὲ τῷ τάχει τοῦ λόγου τὸ ἔργον προέφθανεν — ἦν γὰρ αὐτῷ πρὸς τὰ τοιαῦτα τὸ
- 345 κωλύσον οὐδὲν — ἀντίκα μὲν οἱ στεροροὶ πρὸ τοῦ βήματος ἔστησαν, τὸ πῆλινον μετὰ τοῦ περικειμένου προβλήματος || ὑπεκδυσάμενοι φρόνημα. 3 Οὐ γὰρ ἄλλως ἢ οὕτως ἔδει τοὺς πρὸς ἀγῶνας σφᾶς αὐτοὺς ἐτοιμάσαντας πρὸς τὴν τοσαύτην ὄφρην τοῦ
- 350 τηρικαῦτα διώκοιτος τὴν ἑαυτῶν ἀντεπεξάγειν ἐπίγεισθαι δύναμιν. 4 Ἐπει δὲ καὶ θυσιῶν καὶ σπονδῶν καὶ τῶν ἐπιβομιῶν αἱμάτων θίγειν τε καὶ μετέχειν αὐτοὺς || κατηγοράζον, εὐπειτῶς P 221r
- 355 μάλα καὶ προσηκόντως ὑπὸ τῶν ἱεροφόρων ἐκείνων ἀνδρῶν ἐλεγχόμενος διεπιτύετο· «οὐ», φασὶ πρὸς αὐτόν, «εἰπόντων πείσαις ἡμᾶς τοῖς σοῖς εἴξαι θεσμοῖς, ὅτι μὴ θεοί, λίθοι δὲ καὶ χαλκός καὶ ξύλα τυγχάνουσιν ὄντα τὰ παρ' ὑμῶν σεβαζόμενα ξόανα» 5 τοῖς γὰρ αὐτοῖς ἐλέγχους αὐθις χρῆσόμεθα — ἢ οὐχὶ βαναύσων ἔργα ταῦτα καὶ ξυλουργῶν καὶ λιθοξόων καὶ τέχνης ἀνθρωπίνης εὐρήματα, οἷς τοὺς ἑαυτῶν θεοὺς τε καὶ δαίμονας ἀφωμοίωσαν οἱ ἀλόγως αὐτὰ τεκτηνήμενοι καὶ οἱ ἐπ' αὐτοῖς
- 360 τὴν πεποίθησιν θέμενοι». 6 Τούτοις τὸν διώκτην ἐπιμαρνέντα σφοδρότερον τὴν θηριωδίαν ὄσσην εἶχεν κατὰ ψυχὴν ἀντίκα παραγυμνῶσαι καὶ τοὺς ἀγίους ἐντόνω· προστάξαι τοῖς δημίοις αἰκίζεσθαι καὶ ὃν μὲν ἰκρίῳ προσδεθέντα τοῖς ὄνυξιν καταξέεσθαι, ὃν δὲ τοῖς ἰμάσιν ἀφειδῶς ἐπὶ γότῳ μαστίζεσθαι, πυρὸς
- 365 ὑπεστρομένον καὶ τὰ σπλάγχνα κάτωθεν ὑποφλέγοντος, ἄλλον τε ἄλλως τιμωρεῖσθαι ταῖς σιρέβλαις προσέταται. 7 Ποικίλην γὰρ αὐτοῖς ἐπινοεῖν ὑπετίθετο τῶν ὀργάνων τὰ εἶδη τὴν κατὰ τῶν ἀγίων ἀπόλειαν καὶ ὡς ἀπλῶς τὸν θυμὸν ἐξῆπτεν αὐτοῖς ἢ

338 φατέ αὐτοὶ T || 339 προσφθέγγεσθαι P || 349 διωλύγιον T || 344 προέφθανεν T || 345 κωλύσον T· ἔστησαν T || 348 σφᾶς ἑαυτοὺς T || 349 τηρικαῦτα διώκοιτος T· ὑπήγεσθαι T || 350 ἐπιβομιῶν T || 351 κατηγοράζον T· corr. m. s. εὐπειτῶς P : εὐπειτῶς T || 352 προσηκόντως T· ἱεροφόρων T· corr. m. s. || 353 ἐλεγχόμενος διεπιτύετο T : ἐλεγχόμενοι διεπιτόντο P· φησι P, T || 354 θεοὶ T : θ(ε)ός P || 356 αὐθις T || 358 τοὺς ἐντινῶν T || 359 ταῦτα T || 360 διώκτην T || 361 σφοδρότερον T· corr. m. s.· εἶχε T || 363 ὄν T· ὄνυξι T || 364 ἀφειδῶς T· γότῳ T || 365 ὑπεστρομένον T· κάτωθεν T· ἄλλως T || 368 ἀπόλειαν T· ὡς ἄν T.

- ἀσέβεια τῆς κατὰ τῶν ἁγίων ὁμότητος 8 Ἦν οὖν κατ' ἐκεί-
 370 νην ἰδεῖν τὴν ἡμέραν σκοτομήνη τε καὶ συγχύσει κατεχομένην τὴν
 χώραν, τὸν ἀέρα τε γεγονότα δυσνέφελον συσκοτάσαι || τῇ πόλει, T 25V
 δέκα τότε κατὰ ταυτὸν ἐπισήμων ἀνδρῶν ὑπὸ δίκην ἀχθέντων,
 ὧν ἦ τε πίστις ἐπίζηλος καὶ τὸ τέλος ἐπίδοξον. 9 Ἄλλ' οὐκ οἶ
 375 τοῦ Χ(ριστο)ῦ στερορότατοι μάρτυρες ἢ τοῖς δεινοῖς ἐναθλοῦντες
 καθυφείκαν τῆς προθυμίας ἢ πρὸς τὰς ἔτι προσδοκωμένας αἰ-
 κίας χαλιώτερον εἶχον τὸ φρόνημα, ἀλλ' ὡς ἂν περ ἀδάμαντες
 ἔμψυχοι τῇ ἀμάχῳ τῆς θείας ἐστομοιμένοι δυνάμει τὰς μὲν
 ἤδη προλαβούσας οὐδενὸς ἠγοῦντο, πρὸς δὲ τὰς μελλούσας
 380 ἠλείποντο οἰονεῖ || δῶρα παρὰ βασιλέως ἐλπίζοντες, καὶ τί μὲν P 221V
 οὐ λέγοντες, τί δὲ μὴ φέροντες, ὅσα τοῖς ἀθληταῖς καὶ λέγειν
 καὶ πάσχειν εἰκός, τοῦ μὲν «ψυχρόν μοι τὸ πῦρ» λέγοντος, διὰ
 τὴν πρὸς ἐκεῖνο τὸ πῦρ ἀλλοτριώσιν, τοῦ δὲ «γλυκεῖς οἱ ἦλοι»
 φάσκοντος «καὶ τὸ σῶμα τιτρώσκουσιν ἄλλου». 10 «Τί γὰρ εἶ
 385 καὶ θηρίων γενοίμην τροφή καὶ τάφος μοι ἢ ἐκείνων γένηται
 γαστήρ; Οὐ μετ' οὐ πολὺ κἂν μὴ νῦν εἰς γῆν χώματος κατα-
 κείσομαι καὶ τάφῳ διαφθαρήσομαι, σπητῶν γενόμενος παρανά-
 λωμα.» 11 Καὶ τοῦ μὲν τοῦτο, τοῦ δὲ ἐκεῖνο καὶ ἄλλου ἄλλο
 προσφέροντος καὶ οἶον ἐπισπωμένου πρὸς ἑαυτὸν τὰ δεινότερα,
 οὐκ ἦν ὅπερ αὐτοῖς πρὸς τὴν ὑπομονὴν ὑπελείπειτο παρηγορίας
 390 φάρμακον, ὡς ἐκπλαγέντα τὸν τύραννον θαυμάσαι μὲν τὴν το-
 σαύτην τῶν ἀθλητῶν καρτερίαν, λῆξαι δὲ τοῦ ἴνυμοῦ, ἀπορησαι
 τε ὅ,τι καὶ πράξοι, ἐπεὶ μὴδὲν τῶν ἐπισπούντων αὐτοῦ τὴν ἀνο-
 σιουργίαν παρέδραμεν πρὸς τὸκ ακῶσαι τοὺς μάρτυρας. 12 καὶ
 τὸν ἡμέρας διασκεπτάμενον τὸν διὰ τοῦ ξίφους αὐτοῖς ἀποφῆνα-
 395 σθαι θάνατον, μὴ ὅτι τῶν προσαχθέντων αὐτοῖς κολαστηρίων
 οὐδὲν ὑπελείπειτο τυχόν ὃ μὴ προσ || ἤνεκτο, ἀλλ' ὅτι μὴδὲ ἄχρις T 26r
 ἐπαρῆς τοὺς ἁγίους ἠγίασε τὰ παρ' αὐτοῦ στρεβλωτήρια. 13 Δι'
 ὃ καὶ μᾶλλον ἀπειρήκει οὐδὲν οὐκ ἔχων ἔτι ὃ προσεπινοήσῃ πρὸς
 τιμωρίαν τῶν ἀητιήτων καινότερον. 14 Ἐπεὶ δὲ πρὸς τὸ σκάμ-

369 ὁμότητος T || 371 τὸν ἀέρα τε γεγονότα non legitur in T || 372 δέκα τότε non legitur in T· κατ' αὐτῶν T || 373 μήτε T || 374 στερορότατοι T || 375 καθυφείκαν T || 376 χαλιώτερον T || 378 οὐδενὸς usque μελλούσας omit. P· προλαβούσας T· μενούσας T || 379 ἐπήγονται T· -ονεῖ non legitur in T· καὶ τί μὲν οὐ λέγοντες omit. T || 380 οὐ φ. T || 382 ἐκεῖνω T· corr. m. s.· τῆς δὲ T || 383 φάσκοντος κἂν T· τιτρώσκουσιν P· τιτρώσκουσιν T || 384 -φή καὶ usque γένηται non legitur in T || 385 μετὰ πολὺ T· καταβήσομαι P· κατακίσομαι T || 386 διαφθαρήσομαι T || 388 προσφέροντος T· αὐτὸν T || 389 αὐτοῖς ὅπερ T· ὑπελείπειτο T || 392 -σπούντων P· λυπούντων T || 396 ὑπελείπειτο T· πρὸς ἤνεκτο T· ἄλλο τι μὴδ' T || 397 ζημιῶσαι T· στρεβλωτήρια T || 398 ἀπειρήκει T || 399 ἀητιῶν T.

- 400 μα γεγονόσαι καὶ τέλος τοῦ μαρτυρίου τὸν διὰ τοῦ ξίφους ἀνα-
πλεκόμενον αὐτοῖς ἐξεδέχοντο στέφανον, οὐκ ἔστιν οὐδὲν ὃ τὴν
τότε προσγενομένην τοῖς ἀθληταῖς θυμηδίαν τῷ λόγῳ διεομη-
νεύσειεν. Καὶ γὰρ ὡς ἐπὶ μεγάλας ἀμοιβὰς συγκαλούμενοι ἄλ-
λος ἄλλον προφθάνοντες τῷ ξίφει τὰς ἑαυτῶν κεφαλὰς ὑπεβί-
βαζον, τὴν ἐφύμνιον ἐκείνην καὶ μακαρίαν ᾠδὴν ὁμοφῶ || ρως P 222r
405 ἀνακρουόμενοι : 15 «Γενέσθω δὴ, Κ(ύρι)ε, ἡ θυσία ἡμῶν εὐ-
πρόσδεκτος ἐνώπιόν σου σήμερον καὶ προσδεχθεῖμεν ὡς ἐν
ὄλοκαντώμασιν κριῶν καὶ ταύρων καὶ ὡς ἐν μυριάσιν ἀργῶν
πιόνων». 16 Ὁσφράνθητι ὁσμὴν εὐωδίας ταύτης ἡμῶν τῆς θυ-
410 σίας καὶ ἀνερχθεῖσαν δεκταὶ ἐπὶ τὸ θυσιαστήριόν σου αἱ ψυ-
χαὶ ἡμῶν, αἷς ἐναθλήσαντες ἱεροῖά σοι τὰ ἡμέτερα προσεηρηνάχα-
μεν σώματα. 17 Γενέσθω δέ, Κ(ύρι)ε, τὸ αἷμα τῶν δούλων σου
τῆς ἡμέτερας πατρίδος καθάρισον καὶ λύτρον τῶν πιστευόντων
εἰς σέ τῆς δεκάδος ἡμῶν ἢ σφαγῆ. Τῇ χύσει τῶν ἡμετέρων αἵ-
415 μάτων, ἢ ρύσις στήτω τοῦ Χριστιανῶν αἵματος καὶ βαρβάρων
ἐκλυέσθωσαν χεῖρες, μὴ προσπαύουσαι ξίφει τοῦ σφάζει τοὺς
εὐθεῖς τῇ καρδίᾳ, ἀλλ' ἢ ῥομφαία αὐτῶν εἰσελθοῖ εἰς
'καρδίαν αὐτῶν καὶ τὰ τόξα αὐτῶν συντριβεῖη.'
18 Εὐχαριστοῦμεν σοι, Κ(ύρι)ε, ὅτι ἠξίωσας ἡμᾶς τῆς ὥρας
420 ταύτης. Ὅπως γενέσθω ἡ θυσία ἡμῶν ἐνώπιόν σου σήμερον,
ὅτι οὐκ ἔστιν αἰσχρὴ τοῖς πεποιθῶσιν ἐπὶ σέ'. Ἐπεπόθησαν
γὰρ αἱ ψυχαὶ ἡμῶν τὸ σωτήριόν σου, Κ(ύρι)ε. || 19 Ἐγνώ- T 26v
425 ρισας γὰρ ἡμῖν ὁδοὺς ζωῆς καὶ ἐκράτησας τῆς χειρὸς
τῆς δεξιᾶς ἡμᾶς 'καὶ τὸν ὑπὲρ σοῦ θάνατον ὡς σωτηρίου
ποτήριον οὐχ ὡς θάνατον λογιζόμεθα». 20 Ταῦτα καὶ τὰ τού-
τοις προσόμοια τῶν μαρτύρων ἕκαστος προσεξάμε(νος) τῇ σφα-
γῇ τὸν ἀχένα προθύμως ὑπέθηκαν δι' ὃ καὶ τίμιος αὐτῶν
ὁ θάνατος γέγονεν ἐναντίον κ(υρίο)υ, κατὰ τὸν ὑμνογρά-
φον Δ(αυί)δ καὶ τοῦτο τέλος αὐτοῖς τῆς ἀθλήσεως, τὸ μετὰ
430 τοῦ Χ(ριστο)ῦ τετάχθαι καὶ τῆς ἀγγελικῆς ὁμηγύρεως, ἐτι δέ

417 Lib. Psalm. XXXVI, 15.

423 Lib. Psalm. I.XXII, 23 : ἐκράτησας τῆς χειρὸς τῆς δεξιᾶς μου.

424 Lib. Psalm. CXV, 13 : ποτήριον σωτηρίου λήψομαι.

401 θάνατον T' in mrg στέφανον || 402 προσγενομένην T || 404 ἐπεβίβαζον
T || 406 δὴ T' Κύριε omit. T || 408 ὄλοκαντώμασι T || 411 ὡς Tubi in P : αἷς
|| 414 σφαγῆ P || 415 στήτω T || 417 εἰσελθοίη T || 421 ὡς οὐκ T' σοι T || 422
γὰρ omit. T || 422-3 Ἐγνώρισας γὰρ ἡμῖν ὁδοὺς omit. T || 424 ἡμῶν T || 427
διότι T || 429 μετὰ Χ(ριστο)ῦ T.

καὶ τῆς τῶν ἁγίων ἀπάντων οὐσκησίας καὶ συναυλίας, ἐνθα Πέτρον καὶ Παύλον καὶ τῶν ὅσοι τούτοις παρήλασαν τὸ πολίτευμα, οὕτω τοῦ δρόμου λήξυιτος || πρὸς τὸ ἀληθῶς ἐραστὸν P 222v
 ἀνεπαύσαντο, μισθὸν ἐκεῖνον ἀπεκδεχόμενοι, καθ' ὃν οἱ τῆς
 435 δικαιοσύνης ἀναπλέκονται στέφανοι, οὗς ἀποδώσει αὐτοῖς κ(ύριος) ὁ δίκαιος κριτής, αὐτοῖς τε καὶ πᾶσι τοῖς ἡγαπηκόσι τὴν αὐτοῦ ἐπιφάνειαν.

10. Οὗτοι λιμένες τοῦ Κρητῶν ἐδάφους πεφύκασιν ἔμψυχοι. 2 Οὗτοι τῆς ἡμετέρας πατριδος πύργοι θεοπαγεῖς
 440 καθεστήκασιν, φύλακες ἀσφαλεῖς, τῶν προσιόντων ὑπέρμαχοι, τῶν εὐχομένων ὑπήκοοι, τῶν δεομένων ἐπίκουροι, φυγαδευταὶ τῶν παθῶν, τῶν νοσερῶν ἀλεξίκακοι, τῶν ἀνωμένων παρήγοροι, τῶν πλανωμένων ὁδηγοί, τῶν ἐπιστρεφόντων χειραγωγοί, διορθωταὶ τῶν ἁμαρτανόντων, τῶν κατορθούντων
 445 ὑπαπιστιαί, πολεμίων ἀντίπαλοι, βαρβάρων πολέμιοι, πιστῶν ἀσφάλεια, πόλεων δόξα, λαῶν εὐφροσύνη. 3 Ἐγκωμιαζομένων γὰρ δικαίων εὐφρανθήσονται λαοί. 4 Τούτων τοὺς ἀγῶνας ἐθάύμασαν ὅσοι τοῦ κατὰ Δέκιον διωγμοῦ γεγονάσιν ἔξαρχοι, τὴν καρτερίαν ἐξ ἀκοῆς διδαχθέντες ἢ ἀγασθέντες εἰπεῖν οἰκειότερον
 450 ἦν ταῖς βασάνοις ἐναθλοῦντες οἱ ἅγιοι στερεμνίως ἄντε πε || δεῖξαντο. 5 Τούτων τὰ ἱερά καὶ σεβάσμια λείψανα καθάπερ πλοῦτον πατοῶν ἢ Κρητῶν ἐκληρώσατο νῆσος, θησαυροὺς ὄντως ἀσύλους ἑαυτῇ προσπορίσασα τὰς ἀντόθεν ὑπερβλυζούσας ὁσημέραι κατὰ πάσης τῶν παθῶν ἀχθηδόνος ἰάσεις· αἱ διὰ παντὸς
 455 ὑπὸ πάντων ἀντιλούμεναι ἀνεξάντητοι εἰς αἰεὶ διαμένουσιν, τὴν χάριν τῶν ἰάσεων ἔχουσαι. 6 Τούτων τῷ μεγέθει τῆς ἐκκληρίας ἢ καθ' ἡμᾶς εἰκότως μητροπόλις φιλοτιμουμένη σεμνύνεται· τούτοις ἐναβρύνεται πλέον ἢ τοῖς ἐν ἀγοραῖς ἀναθήμασιν οἱ χαμαίζηλοι. 7 Τούτοις γάννται καὶ τὸ γαῦρον ἐξ αὐτῆς ἐπιδείκνυται
 460 τῆς περὶ τὸ κτήμα μεγαλειότητος || καὶ χαρᾷ χαίρει τοιαύτην P 223r

431 πάντων οὐσκησίας T || 432 τ(ῶν) P: τῶν T· παρήλασαν T || 433 τῶν ἀληθῶς ἐραστῆν T || 437 ἐπιφάνειαν T || 438 Οὗτοι λιμένες τοῦ Κρητῶν non legitur in T· πεφύκασιν T || 440 προσιόντων T || 441 ἐπίκουροι T || 442 παθῶν sine τῶν T· νοσερῶν sine τῶν T· ἀλεξίκακοι P· ἀνωμένων T || 443 παρήγοροι T· corr. m. s.· πλανωμένων T || 449 ἢ ἀγασθέντες omit. T || 450 ἦν P, T· οἱ ἅγιοι omit. T· ὑπεδέξαντο T || 451 πατοῶν κληρον T || 452 ἐκληρώσατο νήσος· θησαυροὺς ὄντως ἀσύλους ἑαυτῆς T || 453 ὑπερβλυζούσας T || 454 ἰάσης T· omit. P || 455 ἐξανήλητοι T || 458 τούτοις ἐναβρύνεται omit. P· ἀγοραῖς T· corr. m. s.· χαμαίζηηλοι P, T || 459 γάννται P· ἐπιδέκνυται T || 460 χαρᾷ sine καὶ T.

- καὶ τοσαύτην παρὰ θ(εο)ῦ κληρωσαμένην τὴν περιφάνειαν, δι' ἧς οὐ μόνον παρὰ τὰς πολλὰς ἔχει μητροπόλεις τὸ διαβόητον, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀρραγεστάτην ἐς ἅπαν καὶ ἀπροσμάχητον ἐξ ἀπάντων ὁμοῦ τῶν ἐπιόντων αὐτῇ θύραθεν ἐπιφορῶν φρουρὰν καὶ ἀσφάλειαν. 8 Τούτοις τὰ Κρητῶν συνεπαγάζεται θρόεμματα. 465 Τούτοις καὶ ἡμεῖς πανηγυρίζομεν σήμερον, μᾶλλον δὲ τὴν αὐτῶν ἐορτάζομεν ἄθλησιν καὶ ἀθλητικοῖς ἀλλήλοις ὑπαμείβοντες ἄσμοσιν χορεύομεν πάτρια. 9 Τούτοις ζηλώσομεν· τοῦτοις τὸν ἑαυτῶν ἀναθώμεθα βίον· τοῦτοις ἐπαινεσώμεθα εἰπόμεν τοῖς ἀθληταῖς τοῦ Χ(ριστο)ῦ, εἰπόμεν: « Ὑμεῖς ἐστὲ τὸ φῶς τοῦ κόσμου· ὑμεῖς οἱ ἅλεις τῆς γῆς· ὑμεῖς οἱ ἄρονες τῆς ἀνωτάτης μάνδρας· ὑμεῖς οἱ λύγχοι, τοῦ πρώτου φωτὸς ἀπαντάματα, τῶν πατριῶν προασπισταί, τῆς ἐνεγκαμένης μεριμνηταί. 10 Ἄν εὐεκτιῶμεν, δι' ὑμῶν τοῦτο λαβόντες ἔχομεν. Ἄν εὐθυμῶμεν, τῶν ὑμετέρων εὐχῶν ἐπικαρπία καὶ τοῦτο. 11 Ἄνπερ 475 τι τῶν ἀδοκῆτων ἡμῖν || ἐπέλθῃ, ταῖς ὑμετέροις ἐπικουρίαις τὰς ἐντεῦθεν ῥᾶστα διακρουόμεθα βλάβας. 12 Καὶ τί γὰρ οὐ παρ' ὑμῶν λαβόντες ἔχομεν τῶν κρειττόνων, τί δὲ τῶν λυπηρῶν ἡμῖν ἐπελθὼν οὐχὶ τῇ δι' ὑμῶν ἀρωγῇ καταφανῶς ἐξελαύνεται; 480 13 Καὶ γὰρ εἰς τοῦτο δόξης ἤγαγε τὸ μέγα τῆς ἡμετέρας ἀθλήσεως αὐχνημα, τὴν ἐνεγκαμένην ὑμᾶς καὶ θροεψαμένην ὡς ἐντεῦθεν ἐξάκουστον αὐτὴν καὶ διαβόητον ἐπὶ πᾶσαν γενέσθαι τὴν γῆν. 14 Καὶ τί γε δεῖ σμικρολογεῖσθαι περὶ τὰ μέτρια; Δι' ἡμῶν βασιλεῖς ἐγείρουσι τρόπαια, δι' ὑμῶν στρατηγοὶ καὶ στρατιᾶρχαι ρωμαλεώτερον ἀνδραιοῦμενοι τοῖς ἀντιπάλοις γενναίως ἀντεπεξάγονται καὶ σκῦλα καὶ λάφυρα τῷ βασι || λείψω κράτει 485 προσάγουσι. 15 Δι' ὑμῶν ὄπλα βαρβάρων ἀλίσκεται καὶ ναυμαχίαι τῶν ἐκ τῆς Ἄγαρ ὑποβρύχοι θαλάττης γινόμεναι σχε || δία κατὰ πελάγους ἐπιπολάζουσαι φέρονται. T 27v P 223v T 28r
- 490 11. Ἄλλὰ καὶ νῦν γε θερμοῦτερον σταίητε μεθ' ἡμῶν, ἀνθ' ἡμῶν ὑποῦ τὴν φωνὴν αἰρόντες καὶ γεγωνότερον πρὸς τὸν ὑψιστον ἐντυγχάνοντες στήσαι τὸν καθ' ἡμῶν ἀφανῶς τε

461 κληρωσαμένη T || 463 ἐς ἅπαν omit. T· ἀπρόσμαχον ε. . . πάντων T || 464 θύραθεν P || 466 συμπανηγυρίζομεν T || 467 ἐορτάζομεν T: ἐορτάζωμεν corr. m. s. || 468 χορεύομεν T· corr. m. s. || 469 ἐπαινεσώμεθα, εἰπομεν T || 470 εἰπομεν T· ἐστὰι T || 471 ἀνοστάτω T || 474 ἔχομεν T· corr. m. s. || 476 ἐπέλθῃ ταῖς ὑμετέ- non legitur in T: ἐπέλθοι P || 478 ἔχομεν T· corr. m. s. || 479 ἐπελθῶν P, T· corr. m. s. in T || 480 ἤγαγεν T || 482 ἀνὰ πᾶσαν T || 483 δῆ P· τί δὲ δῆ σμικρολογεῖσθαι T || 484 στρατιγοὶ T || 485 γενναί- omit. -ως P || 488 γινόμενοι T || 490 σταίηται T || 491 γεγωνότερον T.

κορτασ παρ τοιρατασ
τασ στομομουγι αυτ
τασ λιδοθημοουιυχα
στασ αλραυλοιαυζοσ
οποιοσ υπη μωλιασ
και σφοου σαισμουαστου
αισσορ αιμω

του μακαριου μαρτυρου
αρετικου ιερητας του γε
ρωσολυμι του εβραμου
ομεις του εβραμου μαρ
τυρουσ του σερητη
μαρτυρησαντασ

Ποτε τα ταχυθωη
μδτρ αυ βατωμοδορ ο
φιμοι αυδτρφοι στασ
και γαρ ησθ ομωτασ μη
ευχομδρασ σπταλησ
ημωσ αρετικω ιδωτησ
και τειδρασ και τημα
πρωστυμαρωσ μαρτυρο
δρασ του ημωσ του
τομδρασ μαρτυροσ
τουτοδτρ χυτουμαωμ
και μομου και πρωτου
παψηγυριαρχουσ τησ
ημωσ οφωριασ τησ
χωρτασ τωνδδωσ
τομδρασ στοιδδτρ
γαρτασ πουσ τησ
πουσ ταμωησ τουσ τασ
δρασ ταμωησ ταμωησ
δρασ ταμωησ ταμωησ

τη βαμωησ παρουσ αφαι
δροτδρασ παουσ τωνδδ
οσρτασ μωμωσ και οισω
μαμοσ παμωησ και σατασ
μογοισημασ τασ τησ
ημωσ βαμωησ απυστωμ
μωουσ στομομουλιωσ
οισωσ τομωησ δτησ
τησ ορωσ τησ και ροσ
μωουσ τασ ημωσ αυτουσ
πρωσδδρασ μωουσ στο
σουσ πρωτομωησ ζωμω
τασ και τασ τησ ασα
τησ και τασ ταμωσ οτε
δρασ οσσωμαμωμωσ
τομδρασ ζουσ τησ
μωουσ τουτωμω
οτασ οσσωμωμωσ
ωσ ομωμω και τομωμω
ημω τησ πρωθυμωσ
σωτασ οτρωσ τομωσ
αυτωμωησ οσσωμωμω
μωουσ μησ αρωμωησ
απω τησ παριδοσ τησ
ημωσ δρασ παωησ μη
τισωμωησ παρωσ οσσω
τωσσωμωησ τησ οσσωμω
οιλωσ οσσωμωησ φημωσ
γησσωμωησ οσσωμωησ
αιμωησ οσσωμωησ οσσωμωησ
τουδραμωησ οσσωμωησ
μωουσ τησ οσσωμωησ οσσωμωησ
δραμωησ και τασ τησ
τησ οσσωμωησ οσσωμωησ
ουμωησ οσσωμωησ οσσωμωησ
μωουσ οσσωμωησ οσσωμωησ

καὶ προφανῶς ἀντειροδόμενον πόλεμον καὶ τρέψαι νῶτα τῶν
 ἡμᾶς ἐλεῖν ὠφρωμένων καὶ τὸν ὑπερῆφανον αὐτῶν εἰς τάχος
 495 συντρίψαι βραχίονα. 2 Ἄλλ' ὦ δεκάς ἅγια καὶ πανολβία, ὧ
 φάλαγξ αὐτὸν ἔχουσα τὸν ἀθλοθέτην Χ(ριστὸ)ν ἐν μέσῳ στρα-
 τίαρχον, ὧ τρισουμένη τριὰς μονάδι συμπληρουμένη, ταύτας
 ἡμῖν παρὰ τοῦ στεφανίτου Χ(ριστο)ῦ τὰς μεγαλουργίας διὰ παν-
 500 τὸς ἐξαιτήσασθε, τούτοις ἡμῖν μεσιτεύετε πρὸς τὸν δυνάμενον
 σῶζειν ἡμᾶς ἐκ θανάτου καὶ ῥύεσθαι τῶν σὺδὲν ὧν αἰτού-
 μεθα κραεῖτον ἡγούμεθα 3 καὶ μάλιστα νῦν, ὅτε καὶ μᾶλλον
 κατὰ Χ(ριστο)ῦ μανικώτερον ἐφρονάξαντο καὶ φρονάσσονται τὰ
 505 ἄτιμα τῆς Ἄγαθ ἀμβλώματα, οἷς ἀντιτάξαιτο Κ(ύριο)ς, οὗς
 ὀλοθρεύσειεν, οὗς εἰς τάχος πρόρριζον ἐκθερίσειεν τῷ σταν-
 ρικῷ δόρῳι τῶν συναυτοκρατόρων καὶ βασιλέων, ὧν τὰς κορυ-
 φὰς αὐτὸς ἐστεφάνωσε κ(ύριο)ς καὶ τοῖ(ς) τῆς βασιλείας ἀρχήμα-
 σιν ἀξιοπροεπῶς ἐξωράϊσεν, οἷς καὶ τὰ κράτη τῶν ἀπανταχοῦ γῆς
 καὶ θαλάττης τερμάτων ὁ χρίσας αὐτοὺς ἐγχειρίσειεν ταῖς ἡμε-
 510 τέραις δεήσεσι, ἵνα ἤρεμον καὶ ἡσύχιον διάγοντες ἐν πάσῃ εὐσε-
 βείᾳ καὶ σεμνότητι πολιτεύεσθαι διὰ τέλους ἀξιωθῶμεν ἐν αὐ-
 τῷ τῷ Χ(ριστ)ῷ καὶ θ(ε)ῷ καὶ σ(ωτῆ)ρι τῶν ἡμετέρων ψυχῶν,
 μεθ' οὗ καὶ δι' οὗ καὶ ἐν ᾧ δόξα, τιμὴ καὶ κράτος καὶ μεγα-
 λοπρέπεια τῷ παμβασιλεῖ καὶ ἀνάρχῳ π(ατ)ρὶ καὶ τῷ ἁγίῳ καὶ
 ἀγαθῷ καὶ ζωαρχικῷ αὐτοῦ πν(εύματι).

494 τῶν ἡμᾶς ἐλεῖν ὠφρωμένων omit. T || 495 βραχίονα T· corr. m. s. ||
 496 τὸν ἀθλοθέτην omit. T || 497 καὶ μονάδι T || 499 ἐξεΐουσθαι T· μεσιτεύη τε
 T· corr. m. s. || 500 τούτων T || 502 Χ(ριστὸ)ν T· μαγικώτερον T· φρονάσσονται
 T || 503 ἀντιτάξαιτο T· corr. m. s. || 504 ὀλοθρεύσειεν T· ὠλοθρεύσειεν P· ἐς τά-
 χος πρόρριζον T || 505 αὐτοκρατόρων T || 506 αὐτὸς omit T || 507 συνεξωράϊσεν
 T· πανταχοῦ T || 508 ταῖς ἡμετέραις δεήσεσιν T || 509 βιον omit. P || 510 σεμνό-
 τι T || 511 Χ(ριστ)ῷ T· sine τῷ || 514 ζωοποιῷ πν(εύματι) T· νῦν καὶ ἀεὶ καὶ
 εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων ἀμήν addit T.

ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑΣ

Ο ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΤΡΑΣΤΙΧΟΝ ΤΟΥ ΕΠΙΜΕΝΙΔΟΥ¹

Α'.

Οἱ συγγραφεῖς τῆς Καινῆς Διαθήκης, κατὰ τὴν διατύπωσιν τῶν ἀρχῶν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, δὲν ἠσθάνθησαν, κατὰ κανόνα, τὴν ἀνάγκην νὰ καταφύγουν εἰς ἐπιχειρήματα ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς φιλολογίας, οἰαδήποτε καὶ ἂν ἦτο ἡ γνωριμία των μετ' αὐτῆς.

Ἐκ τῶν ὀλίγων χωρίων ἐθνικῶν συγγραφέων, τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν εἰς Ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου καὶ τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, ὁ μῦθος περὶ τῆς ἕριδος τῶν μελῶν τοῦ σώματος² καὶ τὸ λόγιον τοῦ Μεγάλου³ ἦσαν ἐν κοινῇ χρήσει κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν, δὲν εἶναι δὲ πιθανὸν ὅτι ὁ Παῦλος παρέλαβε ταῦτα ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τῶν σχετικῶν βιβλίων. Ἄλλως ὅμως ἔχει τὸ ζήτημα ὡς πρὸς τὰ ὑπόλοιπα ἑλληνικὰ χωρία τῆς Καινῆς Διαθήκης, τρεῖς ποιητικὸς στίχους.

Ἐκ τούτων ὁ στίχος

τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν⁴

προέρχεται ἐκ τῶν «Φαινομένων» τοῦ Ἀράτου⁵, ὅστις πιθανῶς ἀντέγραψε τοῦτον ἐκ τοῦ «Ἕμνον πρὸς τὸν Δία» τοῦ Κλεάνθους.

Ὁ στίχος

Κοῆτες αἰεὶ ψεύσται, θηρία κακά, γαστέρες ἀργαί,

ἀνήκει εἰς τὸν Ἐπιμενίδην, κατὰ τὴν μαρτυρίαν Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως⁶.

¹) Ἀνακοίνωσις γενομένη εἰς τὸ ἐτήσιον Συνέδριον τῆς American Society for Biblical Literature and Exegesis, ἐν Νέα Ὑόρκῃ, κατὰ τὴν 30ὴν Δεκεμβρίου 1948.

²) Α' Κορ. ιβ' 12 ἐξ., Ρωμ. ιβ' 4 ἐξ. Πρβλ. Tit. Λιν. ΙΙ, 32.

³) Α' Κορ. ιε' 33. Εἶναι γνωστὸν ὅτι λόγια τοῦ Μεγάλου, ἀπαντῶντα καὶ παρὰ Κλήμεντι, Στρωμ. V. 14. 119 ἐξ., ἐχρησιμοποιοῦντο εὐρέως ὑπὸ Ἰουδαίων προπαγανδιστῶν.

⁴) Πράξ. ιζ' 28

⁵) Τὸ ποίημα τοῦ Ἀράτου περιεῖχeto εἰς συλλογὰς ἑλληνικῶν χωρίων, μαρτυρούντων ὑπὲρ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ μονοθεϊσμοῦ. Πρβλ. Ἀριστόβουλον καὶ Κλήμεντα, Στρωμ. V, 14, 101.

⁶) Στρωμ. I, 14, 59. «Τοὺς ἐπὶ σοφούς... τὸν ἑβδομον... Ἐπιμενίδην τὸν Κοῆτα, οὗ μέμνηται ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐν τῇ πρὸς Τίτον λέγων εἰπέ τις ἐξ αὐτῶν ἴδιος προφήτης...».

Μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν οἱ ἐρμηνευταὶ δὲν εἶχον ὑποπτευθῆ ὅτι τὸ χωρίον

ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐομέν⁷

προέρχεται ἐπίσης ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ποιήσεως. Ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως ὁμῶς τῶν Ὑπομνημάτων Gannat Busanne καὶ Isho'dad ἀπεδείχθη ὅτι ἀνήκει εἰς τὸ αὐτὸ τετράστιχον τοῦ Ἐπιμενίδου μετὰ τοῦ στίχου τῆς πρὸς Τίτον Ἐπιστολῆς.

Οἱ τρεῖς οὗτοι στίχοι, ἔστω καὶ ἂν ἦσαν κοινόχρηστοι μεταξὺ τῶν Στωϊκῶν κύκλων, δὲν ἐχρησιμοποιήθησαν ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ ὑπὸ τοῦ Παύλου ἢ ἄλλου συγγραφέως ἀσυναισθήτως, οὔτε κατέστησαν εἰς αὐτὸν γνωστοὶ ἐξ ἀκοῆς, διότι ὑπάρχει σαφὴς μνεία, τόσον εἰς τὰς Πράξεις⁸ ὅσον καὶ εἰς τὴν πρὸς Τίτον Ἐπιστολὴν⁹, ὅτι ἐλήφθησαν ἐξ ἑλλήνων συγγραφέων.

Πρέπει ἐπομένως νὰ ὑπῆρξεν εἰδικὸς λόγος συντελέσας εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου χρῆσιν αὐτῶν, εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ ὁποίου ἀποσκοπεῖ ἡ παρούσα μελέτη, ὀδηγουμένη ἀπὸ τὰς ἑξῆς παρατηρήσεις: 1) ὅτι οἱ δύο ἐκ τῶν στίχων ἀπαντοῦν συνεχόμενοι εἰς τὸν ἐν Ἀρείῳ Πάγῳ λόγον τοῦ Παύλου· 2) ὅτι δύο ἐκ τούτων πάλιν ἀπαντοῦν εἰς κείμενα φέροντα τὸ ὄνομα τοῦ Παύλου· 3) ὅτι δύο τῶν στίχων ἀποδίδονται εἰς τὸν Ἐπιμενίδην, μετὰ τῆς ἐν Ἀθήναις δράσεως τοῦ ὁποίου συνδέεται ἡ ἰδρυσις βωμῶν τῶν ἀγνώστων θεῶν, εἰς τῶν ὁποίων μνημονεύεται εἰς τὸν ἐν Ἀρείῳ Πάγῳ λόγον.

B.

Αἱ πληροφορίαι περὶ τοῦ Ἐπιμενίδου εἶναι συγκεχυμέναι¹⁰, πιθανῶς διότι ὑπῆρχον πολλὰ ἱστορικὰ πρόσωπα φέροντα τὸ αὐτὸ ὄνομα. Κατὰ τὴν καλυτέραν μαρτυρίαν τοῦ Ἀριστοτέλους¹¹, ἐπαναλαμβάνο-

⁷) Τὰ σχετικὰ τμήματα τῶν δύο Ὑπομνημάτων εἶναι σχεδὸν ὅμοια καὶ φαίνεται ἐκ τούτου ὅτι καὶ οἱ δύο Ἐρμηνευταὶ ἀντέγραψαν ἐκ Θεοδώρου τοῦ Μοψουεστίας, τοῦ ὁποίου τὴν παράδοσιν διετήρησαν οἱ Νεστοριανοί. Βλ. Εἰσαγωγὴν R. Harris, ἐν Gibson, Isho'dad, Hagrae Semiticae, X, σ. XIII.

⁸) Πράξ. ιζ' 28 «ὡς καὶ τινες τῶν καθ' ὑμᾶς ποιητῶν εἰρήκασιν». Ἡ φράσις ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸν πρὸ αὐτῆς καὶ εἰς τὸν ἀκολουθοῦντα στίχον.

⁹) Τίτον, α' 12 «εἰπέ τις ἐξ αὐτῶν, ἴδιος αὐτῶν προφήτης».

¹⁰) Ὁ Πλάτων, π.χ. Νόμοι I, 642 Δ, Ε, ἀναφέρει τὴν εἰς Ἀθήνας ἄφιξιν τοῦ Ἐπιμενίδου εἰς τοὺς ἀμέσως πρὸ τῶν Περσικῶν πολέμων χρόνους, ἐν ᾧ ὁ Ἀριστοτέλης, Πολιτεία I, ἀναφέρει αὐτὴν εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Κυλωνείου ἄγους.

¹¹) Πολιτεία I.

μένην βραδύτερον ὑπὸ Διογένους τοῦ Λαερτίου¹², Πλουτάρχου¹³ καὶ ἄλλων, ἦτο προφήτης καὶ καθαρτής. Γνωστὴ καθαρτικὴ πράξις αὐτοῦ εἶναι ἢ σχετιζομένη μετὰ τοῦ Κυλωνείου ἄγους ἐν Ἀθήναις.

Συγγράμματα τοῦ Ἐπιμενίδου ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ Διογένους¹⁴ καὶ τοῦ Σουίδα (Λεξικόν), ἀλλά, τόσον κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὅσον καὶ σήμερον, οἱ κριτικοὶ διαφωνοῦν ὡς πρὸς τὴν γνησιότητα αὐτῶν. Φρονῶ ὅτι δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὡς γνήσια ἔργα του τὰ προσαρμοζόμενα πρὸς τὴν προφητικὴν καὶ καθαρτικὴν δρᾶσιν του, ὡς τὰ ὑπὸ τοὺς τίτλους «Περὶ θησιῶν»¹⁵ καὶ «Καθαρμοί»¹⁶, ἀναφερομένους πιθανῶς εἰς τὸ αὐτὸ ἔργον. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ «Ρητορικῇ»¹⁷ ὑποδεικνύει τὴν ὑπαρξιν καὶ ἄλλου ἔργου, πιθανῶς φέροντος τὸν τίτλον «Χρησμοί», τὸ ὁποῖον ὁ Diels¹⁸ θεωρεῖ ὡς γνήσιον. Ἐξ ἄλλου ὁ Zahn¹⁹ ἀποδέχεται τὴν γνησιότητα τοῦ συγγράμματος «Περὶ Μίνως καὶ Ραδαμάνθυος». Σχετικῶς ὅμως πρὸς τὸ τελευταῖον εἶναι δυνατόν νὰ παρατηρηθῇ ὅτι, ἐκ τοῦ ὅτι οἱ λόγοι τοῦ σωζομένου τετραστίχου τοῦ Ἐπιμενίδου ἀπευθύνονται ὑπὸ τοῦ Μίνως πρὸς τὸν πατέρα του Δία, δὲν ἔπεται ὅτι τὸ τετραστίχον προέρχεται ἐκ ποιήματος ἀφιερωμένου εἰς τὸν Μίνωα²⁰, Πάντως ἀκριβὴς γνώμη δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μορφωθῇ περὶ τῶν ἔργων αὐτῶν, ἐφ' ὅσον ἔχουν ἀπολεσθῇ.

Τὸ σωζόμενον τετραστίχον, κατὰ τὴν εἰς ἑλληνικὸν ἑξάμετρον ἀπόδοσιν τοῦ R. Harris²¹ ἔχει ὡς ἑξῆς :

*τόμβον ἐτεκίγησαντο σέθεν, κύδιστε, μέγιστε,
Κρηῆτες ἀεὶ φεῦσται, κακὰ θηρία, γαστέρες ἀργαί.
Ἄλλὰ σὺ γ' οὐ θάνες, ἔστηκας γὰρ ζωὸς ἀεὶ
ἐν γὰρ σοὶ ζῶμεν, καὶ κινούμεθα ἠδὲ καὶ ἐσμέν.*

¹²) I, 110.

¹³) Σόλων XII.

¹⁴) Ἐνθα ἀν.

¹⁵) Διογένους, ἔνθα ἀν.

¹⁶) Σουίδα Λεξικόν.

¹⁷) Γ, 17, 10 «ὡς ἔφη Ἐπιμενίδης ὁ Κρηῆς· ἐκεῖνος γὰρ περὶ τῶν ἐσομένων οὐκ ἔμαρτεῦτο, ἀλλὰ περὶ τῶν γεγονότων μὲν ἀδῆλων δέ».

¹⁸) Fragm. der Vorsokratiker II, 1² 493.

¹⁹) Comment. z. Apostelgeschichte, σ. 624.

²⁰) Ἡ γνώμη ἐπίσης, καθ' ἣν ὁ Isho'dad ἐξέλαβεν ὡς συνθέτην τοῦ ποιήματος τὸν Μίνωα (βλ. Jackson-Lake, The Beginnings of Christianity, V, 249, Dibelius, Paulus auf dem Aegaeopag, σ. 28), δὲν στηρίζεται ἐπὶ τοῦ κειμένου τοῦ Ὑπομνήματος.

²¹) Gibson, ἔνθα ἀν. Ὁ 2ος στίχος ἔχει ὡς ἀπαντᾶ ἐν τῇ πρὸς Τίτον, ὁ 4ος ἐτροποποιήθη, διότι εἰς τὰς Πράξεις δὲν διατηρεῖ τὴν ἑξαμετρικὴν του μορφήν. Οἱ ὑπόλοιποι δύο στίχοι μετεφράσθησαν ἐκ τοῦ Ὑπομνήματος τοῦ

Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ ἡ ὁμοιότης ἐκφράσεων τοῦ τετραστίχου πρὸς τοιαύτας ἄλλων ποιητῶν, ἰδίως δὲ πρὸς τὸ δίστιχον τοῦ Ἡσιόδου²²,

*Ποιμένες ἄγραυλοι, κάκ' ἐλέγχεα, γαστέρες οἶον·
ἴθμεν ψεύδεα πολλὰ λέγειν ἐτύμοισιν ὁμοῖα*²³.

Δὲν ἀποκλείεται ὁ συνθέτης τοῦ τετραστίχου νὰ εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὸ δίστιχον τοῦτο τοῦ Ἡσιόδου, ἀλλ' αἱ περισσότεραι ἐκ τῶν φράσεων ἦσαν κοινὰ παραβολικαὶ ἐκφράσεις²⁴, τὰς ὁποίας ἠδύναντο οἱ ποιηταὶ νὰ χρησιμοποιοῦσιν ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων.

Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποφανθῶμεν ὀριστικῶς ἐὰν τὸ τετραστίχον ἀνήκει εἰς τὸν Ἐπιμενίδην. Βεβαίως θὰ ἦτο δύσκολον εἰς Κρήτα νὰ ἀποδώσῃ τόσον βαρεῖς χαρακτηρισμοὺς εἰς τοὺς συμπατριώτας του. Ἀλλ' ἡ ἱστορία τοῦ Ἐπιμενίδου δὲν εἶναι καλῶς γνωστὴ, δὲν δυνάμεθα δὲ νὰ γνωρίζωμεν ποῖα ἦσαν αἱ σχέσεις του μετὰ τῶν συμπατριωτῶν του καὶ ποῖα αἱ περὶ Διὸς ἀντιλήψεις του.

Ἀλλ' ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ ζήτημα, εἶναι ἀδιάφορον διὰ τὴν παροῦσαν μελέτην· σημασίαν ἔχει ὅτι τὸ τετραστίχον ἀπεδίδετο κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους εἰς τὸν Ἐπιμενίδην.

Ἐὰν ὄντως ἀνήκει εἰς τὸν Ἐπιμενίδην, νομίζω ὅτι ἔχει ληφθῆ ἐκ τῶν «Χρησμῶν» καὶ οὐχὶ ἐκ τοῦ «Περὶ Μίνως καὶ Ραδαμάνθυος» ἔργου (Zahn, Harris, Dibelius) ἢ τῆς «Θεογονίας», τὰ ὁποῖα ἀμφισβητοῦνται. Ὁ Ἀριστοτέλης²⁵ μνημονεύει ὡς χαρακτηριστικὸν τῆς προφητείας τοῦ Ἐπιμενίδου ὅτι ἠρμήνευε παρελθόντα καὶ οὐχὶ μέλλοντα γεγονότα, τὸ δὲ ἐπεισόδιον τοῦ τετραστίχου εἶναι πιθανῶς ἐν ἑξ' αὐτῶν.

Γ'.

Αἱ ἐκφράσεις τοῦ τετραστίχου ἦσαν πολὺ λαϊκαὶ καὶ πρὸ καὶ κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν²⁶, ἀλλ' ἡ λαϊκότης του δὲν εἶναι ἐπαρκῆς λόγος δικαιολογῶν τὴν ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ καταχώρησίν του. Ὡς ἐλέ-

Isho'dad. Ὁ Α. Соок ἐπεχείρησεν ἰδικὴν του ἀπόδοσιν εἰς ἑλληνικὸν ἑξάμετρον, ἐν Zeus I, 664.

²²) Θεογονία 26-27.

²³) Κριτικοὶ τινες ἐκφράζουν τὴν γνώμην ὅτι μετὰ τὸν πρῶτον στίχον ἠκολούθει ἄλλος, ἀπολεσθεὶς· βλ. Καρόλου Σίτλ, Ἡσιόδου τὰ Ἄπαντα, Ἀθήναι 1889.

²⁴) Ἡ φράσις «κάκ' ἐλέγχεα» ἀπαντᾷ ἐν Ἰλιάδι E 787. Διὰ τὴν φράσιν «γαστέρες ἀγραὶ» βλ. Δημητράκου, Λεξικόν, I, σ. 930.

²⁵) Ρητορικὴ, Γ, 17, 10.

²⁶) Ἡ λαϊκότης τοῦ τετραστίχου φαίνεται, ἐκτὸς ἄλλων, καὶ ἐκ τῆς χρή-

χθη ἤδη, τονίζεται καὶ εἰς τὰς Πράξεις καὶ εἰς τὴν πρὸς Τίτον Ἐπιστολὴν ὅτι οἱ στίχοι ἐλήφθησαν ἐκ ποιημάτων ἐθνικῶν, ἐν ᾧ δὲν λέγεται τοιοῦτο τι διὰ τὸ λόγιον τοῦ Μενάνδρου, τὸ ὁποῖον ὁ Παῦλος φαίνεται ὅτι ἤκουσε κατὰ τινα συζήτησιν μετὰ Ἑλλήνων ἢ Ἑλληνιστῶν Ἰουδαίων. Ἐπομένως τὴν καταχώρησιν ἐνήργησεν ἀποστολικὸς ἀνὴρ ἀναγνώσας τὰ σχετικὰ ποιήματα. Ἐφ' ὅσον δὲ τὰ κείμενα τῆς Κ. Διαθήκης, εἰς τὰ ὁποῖα οἱ στίχοι περιέχονται, ἔχουν ἀναμφιβόλως σύνδεσμον πρὸς τὸν Παῦλον, ὁ ἀποστολικὸς οὗτος ἀνὴρ πρέπει νὰ ἀνῆκεν εἰς τὸν κύκλον τοῦ Παύλου.

Ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ ἀνὴρ οὗτος, ὁ συνθέσας τὸν ἐν Ἀρείφ Πάφῳ λόγον καὶ συγγράφας τὴν πρὸς Τίτον Ἐπιστολὴν²⁷, ἦτο οἰοσθήποτε ἄλλος πλὴν τοῦ Παύλου, θὰ εὔρωμεν τοῦτο ὡς δυνατὸν καὶ ἀρχὴν, διότι μεταξὺ τῶν συνεργατῶν τοῦ Ἀποστόλου, ἦσαν καὶ ἄνδρες πεπαιδευμένοι, ὡς Λουκᾶς ὁ ἰατρός, Ζηναῖος ὁ νομικὸς καὶ ἄλλοι, οἵτινες θὰ ἦσαν, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, γνώσται τῆς Ἑλληνικῆς φιλολογίας. Ἄλλ' ἐὰν οἱ ἄνδρες οὗτοι ἐπεθύμουν νὰ χρησιμοποιήσουν κατὰ τὴν ἐπιχειρηματολογίαν των στοιχεῖα ἐκ τῆς ἑλληνικῆς σοφίας, ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ἐπεκτείνουν τὸ ἐγχείρημα αὐτὸ εἰς περισσότερα πεδία, ὡς ἔπραξαν βραδύτερον χριστιανοὶ συγγραφεῖς, καὶ δὲν θὰ περιόριζον τοῦτο εἰς ὀλίγους ποιητικὸς στίχους, οἵτινες ἐπὶ τέλους δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀντιπροσωπευτικοὶ τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως, μαρτυροῦσης ὑπὲρ τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος. Ἀκόμη καὶ ἂν ὁ Παῦλος θὰ ἐτόλμα νὰ παραλάβῃ ἑλληνικὰ χωρία, οἱ μαθηταὶ του δὲν θὰ ἦσαν πρόθυμοι νὰ ἀντλήσουν ἐπιχειρήματα ἐκ τῆς ἐθνικῆς σοφίας, τὴν ὁποῖαν προσφάτως εἶχον ἀποκηρύξει. Ἐπὶ πλέον ὁ συγγραφεὺς ὁ παρεμβάλων τοὺς δύο στίχους εἰς τὰς Πράξεις φαίνεται νὰ ἔχη τὴν συναίσθησιν ὅτι ἀνεκάλυψε πεδῖον ἄγνωστον, τὸ ὁποῖον τὸν ἐξέπληξεν, ἀλλὰ τὸ ὁποῖον δὲν ἦτο διόλου ἄγνωστον εἰς τοὺς μορφωμένους ἀν-

σεως μέρους αὐτοῦ ὡς παραδείγματος τοῦ γνωστοῦ συλλογισμοῦ «φαῦλος κύκλος» καὶ ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Καλλιμάχου χρησιμοποιοῦσέως του ἐν τῷ Ὑμνῷ του πρὸς Δία, στ. 6-9 :

*Ζεῦ, σὲ μὲν Ἰθαίοισιν ἐν οὔρεσι φασὶ γενέσθαι,
Ζεῦ, σὲ δ' ἐν Ἀρκαδίῃ πότιμοι πάτερ ἐνεύσαντο,
Κρηῆτες αἰεὶ ψεύσται· καὶ γὰρ τάφον, ὃ ἄνα, σεῖο,
Κρηῆτες ἐτεκίγησαντο· σὺ δ' οὐ θάνας· ἐσὶ γὰρ αἰεὶ.*

²⁷ Ὁ Ἱερώνυμος, Ὑπόμν. πρὸς Τίτον, ὁ Ἐπιφάνιος, Κατὰ αἰρέσεων I, 3 362, ὁ Σωκράτης, Ἐκκλ. Ἰστ., III, 16^α E, καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Ὑπόμν. πρὸς Τίτον, μνημονεύουν τὴν χρῆσιν αὐτήν.

²⁸ Ὁμιλῶ περὶ ἐνὸς ἀνδρὸς διότι θὰ ἦτο ἀδικαιολόγητος σύμπτωσις, ἂν ἐδεχόμεθα ὅτι ἄλλος ἐχρησιμοποίησε τὸν στίχον τῶν Πράξεων καὶ ἄλλος τὸν τῆς πρὸς Τίτον ἐπιστολῆς.

θρώπους τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου. Τέλος, σχετικῶς πρὸς τὸν στίχον τῆς πρὸς Τίτον Ἐπιστολῆς, δὲν νομίζω ὅτι οἰοσδήποτε κήρυξ, ἐπιθυμῶν νὰ κρατήσῃ τοὺς Κρήτας σταθεροὺς ἐν τῇ πίστει, θὰ ἐτόλμα νὰ ἀποκαλέσῃ αὐτοὺς ψεύστας, νωθροὺς καὶ κακὰ θηρία. Ἡ χρῆσις τοῦ στίχου μεμονωμένου δὲν δικαιολογεῖται καὶ ἔπρεπε γὰρ εὐρίσκειτο ἐν συνδέσει μετ' ἰσχυρᾶς πείρας τῆς ζωῆς τοῦ συγγραφέως, ἐμφανισθεῖς μόνος εἰς τὴν κατάλληλον εὐκαιρίαν τῆς συγγραφῆς ἐπιστολῆς πρὸς τὸν ἡγέτην τῶν ἐν Κρήτῃ χριστιανῶν. Ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει δεικνύει ὅτι ὁ συγγραφεὺς οὗτος εἶχε μεγάλην αὐθεντίαν καὶ ἰσχυρὰν ἐπιρροὴν ἐπὶ τῶν πιστῶν.

Δ'.

Κατὰ τὴν ἀντίληψίν μου ὑπάρχει μόνον εἰς ἀνὴρ, ὅστις ἠδύνατο νὰ δοκιμάσῃ τὴν ἰσχυρὰν αὐτὴν πείραν, προελθοῦσαν ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ τετραστίχου, καὶ μόνον μία περίπτωσις, κατὰ τὴν ὁποίαν τοῦτο ἠδύνατο νὰ συμβῇ: Ὁ Παῦλος κατὰ τὴν ἐν Ἀθήναις δρᾶσιν του.

Ὁ Παῦλος βεβαίως δὲν ἦτο ἐξοικειωμένος μετὰ τῆς ἑλληνικῆς διανοήσεως, ἀλλ' ἐν Ἀθήναις ἔλαβε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἔλθῃ εἰς ἐπαφήν μετ' αὐτῆς ἐν τῇ καθαρωτέρῃ της μορφῇ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Ἐν Ἀθήναις ὁ Παῦλος εὐρέθη ὑπὸ ἐντελῶς εἰδικᾶς συνθήκας. Διὰ διαφόρους λόγους οὐδέποτε ἐνήργει τὸ κήρυγμά του μόνος, ἔχων συνήθως μεθ' ἑαυτοῦ ὁμάδα συνεργατῶν. Αἱ συνθήκαι τὰς ὁποίας συνήντα ἠνάγκασαν αὐτὸν νὰ τηρήσῃ αὐστηρότερον τὴν συνήθειάν του, οὕτω δὲ εἰδοποίησε τοὺς συνεργάτας του Σίλουανὸν καὶ Τιμόθεον, παραμείναντας ἐν Βεροῖα, «*ἵνα ὡς τάχιστα ἔλθωσι πρὸς αὐτόν*»²⁸. Ἀναμένων ὅμως αὐτοὺς δὲν ἔμεινε τελείως ἀδρανῆς, διότι εἶχε πάντοτε τὴν γνώμην ὅτι τὸ κήρυγμα ἀπῆται διαρκῆ δρᾶσιν, ὃ δὲ χρόνος ἦτο ἀνεπαρκῆς. Τὸ ἀνήσυχον πνεῦμά του ᾠδήγησεν αὐτὸν εἰς τὴν σπουδὴν τῶν νέων τούτων συνθηκῶν²⁹. Δύο χωρία τῶν Πράξεων δεικνύουν ὅτι ἡ σπουδὴ ἦτο συνειδητὴ καὶ προσεκτικὴ:

Θεωροῦντι κατείδωλον τὴν πόλιν . . .

*Διερχόμενος καὶ ἀναθεωρῶν τὰ σεβάσματα . . .*³⁰.

Δὲν εἶναι πιθανὸν ὅτι ἡ σπουδὴ αὕτη περιορίσθη εἰς τὴν ἑξωτερικὴν ὄψιν τῆς πόλεως καὶ τοὺς τόπους λατρείας· βεβαίως ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὴν πνευματικὴν παραγωγὴν τῆς πόλεως. Ὁ ἐπόμενος λόγος

²⁸) Πράξ. ιζ' 15-16.

²⁹) Βλ. Ε. Ἀντωνιάδου, Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐν Ἀθήναις, Ἀθήναι 1920, σ. 48 ἔξ.

³⁰) Πράξ. ιζ' 16, 23.

συνετέλεσε πολύ εις τούτο. Κατά τούς περιπάτους του εις τὴν Ἀγορὰν ἔλαβε κατ' ὀλίγον τὸ θάρρος νὰ συμμετάσχη εἰς τὰς συνήθεις συζητήσεις τῶν Ἀθηναίων («διελέγετο πρὸς τοὺς προστυγχάνοντας»)³¹, κατὰ τὰς ὁποίας ὅμως συνησθάνθη τὴν διαλεκτικὴν αὐτοῦ κατωτερότητα, ὡς τονίζει εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθίους³². Ἡ συναίσθησις αὐτὴ παρώρμησε τὸν Παῦλον εἰς καλύτεραν μελέτην τοῦ πνευματικοῦ περιβάλλοντος τῶν Ἀθηναίων. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἀνέγνωσεν ὀλίγας φιλοσοφικὰς διατριβάς καὶ συλλογὰς ποιημάτων, ἰδίως ἐκ τῶν Στωϊκῶν κύκλων, περὶ τῶν ὁποίων ἀναμφιβόλως ἐσημάτισε τὴν γνώμην ὅτι εἶναι προϊόντα σοφίας, ἀλλὰ ματαίας σοφίας, κατὰ τὸ χαρακτηρισμὸν τῆς πρὸς Ρωμαίους Ἐπιστολῆς³³: «Ἐμυταιώθησαν ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν καὶ ἐσκοτίσθη ἡ ἀσύνετος αὐτῶν καρδιά. Φάσκοτες εἶναι σοφοί, ἐμωράνθησαν».

Νομίζω ὅτι ἡ Α' πρὸς Κορινθίους Ἐπιστολή, καταδικάζουσα τὴν σοφίαν τοῦ κόσμου τούτου εἰς τὰ τρία πρῶτα κεφάλαια, ἀντικατοπτρίζει αὐτὴν τὴν ἐντύπωσιν. Ἡ Κόρινθος δὲν διεκρίνετο τόσον πολὺ διὰ τὴν φιλοσοφικὴν τῆς κίνησιν, ἢ δὲ γνώμην ὅτι ἡ πολεμικὴ τοῦ Παύλου ἐν τῇ Ἐπιστολῇ ἀπευθύνεται πρὸς ἄλλας χριστιανικὰς ομάδας, ὡς τὴν τοῦ Ἀπολλώ, τὸν ὁποῖον πάντως ὁ Παῦλος δεικνύει ἀλλαγῆ ὅτι ἐκτιμᾷ ὑπερβαλλόντως, δὲν ἱκανοποιεῖ πλήρως. Ἐπειδὴ ἡ Κόρινθος ἐγεινίαζε πρὸς τὰς Ἀθήνας ὁ Παῦλος ἐφοβεῖτο μήπως οἱ κορινθιοὶ ἀδελφοὶ ἐπιστρέψουν πρὸς τὴν ματαίαν ἀθηναϊκὴν σοφίαν, ἐφ' ὅσον μάλιστα τὸ πνεῦμα τῆς διαιρέσεως εἶχεν ἤδη εἰσβάλει εἰς τὴν Χριστιανικὴν Κοινότητα τῆς Κορίνθου.

Αἱ τρεῖς τάξεις διανοουμένων, αἵτινες μνημονεύονται ἐν Α' Κορ. α' 20, ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰς τάξεις τῶν ἀνδρῶν, μετὰ τῶν ὁποίων ὁ Παῦλος ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν ἐν Ἀθήναις:

«Ποῦ σοφός; ποῦ γραμματεὺς; ποῦ συζητήτης τοῦ αἰῶνος τούτου;»

Σοφοὶ εἶναι οἱ φιλόσοφοι, Στωϊκοὶ καὶ Ἐπικούρειοι, μετὰ τῶν ὁποίων εἶχε τὴν τελευταίαν ἐν Ἀθήναις συνδιάλεξιν.

Συζητηταὶ εἶναι οἱ ἄνθρωποι τῆς Ἀγορᾶς μετὰ τῶν ὁποίων συνεζήτει καθημερινῶς.

Γραμματεῖς, τέλος, εἶναι οἱ συγγραφεῖς τῶν ὁποίων τὰ ἔργα ἀνέγνωσεν ἐν Ἀθήναις.

Ἀνδρῶν δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν μέχρι ποίου σημείου ὁ Παῦλος ἐμλέτησε τὴν ἑλληνικὴν φιλολογίαν. Πάντως ἐξοικειώθη ἐπαρκῶς πρὸς

³¹) Πράξ. ιβ' 17.

³²) Α' Κορ. ι' 10, ια' 6 «ιδιότης τῷ λόγῳ», «ὁ λόγος μου ἐξουθενωμένος».

³³) Ρωμ. α' 24.

αὐτὴν, βραδύτερον δ' ἐν Ἐφέσῳ ἐμιμήθη τὸν ἑλληνικὸν τρόπον τῆς πνευματικῆς ἐργασίας, καταστήσας ὡς κέντρον τῶν μαθητῶν του τὴν Σχολὴν Τυράννου³⁴.

Φαίνεται ὅτι μεταξὺ τῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα ὁ Παῦλος ἀνέγνωσε, περιλαμβάνετο καὶ συλλογὴ περιέχουσα ποιήματα τοῦ Ἐπιμενίδου. Ἰδιαίτερον ἀφορμὴν παρακινήσασαν εἰς τὴν μελέτην τοῦ Ἐπιμενίδου ἀπετέλεσεν ἡ ὑπαρξίς ἐν Ἀθήναις βωμῶν τῶν ἀγνώστων θεῶν, ἡ ἴδρυσίς τῶν ὁποίων συνδέεται μετὰ τῆς δράσεως τοῦ Κρητὸς προφήτου. Διογένης ὁ Λαέρτιος³⁵ διατηρεῖ τὴν κάτωθι πληροφορίαν :

«Κακεῖθεν εἴασεν (τὰ πρόβατα) ἵεσαι ἢ βούλοιντο, προστάξας τοῖς ἀκολούθοις ἔνθα ἂν κατακλίνοι αὐτῶν ἕκαστον θύειν τῷ προσήκοντι θεῷ καὶ οὕτω λῆξαι τὸ κακόν. Ὅθεν ἔτι καὶ νῦν ἐστὶν εὐρεῖν κατὰ τοὺς δήμους τῶν Ἀθηναίων βωμοὺς ἀνωνύμων, ὑπόμνημα τῆς τότε γενομένης ἐξιλάσεως»

Προφανῶς κατὰ τὸν γ' πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα, ἀναμφιβόλως δὲ καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Παύλου, ἐπιστεύετο ὅτι εἰσηγητὴς τῆς ἰδρύσεως τοιούτων βωμῶν εἰς θεοὺς ἀνωνύμων ἢ ἀγνώστους³⁶ ἦτο ὁ Ἐπιμενίδης. Εἰς τῶν βωμῶν τούτων ἦτο μεταξὺ τῶν σεβασμάτων, τὰ ὁποῖα εἶδεν ὁ Παῦλος ἐν Ἀθήναις, ἀναμφιβόλως δὲ ἐξέπληξεν αὐτόν. Πληροφορηθεὶς περὶ τοῦ εἰσηγητοῦ τῆς ἰδρύσεώς του, ἐνδιεφέρθη βεβαίως καὶ περὶ τοῦ φιλολογικοῦ του ἔργου. Εἶναι φυσικὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ ἀνάγνωσις τῶν ποιημάτων τοῦ Ἐπιμενίδου ἐνίσχυσε τὴν ἐκ τοῦ βωμοῦ βαθεῖαν ἐντύπωσιν τοῦ Ἀποστόλου, διότι οὕτω εὔρεν ἐπὶ τέλους μίαν γέφυραν μεταξὺ τοῦ κηρύγματός του καὶ τῶν θεσμῶν καὶ ἀντιλήψεων τῶν Ἀθηναίων, ἡδύνατο δὲ τώρα νὰ πλησιάσῃ τὴν σκέψιν των καὶ μεταδώσῃ εἰς αὐτοὺς τὴν διδασκαλίαν του.

Θεωρῶ ὡς πιθανὸν ὅτι ἡ συλλογὴ εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Παῦλος ἀνέγνωσε τὸ ποίημα τοῦ Ἐπιμενίδου προήρχετο ἐκ τῶν Στωϊκῶν κύκλων³⁷, περιεῖχε δὲ ποιήματα καὶ ἄλλων ποιητῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τοῦ Ἀράτου.

Στίχοι τινὲς τῶν ποιημάτων αὐτῶν παρέμειναν χαραγμένοι εἰς τὴν μνήμην τοῦ Ἀποστόλου. Μετ' ὀλίγον χρόνον ἐχρησιμοποίησε δύο ἐκ

³⁴) Πράξ. ιθ' 9.

³⁵) I, 110.

³⁶) Ἀφίνω ἄθικτον ἐν τῇ παρουσίᾳ μελέτη τὸ πρόβλημα περὶ τῆς ὑπάρξεως ἐνὸς ἢ περισσοτέρων βωμῶν, ἀφιερωμένων τῷ ἀγνώστῳ θεῷ ἢ ἀγνώστοις θεοῖς.

³⁷) Τοιαῦται συλλογαὶ ἦσαν εὐρύτατα διαδεδομένα κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν.

τούτων ἐν τῷ λόγῳ του ἐπὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου, πολὺ δὲ βραδύτερον ἐχρησιμοποίησε τρίτον στίχον ἐν τῇ πρὸς Τίτον Ἐπιστολῇ. Ὡς ἀνεφερα ἤδη ὁ τελευταῖος οὗτος στίχος, ὡς εἶναι ἐν τῷ κειμένῳ, δὲν ἐξυπηρετεῖ καλῶς τὸν σκοπὸν τοῦ συγγραφέως, εἰς τὸν νοῦν ἡμῶς τοῦ Παύλου συνδέετο μετ' ἰσχυρᾶς ἐντυπώσεως. Ἡ ἀποστολὴ μιᾶς Ἐπιστολῆς πρὸς τὸν ἐν Κρήτῃ ἀντιπρόσωπόν του ἐξωογόνησε τὴν παλαιὰν πείραν καὶ συνετέλεσεν εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ ἀφορῶντος τοῦς Κρητῆς στίχου.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο παρεμβάλλεται τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος τοῦ ἐπὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου λόγου καὶ τῆς πρὸς Τίτον Ἐπιστολῆς. Κατὰ τὴν ἔρευνάν μου δὲν ἔλαβον ὑπ' ὄψιν οὐδεμίαν τῶν ἀντιθέτων ἀπόψεων· δὲν ἠδυνήθην ὅμως νὰ ἐξηγήσω τὴν ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ παρουσίαν τῶν ἑλληνικῶν στίχων, εἰμὴ διὰ τῆς ὑποθέσεως ὅτι ὁ Παῦλος καὶ οὐχὶ ἄλλος τις ἀνέγνωσε καὶ ἐχρησιμοποίησε τούτους. Τὸ συμπέρασμά μου ἀποτελεῖ ἓνα ἐπὶ πλέον λόγον συνηγοροῦντα ὑπὲρ τῆς γνώμης ὅτι ὁ Παῦλος πράγματι ἐξεφώνησε τὸν λόγον³⁸ καὶ ἔγραψε τὴν Ἐπιστολὴν.

YALE UNIVERSITY

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΡΗΣΤΟΥ

³⁸) Τὸ ζήτημα τοῦ τρόπου, κατὰ τὸν ὁποῖον οἱ ἀποστολικοὶ λόγοι διετυχούνησαν καὶ κατεγράφησαν, ἐξέρχεται τῶν ὁρίων τῆς παρούσης μελέτης.

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ
ΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ
ΑΠΟΚΕΙΜΕΝΑ ΕΝ ΤΩ ΜΟΥΣΕΙΩ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ*

Β'. ΕΓΓΡΑΦΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΡΗΤΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΝ

41

Ἀντίγραφον γράμματος τοῦ Ἐπισκόπου Κνωσοῦ Γερασίμου¹ πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην Σαμουήλ Χαντζερίην², διὰ τοῦ ὁποίου συνοδεύει εἰσφορὰν τῆς Ἐπισκοπῆς αὐτοῦ εἰς τὸ κοινὸν τῆς Μ. Ἐκκλησίας, διεκτραγωδῶν ἅμα τὴν ἀθλίαν οἰκονομικὴν κατὰστασιν τῶν ἐν Κρήτῃ Ἐπισκοπῶν. (Ἰούλιος 1774).

Ἄριθ. Χειρ. Μ.Η. 145. Ἐπὶ διφύλλου κοινῷ χάρτου μὲ ὑδατίνας γραμμάς καὶ θυρεὸν μὲ στέμμα καὶ λέοντα, διαστ. 0,34×0,24 μ., γεγραμμένον ἐπὶ τῶν δύο πρώτων σελίδων. Τὸ δεύτερον φύλλον ἐτιμήθη ἄνω καὶ κάτω διὰ τὴν φακέλωσιν. Ἐπιγραφή: τῷ παραγιωτάτῳ σοφωτάτῳ καὶ σεβασμιωτάτῳ μοι ἀθθέντῃ καὶ δεσπότῃ τῷ οἰκουμεικῷ πατριάρχῃ κυρίῳ κυρίῳ Σαμουήλ προσκνητιῷ. καὶ: 1774. Κατάστασις διατηρήσεως καλή.

παραγιωτάτε σοφώτατε, καὶ σεβασμιωτάτέ μοι ἀθθέντῃ καὶ δεσπότῃ, οἰκουμεικὲ πατριάρχα, | τὴν δουλικὴν προσκνήνησιν ταπεινῶς ἀπονέμω τῇ ὑμετέρῃ ποναγιότητι, κατασπαζό | μενος τὰς ἱερὰς χεῖρας αὐτῆς καὶ πόδας.

Ἢ Τὴν δὲ Ἱερὰν καὶ ἁγίαν σύνοδον τῶν ἁγίων ἀρχιερέων, ταπεινῶς καὶ εὐλαβῶς προσκνηνῶ. μεγάλην χαρὰν | ἔλαβε ὄλον τὸ πτωχὸν γένος μας, καὶ μάλιστα ἡμεῖς οἱ ταπεινοὶ δούλοι τῆς, ἀρχιερεῖς τῆς ταιλαιπώρου κρήτης, μανθά | ρωντας τὸν ἀναβιβασμὸν τῆς καὶ αὐθις εἰς τὸν π(α)τριαρχικὸν θρόνον. ὁ ἅγιος θεὸς νὰ τὴν διαφυλάξῃ εἰς αὐτὸν ἀνώτε | ρον παντὸς ἀνιαροῦ εἰς ἔτη πολυάριθμα μετὰ πάσης υγιείας καὶ εὐδαιμονίας, διὰ τὴν τιμὴν καὶ εὐπρέπειαν τοῦ δυστυχοῦς γένους. τοιοῦτος βέβαια πρέπει ἡμῖν ἀρχιερεὺς καὶ πατριάρχης. χαίρομεθα καὶ εὐφροαῖνο | μεθα κοινῶς ὄλοι, ἂν καλὰ τεθλιμένοι καὶ ταιλαιπωρημένοι ἀπὸ τὰς καιρικὰς περιστάσεις³. πτωχοὶ τε καὶ | ἄποροι μὲ πάσαν δυναστείαν. πλὴν τί ἔχομεν νὰ εἰπούμεν, ὅλα τὰ ἐγνωρίζομεν τῶν πολλῶν μας ἁμαρτιῶν | ἀπανθίσματα. ἔλαβον σεβασμιωτάτε μοι ἀθθέντα τὰς πατριαρχικὰς καὶ σεβασμίας τῆς ἐπιστολῆς, ὁμὸν | καὶ τὰς συνοδικὰς⁴, καὶ τὰς μὲν πρώτας ἄς καὶ γεγραμμένας Ἰανουαρίου κ', ἔλαβον Ἰουλίου ιγ'. τὴν δὲ | δευτέραν ἣν γεγραμμένην ἀπριλίου α', Ἰουνίου κθ'. τὴν δὲ τρίτην γεγραμμένην μαΐου ιε', τὴν ἔλαβον

*1) Συνέχεια ἐκ τῆς σελίδος 468 τοῦ Β' τόμου.

Ἰουνίου κη', μεθ' ἣν ἀπειλούσα καὶ θνειδείζουσα με ὡς ἀγνώμονα καὶ ἀπειθή. μὴ γένοιτο ὁμως | χρυστὲ βασιλεῦ νὰ φανῶ ἀπειθῆς εἰς τὸν ἀθθέντην καὶ δεσπότην μου, ἀγνώμων τε καὶ ἀχάριστος εἰς | τὴν μητέρα μου τὴν ἁγίαν ἐκκλησίαν. ἀλλ' ἡ βραδύτης τοῦ ἐροχομοῦ ἐνταύθα τῶν ἐπιστολῶν, με | ἀπέδειξαν τοιούτον. εὐθὺς ὁμως ὁποῦ ἔλαβον τὰς π(ατ)ριαρχικὰς καὶ συνοδικὰς ἐπιστολάς, με ὄλον | τὸ γηρατεῖον καὶ ἀσθενείας μου, ἐσυκώθην εὐθὺς καὶ ἤλθον μέσα⁵. καὶ κατὰ τὴν προσαγῆν τὴν πανα | γιώτητός της, καὶ τὴν ἐπιταγῆν τῆς ἁγίας Συνόδου, εὐθὺς ἐνεχείρισα τὰ διακόσια πενήντα τοῦ ἐράνου⁶ μου | τῶ ἐνταύθα μὴκὲ ἀρμενίῳ, νὰ τὰ ἐγχειρίσῃ αὐτόθι ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ μαρκόζης⁷ ἀρμενίος καὶ αὐτός, | τῆς παναγιώτητός της. καὶ ἰδοὺ ὁποῦ σφαλῶ ἐδῶ μέσα τὴν πολίτζα του. δὲν ἤτιον ὁμως τῆς δυνάμεώς | μου δεσπότη μου παναγιώτατε, ἀλλ' οὔτε ἡ ἐπαρχία μου συκώνει τοιούτον βάρος, ἐπειδὴ ἀγκαλὰ καὶ | φαίνεται νὰ εἶναι ἡ πρώτη εἰς τὴν τάξιν, ὁμως εἶναι ἡ μικροτέρα τῆς κορήτης αὐτῆ τε καὶ ἡ τοῦ ἀρκαδίας, | ὁποῦ καὶ δευτέρα τῆ τάξῃ. ἐκεῖνος ὁμως ὁποῦ ἔκαμε τὴν διανομήν, νομίζω νὰ τὸ ἔκαμε ἐχθροδῶς. δὲν | εἶμαι δεσπότη μου παναγιώτατε οὔτε κλάψης οὔτε φειδωλός, πλὴν ἡ περιστάσις τοῦ καιροῦ καὶ τὸ γηρατεῖον | καὶ ἡ ἀσθενείαις ὁποῦ με ἔχουν περικυκλωμένον ὁποῦ δὲν δύνομαι πλέον κἄν νὰ κινηθῶ, καὶ νὰ περ | ιέλθω τὴν παραμικρὴν ἐπαρχίαν μου, καὶ μάλιστα ὁποῦ κατὰ τὸ παρὸν ἀνάπτει μία μεγάλη πυρκαϊὰ | ἐδῶ εἰς τοὺς πτωχοὺς χρυστιανούς. ἀπ' οὗ ἐγενήθη τέτοιο πράγμα δὲν τὸ εἶδα εἰς τὴν πατρίδα μας : ὁ ἅγιος | θεὸς νὰ γενῆ ἴλεως διὰ τῶν ἁγίων σας εὐχῶν νὰ μὴν ἀπολεσθοῦν οἱ ταλαίπωροι ψυχικὰ καὶ σωματικὰ | . καὶ ποῦ ἔχω νὰ ζητήσω; ὅθεν ἔχω νὰ περάσω με πολλὴν στενοχωρίαν τώρα εἰς τὸ γηρατεῖον μου. νὰ ἔχω | τὴν κατάρρα σας ἐν ἀγίῳ πν(εύματι), ἀνίσως καὶ ἡμουν εὐτυχεῖς καὶ ἤθελα δεῖξω καιρίαν φειδωλίαν ἀλλὰ ἤθε | λα κάμη κάθε βοήθειαν εἰς τὴν μητέρα μου τὴν ἁγίαν ἐκκλησίαν, καὶ τὸ εἶχα καὶ διὰ μισθόν, καὶ | διὰ καύχησιν μου. πλὴν καθῶς λέγω ἡ ὑστέρησις μας ὁλονῶν καὶ ἡ πτωχεία μας μᾶς κάνει νὰ φαινῶ | μασθεν ἐλιπεῖς, ἐπειδὴ καὶ ἡ ἐπαρχία μας ἐδῶ εἶναι παραμικραῖς, χωρὶς εἰσοδήματα, μετὰ μόλις νὰ εὐγάλωμεν τὸ κατ' ἔτος αἰτήσιον μας, καὶ νὰ περάσωμεν καὶ τὴν ζωὴν μας μετριῶς καὶ ὄχι με αὐτὰρ | κειαν, καὶ νὰ εὐχαριστήσωμεν καὶ τοὺς ἀθθέντας μας, καὶ μάλιστα ἐγὼ ὁ δυστιχεῖς ὁποῦ ὄλοι ἀποβλέπουν | εἰς ἐμέ, με τὸ νὰ με ἡξέθρουν ἐξ ἀρχῆς, ἐπειδὴ καὶ νὰ ἐξηματίσω τόσους χρόνους ἐπίτροπος τοῦ μακαροῦ | του γέροντος μου κύρ γερασίμου⁸, ὁ ἐροχομὸς μου μέσα ἐπαραινῆσε καὶ τοὺς συναδελφούς μου ἁγίους | ἀρχιερεῖς καὶ ἔκαμαν ὡς ἐμέ. ὅθεν ὄλοι κοινῶς δεόμεθα καὶ παρακαλοῦμεν τὸ ὕψος τῆς | παναγιώτητός της, καὶ

τὴν ἁγίαν καὶ Ἱερὴν σύνοδον, νὰ μὴ μὰς ζητηθῆ ἄλλο ἀπὸς ὁ ἔρανος, | ἐπειδὴ καὶ δὲν εἶναι τῆς δυνάμεως μας νὰ τὸν δώσωμεν κατ' οὐδένα τρόπον, ὅχι πῶς δὲν θέλωμεν, | ἀλλ' ὅτι δὲν εἶναι τῆς δυνάμεώς μας, καὶ πρέπει νὰ ἀφεισθῶμεν καὶ ἀπὸ τὰς ἐπαρχίας μας τελείως⁹, | καὶ εἰς τοῦτο πρέπει νὰ βεβαιωθῆτε ἀπὸ τὸν πανιερώτατον ἅγιον κυζίκου ὁποῦ ἐχρημάτισε γέρον | τας μας. τοῦ συναδελφοῦ μας ἁγίου ρεθύμνης¹⁰ τούταις ταῖς ἡμέραις τοῦ ἀκολουθήσει μία μετὰ | λω-τάτη ἀδικία ὁποῦ ἀφανίστη τελείως ὁ πτωχός, καὶ διὰ τοῦτο οὔτε τὸν εἶδαμεν οὔτε τὸν ἐζητήσα | μεν¹¹ ἠξέυροντες τὸ ἀδύνατον του. θέλει κάμη ὁμῶς καὶ αὐτὸς μὲ τὸν καιρὸν τὸ χρέος του κατὰ | τὴν δύναμιν του. καὶ ταῦτα μὲν δουλικῶς, αἱ δὲ ἅγιοι καὶ θεοπειθεῖς εὐχαὶ τῆς παναγιώτητός της | εἴησαν μετ' ἐμοῦ ἐν βίῳ παντί. ,αφοδ.' Ἰουλίον ιε' :

τῆς ὑμετέρας σεβασμιωτάτης παναγιώτητος ταπεινὸς δούλος καὶ ἐλάχιστος.

(Εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς σελίδος) : κνωσοῦ Γεράσιμος

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

¹⁾ Περί τοῦ Κνωσοῦ Γερασίμου βλ. «Κρητικά Χρονικά» Α', 172. σημ. 10. Ὁ εἰς ἔγγραφον τοῦ Τ. Α. Η., κῶδ. 76, σ. 212 τοῦ ἔτους 1748, ἀναφερόμενος ἐπίσκοπος Κνωσοῦ Γεράσιμος υἱὸς Μιχαὴλ εἶναι ὁ αὐτός, ἀφοῦ εἰς τὸ ἐνταῦθα δημοσιευόμενον ἔγγραφον ἀναφέρει: «ἐχρημάτισα τόσους χρόνους ἐπίτροπος τοῦ μακαρίτου γέροντός μου κῆρ γερασίμου», δηλ. τοῦ Λετίτζη, παραιτηθέντος, ὡς γνωστόν, τὸ 1756 (Σ ἄ ρ ε ω ν, αὐτ. 17).

²⁾ Βλ. «Κρητικά Χρονικά» Α'. σελ. 163, σημ. 1.

³⁾ Κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν τὴν κατάπνιξιν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Δασκαλογιάννη ἀνώμαλον περίοδον. Βλ. κατωτέρω: «ὁποῦ κατὰ τὸ παρὸν ἀνάπτει μία μεγάλη πυρκαϊά».

⁴⁾ Οὐδεμία τούτων διεσώθη.

⁵⁾ Ὁ Ξανθοῦ διδης, ἀνασκευάζων γνώμην τοῦ Γκερόλα, ὀρθῶς ἐπεστήριξεν ὅτι ἔδρα τοῦ Ἐπισκόπου Κνωσοῦ ἀπὸ τῆς Β' Βυζαντινῆς Περιόδου καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ὑπῆρξεν ὁ Ἅγ. Μύρων («Χριστ. Κρήτη» Β' σ. 335). Ἐκεῖ λοιπὸν διέμενε καὶ ὁ Γεράσιμος, ὅστις «ἦλθε μέσα» (εἰς τὸ Μ. Κάστρο) ἵνα διεκπεραιώσῃ τὴν ἀποστολὴν τῶν χρημάτων.

⁶⁾ Βλ. Κομνηνοῦ Ὑψηλάτου, Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν, Κωνσταντινούπολις 1870, σ. 515: «Πατριαρχεύσας οὖν (ὁ Σαμουήλ) εὔρε χρέος τοῦ Κοινοῦ πονηγεῖα 900, ἐκόστισε καὶ ἡ πατριαρχεῖα του πονηγεῖα 80· καὶ λοιπὸν εἰς ἐλάφρωσιν τοῦ τοιοῦτου βάρους συλλογιζόμενος ὁπωσοῦν ξεπεσοῖν τινα καὶ μείωσιν τοῦ χρέους εὔρε πρόσφορον μέσον τὸν παρὰ τῶν ἀρχιερέων ἔρανον· ἀλλ' ἐκείνων γογγυζόντων . . . ».

⁷⁾ Ἀρμενικὸς τύπος τοῦ ὀνόματος Μᾶρκος.

⁸⁾ Ὁ ἐπίσκοπος Κνωσοῦ, πλησιέστερον ἐδρεύων, ἀνελάμβανεν ὁσάκις παρίστατο ἀνάγκη, ὡς ἐπίτροπος τοῦ Μητροπολίτου. Ὁ Γεράσιμος, τοῦ ὁποῖου ἐπίτροπος ὑπῆρξεν ὁ Κνωσοῦ, εἶναι προφανῶς ὁ Λετίτζης καὶ οὐχὶ ὁ κατωτέρω

ἀναφερόμενος ὡς γέροντάς του Γεράσιμος, ὅστις εἶναι ὁ Χίος, ὁ κατοπίν μητροπολίτης Κυζίκου ὅστις ἔζη εἰσέτι — βλ. «πρέπει νὰ βεβαιωθῆτε ἀπὸ τὸν πανιερώτατον ἅγιον Κυζίκου» — καθ' ὃν χρόνον ἐγράφη ἡ ἐπιστολή.

⁹⁾ Ἐννοεῖ τὸ κατ' ἐπαρχίας καταβαλλόμενον ἐτησίως κανονικὸν «φιλότιμον», ἐνῶ ὁ ἔρανος ἦτο ἔκτακτος εἰσφορά.

¹⁰⁾ Πιθανῶς τοῦ Γερασίμου· βλ. Τωμὰδὰκη, αὐτ. 140.

¹¹⁾ Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω καὶ τὴν προκειμένην φράσιν καθίσταται φανερόν ὅτι ὁ τότε μητροπολίτης Κρήτης Ζαχαρίας ἀπουσίαζεν ἢ δὲν ἐλαμβάνετο ὑπ' ὄψιν ὑπὸ τῶν λοιπῶν ἀρχιερέων (πβλ. τὴν κατ' αὐτοῦ μετὰ τρεῖς ἔτη ὑπογραφείσαν ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων Κρήτης ἀναφορὰν).

42.

*Αναφορὰ τοῦ Μητροπολίτου Κρήτης Μαξίμου¹ καὶ τῶν Ἐπισκόπων Ἀνατολικῆς Κρήτης πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην², διὰ τῆς ὁποίας ἀναγγέλλεται ἡ ἀποστολὴ πληρεξουσίων διὰ τὴν ὁύθμισιν τοῦ φόρου οἰνοπνευματωδῶν καὶ ζητεῖται ἡ μεσολάβησις τοῦ Πατριαρχείου διὰ τὸν εὐνοϊκώτερον διακανονισμὸν τοῦ ζητήματος. (Ἰούλιος 1793).

*Αριθ. Χειρ. Μ.Η. 44. Ἐπὶ φύλλου χάρτου διαστάσεων 0,48×0,42 μ. με ὑδατίνας γραμμάς, στοιχεῖα Α.Υ. με στέμμα καὶ τρεῖς ἀνισομεγέθεις μνησικούς. Τὸ κείμενον ἐπὶ τῆς μιᾶς σελίδος. Ὅπισθεν: 1793. Κατάστασις διατηρήσεως σχετικῶς καλή: φθοραὶ κατὰ τὰ σημεῖα πτύξεως.

†

†

†

Τὴν ὑμετέραν σεβασμιωτάτην ἡμῖν καὶ θεόσωστον αὐτῆς παραγιώτητα δουλικῶς προσκυνήσαντες μετὰ τῆς ἁγίας καὶ Ἱερῆς συνόδου, | τὴν παραγίαν αὐτῆς δεξιὰν πανευλαβῶς κατασπαζόμεθα.

† ἦν καὶ διαφυλάττοι ὁ ἅγιος θεὸς ὑγιᾶ καὶ πανεντυχοῦσαν μετὰ μακροβιότητος ἐπὶ τὸν πανάγιον αὐτῆς πατριαρχικὸν ἀποστολικὸν καὶ οἰκουμενικὸν θρόνον ἀνωτέραν | παντὸς δεινοῦ σὺν τῇ ἐπιτεύξει τῶν ἀγαθῶν ὑμῶν καὶ σωτηρίων καταθυμίων πρὸς φωτισμὸν καὶ βελτίωσιν τῶν ἀπανταχοῦ ὀρθοδόξων, σύστασίν τε καὶ καύχημα ἡμῶν τῶν | εὐτελῶν αὐτῆς δούλων. μετὰ τὴν προσκύνησιν τὴν ὀφειλομένην ἡμῖν πρὸς τὴν θεοδόξαστον αὐτῆς παραγιώτητα δηλοποιοῦμεν τῷ σεβασμιωτάτῳ ἡμῶν δεσπότη καὶ | οἰκουμεικῷ προστάτῃ, ὅτι κατὰ τὸν ὑψηλὸν ὄρισμὸν τοῦ προσκυνητοῦ μεκτουπίου³ τοῦ κραταιωτάτου δεβλείου καὶ κατὰ τὴν δεσποτικὴν προσιγαγὴν τῆς ὑμετέρας σεβα | σμίας παραγιώτητος, καὶ τῆς Ἱερῆς καὶ ἁγίας Συνόδου ποιήσαντες, με ὄλον ὁποῦ ἐβραδύναμεν ὄχι ἐκ τῆς ἀμελείας ἡμῶν, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ καιρικὰ περιστατικὰ τῶν | διαφόρων δυσκολιῶν καὶ ἐναντιοτήτων, ἰδοὺ ἐξαποστέλλομεν με κοινὸν ἰλάμιον⁴ τῆς κατὰ χάνδακα βασιλικῆς κοίσεως⁵, καὶ μετὰ τῆς παρουσίας ταπεινῆς ἡμῶν καὶ | εὐτελοῦς ἀναφορᾶς ἔκα-

στος ἡμῶν τῶν εὐτελῶν ἡμετέρων δούλων ὑφ' ἐκάστης ἐπαρχίας τε καὶ ἐπισκοπῆς ὑποκειμένοις τῷ θρόνῳ τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως | κρήτης, ἀνὰ δύο ἀνθρώπους ἀπὸ πᾶσαν παροικίαν, οἱ ὁποῖοι διορίσθησαν ἀπὸ ἐκάστης ἐπαρχίας τοὺς ἰδίους ἐπαρχιωτίας εἰς τοὺς μεχκεμέδες⁸ τῶν | ἐπαρχιῶν μὲ ἱλάμιον τῶν ναίτηδων⁷ τῶν ἔξω μεχκεμέδων πρὸς τὸν βασιλικὸν μεχκεμὲ βεβαιωθέντες καὶ διορισθέντες κατὰ χάνδακα, ὡς δηλοποιεῖται | καὶ ἐκ τοῦ ἰδίου ἱλαμίου τῆς βασιλικῆς κρίσεως. οἱ ὁποῖοι ὑπάρχουσι ἐπίτροποι κοινοὶ καὶ πληρεξούσιοι βεκίλιδες⁸ τῶν λοιπῶν ῥαγιαδῶν πάσης ἐπαρχίας | εἰς τὸ νὰ ἐρωτηθῶσι, καὶ νὰ ἀποκριθῶσι, καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν, καὶ εἰς τὸ κραταιὸν δοβλέτιον περὶ τῆς ἐπικαρπίας τοῦ κρασίου καὶ ῥακίου τοπιάν⁹, πόσον δηλαδή | κρασί καὶ ρακὶ εἶναι δυνατὸν νὰ λογισθῇ καὶ νὰ μετριθῇ εἰς πᾶσαν ἐπαρχίαν, κατὰ τὴν κοινὴν μαρτυρίαν τῶν ῥαγιαδῶν εἰς τοὺς ἔξω μεχκεμέδες τῶν ἐπαρχιῶν, διὰ νὰ λάβῃ τέλος ἡ ὑψηλὴ προσταγὴ τοῦ κραταιωτάτου δοβλετίου, καὶ ἡ ἀπόφασις τῆς ἀγίας τοῦ Χ(ριστοῦ) ἐκκλησίας. Τούτους λοιπὸν τοὺς εἰρημένους | πληρεξουσίου βεκίλιδες καὶ ἐπιτρόπους τῶν ταπεινῶν ῥαγιαδῶν τῆς κραταιᾶς βασιλείας, ἐξαποστελλουσι κοινῶς ἐκάστης ἐπαρχίας πτωχοὶ ῥαγιαδες ἐκ | μέρους πάντων, νὰ μαρτυρήσωσι καὶ νὰ ὁμολογήσωσι πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν μαχουλίον¹⁰ τοῦ κρασίου καὶ τῆς ρακῆς ὡς ὁ ὑψηλὸς ὄρισμὸς διακελεύεται, καὶ | ἡ σεβασμιωτάτη ὑμετέρα παναγιώτης θεσπίζει καὶ προστάτει μετὰ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου. ὁθεν παρακαλοῦμεν ἱκετευτικῶς τὴν ἀγίαν τοῦ θεοῦ ἐκκλησίαν τὴν κοινὴν μητέρα ἡμῶν νὰ δείξῃ σπλαγχνὰ οἰκτιρισμῶν καὶ εἰς τοὺς κατὰ κρήτην δυστιχεστάτους χριστιανούς, νὰ ὁδηγήσῃ νὰ συμβουλευσῇ νὰ παραινέσῃ τούτους τοὺς | ἐξαποστελλομένους εἰς πάντα τὰ δέοντα καὶ συμφέροντα, καὶ νὰ κινηθῇ ἐν πάσῃ προθυμίᾳ εὐσπλαγγου καὶ μητρικῆς ἐννοίας καὶ ζήλου θεοῦ διὰ νὰ δυνηθῶ | σιν οἱ πτωχοὶ χριστιανοὶ νὰ εὐρωσι τὸν τρόπον τῆς ἐνκοιλίας καὶ ἐλαφρότητος εἰς τὴν σιδωσίαν τοῦ τοιοῦτου βασιλικοῦ μοιρίου¹¹ διὰ νὰ ἐλαφροθῶσι ἀπὸ τὰ | πλέον δεινότερα καὶ βαρύτερα πειρατήρια, καὶ ταιλαιπωρίας, καὶ κόπους, καὶ ἀνυπόφορα βάσανα ὅπου τοὺς προξενοῦνται ἀπὸ τοὺς ἐπιστάτας ταύτης τῆς σιδωσίας καὶ συνάξεως, ἐπειδὴ εἰς ἀκρότατον κίνδυνον ἀπορίας καὶ δλεθρίου καταστάσεως εὐρίσκονται βεβυθισμένον τὸ γένος τῶν πτωχῶν, καὶ εἰς ἐσχάτην ἀπελπίσιν. πρὸς τούτους δὲ ἱκετευτικῶς παρακαλοῦμεν τὴν σεβασμιάν αὐτῆς παναγιώτητα, καὶ τὴν Ἱερὰν σύνοδον νὰ πληροφορηθῇ ὅτι εἰς τὴν πατρίδα μας | αὐτήν, μὴν ὦντας ἐξαρχῆς ἐξουσία εἰς τοὺς ῥωμαίους διὰ καμίαν σύναξιν σιδωσίματος¹², εἶναι ἀδύνατον νὰ συναγεται τοῦτο τὸ μοῖριον μὲ ταπεινὸν χέρι τῶν | πτωχῶν ῥωμαίων ἡμῶν ἀπάντων, ἀλλὰ ἄς ἐπινοήσῃ ἡ κοινὴ μήτηρ ἡμῶν τίνα τρόπον εὐμαραιο-

τέρας καὶ εὐκολοτέρας συνάξεως, διότι πολλοὶ θέλει | κινδυνεύουσι
διὰ τὸ ἀδύνατον, σχεδὸν εἰπεῖν καὶ τὴν ἰδίαν ζωὴν αὐτῶν ἐν φόβῳ
κυρίου. καὶ ταῦτα μὲν ἐπὶ τοσοῦτον αἱ δὲ πανάγιοι εὐχαὶ τῆς ὑμε-
τέρας | σεβασμίας παραγιώτητος, καὶ πάσης τῆς Ἱερῶς καὶ ἁγίας Συνό-
δου εἶησαν ἡμῖν φυλακτήριον ἄσυλον. ,αψ'η'ρφ Ἰουλλίου κη

Τῆς ὑμετέρας θεοστηρίκτου παραγιώτητος, καὶ πάσης τῆς Ἱερῶς συνό-
δου ἐλάχιστοι δούλοι καὶ ὑποκλινεῖς

† ὁ Κρήτης Μάξιμος

† ὁ Κνωσοῦ Γεράσιμος

† ὁ Πέτρας Ἰωακεῖμ (·)

† ὁ Ἀρκαδίας Γεράσιμος

† ὁ Σητείας Θεοφύλακτος

† ὁ Χερρονήσου Γεράσιμος

† ὁ Ἱερῶς Γεδεὼν (·)

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

¹⁾ Βλ. «Κρητικά Χρονικά» Α', σ. 259, σημ. 2.

²⁾ Νεόφυτον Ζ' τὸ πρῶτον. Βλ. α ὑ τ ὄ θ ι σ. 266. σημ. 1.

³⁾ Ἐπιστολῆς. Ἐκ τοῦ Τ.Α.Η. ἀρμόμεθα τὰ ἐν συνεχείᾳ στοιχεῖα, συγκεν-
τρωθέντα μετ' ἐπιμελείας ὑπὸ τοῦ φίλου Ν. Σταυρινίδου, μεταφραστοῦ καὶ με-
λετητοῦ τοῦ ἀρχείου τούτου:

*Ἐν τῷ κώδ. 126, σ. 17, ὑπάρχει κατακεχωρισμένη ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἐπι-
στολή, ὑπογραφομένη ὑπὸ τινος Μεχμέτ, ἴσως τοῦ τότε βεζύρου, καὶ ἀπευθυ-
νομένη πρὸς τὸν Ἱεροδίκην Κρήτης. Ἐν αὐτῇ γίνεται γνωστὸν ὅτι ἀπεφασί-
σθη νὰ προσέλθουν εἰς τὴν Βασιλεύουσαν ἐξ ὅλων τῶν μερῶν τῆς αὐτοκρα-
τορίας οἱ πρόκριτοι καὶ δημογέροντες ἐκάστης περιφερείας, ἵνα καθορισθῇ
καὶ ἀνατεθῇ εἰς αὐτοὺς ἡ εἰσπραξίς τοῦ φόρου οἰνοπνευματωδῶν. Ἀναφέρεται
ἐπίσης ὅτι ἀπεστάλησαν σημειώματα ἐκ μέρους τοῦ Πατριαρχείου πρὸς τὰς
Μητροπόλεις διὰ τὴν ἀποστολὴν τῶν ἀντιπροσώπων, ἵνα ἀποφευχθοῦν ἀδικίαι
εἰς βάρος τῶν ῥαγιάδων κατὰ τὸν διακανονισμόν τοῦ ζητήματος.

⁴⁾ Ἀπόφασιν.

⁵⁾ Δηλ. τοῦ Ἱεροδικείου Χάνδακος. Ἡ ἀπόφασις δὲν εὑρίσκειται κατακε-
χωρισμένη εἰς τοὺς κώδικας τοῦ Τ. Α. Η. Ἦτο σχετικὴ μὲ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν
ἐντολῶν τοῦ μνημονευθέντος μεκτουπίου καὶ τὸν διορισμόν τῶν ἀντιπροσώπων
(βλ. κατωτέρω).

⁶⁾ Ἱεροδικεῖα.

⁷⁾ Ἀπόφασιν τῶν ἐπαρχιακῶν Ἱεροδικῶν.

⁸⁾ Ἀντιπρόσωποι.

⁹⁾ Συνολικῶς.

¹⁰⁾ Παραγωγῆς, εἰσοδήματος.

¹¹⁾ Τὸ ἱστορικὸν τῆς ἐπιβολῆς τοῦ φόρου τῶν οἰνοπνευματωδῶν ἐν Κρήτῃ
ἔχει ὡς ἐξῆς κατὰ τὰς προκυψάσας ἐκ τῆς μελέτης τοῦ Τ.Α.Η. πληροφορίας:
Ὁ φόρος οὗτος ἐπεβλήθη εἰς ὅλα τὰ τμήματα τῆς αὐτοκρατορίας τὸ πρῶ-
τον κατὰ τὸ ἔτος 1791, βάσει αὐτοκρατορικοῦ φερμανίου, ἀπευθυνομένου πρὸς
τοὺς Ἱεροδίκας. Ἡ καταβολὴ ἔδει νὰ γίνετο ἐπιτοπίως καὶ ἀπλᾶς τοῦ ἔτους
κατὰ τὴν ἔκθλιψιν, οἴνου, δύο παράδες κατ' ὀκτῶν. Κατὰ τὴν ἀπόστυξιν ρακῆς

ἢ ἄλλου οἰνοπνευματώδους ποτοῦ καθ' ὅμοιον τρόπον ἔδει νὰ καταβάλλονται τέσσαρες παραδες κατ' ὄκυν. Διὰ τοῦ αὐτοῦ φερμανίου ἀνετέθη ἡ εἰσπραξις εἰς τὸν Ἑσσεῖτ Ἰμπραχίμ Ρεσίτ (Κῶδ. 44, σ. 127).

Ποίαν ἀντίδρασιν συνήτησεν ὁ νέος φόρος εἰς τὰ ἄλλα σημεῖα τῆς ἐπικρατείας δὲν γνωρίζομεν. Ἀπὸ ἔγγραφον ὅμως τοῦ κῶδ. 44, σ. 136, τοῦ αὐτοῦ ἔτους, πληροφοροῦμεθα ὅτι ἡ ἀντίδρασις ὑπῆρξεν ἐν Κρήτῃ λίαν ἐντονος, ἐκτραπέισα ἐνιαχοῦ, μάλιστα κατὰ τὰς ἐπαρχίας Πεδιάδος καὶ Μαλεβυζίου, καὶ εἰς βιαιοπραγίας κατὰ τῶν ἀπεσταλμένων, τῶν γραμματέων καὶ τῶν κολτζήδων (χωροφυλάκων). Εἰς τὴν κίνησιν ταύτην ἐπρωτοστάτου ἀυτοὶ οἱ τοῦρκοι ἀμπελοκτῆμονες καὶ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Πεδιάδος αὐτὸς οὗτος ὁ Ἱεροδίκης τῆς ἐπαρχίας Μεχμέτ. Εἶχεν ἐπέλθει σχετικὴ ὕφεσις τῆς ἀντιδράσεως, ὅτε ἀνετέθη διὰ τὸ ἐπιὸν ἔτος (1792) ἡ εἰσπραξις τοῦ φόρου εἰς τὸν αὐτὸν Ἑσσεῖτ Ἰμπραχίμ Ρεσίτ παρὰ τοῦ γενικοῦ ἐπόπτου τοῦ φόρου οἰνοπνευματωδῶν Ρεσίτ Χαλήλ, ὅστις κατέβαλε τμηματικῶς διὰ τοῦ Ἰουδαίου Γιακὸ ('Ιακώβ), ἔγγυθου αὐτοῦ, τὸ ποσὸν τῆς μισθώσεως (Κῶδ. 126, σ. 14). Φαίνεται ὅτι ἡ εἰσπραξις τοῦ φόρου δὲν ἐγένετο κανονικῶς, ἀλλὰ εἰσπράττετο δυσανάλογον ποσὸν πρὸς τὸ πραγματικὸν εἰσόδημα καὶ παραγωγὴν. Αἱ διαμαρτυρίαι τῶν ραγιάδων προεκάλεσαν τὴν μνημονευθεῖσαν ἤδη (βλ. σημ. ὅ) διαταγὴν περὶ τῆς ἀποστολῆς ἀντιπροσώπων πρὸς διαπίστωσιν τῆς δυναμικότητος παραγωγῆς ἐκάστης ἐπαρχίας, περὶ τῆς ὁποίας γίνεται λόγος καὶ εἰς τὸ προκείμενον ἔγγραφον.

Τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν τοῦ ζητήματος, συνδεομένην πρὸς τὸ ἀκολούθως δημοσιευόμενον ἔγγραφον, θὰ παρακολουθήσωμεν κατωτέρω.

¹²⁾ Κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ Χάνδακος χρόνους ἡ εἰσπραξις τοῦ κεφαλικοῦ φόρου, ὡς καὶ τῶν διαφόρων εἰσφορῶν, διεξήγετο ὑπὸ τῶν Τούρκων μέσῳ τῶν Προέδρων τῶν Ἐπαρχιῶν καὶ τῶν Καπεταναίων τῶν χωριῶν (Κῶδ. 12, σ. 276 κ.ἄ.).

43.

Ἀντίγραφον ἀνυπόγραφον ἀναφορᾶς τῶν Ἀρχιερέων τῆς Ἀνατ. Κρήτης πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην, διὰ τῆς ὁποίας ζητεῖται ἡ βοήθεια καὶ μεσολάβησις τῆς Μ. Ἐκκλησίας διὰ τὴν ἄρσιν τῶν φοβερῶν δεινῶν, τὰ ὁποῖα ἐπεσώρευσεν ἐπὶ τῶν Χριστιανῶν ἡ αὐθαιρεσία τοῦ Σαγιῶ Χασάν, ἐνοικιαστοῦ τοῦ φόρου οἰνοπνευματωδῶν ἐν Κρήτῃ. (Σεπτέμβριος 1793).

Ἀριθ. Χειρ. Μ.Π. 43. Ἐπὶ ὁμοίου φύλλου χάρτου διαστ. 0,68 × 0,51 μ. μὲ ὕδατινας γραμμὰς καὶ στοιχεῖα F C TOSCOLANO μῆνη, IMPERIAL. Τὸ κείμενον ἐπὶ τῆς πρώτης σελίδος. Ὁπισθεν: 1793. Κατάστασις διατηρήσεως καλὴ, πλὴν κηλίδων ὑγροῦ αἰτινες κατέστησαν μέρη τινὰ τοῦ κειμένου ἐξίτηλα.

Τὴν ὑμετέραν θεοδόξαστον καὶ πανυπεροσέβαστον αὐτῆς παραγιότητα δουλικῶς προσκυνῶμεν, καὶ ταπεινῶς τὴν ἀνδρῆμον αὐτῆς κατασπαζόμεθα δεξιάν, | ἅμα καὶ τὴν περὶ αὐτὴν Ἱερὰν καὶ θεοσύλλεκτον σύνοδον προσκυνῶντες ἀσπαζόμεθα.

† Τὰ δεινὰ (παραγιώτατε καὶ θεοφροῦρητε δέσποτα, καὶ ἅπανα ἡ

περὶ αὐτὴν Ἱερὰ καὶ θεοτίμητος σύνοδος καὶ ὁμήγηροι τῶν πανιερω-
 τάτων καὶ σεβασμιωτάτων ἀρχιερέων) πολύμορφα καὶ πολυειδῆ κα |
 θεστήκασι, καὶ διαφόρων προξενούσι τὸν ὄλεθρον καὶ τὴν βλάβην κα-
 τάγε τὸ μᾶλλον καὶ ἥτιον, ὡς ἢ ἐν αὐτοῖς φαυλότης εἰώθε ἐνεργεῖν
 καθ' ὧν φέρεται ὑποκειμένων. ἢ διὰ διαστήματος χρόνου | τινὸς ἐνερ-
 γοῦντα λήγουσι τῆς βλάβης καὶ οὕτω φορητὰ ἐνίοις δείκνυνται τοῖς κα-
 τατροχομένοις ὑπὸ τῶν δεινῶν, τὴν θεραπείαν ὑφ' ἐτέρων λαμβάνοντες
 καὶ ἀπαλλαγὴν. ἢ δι' ὄλου τοῦ βίου καὶ τῆς ζωῆς τι | μωροῦσι τοὺς
 ταῦτα ἔχοντας. τὰ δὲ διὰ παντὸς τιμωροῦντα ταῦτα ἀφόρητα καὶ ἀνύ-
 ποιστα ὡς τὸν παντελῆ ἐμποιοῦντα ὄλεθρον καὶ ἀφανισμόν τοῖς προσπε-
 σοῦσι. καὶ εἰ ταῦτα μόνον τοῦ σώματος | καθάπτονται τυχόν καὶ φο-
 ρορητὰ τοῖς κατ' ἐντολήν πορευομένοις, εἰ δὲ καὶ τῆς ψυχῆς αὐτῆς
 ἐπαπειλώσι τὸν φοβερὸν κίνδυνον καὶ οὐ μόνον μιᾶς ἀλλὰ πολλῶν,
 ὅσον ἐστὶ τὸ δεινὸν καὶ ὑπερμέγεθες τὸ κακόν, | ὥστε δεῖσθαι τοὺς
 πάσχοντας θεομῆς βοήθειας καὶ χειρὸς ἀνθρωπίνης ζῆλον ἐχούσης θεοῦ
 παντοκράτορος, ἵνα μὴ εἰς τελείαν χωρήσωσι ἀπόλειαν αἱ ψυχαὶ καὶ τὰ
 σώματα μηδενὸς ὄντος τοῦ βοηθοῦντος. οὐκ ὅτι | ἢ θεία πρόνοια δεῖται
 προστασίας ἀνθρωπίνης ὡς μόνης ἐπαρκούσης, ἀλλ' ἴσμεν πολλάκις στέρ-
 γουσαν καὶ τὴν τῶν ἀνθρώπων εἰς τὰ κατὰ προθυμίαν ὅπως δοξα-
 σθῶσι παρ' αὐτῆς οἱ ταύτης ἀντεχόμενοι ἱεροὶ | ἄνδρες καὶ οἱ τοῦ
 θεοῦ νόμου τηροῦντες καὶ ὑπερασπισταί, ὁπαδοὶ ὄντες τῶν θεϊκῶν ἐν-
 ταλμάτων καὶ πληρωταί, πᾶσαν δεικνύοντες φροντίδα περὶ τῆς τῶν
 ψυχῶν σωτηρίας, μέχρι τῆς ἰδίας αὐτῶν ζωῆς, διὰ τὴν πρὸς | τὸν
 θεὸν ἀγάπην καὶ τὴν πρὸς τὸν πλησίον καὶ οὕτω μακαρίζονται ὡς τῷ
 θεῷ δουλεύσαντες καὶ τὸν χριστιανικὸν λαὸν οἰκονομήσαντες τὸν ὑπὸ
 θεοῦ αὐτοῖς ἐμπιστευθέντα, ὡς μιμηταὶ τῶν προφητῶν καὶ ἀγίων ἀν-
 δρῶν καὶ | στόμα αὐτῶν χρηματίσαντες καθὰ θεὸς τῷ προφήτῃ δια-
 μαρτύρεται. καὶ οὕτω τὸν τῆς ἀμοιβῆς λήγοντα στέφανον παρὰ τῆς
 δικαιοσύνης αὐτοῦ, μάλιστα οἱ ὑπὲρ τοῦ ἐκλεκτοῦ καὶ πιστοῦ λαοῦ αὐ-
 τοῦ προστατεύοντες τοῦ χρι | στιανικοῦ. Ἄπερ ταῦτα πάντα εἰδότες καὶ
 ἡμεῖς ὡς ἢ τε παραγία αὐτῆς κορυφῆ καὶ ὁ περὶ αὐτὴν πανίερος σὺλ-
 λογος ταῦτα βούλεσθε καὶ ταῦτα ἐς ἄει πραγματεύεσθε τὴν σωτηρίαν
 τοῦ λαοῦ καὶ τὴν βελτίωσιν, οὐκ ὡκ | νήσαμεν γράψαι σοὶ τῷ μεγάλῳ
 καὶ οἰκουμηνικῷ ποιμένι καὶ τοῖς λοιποῖς πανιέροις ποιμέσι καὶ ἐκ-
 τραγωδῆσαι μετὰ δακρύων τὰ ἀφόρητα δεινὰ ἄπερ ἐπακολουθοῦσι καὶ
 μέλλουσι ἀκολουθῆσαι καὶ εἰς ἐσχάτην ἀπόλειαν | καταντῆσαι τὰ τῶν
 δυστυχεστάτων χριστιανῶν καὶ πτωχῶν ῥαγιαδῶν τῶν ὄντων ἐνταῦθα
 εἰς τὴν κρήτην διὰ τὰ κακὰ ὁποῦ τούτους περιεκύκλωσαν, ἐξ αἰτίας
 τοῦ ἐμιρίου καθὼς ἐγένεν τανῦν χειρὸν τοῦ προῦ | του ἐπιβουόμεθα
 πάντες καὶ οἱ πτωχοὶ χριστιανοὶ τὴν θεϊκὴν βοήθειαν, καὶ τὴν βασι-

λικὴν εὐσπλαγγίαν, καὶ τὴν πατριαρχικὴν προστασίαν, καὶ τὴν συνοδικὴν ὑπεροπσίαν. Ἐπειδὴ παναγιώτατε δέσποτα καὶ | πᾶσα ἡ Ἱερὰ σύνοδος, ἀφ' οὗ τὰ γράμματα τὰ προσκυνητὰ καὶ πατριαρχικά πρὸς ἡμᾶς ἄπαντας ἦλθον διαλαμβάνοντα περὶ τῆς ἐκλογῆς τοῦ κάθε καστελλίου καὶ ἐπαρχίας τῶν ἀνθρώπων, νὰ σταλθῶ | σι πρὸς τελείαν πληροφορίαν τῆς ποσότητος τοῦ κρασιοῦ | καὶ βασιλικῶν ἐμιρίου τοῦ δοθέντος¹, ἕως νὰ συνάξωμεν τοὺς ἀνθρώπους ἕως νὰ σταλθῶσι καὶ φθάσωσι αὐτοῖς εἰς βασιλεύουσαν οἱ παρ' ἡμῶν σταλθέντες. | δαίμων πονηρὸς καὶ τύχη ἐπίβουλος καὶ ὀλεθρία ἡμῶν ἀπάντων τῶν δυστυχῶν κρητῶν. ἔλαβε τὴν ἐπιστάσιαν ἀπ' αὐτοῦ τοῦ ἐμιρίου τοῦ βασιλικῶν διὰ τὸ κρασι γινόμενος σαραπ ἐμινίς² κάποιος ἐξώλης | καὶ ὀλοθρευτῆς Σαγίρ χασάν ἀγὰς χανιότης³ κωφός⁴ ἄνθρωπος ὠμὸς καὶ τῶν χριστιανῶν φθορεὺς παντέλειος λέων μαινόμενος καὶ θηρίον ἀτίθασσον κατὰ τῶν χριστιανῶν καὶ πτωχῶν τῆς βασιλείας ὄα | γιάδων, ὅσον φάλαρις ὁ ἀκραγαντῖνος καὶ κεφρὴν ὁ αἰγύπτιος καὶ σεναχειρίμ βαβυλώνειος καὶ ὄλως δαίμων ἀρήτιος καὶ φλόξ κατὰ τῶν χριστιανῶν ἄσβεστος, μέχρι μυελῶν καὶ ὀστέων | τὸν ἀφανισμόν ἐμποιῶν τοῖς χριστιανοῖς τῷ λόγῳ δῆθεν τοῦ ἐμιρίου. Καθὼς γοῦν ἦλθε ἐνταῦθα ἐνθὺς ὁ ἀλιτήριος λυτιῶν κατὰ πάντων τῶν θαγιάδων χριστιανῶν τί οὐκ ἔπραξε; | τί οὐκ ἐτέλεσε; φεῦ καὶ δὲν δυνάμεθα νὰ τὰ περιγράψωμεν ἄπαντα. τὸ μὲν πρῶτον διὰ τῆς βίας αὐτοῦ καὶ διὰ μέσου τοῦ κουμερκιάρη⁵ ὑπερίσχυσε τὸ ἑαυτοῦ βούλημα, καὶ ἡ ἰδία του θε' | λησις διὰ νὰ ἐνεργήσῃ τὸ φρομάριόν του, καὶ μὲ ὅλον ὁποῦ ἤξευρε ὅτι οἱ ἀπεσταλμένοι εἶναι ἔτι εἰς βασιλεύουσαν διὰ τὸ ἐμιρὶ τοῦ κρασοῦ ὁποῦ νὰ τὸ πάρωσι οἱ πτωχοὶ θαγιάδες, διὰ νὰ μὴ γέ | νωσι τὰ πάνδεινα. λοιπὸν αὐτὸς τοῦτο δὲν τὸ ἐστοχάσθη τελείως· ἀλλὰ τί; εὔθρον ἄλλους κατὰ τὴν γνώμην του τὴν θηριώδη καὶ ἀπληστον αἰμοβόρους λύκους καὶ αὐτοὺς κατ' αὐτὸν τούρκους τῶν ὁποί | ων ἐπάκτοσε εἰς κάθε να-αγῆ⁶ ἀπὸ ἓνα ἓνα χωρίον ἄλλο δεκάεξη πουγγεῖα ἄλλο δεκατέσσαρα ἄλλο δώδεκα ἄλλο δέκα μέχρι τῶν ἑνῆα καὶ ἐπτὰ, καὶ ἕξη καὶ τέσσαρα, σχεδὸν μόνον | τὸ σαντζάκι⁷ τοῦ κάστρου τῆς κάνδιας συμποσοῦνται ποσότης ἐπέκεινα τῶν ἑκατὸν τριάκοντα πουγγείων⁸. ἀφήνομεν λοιπὸν εἰς τὴν ὑμετέραν περίβλεπτον σύνεσιν καὶ γνώσιν παναγιώτατε δέσποτα καὶ ἀγία σύνοδος νὰ σκεφθῆτε καὶ νὰ καταλάβετε, αὐτὰ τὰ πουγγεῖα ἀφ' οὗ εἶναι μόνον πάκτιος, διὰ νὰ δοθῶσι τοῦ ὀθθέντος σαγίρ χασάν σαράπ ἐμινί ὑστερον ἀπὸ αὐτὰ | πρέπει ἐκεῖνοι οἱ πακτοταὶ τούρκοι νὰ ἐβγάλωσι τὰ διάφορα τῶν ἄσπρων ὁποῦ ἔλαβαν⁹ δίδοντες τῷ κωφῷ διὰ νὰ λάβωσι τὰ χωρία, ἔπειτα καὶ αὐτοὶ θέλουν στοχασθῶσι νὰ | ἐβγάλωσι τὸ ἐπιθυμητὸν κέρδος των, διὰ τὸ ὁποῖον ἐπαραινῆθησαν εἰς τοῦτο, καὶ τὸ ὀλοῦσθερινὸν τὴν ἄκραν ἀσπλαγγίαν ὁποῦ ἔχουσι κατὰ τῶν χρι-

στιανῶν διὰ τὰ τοὺς ἄφα | νίσωσι. ἀτὰ ὅλα πρέπει τὰ συναχθῶσι πα-
 ρὰ τῶν χριστιανῶν, καὶ ποῖος πλοῦτος ; ἢ ποῖα δύναμις ἐξαρκεῖ ; τού-
 του χάριν καὶ ἀφ' οὗ τὰ ἐπάκτωσαν, ἐξῆλθον εἰς τὰ χωρία | ἀκόμι τὰ
 ἀμπέλια ἀτρούγιστα, ἀκόμι δὲν ὀρίμασαν οἱ βότρυς, καὶ αὐτοὶ μὲ βίαν,
 καὶ μὲ δαρμούς, καὶ μὲ ἄσπλαγγον γνώμην, ἐβίαζον τοὺς πτωχοὺς
 χριστιανούς τὰ τρυ | γίσωσι καὶ τὰ λινοπατήσωσι φοβούμενοι μήπως
 τὰ κάμωσι σταφύδας,, καὶ σχεδὸν καὶ αὐτὰς τὰς κρεβατίνας ὅπου εἰς
 τὰς ἐπαύλεις οἱ χριστιανοὶ ἔχουσι καὶ αὐτὰς ἐβίασαν τὰ | τὰς τρυγι-
 σωσι καὶ τὰ τὰ κάμωσι κρασί, διὰ τὰ λάβωσι δῆθεν τὸ ἐμιρὶ ὑβρί-
 ζοντες καὶ τὴν πίστην τοὺς δέροντες καὶ πληγώνοντες αὐτούς, ὡς οἱ
 τῆς Κρήτης δεινοὶ περὶ τοὺς χ(ριστια)νοὺς εἰδώσει. καὶ ἄλ | λο στοχά-
 σθητε ἀφ' οὗ γένη τὸ κρασί οὕτω καὶ πατηθῶσι τὰ σταφύλια χωρὶς τὰ
 ὀριμάσωσι τὸ ἀνόριμον γλεύκος τί μέλλει γενέσθαι ; ξύδι· καὶ ἀφ'
 οὗ πληρώσωσι τὸ ἐμιρὶ καὶ τὰ | λοιπὰ βαρέα ἔξοδα, (ἐπειδὴ εὐθὺς τὸ
 μετροῦσι οἱ ἐπιστάται τούρκοι χωρὶς τὰ προφθάνωσι τὰ τὸ ἐβγάλωσι
 ἀπὸ τοὺς λινοὺς) μετ' ὀλίγας ἡμέρας ξυνίξει ὡς μὴ ἐν καιρῷ τρυγι |
 θέντα τὰ σταφύλια, καὶ χάνουσι οἱ δυστυχεῖς χριστιανοὶ καὶ τὰ ἄσπρα
 ὅπου ἔδωσαν εἰς τὸ ἐμιρὶ καὶ χάνουσι καὶ τὸ κρασί των. καὶ χάνονται
 καὶ αὐτοὶ ἐξολοκλήρου. ποῖος δύναται τὰ δούρεται καὶ τὰ ἐπιτραγωδῆ
 | ταύτην τὴν ἀνυπόφορον δυστυχίαν ; ἢ ταύτην τὴν φθοράν ; εἰς δὲ τὸ
 μεταξὺ τούτων ἐπεμψεν ὁ ἅγιος κυδωνίας¹⁰ πρὸς ἄλλον συνάδελφον
 ἅγιον λάμπης¹¹, τὸ ἴσον τοῦ σταλέντος ἐκ τῆς βασιλευούσης τῶν | χα-
 νιωτῶν χριστιανῶν, δίδοντας καλὰς εἰδήσεις καὶ χαρὰς μηνύματα,
 ὅτι οἱ πεμφθέντες χ(ριστια)νοὶ ἐπῆραν τὸ ἐμιρὶ ἐπάνωτους ἀναμέ-
 νοντες καὶ τοὺς καστρινούς διὰ τὰ λάβῃ τέλος τὸ ὑψηλὸν φερμαίνι, |
 καὶ οὕτω ἀπευθινόμενος ὁ ἅγιος λάμπης τῷ ἁγίῳ κυδωνίας τὴν παρα-
 λαβὴν τῆς ἐπιστολῆς μαθὼν ταῦτα ὁ ὄρηθεις κωφὸς ἔλαβε μὲ ἀπάτην
 καὶ μὲ κολτζίδες¹² καὶ ἔπιασαν τὸν γραμματοφόρον λαβὼν παρ' | αὐ-
 τοῦ τὸ γράμμα καὶ τὸ ἔφερε πρὸς τὸν ἡγεμῶνα¹³, ὁ δὲ πολυχροισμέ-
 νος ἡγεμῶν δὲν εἶπε οὐδὲν οὔτε ἐσυγγίσθη ὡσὰν ὅπου γιολουντὰ¹⁴ καὶ
 καλὰ ἔγραφε ὁ εἰς πρὸς τὸν ἄλλον, ἀλλ' ὁ σαράπ ἐμινίς | ἐφοβέριζε
 διὰ τὰ τὰ πέμψη εἰς τὴν βασιλεύουσαν τάχα τὰ καταστρέψῃ τὸν κυδω-
 νίας καὶ λάμπης τὸ πῶς ψευδῶς διεγείρουσι τὸν λαὸν λέγοντες ὅτι
 ἔλαβον οἱ θραγιάδες τὸ μιρὶ ἀπὸ τὴν πόλιν, | πρᾶγμα ὅπου εἶναι πάντι
 ἀνοίκειον ψεύδος ὁ εἰς πρὸς τὸν ἄλλον τὰ γράψῃ. τί δὲν ἔκαμε τί δὲν
 ἐλάλησε, ὥστε τὰ εἰπῆ ὁ θεοήλατος ὅτι μέχρι ἑκατῶν χιλιάδων γροσίων
 τὸ ἀναβιβὰ | ζω τῶν θραγιάδων δὲν τὸ ἀφήνω¹⁵ ἐπαπειλῶν τὰ μύρια,
 καὶ μὲ δόσιν ἄσπρων τοῦ ἐνταῦθα καδδὶ¹⁶ ζητεῖ τὰ λάβῃ τὸ ἰλάμι καὶ
 θαῖξοῦμεν ὅτι καὶ μέχρι τοῦ νῦν τὰ τὸ ἔλαβε, λαμβά | νοντας καὶ ἄλ-
 λας διαφενδεύσεις παρ' ἄλλων τοῖς δώροις καὶ τῷ πλήθει τῶν χρημά-

των ἐπιστηριζόμενος, καὶ ἀνίσως καὶ τὸ ἐπιτύχη ἢ ἐσχάτη ἀπόλεια εἶναι πλεον τῶν οἰκτιρῶν τῆς κοίτης χ(ριστια)νῶν. | διὰ τοῦτο βλέποντες ἡμεῖς οἱ ταπεινοὶ ἀρχιερεῖς ταῦτα τὰ κάκιστα καὶ συμπεραίνοντες τὸν μέγαν ὄλεθρον κατὰ τῶν χριστιανῶν καὶ τὰ δάκρυα αὐτῶν καὶ σχεδὸν τὴν ἀπελπισίαν, καὶ μὴ δυνάμενοι ἀπ' ἐν | τεῦθεν οὐδεποσῶς βοηθῆσαι καὶ ἐπικουρῆσαι τοῖς δυστυχέσι χ(ριστια)νοῖς γράφομεν πρὸς τὴν ὑμετέραν παραγιότητα τὸν κοινὸν προστάτην τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος καὶ π(ατέ)ρα κοινὸν ἀπάντων καὶ πρὸς τὴν ἀγιοτάτην σύνοδον | καὶ ὁμύγειριν ὡς εἰς ποιμένας μείζονας καὶ τὸ δύνασθαι ἔχοντας μετὰ τῆς ἄνω βοηθείας καὶ ἐγγύτερον ὄντας τοῦ βασιλικῆς κράτους καὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς εὐμενίας καὶ εὐσπλαγχνίας διὰ τὰ βοηθήσετε | τοῖς δυστυχισταῖς χριστιανοῖς, διὰ τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ προστατεύσατε, δῶτε χεῖρα βοηθείας τοῖς καταπεπιωκόσι χριστιανοῖς καὶ τέλεον ἀπολεσθησομένοις σώματι καὶ ψυχῇ ἀνίσως ἢ βοήθεια τῆς πα | τριαρχικῆς ἐπισκέψεως δὲν προφθάση, καὶ ἡ προστασία τῶν πανιέρων ἀρχιερέων διὰ τῆς βασιλικῆς εὐσπλαγχνίας. διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ ἐλεήμονος θεοῦ τὰ μὴν φθορῆ ὁ πιστὸς θαγιᾶς | τοῦ βασιλικῆς κράτους. παναγιώτατε δέσποτα ἄγιοι καὶ σεβασμιώτατοι ἀρχιερεῖς δι' ἀγάπην τοῦ ἐσταυρωμένου Ἰησοῦ καὶ θεοῦ ποιήσατε ἔλεος τοῖς χριστιανοῖς διὰ τὸν σταυρὸν του διὰ τὰ πά | θη του, δι' αὐτὸ τὸ πανέντιμον καὶ ζωῦρδὸν αἷμα αὐτοῦ καὶ σῶμα τὸ παρ' ὑμῶν καὶ ἡμῶν Ἰερουργούμενον, βοηθήσατε τοῖς χριστιανοῖς καὶ λυτρώσατε τούτους τῶν δεινῶν τούτων τῶν ἀδικι | ῶν με τὴν δύναμιν τῆς βασιλικῆς ἀποφάσεως, διότι με τὸ τὰ εἶναι ἢ φθορὰ ὑπὲρ τὸ μέτρον μέλλουσι οἱ περισσότεροι ἐξομώσασθαι τὴν τοῦ χ(ριστο)ῦ πίστιν. καὶ γίνεται ἡ παντελής ἀπόλεια. καὶ ὅστε | ρον μέλλει τὰ ἐκζητηθῆ τὸ αἷμα τῶν ψυχῶν αὐτῶν ὑπὸ τοῦ φοβεροῦ κριτοῦ ἐξ ὑμῶν καὶ ἐξ ἡμῶν. λοιπὸν χατχομαγιού¹⁷ ἄς εὔγη με ὄλας τὰς δεινάμεις, τὰ δοι | θῆ εἰς τὸν πτωχὸν θαγιὰ ὀποῦ τὰ εἶναι ἀπόφασις βασιλικῆ σφοδρὰ καὶ παντοτινὴ εἰς τοὺς θαγιὰδες τὰ δίδεται μόνον τὸ ἐμιρὶ διὰ παντὸς καὶ κατ' ἔτος τοῦ κρασίου καὶ ὄχι εἰς ἄλλον. τὸ δὲ διὰ τὰ | γένη ἄνεσις καὶ βοήθεια εἰς τοὺς χριστιανούς τὸ χᾶτι τὰ εἶναι ὀποῦ τὰ ἀναριχθῆ τὸ ἐμιρὶ τοῦ κρασίου εἰς τὰ ντουλούμια¹⁸ τῶν ἀμπελιῶν καὶ τότε γίνεται ἡ τελεία βοήθεια, καὶ ἔτσι γινόμενον τὰ γέ | ρη καὶ ἓνα ὑψηλὸν φεομάνιον εἰς τὸν τεφτερτᾶρ ἐφέντην¹⁹ τῆς κοίτης τὰ γένη χιταπίντι²⁰ τὰ κᾶνη ταξίλι²¹ τὰ ἄσπρα. ἀνίσως πάλιν παραγιώτατε δέσποτα καὶ γένη ζήτησις τις διὰ τοῦτο δηλ. διὰ | τὰ ντουλούμια καὶ δὲν σταθῆ δυνατὸν (πλῆν ἐλπίζομεν θεοῦ συνεργοῦντος καὶ αὐτῆς²² τὰ γίνη) πρέπει πάλιν διὰ τὸν θ(εὸ)ν τὸ ὑψηλὸν καὶ προσκυνητὸν χατχομαγιού τὰ γίνη χωρὶς ἄλλο καὶ τὰ σταλθῆ εἰς τὴν κοίτην | ὀποῦ οἱ θαγιὰδες διὰ πάντα τὰ ἔχωσι τὸ ἐμιρὶ τοῦ κρασοῦ πάσης κοίτης. καὶ

ὄσα ἔξοδα καὶ ἂν τρέξωσι ὄσα καὶ ἂν δοθῶσι εἶναι ἔτοιμοι εὐθὺς οἱ πτωχοὶ καὶ δυστυχεῖς ὑγιαίνοντες χ(ριστια)νοὶ νὰ τὰ | ἀποκριθῶσι εὐθὺς χωρὶς καιροῦ ἀναβολὴν καθὼς ἔλθῃ τὸ προσκνητὸν χάτι, ὅλοι κοινῶς μικροὶ καὶ μεγάλοι τούρκοι καὶ χριστιανοὶ τὴν παναγιότητά της ἐπιβοῶνται, ὅτι ἤθελε κάμη | ἡ παναγιότητά της καὶ ἡ ἅγια σύνοδος εἶναι εὐχαριστημένοι κατὰ πάντα χωρὶς καμμίαν ἐναντίωσιν, μόνον νὰ γένη ἡ βοήθειά των δι' ὑψηλοῦ χατιχουμαγιού, καὶ ὅτι ἐξοδευθῶσι ὡς ἐξοδευθῶσι πλὴν | διὰ πάντα εἰς τοὺς ὑγιαίνοντες νὰ εἶναι τὸ χάτι. πρέπει πρὸς τοῦτοις νὰ εἶναι γνωστὸν αὐτῇ καὶ τῇ ἱερᾷ συνόδῳ ὅτι ἀνίσως καὶ οἱ ἐδικοί μας ἄνθρωποι καὶ ἔλθωσι καὶ φέρωσι μεθ' αὐτῶν φερμάνι²³ διὰ νὰ ἔχωσι οἱ | ὑγιαίνοντες τὸ μιστὸν τοῦ κρασίου καὶ ὄχι ὁ ὀρθοίς σαγιρ χασάν ἀγὰς εἰς μάτην ἔχουσι νὰ τὸ φέρωσι, καὶ εἰς μάτην ἐξοδευσαν οἱ δυστυχεῖς καὶ πτωχοὶ χ(ριστια)νοὶ τὰ τόσα ἔξοδα, διότι ἔχει σκοπὸν καὶ ἀπόφασιν ὁ νέ | ος σαράπ ἐμίνις με τὴν δόσιν τῶν ἄσπρων μαζή με τὸν κουμερτζιάρην νὰ ἀκυρώσωσι τὸ φερμάνι, καὶ νὰ μὴν πιάσῃ τόπον παντάσῃ ἐδῶ αὐτὸ τὸ φερμάνι, ὅπου ἔχουσι νὰ φέρωσι | ἀπὸ τὴν βασιλεύουσαν ἐδῶ οἱ ὑγιαίνοντες καὶ νὰ μὴν ἀνευρέσῃ τον καὶ ἄρῃν χωρὶς νὰ ὀφελῆσῃ οὐδέν, ἀλλὰ μόνον τὸ ἐδικόν του καὶ ἡ ἐδική του θέλησις καὶ ἀπόφασις νὰ ἔχη τὸ κῦρος καὶ τὴν δύναμιν. | τούτου χάριν διὰ τοὺς οἰκτιρομῶν τοῦ θεοῦ χ(ριστια)νοὶ νὰ γίνῃ χ(ριστια)νοὶ καὶ εἴμεθα ἔτοιμοι νὰ ἀποκριθῶμεν εἰς τὰ ἔξοδα. παρακαλοῦμεν προσέειθε θερμῶς νὰ εἶναι πρὸ | βλεψις καὶ προστασία ἀπὸ τὸ μέρος τῆς παναγιότητός της καὶ τῆς ἁγίας συνόδου, νὰ μὴν πάθωσι τί κακὸν ἢ ἀδικίαν, οἱ πτωχοὶ δὴ ἀρχιερεῖς ἅγιος κυδωνίας καὶ ἅγιος λάμπης | παρὰ τοῦ κωφοῦ χασάν ἀγὰ, ἐπειδὴ φοβερίζει πῶς ἔχει νὰ τοὺς κακοποιήσῃ ἀπ' αὐτοῦ, ἐπειδὴ καὶ ἔγραψε ὁ εἰς ἀδελφὸς πρὸς τὸν ἄλλον ἀδελφὸν τὴν εἶδησιν. καὶ αὐθις ἀνακεφα | λαιοῦντες γράφομεν χεῖρα βοήθειας ὁρῆξατε τοῖς πτωχοῖς χ(ριστια)νοῖς νὰ τελειώσῃ τὸ χάτι χουμαγιού καὶ νὰ γένη τῶν δεινῶν ἀνακούφῃσις ἵνα μὴ γένη ἡ φθορὰ παντελὴς εἰς τὸ τῶν χ(ριστια)νῶν | γένος. καὶ μένομεν προσκνητοῦντες τὴν θεοδόξαστον αὐτῆς παναγιότητα καὶ τὴν περὶ αὐτὴν Ἱερὰν καὶ θεοτίμητον σύνοδον. ↪ ἐκ χάνδακος τῆς Κρήτης ἀπ' ἡγῆ : σεπτεμβρίου.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

¹⁾ Βλ. προηγούμενον ἔγγραφο.

²⁾ Ἐπιστάτης οἴνου, ἐνταῦθα ὁ ἐνοικιαστὴς τοῦ φόρου οἰνοπνευματωδῶν.

³⁾ Καθ' ὃν χρόνον οἱ ἀποσταλέντες ἀντιπρόσωποι τῶν ἐπαρχιῶν εὐρίσκοντο ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἡ εἰσπραξις τοῦ φόρου οἰνοπνευματωδῶν τῆς Κρήτης ὑπενοικιάσθη ὑπὸ τοῦ γενικοῦ ἐπόπτου Βοῖβόδα τοῦ Γαλατὰ Χαλλῆ εἰς τὸν ἐκ Χανίων Σαγιρ Χασάν, ὡς μᾶς πληροφορεῖ τὸ ἐν Κώδ. 126, σ. 23, ἔγγραφο.

τοῦ Τ.Α.Η. Τὸ ἔγγραφο τοῦτο προσθῆται ὅτι ἐπειδὴ οὐδεὶς ἐκ τῶν προσελθόντων εἰς Κωνσταντινούπολιν ραγιαδῶν τῶν σαντζακίων Κρήτης ἐκρίθη ἰκανὸς νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἐνοικίασιν τοῦ φόρου, προεκρίθη ὡς πλειοδοτήσας εἰς τὸ ποσὸν τῶν 14.500 γροσίων ὁ Χασάν (τέλος τοῦ 1792).

Ἐνα μῆνα κατόπιν ὁ Διοικητὴς τοῦ Χάνδακος διεβίβασεν ἀναφοράς τοῦ τέως ἐνοικιαστοῦ Ἰμπραχίμ Ρεσίτ, ζητοῦντος ὅπως ἐπιτραπῇ νὰ συνεχίσῃ τὴν εἰσπραξίν καὶ προσφέροντος 2000 γρόσια ἐπὶ πλέον τῆς προσφορᾶς Σαγίρ. Ἡ αἰτήσις τούτου δὲν ἐγένετο ἀποδεκτὴ, διότι ἐν τῷ μεταξύ ὁ Χασάν προσέθεσε 5.500 γρόσια εἰς τὴν πρώτην αὐτοῦ προσφορὰν. Οὕτω ὁ φόρος κατεκυρώθη ἐπ' ὀνόματι τοῦ τελευταίου (Κῶδ. 126, σ. 25, ἔγγραφο τοῦ 1793).

Ἐκ τοῦ ἔγγραφου τοῦ Τ.Α.Η. Κῶδ. 126, σ. 36 πληροφοροῦμεθα ὅτι ἓνα μῆνα μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ κατακυροῦντος τὴν εἰσπραξίν τοῦ φόρου εἰς τὸν Χασάν φερμανίου οἱ ραγιαδες τῶν τριῶν νομῶν τῆς Κρήτης ἐζήτησαν τὴν ἀνάθεσιν τοῦ φόρου κατ' ἀποκοπὴν (μουκατὰ) εἰς αὐτούς, καθὼς τοῦτο ἐγένετο διὰ τὰ ἄλλα τμήματα τῆς Αὐτοκρατορίας, δεχόμενοι νὰ καταβάλλουν τὸ αὐτὸ ποσὸν τῶν 40 πουργεῖων (20 χιλ. γρόσια). Πρὸς στήριξιν τῆς αἰτήσεώς της ταύτης προέβηλον ὅτι ὁ ἐν λόγῳ Χασάν εἰσέπραττε πολλαπλάσιον τοῦ ὑπερογκοῦ τούτου ποσοῦ. Διὰ φερμανίου (οὐχὶ ὅμως χάτι χουμαγιούν) ἀπεφασίσθη, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Χασάν καὶ πάλιν δις ἐπλειοδότησεν, ἢ ἀνάθεσις τῆς εἰσπράξεως εἰς τοὺς ραγιαδες, συγκεκριμένως μάλιστα εἰς τοὺς εἴκοσι ἐν Κωνσταντινουπόλει εὐρισκομένους ἀντιπροσώπους.

4) Τὸ ἐπώνυμον Σαγίρ σημαίνει κωφός.

5) Τελώνου.

6) Ναχιγιέ: ἐπαρχία.

7) Περιφερειακὴ διοίκησις, νομός.

8) Ὡς εἶδομεν ὁ Χασάν εἶχεν ἀναλάβει τὴν εἰσπραξίν ἀντὶ 40 πουργεῖων. Ἀκολούθως ἐπλειοδότησε διὰ 10 ἐπὶ πλέον πουργεῖων. Ὡστε εἰσέπραττε πραγματικῶς ποσὸν ὄντως ὑπέρογκον, ἀφοῦ τὰ 130 πουργεῖα ἀντεπροσώπευον μόνον τὸ ποσὸν ὑπεννοικιάσεως τοῦ φόρου τοῦ σαντζακίου Χάνδακος εἰς τοὺς ἄλλους Τούρκους.

9) Ἐννοεῖται ἡ καταβολὴ τῶν τόκων τῶν χρημάτων τὰ ὁποῖα οἱ πακτωταὶ ἐδανείσθησαν, ἵνα ὑπεννοικιάσουν τὴν εἰσπραξίν.

10) Ὁ τὸν Μαρτινιανὸν διαδεχθεὶς Γεράσιμος. Βλ. Τ ω μ α δ α κ η, αὐτ., σ. 144, Σ α ρ δ ε ω ν, αὐτ. 46. Οὗτος, ἐκλεγείς τὸν Μάρτιον τοῦ 1780 καὶ ἀναλαβὸν μόλις τὸ 1783, ἐξηκολούθησε νὰ εἶναι ἐπίσκοπος τῆς αὐτῆς ἑδρας καὶ πέραν τοῦ 1797, ὡς μαρτυρεῖ γράμμα του πρὸς τὸν μητροπολίτην Μάξιμον, τὸ ὁποῖον θὰ δημοσιεύσωμεν προσεχῶς.

11) Τὸν Μεθόδιον Σιλιγάρδον. Περὶ αὐτοῦ καὶ τῆς δολοφονίας του, βλ. ἔγγραφο ἀριθ. 12 καὶ σημ. ἐπ' αὐτοῦ 2, 3, 5 καὶ 9, «Κρητικὰ Χρονικά» Α', σ. 269 κ.ἐξ. Ἐκεῖ ἐσημειώθη ὡς χρονολογία τῆς δολοφονίας του ἡ ὑπὸ τοῦ ἀνεψιοῦ του Βερνάρδου ἀναφερομένη (9 Ἰουλίου 1793). Ἐν τούτοις τὸ παρὸν ἔγγραφο, γροφὲν κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον, ὁμιλεῖ περὶ αὐτοῦ ὡς ζῶντος, ἀλλὰ κινδυνεύοντος. Ἐπειδὴ τὸ Βραβεῖον τῆς Μονῆς Ἀσωμάτων ἀναγράφει τοῦτον ὡς ἀποθανόντα τὸ 1793 συνάγεται ἀσφαλῶς ὅτι ἐδολοφονήθη οὐχὶ πολὺ μετὰ τὴν ἀποστολὴν τοῦ προκειμένου ἔγγραφου. Ἐκ τούτου δύναται τις νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ἡ κατάσχεσις τῆς πρὸς τὸν ἅγιον Κυθωνίας ἐπιστολῆς τοῦ Μεθοδίου καὶ ἡ κατ' αὐτοῦ μανία τοῦ πανισχύρου καὶ δολοπλόκου Σαγίρ δὲν ἦσαν ξένα πρὸς τὰ αἰτία τοῦ φόνου. Οὕτω ἐρμηνεύεται καὶ ἡ ἐπὶ μακρὸν σιωπὴ τοῦ Κρή-

της Μαξίμου, δι' ἣν ἐπεπλήχθη παρὰ τοῦ Πατριάρχου διὰ τοῦ προμνησθέντος ἐγγράφου.

¹²⁾ Χωροφύλακας.

¹³⁾ Τὸν Πασᾶν τοῦ Χάνδακος Χασάν Πασᾶ, προϋπάρχοντα Μ. Βεζύρη.

¹⁴⁾ Ἐν τάξει, καλῶς.

¹⁵⁾ Εἶδομεν ἤδη ὅτι ἡ τακτικὴ τοῦ Σαγίρ Χασάν ἦτο νὰ πλειοδοτῆ ἐκάστοτε, ὑπερακοντίζων πάντα ἀνταγωνιστὴν, ἀκολούθως δὲ νὰ καλύπτῃ πολλαπλασίως διὰ βιαιοπραγιῶν τὸ ποσὸν τῆς μισθώσεως.

¹⁶⁾ Μὲ δωροδοκίαν τοῦ ἱεροδίκου.

¹⁷⁾ Αὐτοκρατορικὴ διαταγὴ, ἐφ' ἧς ὁ Σουλτάνος ἰδιοχείρως ἔγραφε τὴν φράσιν: *μουτζεπίντζε ἀμέλ ὀλουνά* = *ἐνεργηθῆτω συναρδᾶ*. Ἡ τοιαύτη διαταγὴ ὑπ' οὐδενὸς ἠδύνατο νὰ ἀνακληθῆ ἢ ἀκυρωθῆ.

¹⁸⁾ Τὰ στρέμματα. Ὁ φόρος οἰνοπνευματωδῶν εἶχε καθορισθῆ, ὡς εἶδομεν, ἐπὶ τοῦ ἐκθλιβομένου γλεύκους καὶ τοῦ ἀποσταζομένου οἰνοπνεύματος. Ζητεῖται νῦν νὰ καθορισθῆ κατὰ στρέμμα, ἵνα ἀποφευχθοῦν κυρίως τὰ ἐκ τοῦ προώρου τρυγητοῦ κακὰ.

¹⁹⁾ Ἀρχιλογιστὴν, ἔχοντα ἐξουσίαν ἀνάλογον τῶν σημερινῶν οἰκονομικῶν ἐφόρων.

²⁰⁾ Τὸ ὀρθόν: *χιτάπεν* νὰ γένη *χιτάπεν*: ἀπευθυνόμενον πρὸς αὐτόν.

²¹⁾ Νὰ εἰσπράττῃ.

²²⁾ Τῆς Παναγιότητος.

²³⁾ Παρὰ τὰς ἐντόνους παρακλήσεις τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης δὲν ἐξεδόθη χάτι χουμαγιούν, ἀλλὰ ἀπλοῦν φερμάνιον, διὰ τοῦ ὁποίου παρεχωρεῖτο, ὡς εἶδομεν, ἡ εἰσπραξὶς τοῦ φόρου εἰς τοὺς εἰκοσι ἀπεσταλμένους. Ὡς ὀρθῶς προέβλεπον οἱ τὸ ἐγγράφον ἀποστείλαντες, τὸ φερμάνιον τοῦτο εἰς οὐδὲν ἰσχυσεν, προφανῶς, διότι ἠκυρώθη διὰ τῶν ἐνεργειῶν καὶ δωροδοκιῶν τοῦ Σαγίρ, ὅστις καὶ πάλιν ἐξηκολούθησε τὴν εἰσπραξίν, καταβάλλων νῦν 25 χιλ. γρόσια ὡς μισθῶμα τοῦ φόρου.

Τὸ ἐπόμενον ἔτος 1794, κατόπιν νεωτέρων εἰς βῆρος του καταγγελιῶν, ὅτι διὰ καταπίεσεων εἰσέπραττε ἐκ τῶν τριῶν νομῶν τῆς Κρήτης πλεόν τῶν 72.500 γροσίων, ἡ ἐνοικίσις ἠκυρώθη καὶ ἀπεστάλη ἔκτακτος ἀπεσταλμένος διὰ τὸν ἔλεγχον τῶν εἰσπραξέων τοῦ ἐνοικιαστοῦ. Τέλος ὁ Σαγίρ καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ἰμπραχίμ ἐφυλακίσθησαν ἐν Χάνδακι (T.A.H., Κῶδ. 126, σ. 136), ἀπεφυλακίσθησαν ὅμως μετὰ τὴν καταβολὴν τῶν ὀφειλομένων (αὐτ. σ. 138).

Ἐν τῷ μεταξύ, φαίνεται κατὰ τὸ διάστημα τῆς φυλακίσεως τοῦ Σαγίρ, ἐξακολουθοῦν αἱ καταπίεσεις ἐκ μέρους τῶν τοπικῶν τουρκικῶν ἀρχῶν. Τὸ ἐγγράφον τοῦλάχιστον τοῦ κῶδ. 126, σ. 181, τοῦ αὐτοῦ ἔτους διατάσσει τὸν Διοικητὴν τοῦ Χάνδακος Χασάν Πασᾶ νὰ συλλάβῃ καὶ παραδώσῃ εἰς τὸν κομιστὴν τοῦ φερμανίου τὸν Ναίτην (τοπικὸν ἱεροδίκην) Μαλεβυζίου, ὡς καταπιέζοντα τοὺς ραγιάδες κατὰ τὴν εἰσπραξίν τοῦ φόρου οἰνοπνευματωδῶν (ὅστις νῦν εἶναι δι' ὀλόκληρον τὴν νῆσον 35.000 γρόσια) καὶ ἐκ τοῦ ἐμφανῶς δωροδοκούμενον, ἵνα μεταφέρῃ τοῦτον καὶ περιορίσῃ εἰς τὸ Φρούριον τῆς Ρόδου.

Κατόπιν νέων διαβημάτων τῶν ραγιάδων, διὰ μέσου τοῦ Γενικοῦ Ἐπόπτου τῶν οἰνοπνευματωδῶν Χαλήλ, πρὸς τὴν Ὑψηλὴν Πύλιν, ἀνετέθη εἰς αὐτοὺς ἡ εἰσπραξὶς τοῦ φόρου ἀντὶ 20.000 γροσίων: οἱ πρόκριτοι καὶ κοτζαμπάσσηδες ἀνελάμβανον νὰ συγκεντρῶνουν τὸν φόρον καὶ νὰ καταθέτουν αὐτὸν εἰς τὸ Δημόσιον Ταμεῖον (Κῶδ. 126, σ. 171 τοῦ ἔτους 1794).

Ἀντίγραφον ἐπιστολῆς τοῦ Μητροπολίτου Κρήτης Μαξίμου πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην¹ διὰ τῆς ὁποίας παρίστανται τὸ ἀδύνατον τῆς καταβολῆς τοῦ ἐτησίου παρ' αὐτοῦ καὶ τῶν ἐπισκόπων, λόγῳ τῆς ἀθλίᾳς αὐτῶν οἰκονομικῆς καταστάσεως. (Ἰούνιος 1794).

Ἄριθ. Χειρ. Μ. Η. 165. Ἐπὶ φύλλου λεπτοῦ χάρτου μὲ ὕδατινας γραμμὰς καὶ λατινικὰ ψηφία, διαστ. 0,37 × 0,24 μ. Γεγραμμένον καὶ ἐπὶ τῶν δύο σελίδων. Ἡ ἐπιγραφή χωρίζεται ἀπὸ τοῦ κειμένου. Κατάστασις διατηρήσεως ὄχι καλή. Φθοραὶ ἐκ τῆς ὑγρασίας κατὰ τὰ σημεῖα πτύξεως.

+

+

+

τὴν ὑμετέραν θεοσεβεστάτην καὶ σεβασμίαν μοι αὐτῆς παναγιώτητα δουλικῶς προσκυνήσας μετὰ | τῆς Ἱεροῦ καὶ ἁγίας Συνόδου τῆς περὶ αὐτήν, πανευλαβῶς κατασπάζομαι τὴν παναγίαν αὐτῆς δεξιάν.

ἦν [καὶ διαφυλάττει. . . . .] ἐπὶ τὸν πανάγιον αὐτῆς | πατρι-
αρχικὸν ἀποστολικὸν καὶ οἰκουμενικὸν [θρόνον] κρείττονα παντὸς δεῖ-
νοῦ [καὶ] πιον καὶ | βαθυτάτη βιοτιῇ σὺν τῇ Ἱεροῦ καὶ ἁγία Συνόδῳ
πρὸς φωτισμὸν εὐσεβείας τῶν [ἅπα]νταχοῦ χρι | σιεπονούμων λαῶν,
καὶ καύχημα ἐμοῦ τοῦ ἐλαχίστου αὐτῆς δούλου. μετὰ τὴν ὀφειλο-
μένην μοι | προσκύνῃσιν τῇ σεβασμιότατῃ αὐτῆς παναγιώτητι, καὶ
ἔρευναν τῆς θεοσώτου μοι καὶ πολυεράστου | αὐτῆς ὑγείας, δηλοποιῶ
τῷ δεσπότῃ μου καὶ οἰκουμενικῷ προστάτῃ, τῇ τε Ἱεροῦ καὶ ἁγία συνό-
δῳ | ὅτι, λαβὼν τὸ πανάγιον καὶ σεβάσμιον συνοδικὸν αὐτῆς καὶ προσ-
κυνητόν, καὶ γνοὺς τὰ ἐν | αὐτῷ, μεταπεμπάμενος τοὺς ἐκδημούντας
ἡμετέρους ἁγίους ἐπισκόπους, καὶ ἐγκαλεσάμενος | τοὺς ἐνδημούντας,
ἐνεφάνησα τούτοις καὶ ἀμρότερα τὰ ἐκκλησιαστικά γράμματα². σκένυν
| δὲ πολλάκις περὶ τούτου ποιησάμενοι μετὰ τῶν ἡμῶν, καὶ βαθυτάτην
τοῦ πράγματος ἐξέτασιν τε | καὶ περιέργειαν μετὰ τῆς ἐκάστου τῶν ἐπι-
σκόπων ἐν καθαρότητι συνηθότις, ἀνυποκρίτῳ | τῇ ἀπολογία μαρι-
ρίας τε καὶ ἐξομολογήσεως ὑπὸ μάρτυρι θεῷ, ἔγνωσαν ὅτι οὐκ ἤλπιζον |
ἐξ αὐτῶν, ὅτι δηλαδὴ οὐδεὶς τούτων κατὰ τό γε νῦν ἔχων ἐν ἰσχύει
καὶ εὐπορίᾳ ὑπάρχει εἰς | τὸ νὰ ἐκπληρώσῃ κατὰ τὴν προθυμίαν του
τὸ ἐκκλησιαστικὸν διακείμενα. ὅθεν καὶ σχεδὸν | παραβιασάμενος
τινάς ἐξ αὐτῶν κατὰ ἄδειαν πληροξουσιότητος, οἰμωγῆς καὶ δακρύ-
ων, | καὶ θρήνων οὐκ ὀλίγων τὸ πρᾶγμα προύξενον ἐγένετο μετὰ τῶν
ἡμῶν. ἐπειδὴ αἱ καιρικαὶ | περιστάσεις, καὶ αἱ ἐπάλληλοι συμφοραί,
εἰς τοσαύτην οἰκτρὰν κατάστασιν ἔφερον σχεδὸν | πάντας, ὥστε καὶ
ἀδυνατεῖν ἀποδιδόναι κατ' ἔτος ἕκαστον αὐτὸν τὸ τῶν ἀφρεύτων τόκων
| τῶν ἰδίων τὸ ἐπάναγκες ὄφλημα, οὐχὶ δὲ καὶ ἐκπιῶσιν ἢ ὑφρῶσιν
παρὰ μικρὰν τῶν κε | φαλαίων φροντίσαι τε καὶ οἰκονομησαί τὴν πρὸς
τὸ μέλλον ἐτήσιον, πολλῶ μᾶλλον δὲ καὶ ἐφέτω | κὰν ὀβολὸν ἀποδοῦναι

οἱ πλείστοι καὶ πάντες ὡς εἰπεῖν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥτιον συμφορὰς
 | καὶ ζημίας μέτοχοι ἐγένοντο ἐπὶ τοῦ προηγεμονεύσαντος³ κατὰ θείαν
 ἐκδίκησιν πρὸς ἡμᾶς. | ὡς καὶ δῆλον ἔσται τῇ ὑμετέρᾳ παναγιώτητι καὶ
 πάσῃ τῇ Ἱερᾷ συνόδῳ ἡ ἀθλιότης ἐκάστων | ἐκ τοῦ ὑπογεγραμμένου αὐ-
 τῶν καθαροῦ τε καὶ ἀνυποκρίτου καταστίχου. ὅθεν ἴνα μὴ τὸ |
 πρᾶγμα εἰς ἀθλιότεραν κατάστασιν καὶ σχεδὸν ἀπόγνωσιν τοιούτους
 ἀπόρους φέρων ἐμβάλῃ, | ἀνακοχὴν τοῦ πένθους αὐτῶν παραμυθίας
 χάριν τε οἰκονομήσαι, ἐλευθέρους τούτους πάντας | (ἐφθαρμένους εἰς
 στίχος) κατὰ | δύναμιν [. . . .] τώσεως προθυμοπ[. . . καθ' ἃ] καὶ
 τὸ πρὸς τὴν ἁγίαν σύνοδον ἴδιον αὐτῶν | γράμμα δηλοποιεῖ. πα-
 ρακαλῶ λοιπὸν τὴν σεβασμίαν μοι αὐτῆς παναγιώτητα καὶ πάσαν | τὴν
 Ἱερὰν Σύνοδον, οἰκτῆραι καὶ ἐλεῆσαι τοὺς τοιούτους ἀπόρους, καὶ τὴν
 μακροθυμίαν τὴν | θεομήμιτον αὐτοῖς προσηγησεύσασθαι, καὶ δωρῆσα-
 σθαι ὡς σύνηθες ὄν τὸ τοιούτων τῇ φιλοτέκνῳ | καὶ κοινῇ μητρὶ τῇ
 ἁγίᾳ τοῦ χ(ριστο)ῦ ἐκκλησίᾳ. καὶ ταῦτα μὲν ἐπὶ τοσοῦτον ὡς μὴ
 παρενο | χλοῖ μοι τὰς παναγίας αὐτῆς ἀκοάς, αἱ δὲ πανάγια αὐτῆς
 εὐχαί, μετὰ τῆς Ἱερᾶς καὶ | ἁγίας συνόδου, εἴησάν μοι φυλακτηρίου
 ἄσυλον. , αψ' ἡ δ': Ἰουνίῳ ιγ'.

τῆς θεοσεβεστάτης καὶ θεοσηρῆτικου σεβασμίας αὐτῆς παναγιώτη-
 τος καὶ πάσης τῆς Ἱερᾶς καὶ ἁγίας Συνόδου ἐλάχιστος δοῦλος, ὑπο-
 κληνῆς τε καὶ πειθήνιος τοῖς δεσποτικοῖς αὐτοῖς προστάγμασι

(Εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς δευτέρας σελίδος δεξιᾶ): ὁ Κρήτης μάξιμος

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

¹) Γεράσιμον τὸν Γ' βλ. «Κρητ. Χρονικά» Α', σ. 272 σημ. 1.

²) Τοιαῦτα γράμματα δὲν διεσώθησαν μετὰ τῶν ἐγγράφων τῆς Μητρο-
 πόλεως, τῶν περιελθόντων εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου

³) Ἡγεμὼν ἐν Χάνδακι ἦτο τὸ 1794 ὁ Χασάν Πασᾶς, διαδεχθεὶς τὸ 1793
 τὸν Γαζῆ Χουσεῖν Πασᾶν. Προφανῶς ἐνταῦθα γίνεται λόγος περὶ τοῦ τελευ-
 ταίου.

† Ο ΛΑΜΠΗΣ ΚΑΙ ΣΦΑΚΙΩΝ
 ΕΥΜΕΝΙΟΣ ΦΑΝΟΥΡΑΚΗΣ

ΤΟ ΓΡΑΜΜΑ √ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗΝ*

Μεταξὺ τῶν ἀρχαϊκῶν ἐπιγραφῶν ἐπὶ τῶν λίθων τῶν τοιχωμάτων τοῦ ναοῦ τοῦ Δελφινίου Ἀπόλλωνος εἰς Δοῦρον ὑπάρχει μία ἡ ὁποία ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι πρόβλημα διὰ τοὺς ἐρμηνευτάς. Ἐπτὰ ἐκ τῶν ὀκτὼ τμημάτων περιέχουν νόμους, πλήρεις ἢ εἰς ἀποσπάσματα, εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν Δωρικὴν διάλεκτον τῆς Κρήτης. Μερικὰ ἀναφέρονται εἰς θέματα κοινωνικά, ἄλλα εἰς θρησκευτικά¹. Τὸ ὄγδοον² ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο στίχους, ἐκ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερά, — θὰ τὸ ὀνομάζωμεν ἐδῶ «Δοῦρος Α» — ἀκολουθουμένους ὑπὸ τριῶν στίχων εἰς μικρότερα, ἀμυδρότερα γράμματα, βουστροφηδόν, ἐδῶ «Δοῦρος Β». Ὁ H. van Effenterre εἰς τὴν λεπτομερῆ ἔκδοσιν (ἴδε σημείωσιν 2) μετέγραψεν ὡς ἀκολούθως:

1 . ρμαF | ετ | ισαλαβρετ κομν (A)

2 . δ | μεν | ιναι | ισαλυρια | λμο

3 . . τον τυρον μη α.οαοι εF'αδ- (B)

4 ε τυρο . . . μννα. οα. ενη - -

5 ματρι ται α - -

καὶ ἐπρότεινε τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα, τονίζων πάντως ὅτι εἶναι ὑποθετικά:

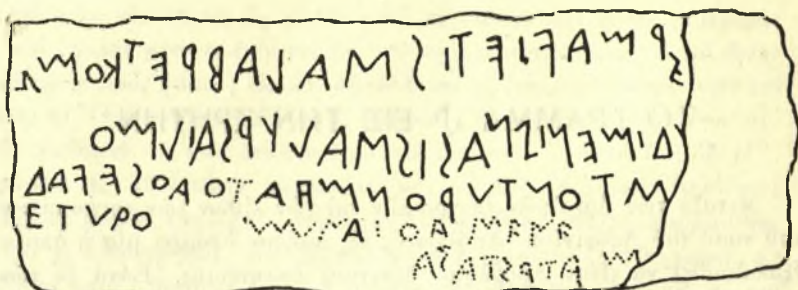
1) (σελ. 133 κ.ἐξ.) Ὅτι οἱ δύο πρῶτοι στίχοι εἶναι εἰς γλῶσσαν ὄχι ἑλληνικὴν καὶ ὅτι μερικοὶ ἀπὸ τοὺς συνδυασμοὺς γραμμάτων ἀνευρίσκονται εἰς τὰ ἔτεοκρητικὰ κείμενα τῆς Πραισοῦ (ἐδημοσιεύθησαν εἰς «Inscriptiones Creticae» III, vi, Praesos, 1-6).

2) (σελ. 136) Ὅτι οἱ τρεῖς βουστροφηδόν στίχοι φαίνεται ὅτι εἶναι

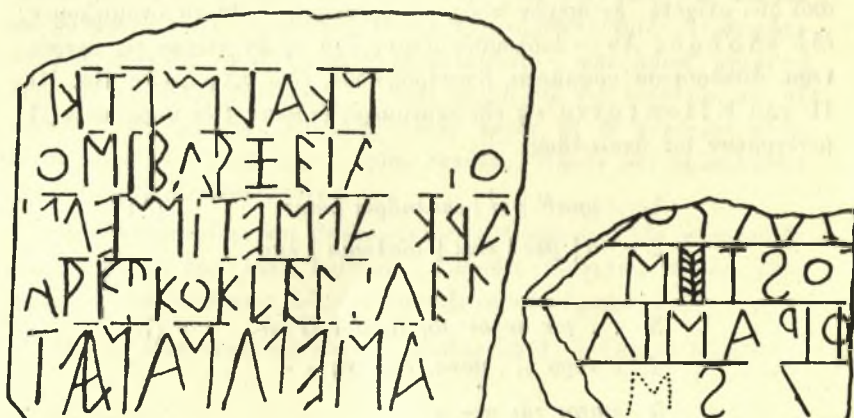
*) Ἐπιθυμῶ νὰ εὐχαριστήσω τὸν Β. Λαούρδαν διὰ τὴν μετάφρασιν τοῦ παρόντος ἀρθροῦ.

¹) P. Demargne, καὶ H. van Effenterre, BCH LX, 1936, σσ. 486 κ.ἐξ., LXI, 1937, σσ. 333 κ.ἐξ., LXII, 1938, σσ. 194 κ.ἐξ., LXX, 1946, σσ. 588 κ.ἐξ. M. Guarducci, «Riv. Fil. LXVII, 1939, σσ. 20 κ.ἐξ. V. Ehrenberg, «Class. Quart.» XXXVII, 1943, σσ. 14 κ.ἐξ.

²) H. van Effenterre «Rev. de Philologie» XX, 1946, σσ. 131 κ.ἐξ. M. Lejeune, REA XLIX, 1947, pp. 274 ff.

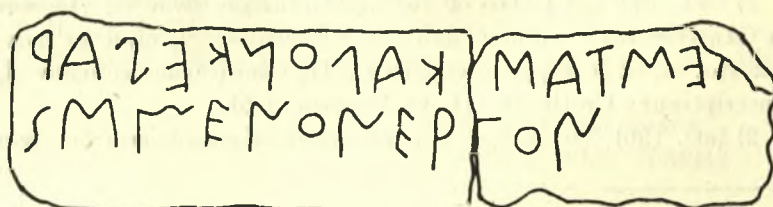
ΔΡΗΡΟΣ Α, Β

ΠΡΑΙΣΟΣ

1

4

ΣΙΚΙΝΟΣ

Εικ. 1.

Ἀρχαῖαι ἐπιγραφαὶ Κρήτης καὶ Σικίνου

1. H. van Effenterre, «Revue de Philologie» XX, 1946, σ. 131,
- 2-3. Inscriptiones Creticae III, Praisos σ. 138, 1 καὶ 141, 4,
4. Α. Κεραμόπουλλος, «Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν» 1931 σ. 457 κ.ἑξ. εἰκ. 5.

ἑλληνικοὶ καὶ εἶναι πιθανὸν ὅτι ἀναφέρονται εἰς θέματα τελετουργίας ἐν τῷ ναῶ³⁾.

3) (σελ. 138) Ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ἔχωμεν ἐδῶ μίαν δίγλωσσον ἐπιγραφὴν ἀποτελουμένην ἀπὸ θρησκευτικὰς ὁδηγίας, γραφεῖσαν ἀρχικῶς εἰς τὴν ἑτεοκρητικὴν γλῶσσαν (ἢ ὅποια ἠδύνατο νὰ ἐπιζῆ εἰς τὴν Δρῆρον ὡς θρησκευτικὴ γλῶσσα) καὶ ἐπαναληφθεῖσαν ἀκολούθως εἰς τὴν ἑλληνικὴν.

Ὁ ἴδιος (σ. 132-3) ἐπίσης ἐπέστησε τὴν προσοχὴν ἐπὶ τοῦ ἀσυνήθους μορφῆς γράμματος $\int$ εἰς τὸν στίχον 2: «*On notera la forme très intéressante du premier iota de ι ν α ι à la ligne 2: au lieu d' avoir l' allure sinueuse habituelle aux iotas drériens, il présente la dessin anguleux, en crochet brisé qui n'est connu en Crète que dans les inscriptions archaïques de Praisos*» «...*iotas de forme identique au yod phénicien (Comparetti, Mus. Ital. II, 1888, col. 674)*».

Ἡ πειστικὴ αὕτη ὁμοιότης μεταξὺ τῆς «Δρῆρου Α» καὶ τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Πραισοῦ δὲν ἔχει μελετηθῆ ἐπισταμένως μέχρι τοῦδε⁴⁾. Ἡμεῖς ἐδῶ θὰ διαπραγματευθῶμεν μόνον ἐν μικρὸν σημεῖον — τὴν χρῆσιν τοῦ ὡς ἄνω ἰδιοτύπου γράμματος.

Ὁ Comparetti, ὁ ὁποῖος πρῶτος ἐδημοσίευσεν τὴν ὑπ' ἀριθ. 1 ἐπιγραφὴν τῆς Πραισοῦ⁵⁾, εἰς τὴν ὁποίαν ἀπαντᾷ τοῦτο, τὸ ἐθεώρησεν ὡς μορφὴν τοῦ τεθλασμένου ἰῶτα, ὁμοιάζοντος κατὰ πολὺ πρὸς τὸ φοινικικὸν yod $\int$. Ἡ ἐρμηνεία αὕτη εἶναι τώρα γενικῶς παραδεδεγμένη⁶⁾.

Αἱ παρατηρήσεις του, ἐνθ' ἀνωτέρω, ἔχουν ὡς ἑξῆς:

«benchè questo segno ricordi un segno dell' alfabeto lemnio e frigio che ha la valore di Z, certamente la posizione in cui lo troviamo, fra consonanti, esclude che possa esser consonante anche qui e dobbiamo piuttosto attribuirgli il valore di i che è quello dei segni

³⁾ Van Effenterre, αὐτ. σ. 136: «*Est-il question de certains ofrandes (fromages de chèvres drériennes?) à quelque déesse-mère, peut-être à la Leto de la triade apollinienne venerée dans le Delphinion? Nous avons notre incapacité à rien avancer de sûr, ni même de probable*».

⁴⁾ Παραλείπω τὴν ἀτυχῆ ἀπόπειραν τοῦ W. Georgiev, «*Rev. de Phil.*» XXI, 1947, σσ. 132 κ.ἑξ., νὰ ἀποδώσῃ βιαίως τὸ ὄλον εἰς συνεχῆς ἑλληνικὸν κείμενον. Τὸ ἄρθρον του καλῶς ἐκρίθη ὑπὸ τοῦ Lejeune, αὐτ. σσ. 277 κ.ἑξ., ὅστις ἐκ νέου ἐτόνισε τὸ γεγονός ὅτι τὸ κείμενον «Δρῆρος Α» δὲν εἶναι ἑλληνικόν.

⁵⁾ Βλ. Inscr. Cret. III, vi, Praesos, ἀριθ. 1.

⁶⁾ R. S. Conway, BSA VIII, 1901-2, σσ. 131 κ.ἑξ.· M. Guarducci, IC III, σσ. 137 κ.ἑξ.· H. van Effenterre, αὐτόθι· Lejeune, αὐτόθι σ. 275, 279.

cretesi ad esso più affini S, Σ; più che alcun altro segno greco di jota fin qui noto esso si accosta alla forma del jod fenicio».

Δὲν εἶναι ὅμως ἀναγκαῖον νὰ εἶναι φωνῆεν, ὡς χρησιμοποιούμενον μεταξὺ συμφώνων, διότι εἰς τὴν ἰδίαν ἐπιγραφὴν, «Πραιοὺς ἀριθ. 1», εἰς τὸν στίχον 4, ἀπαντᾶται τὸ σύμπλεγμα συμφώνων -ρορκ- (ἐκτὸς ἂν αὐτὸ εἶναι διττογραφία). Ἡ «Δροῆρος Α» ἐπίσης παρέχει τὴν λέξιν λμο, ἡ δὲ «Πραιοὺς ἀρ. 2», εἰς στίχον 3, -σινμι-. Βλέπομεν οὕτω ὅτι ὠρισμέναι λέξεις ἔχουν ἀναμφιβόλως μεταγραφῆ εἰς ἑλληνικοὺς χαρακτῆρας διὰ συνδυασμοῦ τῶν συμφώνων ἄνευ παρεμβαλλομένων φωνηέντων.

Ὡς πρὸς τὴν ὁμοιότητα μετὰ τὰ κρητικά ἰῶτα, εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ τύπος τούτων ποικίλλει ἀναλόγως τῶν περιοχῶν καὶ τῶν περιόδων τῆς Κρήτης, ἀλλὰ δὲν γνωρίζω οὐδὲν ἐπιμελῶς γραφὴν παράδειγμα⁷, εἰς τὸ ὅποιον νὰ χρησιμοποιοῦνται ἐκ παραλλήλου ἀμφότεραι αἱ ὡς ἄνω μορφαὶ τοῦ ἰῶτα εἰς τὴν ἰδίαν ἐπιγραφὴν, ὅπως ἔχομεν τὸ **S** καὶ **Σ** ἐδῶ. Τὸ δεύτερον χρησιμοποιεῖται δύο φορές, ἄνευ παραλλασσοῦσης ἄλλης μορφῆς, εἰς τὸ ἀπόσπασμα «Πραιοὺς ἀρ. 1», ἐνῶ τὸ πρῶτον χρησιμοποιεῖται ἐπίσης δύο φορές, ἐπίσης ἄνευ ἄλλης παραλλασσοῦσης μορφῆς, εἰς τὸ ἀπόσπασμα «Πραιοὺς ἀρ. 4» (Inscriptiones Creticae, III, σελ. 141), τὸ ὅποιον φαίνεται ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν ἰδίαν ἐποχὴν μετὰ τὸ «Πραιοὺς ἀρ. 1», εἶναι ἴσως μάλιστα τμήμα τῆς ἰδίας ἐπιγραφῆς, ἐφ' ὅσον τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων εἶναι περὶ τοῦ αὐτοῦ⁸. Ἡ ἐπιγραφὴ «Πραιοὺς ἀρ. 4» δὲν εἶχεν ἀκόμη ἀνευρεθῆ, ὅτε ὁ Comparetti διετύπωσε τὰς παρατηρήσεις του διὰ τὸ ἰῶτα. Εἶναι προφανὲς λοιπὸν ὅτι αἱ δύο μορφαὶ ἐχρησιμοποιοῦντο ἐκ παραλλήλου εἰς Πραιοῦν.

Αἱ ἐπιγραφαὶ «Πραιοὺς 1 καὶ 4» καὶ «Δροῆρος Α» ἔχουν χαρᾶχθῆ ἅπασαι μετὰ ἀρκετῆς προσοχῆς, δι' αὐτὸ δὲ νομίζω ὅτι δυνάμεθα νὰ καταλήξωμεν εἰς νόμιμον συμπέρασμα περὶ τοῦ ἐν λόγῳ γράμματος ἀπὸ τὰ δύο δεδομένα: 1) ὅτι τοῦτο παρουσιάζεται μετὰ τῶν δύο τύπων τοῦ ἰῶτα εἰς ἐπιγραφάς, αἱ ὅποια ἄλλως ἔχουν χαρᾶχθῆ ἐπιμελῶς καὶ 2) ὅτι παρουσιάζεται τοῦτο εἰς Κρητικὰς ἐπιγραφάς μόνον εἰς τὰ μὴ ἑλληνικὰ κείμενα. Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι οὐ-

⁷) Ο Lejeune λέγει (αὐτόθι, σ. 275) ὅτι ἀμφότερα τὰ εἶδη τοῦ ἰῶτα, ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὴν «Δροῆρος Β». Ἡ διαφορὰ εἶναι ὁρατὴ εἰς τὴν ἀπεικόνισιν, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε ἡ «Δροῆρος Β» εἶναι μᾶλλον χάραγμα (graffito) παρὰ καλῶς κεχαραγμένη ἐπιγραφὴ· πρβλ. van Effenterre, αὐτόθι, σ. 131: «Les lettres ne sont gravées que très superficiellement». Ἀντιθέτει τὴν «Δροῆρος Α» «à caractères profondément gravés à la pointe» (αὐτόθι).

⁸) 0.04 — 0.055 μ. τῆς «Πραιοῦ ἀρ. 1»· 0.03 — 0.055 μ. τῆς «Πραιοῦ ἀρ. 4».

δὸλως ἰσοδυναμεῖ πρὸς ἰῶτα, ἀλλὰ εἶναι ἓν γράμμα διαφορετικόν⁹.

Τοῦτο μῶ φαίνεται ὅτι ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν παρουσίαν τοῦ ἰδίου τύπου γράμματος εἰς ἄλλην ἀρχαίαν ἐπιγραφὴν περιοχῆς γειτονικῆς πρὸς τὴν Κρήτην. Αὕτη εἶναι ἡ ἕκτου αἰῶνος βάσις ἀπὸ τὴν Σίκινον¹⁰, δωρικὴν νῆσον, ὅπου τὸ ἀλφάβητον ἦτο ἐξ ἴσου ἀρχαῖκόν (primitive), ὅμως εἰς Κρήτην, Θήραν καὶ Μῆλον. Εἰς τὸ ἐπιτύμβιον ἐπιγράμμα ἐπὶ τῆς βάσεως αὐτῆς, ὅπου ἀπαντᾷ πανταχοῦ ὁ γωνιακὸς τύπος τοῦ ἰῶτα, εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ παρουσία τοῦ γράμματός μας ἀπαξ μόνον, ἐντελῶς σαφῶς, εἰς τὴν πλευρὰν Γ χρησιμοποιούμενος εἰς τὴν λέξιν *κεχαρισμένον* διὰ τὴν ἀποδόσιν τοῦ Χ, γράμμα τὸ ὁποῖον οἱ Θηραῖοι καὶ οἱ Μήλιοι ἀπέδιδον διὰ τοῦ ΚΗ, οἱ δὲ Κρητες ἀπλῶς διὰ τοῦ Κ. Δὲν νομίζω ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνεύσωμεν τοῦτο ὡς ἀπλοποιημένην μορφήν τοῦ Χ¹¹ καὶ δι' αὐτὸ καταλήγω εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι εἰς Σίκινον τὸ γράμμα αὐτὸ ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὴν ἀποδόσιν τὸν λαρυγγόφωνον φθόγγον, διὰ τὸν ὁποῖον τὸ ἀρχαῖκόν ἀλφάβητον δὲν εἶχεν ἰδιαίτερον σημεῖον.

Ἐπ' ἀρχῆς, ὅπως παρετήρησεν ὁ Comparetti, ὠρισμένα ἄλλα μὴ ἑλληνικὰ κείμενα εἰς τὰ ὁποῖα ἀπαντᾷ τὸ γράμμα τοῦτο. Τὰ κείμενα αὐτά, καθ' ὅσον γνωρίζω, εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1) Αἱ μὴ ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαὶ τῆς Λήμνου ἐπὶ τῆς γνωστῆς στήλης¹² καὶ αἱ τῶν χαραγμάτων τῶν ἀνευρεθέντων ὑπὸ τοῦ Della Seta εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Ἡφαιστίας¹³.

2) Αἱ ἀρχαῖκαὶ Φρυγικαὶ ἐπιγραφαὶ εἰς μνημεῖα ἐπὶ βράχων (εἰς Yasilicaja, Ajasin, Üyüik, Mal-Tash)¹⁴ καὶ εἰς ἓνα χάραγμα ἐπὶ θραύσματος ἀγγείου ἀνευρεθέντος εἰς Γόρδιον¹⁵. Τὰ ἀλφάβητα τῆς Λήμνου καὶ τῆς Φρυγίας θεωροῦνται γενικῶς ὅτι εἶναι τὰ ἴδια ἢ ὅτι συνδέονται στενῶς. Τὸ ἰῶτα εἶναι εὐθὺ Ι, τὸ σίγμα εἶναι $\int$, ξ ἢ (Φρυγικόν) ξ καὶ τὸ $\int$ μεταγράφεται συνήθως ὡς Ζ καὶ θεω-

⁹) Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν τὸ $\int$ τῆς «Δ ρ ῥ ο υ Α», στ. 2 δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι ἡ αὐτὴ λέξις μὲ τὸ *ναι* τῆς «Π ρ ο ι σ ο ὕ ἀρ. 2» στ. 3 (van Effenterre, αὐτόθι σ. 133).

¹⁰) Κεραμόπουλλος, «Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν» 1931, σσ. 457 κ.ἑξ. αὐτ., 1932, σσ. 84 κ.ἑξ. Hiller von Gaertringen, «Berl. Phil. Wochenschrift 1932, 1021 κ.ἑξ. IG XII, suppl. (1939), ἀρ. 178.

¹¹) Cf. Hiller von Gaertringen, αὐτόθι.

¹²) BCH X, 1886, σ. 1 κ.ἑξ.; Buonamici, Epigrafiā Etrusca, σσ. 88 κ.ἑξ., Friedrich, Kleinasiatische Sprachdenkmaeler, σσ. 143 κ.ἑξ.

¹³) Della Seta, Scritti in onore di B. Nogara, σσ. 119 κ.ἑξ.

¹⁴) Perrot-Chipiez, V (Phrygia), σσ. 79 κ.ἑξ. Friedrich, αὐτόθι, σσ. 125 κ.ἑξ. ἀρ. 1-9, 12.

ρείται ὅτι προέρχεται ἀπὸ Ζ, ἀπλοποιημένη ἐξέλιξις τοῦ **Ϛ**, τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν Η' αἰῶνα καὶ κατόπιν εἰς μερικὰς ἀραμαϊκὰς καὶ φοινικικὰς ἐπιγραφάς.

3) Ὑπάρχει τέλος ἐν μικρὸν παράδειγμα εἰς χάραγμα ἐπὶ τεμαχίου πηλίνου ἀγγείου εἰς Δελφούς, καταγραφέντος μεταξὺ τῶν κορινθιακῶν ἀντικειμένων¹⁵. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑπτὰ μόνον γράμματα **Ι Α Ρ Ϛ Α Λ Λ**, ἀλλὰ ὁ συνδυασμὸς δὲν φαίνεται ὅτι εἶναι ἑλληνικὸς καὶ πιθανῶς πρόκειται περὶ Φρυγικοῦ τινος εἰς Δελφούς ἀφιερώματος (προβλ. Ἡρόδοτος I, 14).

Νομίζω λοιπὸν ὅτι, ἐὰν τὸ ἀλφάβητον τῆς Σίκινον, τὸ ὁποῖον εἶναι ὅμοιον μὲ τὸ τῆς Κρήτης, ἐχρησιμοποίησε τὸ περὶ οὗ πρόκειται γράμμα, διὰ νὰ ἀποδώσῃ τὸ Χ, ὁ αὐτὸς ἢ ἄλλος παρόμοιος φθόγγος θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχεν ὁμοίως μεταγραφῆ εἰς τὰ κείμενα «Λ ρ ἦ ρ ο Ϛ Α» καὶ «Π ρ α ι σ ὸ Ϛ ἀρ. 1».

Ἐὰν πρόκειται πράγματι περὶ τοῦ αὐτοῦ γράμματος τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Λήμνου καὶ τῆς Φρυγίας, δὲν ἔχω ἀρμοδιότητα νὰ κρίνω, διότι τοῦτο θὰ ἐσήμαινε ὅτι εἰς ὅλα τὰ χωρία ὅπου τώρα ἀναγιγνώσκεται Ζ=ζ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναγνώσωμεν ἐν εἶδος λαρυγγικοῦ Η ἢ χ. Σημειῶ ἀπλῶς ὅτι, ἂν καὶ τὰ συμπληρωματικὰ σημεῖα Φ καὶ Ψ χρησιμοποιοῦνται εἰς τὸ Φρυγικὸν καὶ Λημνιακὸν ἀλφάβητον, δὲν ὑπάρχουν μέχρι τοῦδε παραδείγματα τοῦ σημείου Χ. Ἠκολούθησαν οἱ Φρύγες καὶ Λήμνιοι τὴν χρῆσιν τοῦ Ψ=χ τῶν πρὸς Δυσμὰς Ἑλλήνων, ὅπως θεωρεῖται συνήθως, χωρὶς ὅμως νὰ χρησιμοποιήσουν τὸ Χ=ξ; Ἡ, πιθανώτερον, ἠκολούθησαν τὴν χρῆσιν τῶν πρὸς Ἀνατολὰς Ἑλλήνων τοῦ Ψ=ψ, χρησιμοποιοῦντες ὅμως διὰ τὸν λαρυγγικὸν φθόγγον τὸν τύπον **Ϛ** ἀντὶ τοῦ Χ;

Ἡ Σίκινος πρέπει νὰ ἔλαβε τὸ ἀλφάβητόν της ἀπὸ τὴν Κρήτην καὶ πιθανῶς μετ' αὐτοῦ παρέλαβεν ἐπίσης τὸ γράμμα τοῦτο. Πρέπει λοιπὸν νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἦσαν Ἐτεόκρητες ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι τὸ ἔφεραν εἰς Σίκινον; Νομίζω ὡς πιθανώτερον ὅτι τὸ σημεῖον ἦτο γνωστὸν ὡς γράμμα εἰς τὴν Κρήτην γενικῶς, ἀλλὰ δὲν ἐχρησιμοποιεῖτο ἀπὸ τοὺς Δωριεῖς Κρητὰς, ἐπειδὴ ἡ διάλεκτός των δὲν εἶχε λαρυγγικόν. Δυνάμεθα νὰ συγκρίνωμεν τὴν χρῆσιν τοῦ γράμματος Ξ. Τὸ γράμμα αὐτὸ ἐχρησιμοποιεῖτο ἐπίσης εἰς τὸ ἀρχαῖκόν ἀλφάβητον τῆς Πραισοῦ (Π ρ α ι σ ὸ Ϛ ἀρ. 1, στ. 2, *βαρξε*), ὅχι ὅμως εἰς τὸ Δωρικὸν Κρητικόν. Εἶναι δύσκολον νὰ πιστεῦσωμεν ὅτι οἱ Δω-

¹⁵) G. and A. Koerte, *Gordion*, σ. 172, εἰκ. 52, ἀρ. 5· Friedrich, *αὐτόθι* σ. 127, ἀρ. 16.

¹⁶) Fouilles d. Delphes, V. σ. 144, εἰκ. 597, ἀρ. 137.

οἱ Κρήτες δὲν ἐγνώριζαν τὴν ὑπαρξίν ἑνὸς γράμματος τὸ ὁποῖον ἀνῆκεν εἰς τὸ Φοινικικὸν ἀλφάβητον καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν νῆσον των, εἰς τὴν Πραισόν. Εἶναι εὐκολώτερον νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ἐγνώριζαν τὴν ὑπαρξίν του, ἀλλ' ὅτι τὸ Ξ δὲν ἀνταπεκρίνετο πρὸς τὴν ἰδίαν των διαλεκτικὴν προφορὰν τοῦ ξ καὶ δι' αὐτὸ δὲν τὸ ἐχρησιμοποιοῦν.

Πόθεν καὶ πῶς προῆλθεν ὁ τύπος τοῦ γράμματος τούτου; Ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ ἐλπίζω ὅτι θὰ εἶμαι βραδύτερον εἰς θέσιν νὰ ἐπανέλθω. Πρὸς τὸ παρὸν εἶναι ἀρκετὰ νομίζω αἱ ὡς ἄνω ἐξενεχθεῖσαι ὑποθέσεις.

OXFORD

L. H. JEFFERY

Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΜΙΝΩΙΚΩΝ ΑΝΑΚΤΟΡΩΝ ΤΗΣ ΦΑΙΣΤΟΥ *

Ἡμισὺν αἰῶνα μετὰ τὴν ἔναρξιν τῶν μεγάλων κρητικῶν ἀνασκαφῶν τὰ προβλήματα τῆς μινωικῆς χρονολογίας δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν λυθῆ ὀριστικῶς, ὄχι μόνον τὰ τῆς σχετικῆς ἀλλὰ καὶ τὰ τῆς ἀπολύτου¹. Καίτοι εὐρίσκει τις τὸ συμμετρικὸν χρονολογικὸν σύστημα τοῦ Evans σχεδὸν καθολικῶς χρησιμοποιούμενον, πολλαπλαῖα παρὰ ταῦτα ἔχουν ἐγερθῆ κατὰ τούτου ἀντιρροήσεις, ἐπειδὴ οἱ ἐκάστοτε ἀνασκαφεῖς μινωικῶν χώρων ἀδυνατοῦν νὰ ἑναρμονίσουν πρὸς τοῦτο τὰ δεδομένα τῶν ἀνασκαφῶν των, οἱ δὲ μελετηταὶ συχνὰ εὐρίσκονται πρὸ ἀλύτων ἢ δυσλύτων προβλημάτων κατὰ τὴν προσπάθειαν προσαρμογῆς τοῦ συστήματος τούτου εἰς τὰ πορίσματα τῆς μελέτης των ἐφ' ὀλοκλήρου τοῦ μινωικοῦ κύκλου. Πρὸ τῶν δυσχερειῶν τούτων εὐρισκόμενος ὁ Åberg² προσεπάθησε νὰ ἀνατρέψῃ σχεδὸν ὀλόκληρον τὸ σύστημα τοῦτο, ἀποδεχθεὶς συνυπαρξίν ρυθμῶν, τοὺς ὁποίους ὁ Evans, καὶ κατ' ἀκολουθίαν τούτου ἄλλοι, εἶχον θέσει κατὰ χρονικὴν διαδοχὴν. Καὶ ναὶ μὲν τὰ προταθέντα ὑπὸ τοῦ σκανδιναβοῦ μελετητοῦ δὲν ἐγένοντο ἀποδεκτὰ ὑπὸ τῶν πλειόνων ἐπιστημόνων³, κυρίως διότι προσέκρουον ἐπὶ στρωματογραφικῶν δεδομένων, συνετέλεσαν ὅμως εἰς τὸ νὰ ἀναγνωρισθῶν εὐρύτερον αἱ ὑπάρχουσαι δυσκολίαι. Ὁ Pendlebury, ὅστις ἐξήτησε κατὰ συστηματικώτερον τρόπον νὰ στηρίξῃ τὸ χρονολογικὸν σύστημα Evans, ἠναγκάσθη νὰ παραδεχθῆ ὅτι εἶχεν ἀνάγκην διορθώσεως εἰς ὀρισμένα σημεῖα⁴.

Κατανοεῖ τις ἐκ τούτου τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μελετητῶν τοῦ προελληνικοῦ πολιτισμοῦ διὰ τὰς μελέτας ἐκείνας, αἵτινες ἀποσκοποῦν εἰς

---

*) Ἡ προκειμένη μικρὰ μελέτη ἐπέχει θέσιν βιβλιοκρισίας τῆς κατωτέρω, μνημονευομένης μελέτης τῆς δρος Luisa Banti.

¹) Βλ. τελευταῖον R. Hutchinson, Notes on Minoan Chronology, «Antiquity» XXII (1948), σ. 61 κ.ἐξ.

²) Nils Åberg, Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie III-IV, Stockholm 1933.

³) Ἀνασκευὴν συνοπτικὴν τούτων βλ. ἐν J. Pendlebury, The Archaeology of Crete, London 1939, σ. XXXI' πρβ. καὶ Hutchinson, αὐτόθι, σ. 65 κ.ἐξ.

⁴) Pendlebury, αὐτ. σ. 126: «This period (MMII) is a purely Knosian and Phaistian one» σ. 180 διὰ τὸ YMII Palace style ὡς σύγχρονον τοῦ YMIβ ἀλλαγοῦ.

τὴν ἐξομάλυνσιν τῶν ὡς ἄνω δυσχερεῶν βάσει τῆς συστηματικωτέρας σπουδῆς τῶν στρωματογραφικῶν καὶ τῶν στυλιστικῶν δεδομένων, τῆς κεραμικῆς μάλιστα τῶν ἀνακτόρων ἢ μεγάρων ἐκείνων, ὅπου ἀνευρέθησαν ἀνέπαφα ἐπάλληλα δάπεδα, ὅπως εἰς τὴν Κνωσόν, τὴν Φαιστόν καὶ τὰ Μάλια. Διὰ τὴν Φαιστόν πολύτιμος εἶναι ἡ λεπτομερῆς ἔκθεσις τοῦ Luigi Pernier εἰς τὸν ὄντως λαμπρὸν πρῶτον τόμον τοῦ βιβλίου *Il Palazzo Minoico di Festòs*. Ἐξίξει νὰ ἐπισύρῃ ἰδιαιτέρως τὴν προσοχὴν τῶν ἐπιστημόνων, ἀρχαιολόγων καὶ ἱστορικῶν ἢ ἐπὶ τῆς χρονολογίας τῶν ἀνακτόρων μελέτῃ τῆς δόκτορος Luisa Banti⁵, ἐπὶ τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον ἡ Ἰταλὶς ἀρχαιολόγος, ἡ ὁποία ἔχει ἀναλάβει τὴν συνέχισιν τῆς ἐκδόσεως τοῦ περὶ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ βιβλίου, εἶναι γνωστὴ διὰ τὴν σαφήνειαν καὶ ἀκριβειαν μεθ' ἧς ἐκθέτει τὰ δεδομένα ἐφ' ὧν στηρίζεται καὶ διὰ τὴν ἐφεκτικὴν αὐτῆς στάσιν πρὸ τῶν διαφορῶν ὑποθέσεων. Τὰ συμπεράσματά της, ἐξ ἄλλου ἀναφέρονται εἰς ὅλως θεμελιώδη ζητήματα τῆς ἐξελίξεως τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ, ὥστε δεόν νὰ μελετηθῶν μὲ ἰδιαιτέραν προσοχὴν.

Εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι τὸ ἀνάκτορον τῆς Φαιστοῦ παρουσιάζει ἐξαιρετικῶς εὐνοϊκὰς συνθήκας διὰ τὴν μελέτην τῆς στρωματογραφίας — καὶ τοῦτο ὀρθῶς τονίζει ἡ Banti — λόγῳ τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ δευτέρου ἀνακτόρου εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον καὶ τῆς ἐκ τούτου ἐπιχώσεως ὀλοκλήρων δωματίων τοῦ πρῶτου ὑπὸ συμπαγῆ καὶ συγκροτημένα δάπεδα τοῦ δευτέρου. Ὑπὸ τὰ δάπεδα ταῦτα διεσώθη ἄφθονος κεραμικὴ, ἄλλη μὲν ἐπὶ τῶν δαπέδων ἀνέπαφος, ὡς εἶχεν κατὰ τὸν χρόνον τῆς καταστροφῆς, ἄλλη δὲ ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως τῶν δωματίων τοῦ πρῶτου ἀνακτόρου. Ἡ ἀνάλυσις τὴν ὁποίαν ἔδωκεν ἡ Ἰταλὶς ἀρχαιολόγος τῆς κεραμικῆς ταύτης ὡς πρὸς τὰ σχήματα, τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν γραπτὴν καὶ πλαστικὴν διακόσμησιν εἶναι πλήρης καὶ ἀκριβῆς. Συμπληροῦται μὲ πολλὰ ἀνάλογα ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Evans μελετηθείσης κεραμικῆς, διὰ τὰ ὁποῖα ἐσημειώθησαν ἐκάστοτε αἱ ὑπ' ἐκείνου διδόμεναι χρονολογίαι.

Ἡ ἀνάλυσις δίδει οὔτω χαρακτηριστικὴν εἰκόνα τῆς κεραμικῆς τῆς ἐποχῆς τῆς καταστροφῆς (κεραμικὴ τῶν δαπέδων) καὶ τῶν χρόνων τῶν προηγηθέντων ταύτης (κεραμικὴ τῶν ἐπιχώσεων). Οὐδεὶς βεβαίως εἶναι δυνατὸν νὰ διαμφισβητήσῃ τὴν ὀρθὴν παρατήρησιν τῆς Banti, ὅτι τὰ ἀγγεῖα τῶν δαπέδων ἐν τῷ συνόλῳ των — ἐξαιρέσει ἴσως τῶν μεγάλῃς ἀντοχῆς πίθων — ἀνήκουν εἰς σύντομον περιόδον, ἀμέσως προηγηθεῖσαν τῆς καταστροφῆς τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου.

⁵ Luisa Banti, *Cronologia e ceramica del Palazzo Minoico di Festòs*. «Annuario d. Scuola archeol. di Atene» XXII (1942), σσ. 9-39.

Πράγματι τὰ ἀγγεῖα ταῦτα διαστέλλονται σαφῶς ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα τῆς προηγηθείσης περιόδου, ἢ ὁποῖα ἄριστα εἰκονογραφεῖται διὰ τῆς κεραμεικῆς τῶν ἐπιχώσεων. Ὁρισμένα σχήματα ἀπέβησαν σπάνια ἢ καὶ ὄλως ἐξηφανίσθησαν καὶ γενικώτερον ἢ ποικιλία τῶν σχημάτων περιωρίσθη μὲ τὴν ἐπικράτησιν ὁρισμένων τύπων· εἶναι ὡς νὰ ἔπαυσεν ἡ περίοδος τῶν δοκιμῶν. Αἱ μορφαὶ τῶν ἀγγείων ἀπλοποιοῦνται καὶ τείνουν ἐνίστε πρὸς τὸ ραδινόν. Ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν, παραλλήλως μὲ τὰ καὶ προηγουμένως γνωστὰ ἀγγεῖα ἐκ καθαροῦ πηλοῦ, μὲ τὸ ἐπιμελὲς σκοτεινὸν ἐπιχρῖσμα καὶ τὴν πολυχρῶμον διακόσμησιν, ἐμφανίζεται ἡ τεχνικὴ τῶν ὠραίων ἀγγείων ἐξ ἀκαθάρτου πηλοῦ, ἀλλ' ἐμβαπτισμένων εἰς λουτρὸν διαλύματος λεπτοῦ πηλοῦ, διακοσμουμένων καὶ κατὰ τὰς δύο μεθόδους, σκοτεινοῦ ἐπὶ ἀνοικτοῦ καὶ ἀνοικτοῦ ἐπὶ σκοτεινοῦ, αἵτινες ἐνίστε ἐκ παραλλήλου ἐφαρμόζονται ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἀγγείου. Ἡ ποιότης τῶν ἐκ καθαροῦ πηλοῦ πολυτελῶν ἀγγείων εἶναι πάντοτε καλή, ἀλλὰ τὰ χρησιμοποιούμενα μέσα εἶναι ἀπλούστερα. Γενικῶς ἡ πολυχρωμία ἔχει περιορισθῆ· δὲν ἀπαντᾷ τὸ κίτρινον, οὐδὲ τὸ βυσινόχρουν καὶ τὸ πυρρὸν, ἀλλὰ μὲ τὸ λευκὸν συχνὰ συνδυάζεται τὸ πορτοκαλιόχρουν. Τεχνικαὶ ὡς ἡ τῶν ἐμπιέστων καὶ τῶν «ἀκιδωτῶν» (barbotine) ἐξακολουθοῦν· ἡ πρώτη δίδει ὠραῖα καὶ ποικίλα παραδείγματα, ἡ δευτέρα ἀπομιμεῖται τὴν ἐπιφάνειαν ὀστρέων (barnacles). Γενικώτερον ἢ μίμησις μεταλλικῶν προτύπων ἐξακολουθεῖ, ἀλλὰ δὲν εἶναι ὅσον προηγουμένως περίτεχνος. Ὁμοίως τῆς γραπτῆς διακοσμῆσεως τὰ θέματα δὲν εἶναι πλέον τόσον πολυπλοκα καὶ λεπτά, καίτοι εἶναι πάντοτε πλούσια. Ὁρισμένα θέματα ἀπλοποιοῦνται, ἄλλα δὲ ἐπικρατοῦν καὶ συχνὰ ἐπαναλαμβάνονται. Οὔτω συχνὴ ἀποβαίνει ἡ μίμησις τοῦ λιπαρίτου διὰ λευκῶν κηλίδων ἢ στιγμῶν καὶ δὲν εἶναι σπανία ἢ ἀπομίμησις τοῦ χροκαλοπαγοῦς λίθου δι' ἀκανονίστων, διὰ λευκοῦ περιγεγραμμένων κηλίδων. Συχνὰ εἶναι τὰ θέματα μὲ λευκὴν πλαισίωσιν καὶ, ὡς εἴπομεν, τὰ κατ' ἐναλλαγὴν τῶν δύο τεχνικῶν «light on dark» καὶ «dark on light». Ἀγαπητὰ εἶναι πάντοτε τὰ ἠρόνθημα (μαργαρίται), ἀλλ' ἀπαντῶντα τόσον μὲ στρογγύλα ὅσον καὶ μὲ αἰχμηρὰ φύλλα. Ἀκόμη συχνότερον ἀπαντοῦν κλαδία ἢ σχηματικὰ δενδρῦλλα μὲ φύλλα τριγωνικὰ ἢ κατ' ὀδόντωσιν ἀποδιδόμενα. Τὰ ποικίλα μοτίβα τῶν παραλλήλων κυματιστῶν γραμμῶν μὲ ὁμορρόπους ἢ ἀντιρρόπους κυμάνσεις δὲν ἐλησμονήθησαν, ἀλλὰ τὰ ζεύγματά των εἶναι πολὺ ἀπλᾶ ἢ καὶ παντελῶς ἐλλείπουν, ἀντὶ δὲ λεπτῶν πληρωτικῶν κοσμημάτων συνήθως ὑπάρχουν κυκλίσκοι στιγμῶν. Ἰδιαιτέρως κλίσις ἐμφανίζεται πρὸς τὰς χροσσωτάς, γλωσσωτάς, φολιδωτάς, ὀδοντωτάς πλαισιώσεις ἢ ταινίας.

Ὅτι δύναται τις νὰ διαστείλῃ ὡς τοπικὸν ρυθμὸν τὴν κεραμεικὴν

ταύτην τῆς Φαιστοῦ εἶναι ἀδιαμφισβήτητον, ἂν καὶ ἡ διάκρισις αὐτῆ γίνεται μᾶλλον ἀσαφῆς εἰς τὰ πολυτελεῆ ἐκ καθαροῦ πηλοῦ ἀγγεῖα. Τὰ τοπικὰ θεματογραφικὰ στοιχεῖα εἶναι πολὺ ὀλιγώτερα ἀπὸ ὅτι παρέστησεν ἡ Banti⁶. Εἶναι ἀληθὲς ἐπίσης ὅτι ὁ συνδυασμὸς καὶ ἡ προσαρμογὴ τῶν θεμάτων τούτων ἐπὶ τῶν ἀγγείων εἶναι κάπως διάφορος τῶν ἐπὶ κνωσιακῶν ἀγγείων. Δέον ὅμως νὰ τονισθῇ ὅτι ὁ γενικὸς χαρακτήρ τοῦ ρυθμοῦ εἶναι ἀπαραγνώριστως λίαν συγγενῆς τοῦ κνωσιακοῦ καὶ πλείστα ὅσα κοινὰ στοιχεῖα συνδέουσι στενῶς τὰ καμαραϊκὰ ἀγγεῖα τῶν δύο περιοχῶν. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖ τις καὶ ὡς πρὸς τὴν πλαστικὴν διακόσμησιν: ἐμπίεστα ὅμοια καὶ ἀκιδωτὰ τοῦ ὄστρακομόρφου τύπου ἀπαντοῦν εἰς τὴν Κνωσόν, καὶ τὸ αὐτὸ δύναται νὰ λεχθῇ περὶ τοῦ ἐντελῶς ἰδιαίχοντος ρυθμοῦ, τὸν ὁποῖον ὁ Evans ἀπεκάλεσεν «creamy - bordered» καὶ ὅστις ἐμφανίζει ἀνάλογα πλαστικὰ στοιχεῖα (στελέχη π.χ. μὲ ἀνθέμια)⁷. Οἱ πίθοι μὲ τὰς πολλὰς σειρὰς λαβῶν καὶ τοὺς «δοιτηῖνας» ἐν μέσῳ ἐμπιέστων σχοινίων εἶναι ὅμοιοι κατὰ τὸν γενικὸν αὐτῶν χαρακτήρα μὲ τοὺς πίθους τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ, καίτοι οἱ τῆς Φαιστοῦ ἐμφανίζουσι ὠρισμένην ἰδιορρυθμίαν ὡς πρὸς τὸ μᾶλλον σφαιρικὸν καὶ βραχὺ αὐτῶν σχῆμα. Ἡ φύσις τῶν ἀγγείων τούτων, ὡς ὀρθῶς παρετήρησεν ἡ Banti, ἐπιτρῆπει νὰ δεχθῶμεν δι' αὐτὰ χρῆσιν ἐπὶ μακρότερον χρόνον παρὰ ὅτι διὰ τὰ ἄλλα λεπτὰ ἀγγεῖα.

⁶ Ἀπέναντι τῆς κεραμεικῆς τῶν δαπέδων ἡ κεραμεικὴ τῶν ἐπιχώσεων τῶν δωματίων ἀποδεικνύεται ποικιλωτέρα τὰ σχήματα, ἐπιμελεστέρα τὴν κατασκευὴν καὶ μᾶλλον πολύχρωμος, μὲ θέματα διακοσμῆσεως μᾶλλον λεπτὰ καὶ περίτεχνα⁸ καταφανῆς εἶναι ἡ προσπάθεια δημιουργίας νέων μορφῶν καὶ τὰ ἀγγεῖα δὲν ἔχουσι προσλάβει εἰσέτι ραδιωνὸν σχῆμα. Τὰ ἀκιδωτὰ (barbotine) δὲν εἶναι σπάνια καὶ εἶναι τοῦ γνησίου τύπου. Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι μεταξὺ τῶν τεμαχίων τῶν ἀγγείων τῶν ἐπιχώσεων εἶναι πολλὰ τὰ ἀνήκοντα εἰς τὴν κατηγορίαν τῆς κεραμεικῆς τοῦ δαπέδου, ὅπως π.χ. δείγματα τῆς πυροῦς ἐστιλβωμένης κεραμεικῆς, λύχνου, τεμάχια ἀγγείων μὲ κλάδους ὀδοντωτοῦς κ.ἄ. Εἰς τὸ κύριον αὐτῆς μέρος ἡ κεραμεικὴ τῶν ἐπιχώσεων δέον νὰ λογισθῇ ὡς παλαιότερα τῆς τῶν δαπέδων. Ἔχει πολὺ περισσότερα ἀντίστοιχα εἰς

⁶) Σχηματικὰ φοινικοειδῆ, καίτοι οὐχὶ μὲ ὀδοντωτοὺς κλάδους, εἶναι γνωστά εἰς τὴν Κνωσόν (βλ. P.M.I., εἰκ. 190) ὁμοίως ἡ ὀδοντωτὴ διακόσμησις (αὐτ. εἰκ. 199e), ἡ φολιδωτὴ παικιώσις (αὐτ. εἰκ. 136p), ἡ ἀτελειώτη σπιῆρα (αὐτ. II πίν. IX c) καὶ ἡ συνδυαζομένη μὲ γραμμίδια (αὐτ. I, σ. 196) κ.ἄ.

⁷) Ἐμπίεστα βλ. P.M.I., 182 καὶ IV 117 κ.ἔξ., εἰκ. 84-89. Ὁστρακόμορφα αὐτ., IV, σ. 102-3 εἰκ. 67-68. «Creamy - bordered» αὐτ. IV σ. 120, πίν. XXIX, ὅπου καὶ στέλεχος ἀνθεματόν.

τὴν Κνωσὸν καὶ τὸ σπήλαιον τῶν Καμαρῶν καὶ ἀσφαλῶς ἀποδεικνύει ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀναπτύξεώς της δὲν εἶχε προχωρήσει τόσον ἢ τοπικὴ διαφοροποίησις. Εἰς μίαν μόνον περίπτωσιν, τὴν τῆς ΝΔ οἰκίας, ἀνευρέθησαν ἀγγεῖα τῆς φάσεως ταύτης ἐπὶ τοῦ δαπέδου, πρᾶγμα ὅπερ ἀποδεικνύει ὅτι ἡ οἰκία αὕτη κατεστράφη ἢ ἐγκατελείφθη πρὸ τῆς τελικῆς καταστροφῆς τῶν πρώτων ἀνακτόρων⁸.

Μεταξὺ τῶν δύο προηγουμένων φάσεων κεραμεικῆς τάσσεται ἡ κεραμεικὴ ἣτις ἀνευρέθη ἐπὶ τοῦ δαπέδου δωματίου κειμένου ὑπὸ τὸ διαμέρισμα τοῦ πρώτου ἀνακτόρου XXVII. Ἡ ὁμὰς τῶν ἀγγείων τούτων συνδέεται στενώτερον μὲ τὴν κεραμεικὴν τῶν δαπέδων τοῦ πρώτου ἀνακτόρου (θέματα μὲ λευκὴν πλασιώσιν, κλάδοι μὲ τριγωνικὰ φύλλα καὶ τεχνικὴ τοῦ χονδροῦ πολυχρώμου ρυθμοῦ), ὅμως ἡ ποικιλία καὶ τὸ περίτεχνον τῆς διακοσμῆσεως, ὡς καὶ ἡ ἀπουσία ραδιονότητος εἰς τὰ σχήματα συνδέει καὶ μὲ τὴν φάσιν τῆς κεραμεικῆς τῶν ἐπιχώσεων.

Ἐνῶ ἡ κεραμεικὴ τῶν ἀνωτέρω δύο φάσεων καὶ τῆς ἐνδιαμέσου τούτων ἀποτελεῖ ἓν ἐξελικτικῶς ἀδιάσπαστον σύνολον, ἀντιθέτως σαφῶς ἀντιδιαστέλλεται ἢ ὑπὸ τὰ δάπεδα τῶν περισσοτέρων δωματίων τοῦ πρώτου ἀνακτόρου, μάλιστα τῆς δυτικῆς πτέρυγος, κεραμεικῆ⁹, ἣτις ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τὴν γνωστὴν ἐκ τῶν κυκλικῶν τάφων τῆς Μεσαρᾶς ὡς «Messarà Kultur». Οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι ἡ κεραμεικὴ αὕτη προηγήθη πασῶν τῶν μνημονευθεισῶν φάσεων. Ἐπίσης σαφῶς ἀντιδιαστέλλεται ἢ ἐπὶ τῶν δαπέδων τῶν ἐκτεταμένων ΒΑ διαμερισμάτων κεραμεικὴ τοῦ τύπου ἐκείνου, τὸν ὅποιον ὁ μὲν Pernier ἀποκαλεῖ «Camares rustico», ὁ δὲ Evans MMIIIβ: ἡ κεραμεικὴ αὕτη εἶναι εὐτελής μᾶλλον καὶ τυποποιημένη, ἀφθόνως χρησιμοποιοῦσα στείρας διὰ λευκοῦ ἐπὶ καστανοῦ ἢ μελαψοῦ ἐπὶ σχημάτων ὑψηλῶν ἢ πλατέων. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι δὲν ἐγένετο ἀνοικοδόμησις νέων διαμερισμάτων ἐπὶ τοῦ τομέως τούτου τοῦ ἀνακτόρου, ἀλλὰ ἐκτεταμέναι ἐπισκευαὶ καὶ ἀναπροσαρμογὴ. Ἡ κεραμεικὴ τῆς φάσεως ταύτης, ἣτις ἀνευρέθη καὶ ἐντὸς διαμερισμάτων ἱερῶν τῆς δυτικῆς πτέρυγος τοῦ πρώτου ἀνακτόρου, πιθανώτατα ἐπαναχρησιμοποιηθέντων (ὡς ἐντὸς τῆς παρὰ τὰς ἀποθήκας «καθαρητοῦ δεξαμενῆς» καὶ εἰς τὸ «δωμάτιον τῶν τετραγώνων πεσσῶν»), δέον νὰ ἀποδοθῆ εἰς περίοδον ἀκολουθησασαν τὴν καταστροφὴν τῶν πρώτων ἀνακτόρων. Ἄλλ' ἢ Βαντί ἀπέφυγε νὰ στηρίξη ἐπὶ ταύτης συμπεράσματα. Ἄς σημει-

⁸) Περὶ ταύτης βλ. Festòs αὐτόθι, σ. 161 κ.εξ.· χαρακτηριστικοὶ πίνακες κεραμεικῆς XVII-XIX. Ὁ Pernier παραδέχεται τὴν οἰκίαν σύγχρονον μὲ τὰ παλαιὰ ἀνάκτορα.

⁹) Χαρακτηριστικὴν εἰκόνα τούτων βλ. Festòs I, 135 εἰκ. 59.

ωθῆ ὅτι εἰς τὰ ΒΑ διαμερίσματα ἀνευρέθησαν ἀγγεῖα ἀνήκοντα καὶ εἰς τὰς προηγουμένας δύο φάσεις, ἀποδεικνύοντα ὅτι ἡ πτέρυξ αὕτη ἦτο σύγχρονος μὲ τὸ λοιπὸν παλαιὸν ἀνάκτορον.

Ἐπὶ τῶν δεδομένων τῆς ἀναλύσεως ἐστήριξεν ἡ δόκτωρ Banti τὰ συμπεράσματά της¹⁰, τὰ ὁποῖα, ἐφ' ὅσον ἀκολουθεῖ ἐν αὐστηρῶς λογικὸν πλαίσιον, θεωρεῖ ἀσφαλῆ: Τὰ ἀγγεῖα τῶν δαπέδων τοῦ πρώτου ἀνακτόρου ἀνήκουν εἰς τοὺς χρόνους τοὺς ἀμέσως προηγηθέντας τῆς καταστροφῆς του. Ἐπομένως δεόν νὰ χρονολογηθοῦν εἰς ὠρισμένην σύντομον περίοδον κατὰ τὰ ἀλλαγοῦ, ἰδίως εἰς τὴν Κνωσόν, ἀπαντῶντα ἀνάλογα. Δυστυχῶς τὰ ὡς ἀνάλογα προσαγόμενα τάσσονται ὑπὸ τοῦ Evans εἰς πολλὰς ὑποπεριόδους: ΜΜΙβ, ΜΜΙα, ΜΜΙΙβ, ΜΜΙΙα καὶ ΜΜΙΙΙβ. Δύο ἐρμηνεῖαι δύνανται νὰ ὑπάρξουν πρὸς ἐξήγησιν τῆς ἀσυμφωνίας ταύτης: 1) Τοπικαὶ διαφοραὶ θὰ ἐδικαιολογῶν τὴν καθυστερημένην ἐμφάνισιν ἢ ἐπιβίωσιν παλαιότερων ρυθμῶν εἰς τὴν Φαιστόν. 2) Πολὺ πιθανὸν προῆλθον λάθη εἰς τὴν χρονολογικὴν ταξινόμησιν τοῦ Evans λόγῳ τῆς εἰς πολλὰ σημεῖα ἀσαφείας τῆς κνωσιακῆς στρωματογραφίας. Ἡ ἰταλὶς ἀρχαιολόγος δὲν ἀποφαίνεται ὑπὲρ τῆς μιᾶς τῶν δύο τούτων ἐρμηνειῶν, ἀφήνουσα εἰς τὸ μέλλον τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος. Ἐκ τῶν ὡς ἄνω ὅμως χρονολογιῶν προέκρινε τὴν ΜΜΙΙΙβ, ὡς ἐρμηνεύουσαν τὴν παρουσίαν ἐπὶ τῶν δαπέδων ἀγγείων ἐχόντων ἀνάλογα κνωσιακὰ τῆς φάσεως ταύτης, ἀγγείων τῶν ὁποίων τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν κατὰ τὴν ΥΜΙ παρακολουθεῖ τις εἰς τὴν Ἁγ. Τριάδα. Οὕτω ἡ καταστροφή τῶν πρώτων ἀνακτόρων καθορίζεται διὰ τὴν Φαιστόν περὶ τὸ 1600 π.Χ. καὶ ἡ ἀνοικοδόμησις τῶν νέων, κατὰ συνέπειαν, ὀλίγα ἔτη κατόπιν, κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ΥΜΙ περιόδου.

Τοὺς χρόνους τῆς ἀνιδρύσεως τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου καθώρισεν ἡ Banti ἐκ τῆς κεραμεικῆς τοῦ ὑπὸ τὸ διαμερίσμα XXVII δωματίου, ἣτις, ὡς εἶδομεν, ἐλάχιστα στυλιστικῶς ἀπέχει τοῦ ἐπὶ τῶν δαπέδων. Ἀναγκαῖον ὑπῆρξεν ἐπομένως δι' αὐτὴν τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ ἀνακτόρου ὑπῆρξε βραχεῖα, μὴ ὑπερβάσα τὰ 150-200 ἔτη (βάσει τῆς κεραμεικῆς θὰ τὴν περιόριζέ τις μᾶλλον εἰς τὰ 50 !). Ἐπειδὴ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς κεραμεικῆς τῶν ἐπιχώσεων ἀναγνωρίζεται εὐθὺς ἀμέσως ὡς παλαιότερον τῶν ἀγγείων τοῦ ὑπὸ τὸ XXVII δωματίου, ἐπίσης ἀναγκαῖως συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ἀνήκει εἰς τοὺς πρὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ ἀνακτόρου χρόνους καὶ μάλιστα ὄχι τοὺς ἀμέσως προηγηθέντας ταύτης. Ὑπῆρχεν ἄρα μεγίστη κεραμεικὴ ἀκμὴ πρὸ τῆς ἰδρύσεως τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων, ἀκμὴ ἐπομένως μὴ ἐξαρηθεῖσα ἐξ ἀνακτόρων.

¹⁰) Banti, αὐτόθι σσ. 26-27.

Φαίνεται ότι η δόκιμος Banti δὲν ἀνεμέτρησεν ἐπακριβῶς τὰς συνεπειάς τῶν περιληπτικῶς ὡς ἀνωτέρω ἐκτεθέντων συμπερασμάτων της ἐπὶ τῆς χρονολογίας τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων τῆς Φαιστοῦ. Παραδοχὴ τούτων θὰ ἐσήμαινεν, ὅτι ἐνῶ εἰς τὴν Κνωσὸν ἤκμαζον μεγάλα καὶ λαβυρινθώδη ἀνάκτορα ἐντὸς τῶν ὁποίων παρήγετο ἡ ἑξαιρετος καμαραϊκὴ κεραμεικὴ, εἰς τὴν Φαιστον δὲν ὑπῆρχον ἀνάκτορα, ἀλλὰ πενιχρὰ οἰκήματα, τῶν ὁποίων τμῆμα εἶναι τὸ ὑπὸ τὸ διαμέρισμα XXVII δωμάτιον. Τὰ οἰκήματα ταῦτα μάλιστα δὲν θὰ ἦσαν κἂν ἐκτεταμένα, ἀφοῦ σχεδὸν καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου τὰ ὑποκείμενα θεμέλια εἶναι πολὺ παλαιότερων χρόνων, ἂν κρίνη τις ἐκ τῆς κεραμεικῆς φάσεως Μεσαρᾶς τούτων. Τὸ οἰκῆμα εἰς τὸ ὁποῖον ἀνῆκεν τὸ ὑπὸ τὸ XXVII δωμάτιον δὲν ἐξετείνετο κἂν ὑπὸ τὸ γειτονικὸν δωμάτιον XXV, ἀφοῦ ἡ ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ τελευταίου κεραμεικὴ εἶναι τῆς αὐτῆς φάσεως Μεσαρᾶς¹¹. Ἐνῶ δὲ οἰκοδομικῶς ἡ Φαιστός εὐρίσκετο εἰς τόσον χαμηλὴν στάθμην παρήγεν ἀξιολογωτάτην καμαραϊκὴν κεραμεικὴν, οὐχὶ κατωτέραν τῆς παραγομένης ἐντὸς τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ καὶ λίαν συγγενὴ ταύτης. Παραδόξως τῆς προανακτορικῆς ταύτης κεραμεικῆς ἀναγνωρίζονται δύο φάσεις, τῶν ὁποίων ἡ παλαιότερα ἅπαντ' εἰς ἰκανῶς ὑψηλότερα ἐπίπεδα, εἰς τὰς ἐπιχώσεις τῶν δωμάτων τοῦ παλαιοῦ τούτου ἀνακτόρου¹², ἡ δὲ νεωτέρα ὑπὸ τοῦτο, ὅπου εὐρίσκει τις ἐκ παραλλήλου ἀγγεῖα τῆς φάσεως Μεσαρᾶς, φάσεως κατὰ τρεῖς βαθμίδας παλαιότερας τῆς τῶν δαπέδων! Θὰ ὑπέθετε τις κατὰ ταῦτα ὅτι διὰ τὰ ἐπιχωσθῶν τὰ δωμάτια πρὸς ἀνοικοδόμησιν εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον τοῦ δευτέρου ἀνακτόρου ἀνεξητήθη τὸ χῶμα εἰς βαθύτατα στρώματα ὑπὸ τὸ πρῶτον ἀνάκτορον, ὅπου ὅμως ἡ κεραμεικὴ ἀνήκει εἰς δύο περιόδους, μίαν παλαιότεραν (σχεδὸν καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν ὑπὸ τὰ δάπεδα) καὶ μίαν νεωτέραν (περιοριζομένην μόνον εἰς τὸ ὑπὸ τὸ XXVII δωμάτιον). Ἄνεξήγητον ἐπίσης θὰ παρέμενε πῶς, ἐνῶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ πτω-

¹¹) Βλ. Festὸς αὐτ. 139 κ.εξ. καὶ πίν. XIV - XV, ὅπου παρίστανται ἀγγεῖα χαρακτηριστικὰ ΜΜΙα φάσεως καὶ ἡ μικρὰ κεφαλὴ ἀνθρώπου, τὴν ὁποῖαν ἡ Banti ὄχι ὀρθῶς καταβιβάζει εἰς τὴν ΜΜΙΙΙ ἐποχὴν, ἐνῶ εἶναι τῆς ΜΜΙα ἢ τὸ πολὺ ΜΜΙβ: πρβλ. τὰς δύο ἀναλόγους ἐκ Κνωσοῦ (P. M. IV, 69, εἰκ. 41) καὶ Μόχλον (Mochlos, σ. 49 εἰκ. 21). Τὴν τελευταίαν ἐχρονολόγησεν ὁ Seager εἰς τὴν ΜΜΙΙΙ, τὰ μόνον ὅμως εἰς τὸ αὐτὸ στρώμα ἀνευρεθέντα χαρακτηριστικὰ ἀγγεῖα IV, 1 καὶ 2 εἶναι ΜΜΙα (πβλ. καὶ χαρακτηριστικὴν ΜΜΙα πρόχουν τοῦ ἀμέσως γειτονεύοντος τάφου V, εἰκ. 29).

¹²) Κατὰ τὸ τελευταῖον πρὸ τοῦ πολέμου ἔτος δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ ὑπὸ τὰ δάπεδα τῶν δωμάτων 9 καὶ 11 τοῦ δευτέρου ἀνακτόρου, ὑπὸ τῆς Banti γενομένη, ἀπεκάλυψε πλουσιωτάτην καὶ ἀφθονωτάτην κεραμεικὴν, μέχρι σήμερον μὴ δημοσιευθεῖσαν.

χοῦ συνοικισμοῦ τὸ ἀπέναντι τῆς Φαιστοῦ σπήλαιον ἀπελείμβανεν ἐν-
 τατικῆς λατρείας, ὡς ἀποδεικνύουν τὰ καμαραϊκὰ ἀγγεῖα προανακτο-
 ρικῆς, κατὰ τὴν Banti, φάσεως, ἢ ἀφιέρωσις ἀγγείων ἔπαυσεν ἢ ἐγινε
 σπανιωτάτη κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς τῶν πρώτων ἀνακτόρων.
 Ἐπὶ πλέον ἢ παραδοχὴ τῶν συμπερασμάτων τῆς θὰ ἐσήμαινεν ὅτι,
 ὅταν πλέον εἰς τὴν Κνωσὸν ἀνωκοδομοῦντο τὰ νέα μεγαλοπρεπῆ ἀνά-
 κτορα, με μνημειώδη κλιμακοστάσια, εὐρύχωρα διαμερίσματα, με ξε-
 στὴν κατὰ τὸ πλεῖστον λιθοδομίαν καὶ με ἐμφάνισιν νέων ἀρχιτεκτο-
 νικῶν μορφῶν, εἰς τὴν Φαιστὸν τώρα τὸ πρῶτον ἰδρύνοντο ἀνάκτορα
 τοῦ παλαιοῦ τύπου, με στενόχωρα πυκνὰ διαμερίσματα καὶ κοινὴν κατὰ
 τὸ πλεῖστον τοιχοδομίαν, καὶ τοῦτο καθ' ὃν χρόνον, ὡς ἀπεδείχθη,
 πυκνὸν ὀδικὸν δίκτυον εἶχεν ἀναπτυχθῆ, ἐπιτρέπον τὴν συχνὴν συναλ-
 λαγὴν. Ἐντὸς τῶν καθυστερημένων τούτων ἀνακτόρων ἐχρησιμοποιο-
 εῖτο κεραμεικὴ, τῆς ὁποίας ὁ συρμὸς εἶχε παρῆλθει ἀπὸ 100 τουλάχι-
 στον ἑτῶν εἰς τὴν Κνωσόν, παραδόξως δὲ ταυτοχρόνως κεραμεικὴ
 ἀκριβῶς ὁμοία τῆς κνωσιακῆς τοῦ τέλους τῆς πρώτης φάσεως τῶν
 νέων ἀνακτόρων. Τὸ φαινόμενον τέλος τῆς καθυστερημένης κατὰ 100
 ἔτη ἐμφανίσεως ἐντελῶς ἀναλόγων ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν, κατὰ τὰς
 προϋποθέσεις πάντοτε τῆς Banti, θὰ ἐπανελαμβάνετο διὰ τρίτην φο-
 ρὰν εἰς τὰ νεώτερα ἀνάκτορα τῆς Φαιστοῦ, καὶ τὴν φορὰν ταύτην τὸ
 πρᾶγμα εἶναι ἐπὶ τοσοῦτον μᾶλλον ἄξιον ἰδιαιτέρας προσοχῆς, καθ'
 ὅσον αἱ ὁμοιότητες μεταξὺ τῶν δύο ἀνακτόρων, τοῦ MMIIa τῆς
 Κνωσοῦ καὶ τοῦ YMIa τῆς Φαιστοῦ εἶναι ὄντως καταπληκτικαί. Ἀ-
 πομένει εἰσεῖτι ἡ δυσκολία τῆς ἐντάξεως τῶν ἀγγείων τῶν NA δια-
 μερισμάτων, τὰ ὁποῖα, κατὰ τὴν ὁμολογίαν τοῦ ἀνασκαφέως Pernier,
 ἀλλὰ καὶ πάντων τῶν εἰδημόνων, θὰ ἔδει νὰ ἀναχθοῦν εἰς φάσιν δια-
 δεχθεῖσαν τὴν κεραμεικὴν τῶν λοιπῶν δαπέδων¹³. Ἐφοῦ ἡ τελευ-
 ταία ἀνάγεται εἰς τὸ τέλος τῆς MMIIIβ ἐποχῆς, καὶ βεβαιοῦται ὅτι εἰς
 τὰ νέα ἀνάκτορα εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐπικρατεῖ ὁ νατουραλιστικὸς ρυθ-
 μός, εὐρίσκεται τις εἰς ἀμχανίαν, ἀδυνατῶν νὰ ἐντάξῃ τὰ ἐν λόγῳ
 ἀγγεῖα¹⁴.

Βεβαίως θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐκλείψουν αἱ πλεῖστοι τῶν ὡς ἄνω
 δυσχερεῶν, αἱ ὁποῖα ἐξετέθησαν εἰς ἀδράς μόνον γραμμιάς, ἂν κατε-
 βιβάζετο ἐκ παραλλήλου ἢ χρονολογία τῶν παλαιότερων κνωσιακῶν
 ἀνακτόρων εἰς τὸ τέλος τῆς MMIII ἐποχῆς. Τοῦτο ὅμως θὰ ἐσήμαινεν

¹³) Festós, αὐτόθι σ. 375, ὅπου ὁμως ἐπικρατεῖ ποιά τις σύγχυσις
 περὶ τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων.

¹⁴) Ἡ Banti, αὐτ. 30, ἀναγνωρίζει ὅτι «questo gruppo di abitazioni
 presenta carattere più recente del palazzo», ἀλλ' ἀμχανοῦσα ἀπέχει ν' ἀπο-
 φανθῇ ὀριστικῶς περὶ τούτων.

ὅτι δὲν θὰ ἐλαμβάνετο καθόλου ὑπ' ὄψιν ἡ στρωματογραφία τῆς Κνωσοῦ καὶ τὸ σπουδαιότερον, ὅτι τὰ μᾶλλον οὐσιώδη τμήματα τοῦ ἐκεῖ νέου ἀνακτόρου θὰ ἐνεφανίζοντο ὡς ἀποτελοῦντα μέρη τοῦ παλαιοῦ, ἀφοῦ ἔδρασαν κεραμεικὴν ΜΜΙΙ!

Τὰ ἀνωτέρω φαίνονται ὅλως ἀπίθανα καὶ καθιστοῦν ἐπιτακτικὴν τὴν ἀνάγκην τῆς ἀνασκόπησης τῶν δεδομένων ἐπὶ τῶν ὁποίων ἡ Βαντί ἐβάσισε τὰ συμπεράσματά της.

Κατὰ πρῶτον φαίνεται λογικῶς ἀπίθανον ὅτι εἰς τὴν Φαιστόν, ἓνα τῶν κυριωτέρων καὶ ἀμέσως μετὰ τῆς Κνωσοῦ συνδεομένων κέντρων τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ, ἐπὶ αἰῶνας ἐνεφανίζοντο ρυθμοὶ ἀρχιτεκτονικοὶ κατὰ ἑκατὸν καὶ περισσότερα ἔτη καθυστερημένοι τῶν κνωσιακῶν, ἐνῶ ἐκ παραλλήλου ἐπεκράτουν ρυθμοὶ κεραμεικῆς ἄλλοτε ἀνάλογοι (ΜΜΙ Μεσαρῶς σύγχρονα ΜΜΙ Κνωσοῦ, ΜΜΙΙ ἐπιχώσεων δωματίων ἀ' ἀνακτόρου σύγχρονα ΜΜΙΙ Κνωσοῦ, ΜΜΙΙα δωματίου ὑπὸ XXVII σύγχρονα ΜΜΙΙα Κνωσοῦ), ἄλλοτε καθυστερημένοι (ΜΜΙΙ εἰς ΜΜΙΙβ χρόνους, ὅπου ὁμως καὶ ἀγγελία ΜΜΙΙβ).

Ἄφ' ἑτέρου εἶναι ἀπαράδεκτον ὅτι ὁ Evans ἐπλανήθη μέχρι τοιούτου σημείου εἰς τὴν στρωματογραφίαν, ὥστε νὰ ἀπέδωκεν ἀγγελία ΜΜΙΙ χρόνων εἰς ΜΜΙΙ ἢ ἀντιστρόφως. Εἰς πλεῖστα ὅσα σημεία ἡ στρωματογραφία ἦτο σαφεστάτη, σχηματιζομένων ἐπαλλήλων σταθερῶν δαπέδων. Ἄλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη δὲν ἐσχηματίζοντο ἐπάλληλα δάπεδα θὰ ἦτο πολὺ δύσκολον νὰ γίνῃ σύγχυσις μεταξὺ τῆς κεραμεικῆς τοῦ παλαιότερου καὶ τοῦ νεωτέρου ἀνακτόρου, ἀφοῦ τὰ ἀγγελία ἀποτελοῦν ομάδας καὶ αἱ ομάδες διαστελλόμεναι καὶ συλλιστικῶς σαφῶς. Ἄλλως τοιαῦται σαφῶς διαστελλόμεναι ομάδες ἀνευρέθησαν οὐχὶ εἰς ἓν μόνον σημεῖον, ἀλλ' εἰς πλεῖστα ὅσα. Καίτοι εἶναι παραδεκτὸν ὅτι ὁ Evans ἐπλανήθη εἰς ὠρισμένην ἢ ὠρισμένης περιπτώσεις, μάλιστα εἰς διαστολὴν ὑποπεριόδων, εἶναι τελείως ἀπαράδεκτον ὅτι ἐπλανήθη γενικώτερον. Εἰς τὰς περιοχὰς τῶν «ὑφαντικῶν βαρῶν» (loomweight area¹⁵) καὶ τῶν «ΒΑ βασιλικῶν ἀποθηκῶν ἀγγείων» (royal pottery stores¹⁶) ἡ στρωματογραφία ὑπῆρξεν ἀσφαλεστάτη, ἀφοῦ αἱ περιοχαὶ ἐπεχώσθησαν καὶ τὰ κάτω στρώματα ἐγκατελείφθησαν οὐδεὶς δύναται νὰ ἀμφισβητήσῃ ὅτι τὰ ἀγγελία τῶν στρωμάτων τούτων ἀνήκουν εἰς τὰ παλαιότερα ἀνάκτορα. Ἐπομένως θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἀποδοθῶν κατὰ τὰ κνωσιακὰ ἀνάλογα τὰ ἀγγελία τῶν δαπέδων τοῦ ἀ' ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ εἰς ΜΜΙΙβ ἐποχὴν. Ἄλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη ἐγένετο

¹⁵) Evans, P.M. I, σ. 248 κ.εξ.

¹⁶) Evans, αὐτόθι σ. 231 κ.εξ.

δεκτὸν ὅτι ὁ Evans ἔσφαλεν ὡς πρὸς τὴν διαστολὴν τῆς κεραμεικῆς τῶν διαφόρων περιόδων καὶ ὑποπεριόδων, θὰ ἦτο ἄτοπον, κατόπιν τῆς τούτης παραδοχῆς, νὰ προτιμηθῆ ἔναντι τῶν παλαιότερων χρονολογήσις εἰς τὴν MMIIIβ περίοδον, τόσον μειονεκτικὴ διὰ τὰ ἐπακόλουθά της, χωρὶς μάλιστα οὐδένα ἰσχυρὸν λόγον. Τὰ ἀσυγκρίτως περισσότερα ἀνάλογα εἶναι τῆς MMII ἐποχῆς¹⁷ καὶ ἐπομένως ἢ εἰς ταύτην χρονολογήσις καὶ ἐκ μόνου τούτου θὰ ἦτο προτιμητέα.

*Η εἰς τὴν περίοδον ταύτην χρονολογήσις ὅμως ἀποδεικνύεται ἀσφαλῆς ἐκ τῆς διαπιστώσεως ὅτι τὰ προσαγόμενα ὡς MMIII ἐκ Κνωσοῦ ἀνάλογα ἄλλα μὲν δὲν εἶναι MMIII ἢ δὲν εἶναι μόνον MMIII ἢ εἶναι λίαν πρῶιμα τῆς περιόδου ταύτης καὶ ἐπομένως εἶναι δυνατὸν νὰ ἐνεφανίσθησαν ἀπὸ τὴν προηγουμένην, ἄλλα δὲ προέρχονται ἐκ δωματίων τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου, ἐπαναχρησιμοποιηθέντων κατὰ τὴν νέαν ἀνακτορικὴν ἐποχὴν. Οὕτω ὁ ὑψηλὸς λ.χ. τύπος τῶν ἀμφορέων τῆς Φαιστοῦ εἶναι διάφορος τοῦ MMIIIβ ἐκ Κνωσοῦ, ὑψηλοὶ δὲ ἀμφορεῖς ὑπάρχουν ἀποδεδειγμένως καὶ παλαιότερον ἔτι τῆς MMII¹⁸. Τὰ ἐπὶ τῶν πίθων μέταλλα ἀπαντοῦν ἤδη εἰς λίαν πρῶιμον MMIII ἐποχὴν, καὶ ἡ παρουσία των ἐπὶ MMII πίθων, τῶν ὁποίων τὸ σχῆμα καὶ ἡ διακόσμησις τόσον συνδέεται μὲ κνωσιακὰ MMII ἀνάλογα, οὐδόλως ξερίζει, ἂν λάβῃ τις μάλιστα ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ διακόσμησις αὕτη ἀποδεδειγμένως ἔχει μακρὰν ἐξέλιξιν, ἀφοῦ ἀπαντᾷ καὶ εἰς YMI πίθους¹⁹. Ἀντιθέτως ὁ ἐπιμήκης πίθος τοῦ δωματίου XLVI, ὁ τόσον στενὴν ὁμοιότητα ἔχων πρὸς MMIIIβ κνωσιακοῦς²⁰, εἶναι ἀναμφισβητήτως MMIIIβ, ἄλλα προέρχεται ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ ἱε-

¹⁷) Καὶ αὕτη ἡ Banti δὲν τὸ ἀρνείται. Φυσικὰ ὁ Pernier καὶ ὁ Evans μένουν σύμφωνοι ἐπὶ τοῦ προφανοῦς τούτου σημείου. Ἀκόμη καὶ θέματα φαιστιακά, τὰ ὅποια ἡ Banti ἐθεώρησεν ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸν MMIII τοπικὸν ρυθμὸν (ὡς τὰ φοινικοειδῆ, οἱ κλάδοι μὲ τὰ τριγωνικὰ φύλλα, αἱ φολιδωταὶ ἢ κροσσωταὶ πλαισιώσεις ἢ ταινίαι) ἔχουν τὰ ἀντίστοιχὰ τους εἰς τὴν MMII κνωσιακὴν κεραμεικὴν βλ. ἀνωτέρω ὑποσ. 6 καὶ χαρακτηριστικὴν εἰκόνα παρὰ Evans, P.M. I, 255, εἰκ. 191.

¹⁸) Τὰ κνωσιακὰ ἀνάλογα ὑψηλῶν ἀγγείων ἐκ τῆς ΒΔ Δεξαμενῆς Καθαροῦ καὶ τῆς δυτικῆς τοῦ ἀνακτόρου οἰκίας (P.M. I, σ. 411 καὶ 416, εἰκ. 295 καὶ 300 καὶ II, 371 εἰκ. 206) πιστεύω ὅτι εἶναι MMIIIβ. Καὶ ἂν ἀκόμη ἦσαν πρῶιμα MMIIIα τοῦτο δὲν θὰ ἀντέκειτο πρὸς τὴν χρονολογήσιν τῶν φαιστιακῶν εἰς τὴν MMIIIβ ἐποχὴν, λόγῳ τῆς μικρᾶς μεταξὺ τούτων χρονικῆς ἀποστάσεως.

¹⁹) Πβλ. τὰ μέταλλα εἰς τὸν πρῶιμον MMIIIα πολύωτον καὶ μὲ <δοθητῆνας> πίθον τοῦ προθαλάμου τῶν ἱερῶν θησαυροφυλακείων Κνωσοῦ: Evans, αὐτ. IV, σ. 634 εἰκ. 622. YMIα πίθοι μὲ μέταλλα ἀπεκαλύφθησαν τελευταίως εἰς μινωικὸν μέγαρον, ΝΑ τῶν Ἀρχανῶν κείμενον.

²⁰) Evans, αὐτ. IV, σ. 638, εἰκ. 626.

ροῦ τούτου δωματίου, τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς ἐχρησιμοποιήθη ἐκ νέου μετὰ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ δευτέρου ἀνακτόρου²¹. Ἡ μίμησις διὰ λευκῶν κηλίδων ἐπὶ μέλανος βάθους τοῦ λιπαρίτου εἶναι μὲν συνήθης εἰς τὴν ΜΜΙΙΙ περίοδον, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἄγνωστος οὐδ' ἀσυνήθης εἰς τὴν ΜΜΙΙ²². Τὸ αὐτὸ ἰσχύει διὰ τὰ ἀκιδωτὰ τοῦ ὄστρακομόρφου εἴδους ἀγγεῖα²³, διὰ τὰ θέματα τῶν σπειρῶν μὲ τὰς τριγωνικὰς ἀπολήξεις²⁴ — τὸ «half-ivy motif» τῆς ΜΜΙΙΙ περιόδου —, τῶν κλαδίων μὲ τὰ τριγωνικὰ φύλλα, τῶν πλαισιώσεων μὲ τοὺς κροσσοὺς, τὰς γλώσσας ἢ τὰς ὀδοντώσεις, τῶν συνδεδυασμένων μὲ ἠράνθημα σπειρῶν²⁵ κ.ά. Ἡ διὰ λεπτῶν ποῶν, λευκῶν ἐπὶ σκοτεινοῦ βάθους, διακόσμησις, βεβαίως ΜΜΙΙΙβ, ἀπαντᾷ μόνον εἰς εὐρήματα σποραδικά, οὐχὶ ἀσφαλῶς ἐστρωματογραφημένα²⁶. Ἄτοπον δὲ εἶναι νὰ συσχετίζεται ἡ ΜΜΙΙΙβ χαρακτηριστικὴ κεραμικὴ τῶν δαπέδων τῶν ἐκτεταμένων ΒΑ διαμερισμάτων, τῶν ὁποίων ἡ ἀναχρησιμοποίησις κατόπιν μεγάλης κλίμακος ἐπισκευῶν θεωρεῖται βεβαία²⁷, μὲ τὴν κεραμικὴν τῶν δαπέδων τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου.

²¹) Festòs I, σ. 327 κ.έξ. Ἡ ἐπαναχρησιμοποίησις τοῦ ἱεροῦ, πιθανώτατα, τούτου χώρου κατὰ τὴν ΜΜΙΙΙ φάσιν ἀποδεικνύεται, μοι φαίνεται, ἀπὸ τὴν κατασκευὴν τοῦ τοίχου ΔΕ (βλ. αὐτ. σχέδιον εἰκ. 195), ὅστις εἶχε προορισμὸν νὰ ἀπομονώσῃ τὸν ἀπομένοντα χώρον τοῦ δωματίου μετὰ τὴν θεμελίωσιν, κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ΜΜΙΙΙ περιόδου, τοῦ ἄνω μεγάρου - προπύλου, ἵνα χρησιμοποιηθῇ ἐκ νέου. Ὁ τοίχος οὗτος ἠχρήστευσε τὸ ἡμῖς τῆς διδύμου ΜΜΙΙ θύρας. Ὁ ἐντὸς τοῦ χώρου ἀνευρεθεὶς ΜΜΙΙβ πίθος ἐρχεται ὡς ἐπικουρικὴ τούτου ἀπόδειξις. Ἐπίσης ἡ πινακὶς γραμμικοῦ συστήματος Α, ἡ ἀνευρεθεῖσα ἐπὶ τοῦ στηθαίου τοῦ κατὰ τὸ τέλος τῆς περιόδου ταύτης τεχισθέντος παραθύρου τοῦ δωματίου. Βλ. κατωτέρω.

²²) Evans, αὐτ. I, 178, εἰκ. 127 ΜΜΙ (ἀλλὰ ἐν σ. 239 ὡς ΜΜΙΙ) καὶ II, 75.

²³) Evans, αὐτ. IV, 102 εἰκ. 67-68, ὅπου χρονολογοῦνται εἰς ΜΜΙ. Τὸ ἐκ Ζάκρου ρυτὸν μὲ τὴν ὄστρακομόρφον ἐπιφάνειαν δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι τῆς ἀρχῆς τῆς ΜΜΙΙΙ περιόδου.

²⁴) Ἴβλ. τὰ παρὰ Evans, αὐτ. I, πίν. II ἔναντι σ. 241 (ἐπὶ ὠραίου ὠκυελύφου) καὶ IV, πίν. XXXc ἔναντι τῆς σ. 130 (ἐπὶ τεμαχίου καμαραϊκοῦ, ΜΜΙΙα κατὰ τὸν Evans).

²⁵) Τὸ κροσσιακὸν ἀναλογον Evans, αὐτ. II. 371 εἰκ. 206 d, ἐκ τῆς δυτικῆς τοῦ ἀνακτόρου οἰκίας, ἀνήκον εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν μὲ τὰ τῆς ΒΔ Καθαρητηρίου Δεξαμενῆς (βλ. ἀνωτέρω ὑποσ. 18) εἶναι ΜΜΙΙβ ἢ πάντως λίαν πρῶμον εἰς τὴν ΜΜΙΙΙα περίοδον. Ὅπωςδήποτε ὅμως τὸ συγγενὲς κατὰ τὴν διαμόρφωσιν γεφυρόστομον P.M. IV, 137 εἰκ. 107 εἶναι ΜΜΙΙβ.

²⁶) Banti, αὐτ. σ. 38. Festòs, αὐτ. 380, εἰκ. 227, 2.

²⁷) Ἴβλ. ἀνωτέρω σ. 154 καὶ ὑποσ. 13 καὶ 14. Ἡ Banti, ἐνῶ δηλοῖ: «Credo prudente di escludere la ceramica degli edifici di nord-est dalle conclusioni relative alla fine del palazzo» (αὐτ. σ. 31), περαιτέρω χρησιμο-

Οὕτω δὲν νὰ θεωρήσωμεν ὡς ἀσφαλῆ τὴν χρονολόγησιν τοῦ πρώτου ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ εἰς τὴν ΜΜΙΙ ἐποχὴν. Ἀπομένει νὰ καθορισθῇ ἀκριβέστερον ὁ χρόνος τῆς ἀνοικοδομήσεώς του καὶ διὰ τούτου ἡ διάρκεια τῆς ζωῆς του. Περὶ τούτου ὁμιλοῦν εὐγλώττως τὰ ὑπὸ τὰ δάπεδά του λείψανα. Ἀνήκουν κατὰ κανόνα εἰς τὴν φάσιν τὴν γνωστὴν ὡς Messarà Kultur. Αὐτὴ ἡ Βanti ὁμολογεῖ ὅτι, ἂν δὲν ὑπῆρχον τὰ δεδομένα τοῦ ὑπὸ τὸ διαμέρισμα XXVII δωματίου, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ καθορισθῇ ὡς ἀνώτερον χρονικὸν ὄριον τοῦ ἀνακτόρου τὸ τέλος τῆς ΜΜΙ ἢ ἡ ἀρχὴ τῆς ΜΜΙΙ ἐποχῆς²⁸. Θὰ ἐπρότεινον μᾶλλον τὴν ΜΜΙβ, ἀφοῦ ἡ κεραμεικὴ τῆς Μεσαρᾶς χρονολογεῖται εἰς τὴν ΙΙΜΙΙΙ-ΜΜΙα περ' ὁδον. Ἀσχέτως τοῦ ποῖα ἐρμηνεία δέον νὰ δοθῇ διὰ τὸ ὑπὸ τὸ XXVII δωμάτιον, φρονῶ ὅτι ἡ μαρτυρία ἡ παρεχομένη ἐξ ἐκτεταμένου καὶ ἀδιαταράκτου στρώματος δὲν δύναται νὰ ἀμεληθῇ. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῇ ὅτι εἰς τόσον ἐκτεταμένην ζώνην ἀπεκόπησαν τὰ στρώματα, ἀφοῦ μάλιστα δὲν διαταράχθη τὸ εἰς τὸ αὐτὸ στῶμα ὑπὸ τὸ XXVII δωμάτιον²⁹. Τὸ περιεχόμενον ἄλλως τοῦ περιμαχίτου δωματίου πᾶν ἄλλο ἢ πείθει ὅτι παρέχει τὸ post quem διὰ τὴν οἰκοδομὴν καὶ ἐτονίσασμεν ἤδη ἀνωτέρω τὰς ἐκ τούτου προκυπούσας δυσχερεῖας: ὅτι θὰ ἔδει τότε νὰ γίνῃ παραδεκτὸν ὅτι τὸ ἀνάκτορον διήνυσεν βραχύτατον βίον³⁰ καὶ πάλιν θὰ ἔμεινεν ἀνεξήγητον πῶς ἡ καλύψασα αὐτὸ ἐπίχωσις περιεῖχε κεραμεικὴν ἀρχαιότεραν τῆς τοῦ βαθυτάτου τούτου διαμερίσματος. Βεβαίως αἱ παρατηρήσεις σχετικῶς μὲ τὴν τοιχοδομίαν τῶν δύο ἐπαλλήλων δωματίων εἶναι ἀκριβεῖς: τὸ δωμάτιον XXVII εἶναι σύγχρονον καὶ ἀποτελεῖ ἓν ὅλον μὲ τὰ ἄλλα διαμερίσματα τοῦ πρώτου ἀνακτόρου, εὐρισκόμενον ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου· τὸ ὑποκείμενον αὐτοῦ

ποιεῖ τὰ ἐκ τοῦ τομέως τούτου δεδομένα ὡς ἀποδεικτικὰ χρονολογίας ΜΜΙΙβ τοῦ τέλους τοῦ πρώτου ἀνακτόρου (αὐτ. σσ. 33 καὶ 35).

²⁸) Βanti, αὐτ. σ. 38. Ἡ ἴδια εἰλικρινῶς ὁμολογεῖ ὅτι «questa datazione (ΜΜΙΙβ), più bassa di quanto è stato supposto finora, sorprenderà e troverà forse oppositori, anche perché si basa solo sui ritrovamenti al di sotto del vano XXVII del primo palazzo».

²⁹) Πβλ. καὶ ὅσα ἀνωτ. (σ. 156) ἐσημειώθησαν σχετικῶς μὲ τὸ περιεχόμενον φάσεως Μεσαρᾶς τοῦ εἰς τὸ αὐτὸ στῶμα καὶ συνεχόμενου δωματίου ὑπὸ τὸ XXV.

³⁰) Πβλ. ἀνωτέρω σ. 155. Ἐπὶ τῆς συγγενείας τῆς διακοσμῆσεως τῶν εἰς τὸ δωμάτιον τοῦτο ἀγγείων καὶ τῶν ἐπὶ τῶν δαπέδων τοῦ πρώτου ἀνακτόρου ἀνευρεθέντων σημειῶ ἀναλυτικώτερον ὅτι ὁ πίθος τῆς εἰκ. 66 (Festós) διακοσμεῖται διὰ κλάδου μὲ τριγωνικὰ φύλλα, ὁ δὲ τῆς εἰκ. 67 φέρει πολὺ ἀνάλογα καὶ ὁμοίως διὰ λευκοῦ πλαισιωμένα θέματα πρὸς ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα διακοσμοῦν πίθους τῶν ὑπὸ τὸ μέγαρον-προπύλαιον ἀποθηκῶν. Ἡ τεχνικὴ εἶναι ὁμοία. Τὰ σχήματα ὀλίγον παλαιότερα.

ἀναμφισβητήτως προϋπήρχε, ἀφοῦ οἱ ἐπάλληλοι τοῖχοι δὲν ἀντιστοιχοῦν. Θεωρῶ ὅμως λίαν πιθανόν, ἵνα μὴ εἶπω ἀσφαλές, ὅτι ἐγένετο ἐπαναχρησιμοποίησις προϋπάρχοντος διαμερίσματος ὡς ἀποθήκης προσειτίας διὰ καταπακτικῆς, ἀφοῦ τοῦτο ἐκαθαρίσθη καὶ ἴσως ἐπεχρίσθη διὰ κονιάματος. Οὕτω τὸ εἰς τὸ αὐτὸ βαθὺ ἐπίπεδον συνεχόμενον ὑπὸ τὸ XXV διαμέρισμα τοῦ προανακτορικοῦ τούτου οἰκήματος, μὴ χρησιμοποιηθέν, εὐρέθη, ὡς ἦτο εὐλογον, νὰ περιέχῃ κεραμεικὴν ὁμοίαν τοῦ λοιποῦ προανακτορικοῦ στρώματος, δηλ. τῆς φάσεως Μεσαρᾶς³¹. Εἶναι ἄλλως γνωστὴ εἰς τὰ παλαιότερα ἀνάκτορα καὶ οἰκήματα, μάλιστα τῆς Κνωσοῦ, ἡ συνήθεια τῆς χρησιμοποίησεως θεμελίων δωματίων (basement rooms), ἐνίοτε προϋπαρχόντων, ὡς ἀποθηκῶν. Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀποθήκη ἐχρησιμοποιήθη ἐπὶ περιορισμένον χρόνον καὶ ἐγκατελείφθη ὀλίγον χρόνον πρὸ τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀνακτόρου ἢ διετήρησε μέχρι τέλους τὰ παλαιότερον τοποθετηθέντα σκευὴ τῆς. Ὅπωςδήποτε ὑπάρχει πάντοτε μία λογικὴ ἐρμηνεία, διὰ τῆς ὁποίας ἀποφεύγονται συμπεράσματα μὲ ἄτοπα συνακόλουθα.

Μεταξὺ τῶν χρονικῶν ὁρίων ΜΜΙΒ (ἀρχὴ) καὶ ΜΜΙΙΒ (τέλος) ἡ ζωὴ εἰς τὰ ἀνάκτορα ἐξελιχθη, φαίνεται, κατὰ τρόπον ἀνάλογον εἰς Φαιστόν καὶ Κνωσόν. Ἡ κεραμεικὴ διατρέχει φάσεις, τὰς ὁποίας δυνατόμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν εἰς ὠρισμένας μεταβολὰς ἀρχιτεκτονικὰς, εἰς κατασκευὰς νέων δαπέδων, εἰς ἀποθέσεις ὠρισμένης χρονικῆς στιγμῆς καὶ εἰς τὴν στυλιστικὴν ἐξέλιξιν αὐτῆς ταύτης τῆς κεραμεικῆς. Μεταβολὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐγένετο π.χ. εἰς τὸ ἱερὸν τῆς δυτικῆς ἀλῆς, τὸ ὁποῖον ἐπηυξήθη κατὰ τρία, προεξέχοντα τῆς προσόψεως δωματία³². Νεώτερον δάπεδον κατεσκευάσθη ὑψηλότερον εἰς τὸ διαμέρισμα XIII, τοῦ ὁποίου ἐπεχώσθησαν καὶ τὰ θρανία³³. Ἡ ΝΑ οἰκία παρέχει μὲ τὰ ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῆς ἀνευρεθέντα ἀγγεῖα τὸ ἀσφαλέστερον παράδειγμα ἀποθέσεως φάσεως ΜΜΙΒ³⁴ φαίνεται ὅτι ἐγκατελείφθη ἐπιχωσθεῖσα ἱκανὸν χρόνον πρὸ τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀνακτόρου³⁴. Ἄλλη συγκεκριμένη ὁμὰς ἀποθέσεως ὀλίγον μεταγενεστέρῃ καὶ μᾶλλον πλησιάζουσα τοῦ χρόνου τῆς καταστροφῆς εἶναι ἡ τοῦ ἐπαναχρησιμοποιηθέντος δωματίου ὑπὸ τὸ διαμέρισμα XXVII³⁵. Τέλος εἰκόνα τῆς ἐξελίξεως παρέχει ἡ κεραμεικὴ τῶν ἐπιχώσεων, ἀνή-

³¹) Πβλ. ἄνωτέρω σ. 156 καὶ σημ. 11.

³²) Festòs, I σ. 199 κ.εξ.

³³) Festòs αὐτ. σ. 252 εἰκ. 130. Ἡ ἐπὶ τοῦ δαπέδου τούτου κεραμεικὴ εἶναι ὁμοία τῆς τῶν λοιπῶν δαπέδων τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου (εἰκ. 132-138).

³⁴) Βλ. ὑποσ. 8.

³⁵) Ἄνωτέρω σ. 154 καὶ ὑποσ. 30.

κουσα, ὡς εἶναι εὐλόγον, εἰς ὀλόκληρον τὴν ζωὴν τῶν πρώτων ἀνακτόρων, καὶ ἐπομένως ἀντιπροσωπεύουσα πάσας τὰς φάσεις καὶ μάλιστα τὴν ΜΜΙα τῆς λαμπρᾶς ἀκμῆς. Σχετικῶς ὀλίγα εἶναι ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀναχθοῦν εἰς ΜΜΙβ φάσιν. Ἡ ὑπαρξὶς ταύτης εἶναι ὁμως αἰσθητὴ ἐκ τῆς στυλιστικῆς ἀποστάσεως μεταξὺ τῶν φάσεων Μεσαρᾶς καὶ τῶν ὠραίων πολυχρῶμων ΜΜΙα. Ὅτι εἰς τὴν ἐπίχωσιν ἀντιπροσωπεύετο καὶ ἡ τελικὴ φάσις τῶν ἀνακτόρων ἀποδεικνύει τὸ γεγονός, ὅτι πολλὰ ἀγγεῖα ταύτης, μάλιστα τῆς χαρακτηριστικῆς χονδροῆς πολυχρῶμου τεχνικῆς καὶ τῆς πυρρᾶς ἐστιλβωμένης, ἀνευρέθησαν συνανάμικτα μετὰ τῶν παλαιότερων³⁶. Προφανῶς ἡ ἐπίχωσις τῆς ἄκρας δυτικῆς πτέρυγος ἐγένετο διὰ χώματος καὶ λειψάνων τῶν κατὰ τὸ κέντρον κυρίως ἐξαφανισθέντων διαμερισμάτων, διότι ἐκεῖ ἐγένετο ἀνοικοδόμησις τοῦ δευτέρου ἀνακτοῦ εἰς τὸ αὐτὸ καὶ ἐνίστε εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ λαμπρὰ καμαραϊκὴ κεραμεικὴ τῶν ἐπιχώσεων καὶ ἡ τῆς αὐτῆς βαθμίδος ἀναθηματικὴ τοῦ ἱεροῦ σπηλαίου τῶν Καμαρῶν εἶναι πράγματι ἀνακτορικὴ καὶ ἀνάγεται, ὡς καὶ εἰς τὴν Κνωσὸν, εἰς τὴν παλαιότεραν φάσιν τῆς ζωῆς τῶν πρώτων ἀνακτόρων. Τὰ ἀνάκτορα ταῦτα κατεστράφησαν ταυτοχρόνως, φαίνεται, μὲ τὴν Κνωσὸν καὶ τόσους ἄλλους μινωικοὺς χώρους καὶ, θὰ ἔλεγέ τις, ἐκ τῆς αὐτῆς αἰτίας. Ἡ καταστροφὴ ὑπῆρξε γενικὴ, ἐπεκταθεῖσα οὐχὶ μόνον εἰς τὴν κεντρικὴν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἀνατολικὴν Κρήτην.

Πρὸ τῆς οἰκοδομῆς τοῦ ἀνακτοῦ ὑπῆρχεν, ὡς καὶ εἰς τὴν Κνωσὸν³⁷, συνοικισμὸς ἐκ πυκνῶν οἰκιῶν μὲ στενόχωρα διαμερίσματα,

³⁶) Ἐπιπλέον εἰς τοὺς περιγραφικοὺς καταλόγους τοῦ Pernier (Festos I) δὲν σημειοῦνται πάντοτε ποῖα ἀγγεῖα ἀνευρέθησαν ἐπὶ τοῦ δαπέδου καὶ ποῖα εἰς τὰς ἐπιχώσεις. Περιγραφὴν γενικὴν τοῦ περιεχομένου τῶν ἐπιχώσεων τῆς δυτικῆς αὐλῆς βλ. αὐτ. σ. 213· ἡ εἰκὼν 93 εἰκονίζει τεμάχια τραπεζῶν προσφορῶν, ὁμοίων τοῦ ἱεροῦ τῆς προσόψεως. Ἡ συνύπαρξις εἰς τὴν ἐπίχωσιν κεραμεικῆς τῶν δύο φάσεων ΜΜΙα καὶ ΜΜΙβ, ἴσως δὲ καὶ τῆς προδρομοῦ τούτων (ΜΜΙβ), εἶναι ἐν μέρει ἡ αἰτία τοῦ ὅτι τὰ ἀνάλογα τῆς Κνωσοῦ εἶναι πασῶν τῶν φάσεων τούτων τοῦτο βεβαίως δὲν ἀποκλείει καὶ σφάλματα στρωματογραφικὰ τοῦ Evans. Εἶναι φυσικὸν ἐξ ἄλλου νὰ κυριαρχῇ εἰς τὴν ἐπίχωσιν κεραμεικὴ τῆς φάσεως ΜΜΙα, πρῶτον διότι ἡ περίοδος αὕτη ὑπῆρξε, φαίνεται, περίοδος μεγάλῃς κεραμεικῆς ἀκμῆς, καὶ δεύτερον διότι ἡ κεραμεικὴ τῶν δαπέδων ἀντιπροσωπεύει, σχετικῶς μὲ τὴν μεγάλην διάρκειαν τῆς ζωῆς τοῦ πρώτου ἀνακτοῦ, πολὺ σύντομον περίοδον, τὴν ἀμέσως προηγηθεῖσαν τῆς καταστροφῆς· ἡ δὲ προδρομικὴ ΜΜΙβ εἶναι φυσικὸν νὰ ἀφῆκεν, ὡς πολὺ παλαιά, ὀλίγα μόνον λείψανα εἰς τὰς ἐπιχώσεις.

³⁷) Ὁ Evans, αὐτ. IV, 66 κ.ἐξ., τὸν ἀποκαλεῖ πρωτοανακτορικόν, βεβαίων τὴν ὑπαρξίν τοῦ ἀνακτοῦ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς ΜΜΙ ἐποχῆς, βάσει ἐν-

οὐχὶ διαφόρου, καθ' ὅσον δύναται τις νὰ κρίνη, μορφῆς τῶν συνοικισμῶν λ.χ. Κουμάσας, Ἀπεσωκάρι, Ἀγ. Τριάδος κ.ἄ., τῶν ὁποίων αἱ ταφαὶ ἐγένοντο ἐντὸς τῶν μεγάλων κυκλικῶν τάφων.

Μικρὸν διάστημα μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν πρώτων ἀνακτόρων, πιθανώτατα ταυτοχρόνως μὲ τὴν Κνωσὸν, ᾠκοδομήθησαν τὰ νέα μεγαλοπρεπῆ ἀνάκτορα, κατὰ τὴν δυτικὴν πτέρυγα εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον, οὕτως ὥστε παρέμειναν ἀνέπαφα, ἀπλῶς ἐπιχωσθέντα, τὰ κάτω μέρη τῶν ἰσογείων διαμερισμάτων τοῦ πρώτου ἀνακτόρου. Ἡ οἰκοδόμησις ἐγένετο κατὰ τρόπον ἀνάλογον εἰς τὴν Κνωσὸν καὶ εἰς τὴν Φαιστόν καὶ ἀναγνωρίζει τις ἀμέσως τὴν αὐτὴν ἀρχιτεκτονικὴν φάσιν. Ἡ διαφορὰ εἰς τὴν Κνωσὸν εἶναι ὅτι εἰς τὰ νέα ἀνάκτορα, κατὰ τὴν δυτικὴν μάλιστα πτέρυγα, ἐχρησιμοποιήθησαν ἐκ νέου διασκευασθέντα περισσότερα διαμερίσματα τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου, ἐπειδὴ ἡ ἀνοικοδόμησις ἐγένετο εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Φαιστόν ἐγένετο εἰς ὄρισμένα σημεῖα νέα χρησιμοποῖσεις τμημάτων τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου, ἀφοῦ ταῦτα ἐκαθαρίσθησαν καὶ διεσκευάσθησαν, μάλιστα τῶν ἐκτεταμένων ΒΑ διαμερισμάτων καὶ τοῦτο δὲν διέφυγε τὴν προσοχὴν τῶν ἀνασκαφάντων³⁸. Εἰς τὸ ἀνάκτορον τῶν Μαλίων ἐγένετο ἀνάλογος ἐπαναχρησιμοποῖσις, εἰς ἐκτεταμένην μάλιστα κλίμακα (οὕτω τῶν διαμερισμάτων τῶν ἀποθηκῶν καὶ τῶν δωματίων, ὅπου ἀνευρέθησαν τὰ ξίφη τοῦ ἀκροβάτου)³⁹. Χαρακτηριστικὴ ὅμως εἶναι ἡ ἐκ νέου χρησιμοποῖσις ὀρισμένων, προφανῶς ἱερῶν δωματίων τῆς δυτικῆς πτέρυγος: οὕτω ἐχρησιμοποιήθη διασκευασθεῖς ὁ παρὰ τὰς ἀποθήκας «καθαρήριος χώρος» (ἢ λουτρόν), ὡς ἀκριβῶς συνέβη μὲ τὸν ὅμοιον χώρον τῆς ΒΔ ἱερᾶς εἰσόδου τῶν ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ⁴⁰. Ὁμοίως ἐχρησιμοποιήθη ἐκ νέου, ἀσφαλῶς διὰ τὴν ἱερότητά του, τὸ δωματίον τῶν τετραγώνων πεσσῶν τοῦ μέσου τῆς δυτικῆς πτέρυγος,

---

δείξων ὀρισμένων ἀποθετῶν κεραμεικῆς, ὅπως τοῦ Vat Room (αὐτ. I, 166 κ.εξ.). Ἀλλὰ οἱ ἀποθέται πολὺ πιθανῶς δίδουν τὴν χρονολογίαν τῆς ἰδρύσεως (ὄριον μεταξὺ ΜΜΙΑ καὶ ΜΜΙΒ). Ὁ συνοικισμὸς κατέχει τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς κατόπιν δυτικῆς αὐλῆς καὶ πλησιάζει εἰς ἀπίθανον ἀπόστασιν τὴν παλαιότητα τῆς πρόσοψιν τοῦ ἀνακτόρου, ἡ ὁποία καὶ ἐκ τοῦ ἐπιπέδου τῆς φαίνεται οἰκοδομηθεῖσα μετὰ τὴν ἐπίχωσιν τῶν πλησίον αὐτῆς ΜΜΙΑ οἰκιῶν. Τοῦτο γίνεται εὐθὺς ἀντιληπτὸν ἐκ τοῦ σχεδίου τοῦ περιβόλου, τοῦ πλακοστρώτου καὶ τῆς ἀρχικῆς προσόψεως (αὐτ. εἰκ. 30), τὰ ὁποία ἀποτελοῦν ἐνιαῖον ὅλον, ἐνῶ αἱ οἰκίαι τοῦ συνοικισμοῦ εὗρισκονται ὑπὸ τὸ πλακοστρώτον, διατέμνονται ὑπὸ τοῦ περιβόλου, ἐκτείνονται δὲ πρὸς δυσμὰς καὶ πέραν τούτου.

³⁸) Βλ. σ. 157 καὶ ὑποσ. 13.

³⁹) Mallia, Études Crétoises I, 36 κ.εξ. V, 13 καὶ πίν. I.

⁴⁰) Βλ. ἀνωτέρω σσ. 54, 159 καὶ ὑποσ. 21. Διὰ τὸν καθαρήριον ΜΜΙΙ χώρον τῆς Κνωσοῦ βλ. Evans, αὐτ. I. 217 καὶ 406.

ἀκριβῶς ὅπως εἰς τὴν Κνωσὸν ἐχρησιμοποιήθησαν ἐκ νέου αἱ κρύπται τῶν τετραγώνων πεσσῶν⁴¹.

Περὶ τὸ τέλος τῆς ΜΜΙΙ ἐποχῆς (περὶ τὸ 1600 π.Χ.) νέα καταστροφή ἐπληξε τὸ ἀνάκτορον τῆς Φαιστοῦ, ὃχι τόσον ἐκτεταμένη, φαίνεται, ὅσον ἡ ταυτοχρόνως ἐπελθοῦσα εἰς τὴν βορείαν κεντρικὴν Κρήτην. Ἐγένοντο ὀρισμέναι μεταβολαὶ καὶ ἀνοικοδομήσεις ἐπὶ τὸ μεγαλοπρεπέστερον καὶ τὰ μέγαρα ἔλαβον τὴν τελικὴν αὐτῶν μορφήν. Αἰσθητὴ μεταβολὴ εἶναι ἡ ἐγκατάλειψις τῆς πτέρυγος τῶν ἐπαναχρησιμοποιηθέντων ΒΑ διαμερισμάτων καὶ τοῦ παρὰ τὰς ἀποθήκας «καθαριστηρίου χώρου», τοῦ ὁποίου ἐτειχίσθησαν τὰ ἀνοίγματα, ἀφοῦ ἐπεχώσθη, ὃχι ὅμως καὶ τοῦ προθηλάμου του. Οὕτω ἐρμηνεύεται ἡ παρούσα τῆς πινακίδος τοῦ γραμμικοῦ συστήματος Α, ἐπὶ τοῦ στήθαίου ταῦ τευχισθέντος παραθύρου⁴² καὶ τοῦ ΜΜΙΙβ πίθου, ἀνευρεθέντος ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως τοῦ δωματίου τούτου. Ἐν «δωμάτιον τῶν τετραγώνων πεσσῶν» δὲν ἐγκαταλείπεται, ἀλλὰ κατασκευάζεται ὑψηλότερον νέον δάπεδον. Ἡ νέα φάσις δὲν διακόπτεται, οὐδὲ ἐμφανίζει νέας μορφὰς μέχρι τῆς τελικῆς καταστροφῆς τοῦ ἀνακτόρου, καταστροφῆς κατὰ γενικὴν σχεδὸν σήμερον ὁμολογίαν ὀριζομένης περὶ τὸ 1400 π.Χ. Ἡ καταστροφή αὕτη φαίνεται καὶ πάλιν σύγχρονος μὲ τὴν ἐπισυμβάσαν εἰς τὴν Κνωσὸν, εἰς τὰ Μάλια καὶ εἰς ὄλους γενικῶς τοὺς μινωικοὺς χώρους.

Οὕτω εἰς τὸ σύνολον ἡ διαδοχὴ τῶν φάσεων καὶ ἡ ἐξέλιξις τῶν μορφῶν τόσον τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὅσον καὶ τῆς κεραμικῆς, ἀσφαλῶς δὲ καὶ τῶν ἄλλων ἐκφάνσεων τοῦ πολιτισμοῦ, ἀποδεικνύονται ἀκριβῶς παράλληλοι εἰς τὴν Κνωσὸν καὶ εἰς τὴν Φαιστόν: Τὸν προανακτορικὸν ΠΜΙΙ-ΜΜΙα σενοικισμὸν διαδέχονται τὰ πρῶτα ἀνάκτορα τούτων ἡ παλαιότερα φάσις ΜΜΙβ δὲν εἶναι τόσον σαφῆς, ἡ δευτέρα ΜΜΙα εἶναι ἡ τῆς μεγάλης ἀκμῆς, ἡ τῶν θαυμαστῶν καμαραϊκῶν ἀγγείων καὶ ἡ τρίτη ΜΜΙβ ἡ τῆς ἐπικρατήσεως ἐνὸς τοπικοῦ, ἀλλὰ λίαν συγγενοῦς πρὸς τὸν προηγούμενον, ἐκ τοῦ ὁποίου καὶ ἐξελίχθη, ρυθμοῦ. Μετὰ τὴν καταστροφὴν, ἐπελθοῦσαν περὶ τὸ 1700 π.Χ., ἰδρύνονται τὰ νέα μεγαλοπρεπῆ ἀνάκτορα καὶ γίνεται ἐκ νέου χρησιμοποίησις τμημάτων τινῶν τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου, εἴτε λόγῳ τῆς ἱερότη-

⁴¹) Festòs I, 122, εἰκ. 51, ὅπου γίνεται δεκτὴ ἡ χρησιμοποίησις του μέχρι τοῦ τέλους τῆς ΜΜΙΙ διὰ τὴν ἐντὸς αὐτοῦ εὔρεσιν κεραμικῆς τοῦ εἶδους *Camargues Rustico*, δηλ. ἀγγείων ὁμοίων πρὸς τὰ ΜΜΙΙβ τῶν δαπέδων τῶν ΒΑ διαμερισμάτων. Τὴν ἐκ νέου χρησιμοποίησιν τῶν κρυπτῶν τῶν τετραγώνων πεσσῶν εἰς τὴν Κνωσὸν ἀπέδειξεν ἡ ἀνεύρεσις ὑποκειμένου πλακοστρώτου μὲ λείψανα θυσίων καὶ κεραμικῆς (βλ. J.H.S. LXVI (1948), 117 εἰκ. 7).

⁴²) Βλ. ὑποσ. 21.

τός των είτε πρὸς ἐξυπηρέτησιν δευτερευόντων σκοπῶν (ἐργαστηρίων, ἐνδιαιτημάτων τοῦ ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ). Μετὰ τὴν νέαν, ἀλλὰ μικρᾶς ἐκτάσεως καταστροφὴν τῶν ἀνακτόρων (περὶ τὸ τέλος τῆς ΜΜΙΙβ ἐποχῆς) ἐγκαταλείπονται τὰ ἀναγορησιμοποιηθέντα καὶ διασκευάζονται εἰς τὴν τελικὴν αὐτῶν μορφήν τὰ λοιπὰ διαμερίσματα τῶν ἀνακτόρων. Ἡ ζωὴ εἰς τὰ ἀνάκτορα διακόπτεται ὀριστικῶς κατὰ τὸ τέλος τῆς ΥΜΙ ἐποχῆς περὶ τὸ 1400 π.Χ.⁴³

Οὕτω οὐχὶ μόνον διασαφεῖται πλήρως ἡ διαδοχὴ τῶν φάσεων εἰς τὰ ἀνάκτορα τῆς Φαιστοῦ, ἀλλὰ ἀκόμη ἐπιβεβαιούται, βάσει σαφῶν δεδομένων στρωματογραφίας, τὸ χρονολογικὸν σύστημα τοῦ Evans, ὡς ἔχον ἐφαρμογὴν καὶ εἰς τὴν Φαιστόν. Καὶ ἦτο εὐλόγον νὰ συμβαίῃ οὕτω, διότι ὁ μινωικὸς πολιτισμὸς δὲν φαίνεται νὰ ἐξειλίχθη κατὰ κλειστὰς τοπικὰς ἐνότητες, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς ὄρισμένας περιόδους καὶ περιοχὰς παρατηροῦνται τοπικαὶ ἰδιορρυθμίαι. Πανταχοῦ βεβαιούται ὁ αὐτὸς γενικὸς χαρακτὴρ τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ.

Ν. ΠΛΑΤΩΝ

⁴³ Ἡ ΥΜΙ φάσις τοῦ ἀποκληθέντος «ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ» δὲν ἐμφάνιζται οὔτε εἰς τὴν Φαιστόν οὔτε εἰς τοὺς περισσοτέρους ἄλλους μινωικοὺς χώρους. Τοῦτο ὀρθῶς ἠρμηνεύθη διὰ τῆς ὑποθέσεως ὅτι ὁ ρυθμὸς οὗτος ὑπῆρξε καθαρῶς κνωσιακός. Βλ. ἄνωτ. ὑποσ. 4.

ΔΥΟ ΚΡΗΤΕΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΑΙ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΣΥΓΧΕΟΜΕΝΟΙ
ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Α΄ ΣΠΑΡΤΑΛΙΩΤΗΣ (1620 - 1636)
ΚΑΙ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Β΄ ΠΑΛΛΑΔΑΣ (1688 - 1710)

Ἡ γνῶσις τῶν κατὰ τοὺς λογίους τῆς Τουρκοκρατίας, ἄνδρας μάλιστα ἐκκλησιαστικοὺς ἐπιφανεῖς καὶ διὰ τοὺς συγχρόνους τῶν, εἶναι ἀπαραίτητος καὶ καθ' ἑαυτὴν καὶ διὰ δύο ἰδιαιτέρους λόγους. Τὸ Βυζάντιον καὶ ὁ πολιτισμὸς του δὲν ἐξέπνευσαν διὰ τῆς καταλήψεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων τῷ 1453, ὅπως ἀκριβῶς ὁ Νέος Ἑλληνισμὸς δὲν γεννᾶται ἀπὸ τὰς φλόγας τῆς καταστροφῆς τῆς ἀλωθείσης Πόλεως, ἀλλὰ προετοιμάζεται πολλοὺς αἰῶνας πρότερον οἰκονομικῶς, γλωσσικῶς καὶ πολιτικῶς. Ὡς ἐκ τούτου αἱ ἐπιβιώσεις τοῦ Βυζαντίου ἔχουν δι' ἡμᾶς τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς σημασίαν τὴν ὁποίαν ἔχουν καὶ τὰ βιώματα τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου τοῦ πρὸ τῆς ἀλώσεως. Ὁ δεῦτερος πάλιν λόγος εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ σχετικὸς πρὸς τὸν Νέον Ἑλληνισμὸν διαφορισμὸς τῶν προσώπων καὶ τῶν ἔργων τῆς Τουρκοκρατίας, διὰ τῆς ὁποίας ἤχθημεν πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, τὴν ἐθνικὴν ἡμῶν ἀποκατάστασιν καὶ τὴν ἀναβίωσιν ἐθνικοῦ βίου καὶ πολιτισμοῦ. Αἱ αὐταὶ τοῦ προεκτεινομένου μέσου αἰῶνος μορφαί, αἱ τυπικῶς ἀνήκουσαι εἰς τὴν Τουρκοκρατίαν καὶ συνεχίζουσαι τὸ Βυζάντιον, προδιαγράφουν τὴν Νέαν Ἑλλάδα καὶ ὑποτυπώνουν τὰ προβλήματα πνευματικῆς ζωῆς, τὰ ὁποῖα θὰ τὴν ἀπασχολήσουν ἀπὸ τῆς ἐλευθερώσεως καὶ ἔξης. Διὰ τὴν γίνῃ δὲ τὸ πρᾶγμα νοητὸν περισσότερον, ἃς ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν στάσιν τῶν λογίων ἀπέναντι τῆς παραδόσεως, τὴν ὁποίαν συντηροῦν καὶ εἰς τὴν λογίαν καὶ εἰς τὴν δημοδεστέραν αὐτῆς μορφήν, προδιατυπῶντες οὕτω τὸ κράμα ἐκεῖνο τῆς ἐθνικῆς ζωῆς ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ θεμελιωθῇ σὺν τῷ χρόνῳ ὁ Νέος Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς. Τὸ παράδειγμα Γερασίμου τοῦ Παλλαδᾶ, γράφωντος εὐχερῶς τὴν ἀρχαίαν, τὴν δημοδεστέραν ἑλληνικὴν τῆς ἐποχῆς του, στίχους εἰς μέτρα τῆς ὑμνογραφίας καὶ πάλιν ἰάμβους εἰς τοὺς ὁποίους ἐγράφη τὸ Κρητικὸν Θέατρον, ἔργα φιλοσοφικὰ καὶ θεολογικὰ, δεικνύει ὅτι συνέζη ἡ λογία παράδοσις πρὸς τὴν δημῶδη, ὅπως ἀκριβῶς συνυπῆρχεν ὁ λαὸς καὶ ὁ κληρὸς, τὸ Ἔθνος καὶ ἡ Ἐκκλησία. Ἐπὶ τῆς λογίας παραδόσεως ὡς ἐπὶ θεμελίων ἐστηρίζετο ὁ πολιτισμὸς, ἠὔξανε δὲ διὰ τῆς ἐνισχύσεως καὶ κράσεως μετὰ τῆς δημῶδους. Ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς αὐτῆς ἐξεταζομένη ἡ φιλολογία τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ἀποκτᾷ δι' ἓνα βυζαντινολόγον ὅλος ἰδιαιτέραν σημασίαν, ἐνδιαφέρει δ' ἐξ ἴσου καὶ τὸν νεοελληνιστὴν.

Τὸ μελέτημα τὸ ὁποῖον ἀκολουθεῖ δὲν σκοπεῖ εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐξέτασιν τῶν ἔργων καὶ τῶν ἡμερῶν δύο ἐκ τῶν λαμπρῶν ἱεραρχῶν οἱ ὁποῖοι ἐτίμησαν τὸν θρόνον τοῦ Ἁγίου Μάρκου, μολονότι καὶ ἱστορικὸν ἐνδιαφέρον ἱκανὸν δύναται νὰ προκαλέσῃ ἢ δρᾶσις τῶν δύο Γερασίμων Ἀλεξανδρείας. Διὰ νὰ κρίνῃ ὁ ἱστορικὸς τὰ ἔργα πρέπει νὰ γνωρίζῃ καὶ τὸν ἄνθρωπον καὶ μάλιστα, ὅταν ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἔχῃ νὰ ἐπιδείξῃ πνευματικὰ ἔργα, πρέπει ἡ πνευματικὴ του κατάρτισις καὶ δρᾶσις νὰ διερευνηθῇ, διὰ νὰ διασαφηνηθῇ ἡ ἰδεολογικὴ του προέλευσις καὶ τοποθέτησις. Πῶς ὅμως νὰ κρίνωμεν τὰς δύο αὐτὰς μορφὰς ὅταν συγχέωνται καὶ ὡς ἱστορικαὶ προσωποικότητες καὶ ὡς πνευματικοὶ ἐργάται, ὑπ' ἄλλων μὲν θεωρούμεναι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον, ὑφ' ἑτέρων δὲ δημιουργοὶ τῶν αὐτῶν ἔργων, ἢ ὅταν τὰ ἔργα τοῦ δευτέρου ἀποδίδωνται εἰς τὸν πρῶτον καὶ τάνάπαλιν; Ἔργον τοῦ φιλολόγου εἶναι νὰ διαστείλῃ τὴν σύγχυσιν καὶ ν' ἀποδώσῃ ἐκάστῳ τὸ ἀνήκον αὐτῷ. Εἶτα ὁ ἱστορικὸς θὰ εὐκολυνθῇ — καὶ ἐκ τῆς συναγωγῆς εἰδήσεων καὶ ἄλλων πληροφοριῶν περὶ τῶν προσώπων αὐτῶν — νὰ κρίνῃ περὶ τῆς δράσεως ἐκάστου, ἢ δὲ δρᾶσις πατριαρχῶν ἔχει πάντοτε καὶ τὴν πολιτικὴν της ἄποψιν, ὅταν μάλιστα ἡ Ἐκκλησία ἀγωνίζεται νὰ διασώσῃ τὸ Ἔθνος, πρᾶγμα ὅπερ προέχει διὰ τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν.

Ἄν θὰ ἰσχυρισθῶμεν βεβαίως ὅτι ἡ σύγχυσις αὕτη μεταξὺ τῶν δύο πρώτων Γερασίμων πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας εὐρίσκεται σήμερον εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον πρὸ ἑνὸς καὶ ἡμίσεος αἰῶνος.

Τόσον ὁ **Καϊσάριος Ἀπόντες**, ὅσον ὁ **Λημήτριος Πιροκοπίου**, γράφαντες¹ περὶ Γερασίμου πατριάρχου Ἀλεξανδρείας μετὰ πολλοῦ σεβασμοῦ κατὰ τὸν 18. αἰ., ἀναφέρονται εἰς τὸν Παλλαδᾶν, μολονότι δὲν κατονομάζουσι τὸ ἐπώνυμόν του. Ἡ σύγχυσις εἶναι ἀρκοῦντως παλαιὰ καὶ ἐν αὐτῷ τῷ Πατριαρχίῳ Ἀλεξανδρείας, εἰς κώδικα τοῦ ὁποίου εὑρίηται τὸ κάτωθι σημείωμα: «*Γεράσιμος τῷ 1622 ἔτει Κρής καυτός, ἀνὴρ φιλόσοφος καὶ θεολόγος, δαήμων τοῦ Ἑλληνος λόγου, τῆς ἑλληνικῆς καὶ ἑβραϊκῆς γλώσσης, συνέγραψε διάφορα, πατριαρχεύσαντα δ' αὐτὸν ἔτη εἴκοσι πρὸς τοῖς πέντε καὶ παραιτησάμενον διαδέχεται Μητροφάνης τοῦπίκλην Κριτόπουλος τῷ 1647*»².

¹) Βλέπε τὰς παραπομπὰς περαιτέρω εἰς τὰ περὶ Παλλαδᾶ.

²) Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Γερασίμου Γ. Μαζαράκη, Μητροφάνης Κριτόπουλος, ἐν Καίρῳ 1884 σσ. 13-4.

Τὸ σημείωμα τοῦτο ἀκολουθεῖ σχεδὸν κατὰ λέξιν καὶ ὁ Κρής πατριάρχης Κωνσταντῖνος ὁ ἀπὸ Σιναίου, Διατριβαὶ αἱ ἐλάσσονες, ἐν Κων/πόλει 1866, σ. 147, συγχέων ὁμοίως τοὺς Γερασίμους.

Ἐγνώριζε, κατὰ ταῦτα, ὁ συντάκτης τοῦ σημειώματος, ὅτι ὁ Γεράσιμος Σπαρταλιώτης ἐπατριαρχευσεν ἐπὶ Λουκάρεως, ἀλλ' ἀπέδωκεν εἰς αὐτὸν τὰ εἰς τὸν Παλλαδᾶν ἀφοροῦντα καὶ ἐτοποθέτησε τὴν πατριαρχεῖαν τοῦ Μητροφάνους εἰς τὸ 1647, ὅτε ἤδη εἶχεν οὗτος ἀφ' ἱκανοῦ ἀποθάνει καὶ εἰς τὸν θρόνον ἐκάθητο ἄλλος Κρήτης λόγιος, ὁ Νικηφόρος, κατὰ κόσμον Νικόλαος Κλαροτζάνης. Τοῦτο ἤδη προεκάλεσεν ἱκανὴν σύγχυσιν, ἄσχετον πρὸς τὸ θέμα ἡμῶν³.

Τὸ αὐτὸ περίπου σημείωμα τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ κώδικος συναντῶμεν εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τοῦ Μελετιίου Μήτρου⁴, ὅπου ὁ Γεράσιμος τοποθετεῖται «μετὰ τὸν Λουζαριν». Ἡ φράσις αὕτη μαρτυρεῖ τὴν αἰτίαν τῆς συγχύσεως. Ἐκ τῶν πολυαριθμῶν ἔργων του, εἰς ὁμοίως πολυαριθμὰ χειρόγραφα διεσπαρμένων ἀνὰ τὴν Ἀνατολήν, ἦτο γνωστός Γεράσιμος (Β' ὁ Παλλαδᾶς) ὡς πατριαρχεύσας ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατὰ τὸν 17. αἰ. Ἀλλ' ἐντύπως ἦτο γνωστὴ καὶ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Γερασίμου (Α' τοῦ Σπαρταλιώτου) ἢ πρὸς Λεγῆρον (1627), δημοσιευθεῖσα ἤδη τῷ 1648 ὑπὸ Λέοντος τοῦ Ἀλλατίου. Τοῦτο ἤγαγεν εἰς συνδυασμὸν τῶν ὁμωνύμων Γερασίμων.

Καὶ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τοῦ Μελετιίου ἠδύνατο νὰ παρασυρῆ ὁ Γεωργίος Ζαβίρας⁵, ὁ ὁποῖος ἀφ' ἑνὸς ἐγνώριζεν ὅσα ὁ Λημ. Προκοπίου λέγει περὶ (Παλλαδᾶ) Γερασίμου, ἐξ ἄλλου δὲ τὴν πρὸς Λεγῆρον ἐπιστολὴν τοῦ Γερασίμου (Α' Σπαρταλιώτου) τὰ δύο ταῦτα συνδυάσας, συνεταύτισε τοὺς δύο Γερασίμους, ἀπεπειράθη μάλιστα καὶ νὰ διορθώσῃ τὸν καλῶς γνωρίζοντα τὰ ἔτη τῆς πατριαρχίας τοῦ Παλλαδᾶ Προκοπίου. Ὡς γνωστὸν δέ, τὸν Ζαβίραν συνεβουλευέτο χειρόγραφον ὁ Κωνστ. Σάθας, νέος ὢν, διὰ τὴν σύνταξιν τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας του, οἷου ἡ σύγχυσις καθιερώθη πλέον⁶. Ἐκτοτε ὅλοι οἱ γράψαντες περὶ τῶν δύο τούτων πατριαρχῶν περιέπεσαν εἰς μερικὴν σύγχυσιν, μολοντί ὁ Μαζαράκης καὶ ὁ πολὺς Χρυσόστομος Παπαδόπουλος διεπραγματεύθησαν ἀρκούντως ἐκτενῶς καὶ ὀρθῶς τὰ κατ' αὐτοῦς. Ἡ σύγχυσις ἔφθασε μέχρι τῶν λεξικῶν καὶ

³) Εἰς τὴν ὁποίαν ὑπέπεσε καὶ δόκιμος μελετητὴς τῶν σχετικῶν ζητημάτων καὶ δξὺς τῶν ἄλλων ἐπικριτῆς ὁ ἀρχιμ. Ἀνδρόνικος Κ. Δημητράκοπουλος, Δοκίμιον περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν συγγραμμάτων Μητροφάνους τοῦ Κριτοπούλου πατριάρχου Ἀλεξανδρείας, ἐν Λιψία 1870 (καὶ ἄλλοι πρὸ αὐτοῦ) πρβλ. τὸν ἀποκαταστήσαντα τὴν ἀλήθειαν δι' ἐρεῖνης τῶν κωδίκων τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας Γεράσιμον Γ. Μαζαράκη, ἐνθ' ἄνωτ.).

⁴) Τόμος 3, Ἐνετία 1784, σ. 488.

⁵) Γεωργίου Ζαβίρα, Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον, Ἀθήνησι 1872, σσ. 225-7. (Ὡς γνωστὸν τὸ ἔργον τοῦ Ζαβίρα ἐξεδόθη ἀθλιῶς ὑπὸ Γ. Κρέμου ἐκ χειρογράφου, οὗ πολλοὶ ἄλλοι πρότερον ἔκαμον χρῆσιν).

⁶) ΝΦ, ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 401.

ἡ ἀνάγκη τῆς διακρίσεως κατέστη ἐπιτακτική. Οὕτω τῷ 1935 ὁ ἀρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος παρατήρει «*Παρά τισι συγγραφεῦσι ὁ Γεράσιμος Σπαρταλιώτης συγχεῖται πρὸς τὸν μεταγενέστερον πατριάρχην Ἀλεξανδρείας Γεράσιμον Παλλαδᾶν*»⁷, καὶ «*ἐκ συγχύσεως προσώπων καὶ πραγμάτων συνεταύτισαν αὐτὸν πρὸς τὸν πατριάρχην Ἀλεξανδρείας Γεράσιμον α' Σπαρταλιώτην*»⁸. Παρὰ ταῦτα αὐτὸς οὗτος ὁ χαλκέντερος ἱστορικὸς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, περιέπιπτεν εἰς σύγχυσιν γράφων ἐν σελ. 689 τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας περὶ Σπαρταλιώτου ὅτι «*ἔχων φαίνεται ὑπ' ὄψει λατίνων θεολόγων ὁμιλίαις εὐρέθη καὶ ὑπὸ τινα ἐπίδρασιν αὐτῶν, ἀποδεχόμενος τὸ ἄσπιλον τῆς συλλήψεως τῆς Θεοτόκου*», ἐν δὲ τῇ σ. 723 τοῦ αὐτοῦ συγγράμματος περὶ Παλλαδᾶ ὁμιλῶν, ὅτι ὁ Γεράσιμος ἐν ταῖς ὁμιλίαις αὐτοῦ ὑπὸ λατινικῆν ἐπίδρασιν διατελέσας «*πρὸς ἔπαινον τῆς Θεοτόκου λέγει μὴ συλληφθῆναι τὴν Θεοτόκον Μαρίαν ὑπὸ τῷ προπατορικῷ ἁμαρτήματι*»! Προφανῶς ἡ τοιαύτη κατηγορία βαρύνει τὸν Παλλαδᾶν, καὶ διότι τοῦ Σπαρταλιώτου ἀποδεδειγμένως δὲν ἔχομεν τοιαύτην ὁμίλιαν, καὶ δι' οὗς λόγους ἄλλους ἐπικαλούμεθα ἐν τῷ οἰκίῳ τόπῳ τῆς μελέτης.

Περαιτέρω διαπραγματεύομαι χωριστὰ περὶ ἑνὸς ἐκάστου τῶν δύο πατριαρχῶν, περὶ τοῦ Σπαρταλιώτου συντομώτερον, περὶ τοῦ Παλλαδᾶ ἑκτενέστερον, ἐπαναλαμβάνω δὲ καὶ πολλὰς τῶν περὶ αὐτῶν πληροφοριῶν, κατόπιν ἐλέγχου, ὅπου νομίζω ὅτι οὕτω διαφωτίζεται καὶ ἡ προσωπικότης των καὶ τὸ ἔργον των καλύτερον⁹.

⁷) Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, Ἀλεξάνδρεια 1935, σ. 689 σημ. 2.

⁸) Αὐτόθι σ. 722 σημ. 5.

⁹) Πολλὰς εἰδήσεις παρέτρεξα ὡς μὴ ἀναγκαίας εἰς τὸ θέμα. Πολλὰ δ' ἐσφαλμένα ἐλέγξας καὶ μάλιστα ἐπιφανῶν ἱστοριογράφων καὶ ἐρευνητῶν, δὲν ὑποδηλῶ πάντοτε τὸ πρᾶγμα ἐν τῇ μελέτῃ.

Α'

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Ο ΣΠΑΡΤΑΛΙΩΤΗΣ¹

Πόθεν ἀκριβῶς κατήγετο ὁ Κρής οὗτος ἱεράρχης ἄγνωστον. Δὲν ἐγένετο ἀκόμη συναγωγή τῶν περὶ αὐτοῦ εἰδήσεων πρὸ τῆς εἰς τὸν θρόνον ἀνόδου. Ὑπηρετήσε τὸν Μελέτιον Πηγᾶν, ὁ ὁποῖος καὶ ἀσθενήσας καὶ αἰσθανθεὶς τὸν θάνατον ἐπικείμενον, τὸν μὲν Κύριλλον Λούκαριν ἀφῆκεν ὡς διάδοχόν του², τὸν δὲ Γεράσιμον ὄρισεν ἐπίτροπον τοῦ θρόνου· ὡς τοιοῦτος ὑπογράφεται τὸ πρῶτον τῆ 6ῃ Ὀκτωβρίου 1601 «Γεράσιμος Ἱερομόναχος καὶ ἐπίτροπος τοῦ θρόνου»³, ἐν συνεχείᾳ δὲ εἰς τὸ βιβλίον τῶν πρακτικῶν γάμων τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας μέχρι καὶ τῆς 3ης Νοεμβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους. Φέρεται ἀλληλογραφῶν πρὸς τὸν Κυθηρῶν Λιονύσιον Κατηλιανόν⁴. Ἡ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ὑπηρεσία του ἐσυνεχίσθη καὶ ὑπὸ τὸν Λούκαριν, κατὰ δὲ τὸ διάστημα ἀπὸ 26 Ἰουλίου 1611 μέχρι 5 Ἰουνίου 1612 ὑπογράφεται πάλιν «Γεράσιμος Ἱερομόναχος καὶ ἐπίτροπος τοῦ θρόνου»⁵. Τοῦτο δεικνύει ὅτι ἡ ἀναγωγή του εἰς ἀρχιμανδριτὴν ἐγένετο βραδύτερον.

Ἐὰν ἠθέλαμεν νὰ προσδιορίσωμεν τὴν ἡλικίαν του, θὰ ἔπρεπε νὰ υπολογίσωμεν ὅτι ὡς ἐπίτροπος τῷ 1601 θὰ ἦτο τοῦλάχιστον 30 ἐτῶν, ἐπομένως ἡ γέννησίς του πρέπει νὰ τεθῆ εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ 1560 καὶ 1570 διάστημα.

Ποῦ ἐσπουδάσεν ὁ Γεράσιμος εἶναι εὐκόλον νὰ συμπεράνωμεν: ἐν μονῇ τινι τῆς Κρήτης, ὅπου ἐκαλλιεροῦντο ἀκόμη ἐντατικῶς τὰ γράμματα. Ἡ ἀναγωγή του εἰς πατριάρχην ὀφείλεται εἰς τὴν γνῶσιν τῶν κατὰ τὴν Αἴγυπτον πραγμάτων, εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν σοφίαν του. Πρὸ τῆς ἐκλογῆς του ὁ Γεράσιμος ὑπέβαλεν ὁμολογίαν πίστεως, βεβαιωθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Λουκάρεως⁶. Ἡ ἀνάδειξις του ἐγένετο ἐν

¹) Περὶ αὐτοῦ: Γεράσιμος Γ. Μαζαράκης, Συμβολὴ ΕΦ (περ. Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος Ἀλεξανδρείας) 28, 1929, σσ. 46-66, 180-205 καὶ Χρυσόστομου Παπαδοπούλου, Ἱστορ. Ἐκκλ. Ἀλεξανδρ. σσ. 682-9. Τὴν Ἱστορίαν ἀκολουθεῖ ὁ συντάκτης τοῦ σχετικοῦ ἀρθροῦ ἐν ΘΧΕ (= Θρησκευτικῇ, Χριστιανικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ) 2, 1937 σσ. 882α-3. Πρβλ. καὶ τὸ ἀρθρον τοῦ Ε. Γ. Π[αντελάκη], Γεράσιμος Α' πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, ΜΕΕ 8, 1929, σ. 119^α.

²) ΕΦ 28, 1929, σ. 51.

³) Αὐτόθι σ. 53.

⁴) Αὐτόθι σ. 314.

⁵) Αὐτόθι σ. 200.

⁶) Ἀρχιμ. Καλλιν. Δελικάνη, Τὰ ἐν τοῖς κώδιξι τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπιφυλακείου... τόμος Β' ἐν Κων/πόλει 1904, σσ. 6-7.

Κων/πόλει τῇ 30ῃ Νοεμβρίου 1620, τὸ σχετικὸν δ' ἔγγραφον λέγει μεταξύ ἄλλων «... ἐν αἷς ἐθέμεθα πρῶτον μὲν τὸν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ πατριωτάτου καὶ τοῦ ἐκεῖσε κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ ἐκλεγέντα καὶ ζητηθέντα δσιώτατον ἀρχιμανδρίτην ἐν ἱερομονάχοις καὶ πνευματικοῖς πατράσι κὺρ Γεράσιμον»⁷. Ὅστε πρὸ τῆς χειροτονίας εἶχε τὸ ὀφρῖκιον τοῦ ἀρχιμανδρίτου καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ πνευματικοῦ πατρὸς (ἐξομολογητοῦ).

Τῇ ἐπομένῃ, 1η Δεκεμβρίου 1620, ὁ Γεράσιμος — ἐψηφισμένος διατελὼν — υπογράφεται ὡς πατριάρχης Ἀλεξανδρείας εἰς ἐγκύκλιον περὶ συνάξεως τῶν χρεῶν μετ' ἄλλων δεκαεπτὰ ἀρχιερέων⁸. Ἡ χειροτονία του ἐν τούτοις ἐγένετο ἐν Κων/πόλει καὶ ἐν τῷ πατριαρχικῷ ναῷ «Νοεμβρίου γ', ἡμέρα Κυριακῆ»⁹. Τὴν 7 Μαρτίου τοῦ ἐπιόντος 1621, εὐρισκόμενος ἐν Κωνσταντινουπόλει υπογράφει ἐπιβεβαιωτήριον σιγίλλιον Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως περὶ τῆς ἐν Λέσβῳ μονῆς Λειμῶνος¹⁰.

Ἡ μόρφωσις καὶ αἱ σχέσεις τοῦ πατριάρχου τούτου γίνονται φανεραὶ καὶ ἐκ τῶν βιβλίων τὰ ὁποῖα ἠ ἀπέκτησεν ὁ ἴδιος ἢ ἐχάρισεν εἰς ἄλλους ἢ ἄλλοι τοῦ προσέφερον ἢ τοῦ κατέλιπον μετὰ θάνατον. Οὕτω ἀξιάζονται αἱ γνώσεις μας περὶ τῆς φιλίας του μὲ τὸν Λούκαριν, τοῦ στενοῦ του συνδέσμου μὲ τὸν Πηγᾶν καὶ τῆς προστασίας ἣν παρέσχεν εἰς τρίτον τινὰ ἡμικοῖτα ἱερωμένον τὸν Ἰωάννην Διόδιον, τὸν μετέπειτα πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Ἰωαννίκιον (1645 - 1657)¹¹. Ὁ Διόδιος εἶχε μητέρα Κρησσαν, πιθανῶς συγγενῆ τοῦ Σπαρταλιώτου, πατέρα δὲ Κύπριον. Ὁ Σπαρταλιώτης τὸν ἀνεδέξατο ἐκ τοῦ ἀγίου βαπτίσματος, τὸν ἐχειροτόνησεν ἱεροδιάκονον, τὸν ἀνέδειξεν ἀρχιδιάκονον αὐτοῦ καὶ μετὰ τὴν εἰς πρεσβύτερον χειροτονίαν του (26 Ὀκτωβρίου 1628) καὶ μέγαν πρωτοσύγγελλον τοῦ θρόνου Ἀλεξανδρείας, ἀσφαλῶς δὲ καὶ θὰ τὸν ἐβοήθησεν εἰς τὸ ν' ἀναδειχθῆ Βερροῖας ἀρχιερεὺς (1638). Ὁ Διόδιος ἠσχολήθη ἐν Αἰγύπτῳ μὲ τὸ κήρυγμα τοῦ

⁷) Ἀνδρονίκου Δημητρακοπούλου, Προσθήκαι Διορθώσεις, εἰς τὴν ΝΦ τοῦ Κ. Σάθα, Τεργέστη 1871, σσ. 63-4 (ἐκ τοῦ χειροφ. 242 τοῦ Μετοχ. τοῦ Παναγ. Τάφου ἐκδίδεται).—J. Legrand, BH de XVII s. IV, 1896, σσ. 342-3.—Α θ. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, IB (=Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη) 4, 1899, σ. 10.—Κ. Δελικάνης, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 5-6.—Ἐπιγράφοι 23 ἀρχιερεῖς.

⁸) Legrand, ἐνθ' ἄνωτ. σσ. 343-5.

⁹) Μητροφάνης Κριτόπουλος πατριάρχης Ἀλεξανδρείας κατὰ τοὺς κώδικας τοῦ πατρ. Ἀλεξ. καὶ ἄλλας πηγὰς ὑπὸ Γερασίμου Γ. Μαζαράκη κεφαλήνης, ἐν Καίρῳ 1884, σ. 15.

¹⁰) Α θ. Παπαδ. Κεραμεύς, Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη Α' Κων/πολῆς 1885, σ. 174, ἀριθ. 23.

¹¹) Χρ. Παπαδόπουλος, Ἱστορ. Ἐκκλ. Ἀλεξανδρείας, σσ. 699-707.

θείου λόγου, ὁμιλῶν κατὰ τὸ πλεῖστον ἀραβιστί, ἢ μεταφράζων τοὺς λόγους τοῦ Σπαρταλιώτου εἰς τὴν ἐπιχώριον γλῶσσαν. Εἰς κοινὸν κώδικα 402 (46) ἐσώθησαν «Λόγοι Γερασίμου Α΄ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας» καὶ ὁμιλία Ἰωάννου (-ικίου) ἀρχιδιακόνου Ἀλεξανδρείας¹².

Τὸ παλαιότερον ἀποκτηθὲν ὑπὸ τοῦ Σπαρταλιώτου βιβλίον εἶναι ἔκδοσις τῶν ἑννέα κωμφοδιῶν τοῦ Ἀριστοφάνους (ἐν Παρισίοις 1567), φέρον ἐνθύμημα «ἐκ τῶν τοῦ Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως, πῦν δὲ Γερασίμου ἱεροδιακόνου τοῦ Ἀλεξανδρείας»¹³ (Πηγᾶ). Ὁ Λούκαρις ἐπομένως ἐδώρησε τὸ βιβλίον ζῶντος τοῦ Πηγᾶ καὶ πρὸ τῆς εἰς πατριάρχην ἀναδείξεώς του. Ὡστε ἡ φιλία Σπαρταλιώτου - Λουκάρεως ἦτο παλαιὰ (εἰς αὐτὴν ὄφειλετο ἡ ἀνάδειξις τοῦ Γερασίμου εἰς Ἀλεξανδρείας).

Ἰδοὺ τώρα τὰ βιβλία τοῦ Διοδίου ὅσα τῷ ἀφῆκεν ὁ Γερασίμος Α΄. Ἐπὶ βιβλίῳ τοῦ 1612 «Ἐξ ὧν μοι ἐδώρησατο ὁ μακαριώτατος πατὴρ ἡμῶν Γεράσιμος Ἀλεξανδρείας Ἰωαννικίῳ τῷ αὐτοῦ μεγάλῳ πρωτοσυγκέλλῳ»¹⁴. Ἡ δωρεὰ αὕτη ἐγένετο ζῶντος τοῦ Σπαρταλιώτου. Εἰς τὸν Διόδιον ἐδώρησεν ὁ Σπαρταλιώτης τὰ Ἄπαντα τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου εἰς ὀκτὼ τόμους¹⁵. Ἄλλο ἀντίτυπον ἀφιέρωσεν εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ θρόνου Ἀλεξανδρείας¹⁶.

Ἐκ τῶν καταλειφθέντων αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Πηγᾶ σημειῶ τοὺς Παραλλήλους Βίους τοῦ Πλουτάρχου ἐκδόσεως 1560 «Ἐξ ὧν μοι ὁ μακαρίτης πατὴρ ἡμῶν Μελέτιος κατέλιπε Γερασίμῳ ἱερομονάχῳ»¹⁷. Ἡ αὕτη σημείωσις φέρεται καὶ ἐπὶ ἐκδόσεως 1551 «Ἰουστίνου φιλοσόφου καὶ μάρτυρος»¹⁸. «Ἐκ τῶν καταλοίπων Μελετίου Πηγᾶ Γερασίμῳ ἱερομονάχῳ» εἶναι καὶ Ὀμήρου Ἰλιάς καὶ Ὀδύσσεια ἐκδόσεως Ἄλδου (1541)¹⁹ καὶ ἀντίτυπον τῶν Λόγων Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ ἐκδόσεως 1516²⁰. Ἀπεναντίας φέρεται ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Σπαρταλιώτης ἠγόρασεν Ἀνθολογίαν ἐκδόσεως 1566 ἐφ' ἧς ἐπέγραψε «Γερασίμου ἱερο-

¹²) (Θ. Μοσχονᾶ - Φιριπιδου), Πατριαρχικοὶ Κατάλογοι Α΄-Γ΄, Ἀλεξανδρεία, 1945-47, ἐν Α΄ σ. 320. Σπανίως κατάλογοι συνετάχθησαν μετὰ τῆς αὐτῆς προχειρότητος καὶ ἀμεθοδίας ἐτυπώθησαν δὲ μὲ παρομοίαν ἀημελησίαν καὶ ἐπιπολαιότητα μεθ' ὧσων οἱ κατάλογοι τῆς Πατρ. Βιβλ. Ἀλεξανδρείας!

¹³) Πατριαρχικοὶ Κατάλογοι Β΄, 1947, σ. 96.

¹⁴) Αὐτόθι σ. 46.

¹⁵) Αὐτόθι Β΄ σ. 53 ὁ Γ΄ τόμος, σ. 67 ὁ Ζ΄.

¹⁶) Αὐτόθι σ. 50.

¹⁷) Αὐτόθι σ. 126.

¹⁸) Αὐτόθι σ. 134.

¹⁹) Αὐτόθι σ. 200.

²⁰) Αὐτόθι Γ΄, 1947, σ. 109.

μονάχου»²¹, Ἀπολλωνίου τοῦ Ροδίου Ἀρχοναυτικῶν Βιβλία Α' ἐκδόσεως 1574, ἐφ' ἧς «Γερασίμου ἱερομονάχου καὶ τῶν φίλων»²² Σοφοκλέους τραγωδίας ἐκδόσεως 1568 ἐφ' ἧς «Γερασίμου ἱερομονάχου»²³, Θεοδώρου Γραμματικῆς... ἐκδόσεως 1515 ἐφ' ἧς «ἐκ τῶν βιβλίων γερασίμου ἱερομ. τοῦ κρητὸς»²⁴ καὶ πιθανῶς ἀντίτυπον Ὀνειροκριτικῶν τοῦ Ἀρτεμιδώρου ἐφ' οὗ καὶ μόνον «Γερασίμου Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας»²⁵. Πάντα τὰ μνημονευθέντα βιβλία ὑπάρχουν εἰς τὴν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ σήμερον Πατριαρχικὴν Βιβλιοθήκην.

Σημειῶνω ἀκόμη ἐδῶ ὅτι καὶ πρὸς τὸν Μελέτιον Συροῖγον, εὗρεθέντα ἐν Αἰγύπτῳ, ἦλθεν εἰς σχέσεις ὁ Σπαρταλιώτης²⁶.

Παρατρέχω τὴν δρᾶσιν τοῦ Γερασίμου ὡς πατριάρχου, τὰς δυσχερείας, τὰς ζητείας καὶ τὰ ταξίδια, δι' ὧν — ὡς συνήθως τότε — προσεπάθησε νὰ συντηρήσῃ τὸν θρόνον καὶ ν' ἀντιμετώπισῃ τὴν δυσμένειαν τῶν ἐν Αἰγύπτῳ κρατούντων. Μνημονεύω δ' ἐδῶ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ πρὸς τὸν Ἀντώνιον Λεγῆρον (Leger), τὸ πρῶτον δημοσιευθείσης μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως ὑπὸ Λέοντος Ἀλλατίου²⁷, δι' ἧς ἐπιστολῆς ἀπέκρουσε προτάσεις τῶν καλβινιστῶν: Εἰς τὸν Γεράσιμον Α' καὶ τοὺς τρεῖς ἄλλους ὀρθοδόξους πατριάρχας ἀφιέρωσεν ὁ Νικόδημος Μεταξῆς βιβλίον του ἐκτυπωθὲν διὰ τοῦ πατριαρχικοῦ ἐκείνου προσκαίρου τυπογραφείου ἐν Κων/λει τῷ 1627²⁸. Ὑπενθυμίζω ἐδῶ γράμμα Γερασίμου Α' τοῦ ἔτους 1632 περὶ τοῦ μοναστηρίου Ἀμασγοῦ τῆς Κύπρου²⁹, καθὼς καὶ ἔγγραφα σχετικὰ μὲ τὴν Κρήτην τῶν ἐτῶν 1633, 1634³⁰. Τὰ πλείονα ὁμως τῶν ὑπ' αὐτοῦ γραφέντων ἢ ὑπογραφέντων ἐξέδωκεν ὁ Μαζαράκης, σημειώσας ὅτι σώζονται ἐν ἀρχαίῳ κώδικι τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, ἦτοι:

α) Εἰς Κωνσταντινούπολιν τῷ Ἐριζῆ τῆς Φιάντζας Κορηλίῳ οἰ·

²¹) Αὐτόθι Β', 1946, σ. 201.

²²) Αὐτόθι σ. 201.

²³) Αὐτόθι σ. 212.

²⁴) Αὐτόθι Γ', 1947, σ. 39.

²⁵) Αὐτόθι Β', 1946, σ. 207. Καὶ ἐπὶ βιβλίου τοῦ 1612 εἰς τὴν σελίδα τοῦ τίτλου «Ἐκ τῶν τοῦ Μελετίου ἱερομονάχου τοῦ ροδίου νῦν δὲ Μελετίου τοῦ Τορνόβου, οὗτος δ' ἀφιέρωται τῷ θρόνῳ Ἀλεξανδρείας εἰς μνημόσυνον αὐτοῦ. Ὁ Ἀλεξανδρείας Γεράσιμος». Αὐτόθι Β' σ. 41.

²⁶) J. Pargoire, περ. «Échos d' Orient» XI, 1908, σσ. 335-36.

²⁷) Leonis Allatii, De Ecclesiis Occidentalis atque Orientalis perpetua consensione, Coloniae 1648, στήλαι 1013-20 (1017-20 ἢ μετάφρασις). Τὸ κείμενον καὶ παρὰ Legrand, ἐνθ' ἄνωτ. σσ. 385-9

²⁸) Legrand, ἐνθ' ἄνωτ. I, 1894, σ. 238.

²⁹) Ἐξεδόθη ὑπὸ Ἰω. Συκουτροῦ, «Κυπριακὰ Χρονικά» 2, 1923, σ. 117.

³⁰) Κ. Ε. Παρασουρά, Τὰ ἐν Κρήτῃ κήματα τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, ΕΕΚΣ 2, 1939, σσ. 85-8.

κεία ἄρχεται: *Γραψάσης ἡμῖν τῆς σῆς ἐκλαμπρότητος* (ἐν Αἰγύπτῳ 1631)³¹.

β') Κορηλίῳ τῷ Ἄγα, πρέσβει Φιλανδρίας ἐν Κων/πόλει (ἐν Αἰγύπτῳ 1634 Μαΐου) ἄρχεται: *τὴν ἀληθινὴν φιλίαν....*³².

γ') Ἐπιστολὴ πρὸς αὐτοκράτορα Ρωσίας Μιχαὴλ Θεοδοροβίτσην (1 Νοεμβρίου 1632)³³.

δ') Ἐπιστολὴ πρὸς αὐτοκράτειρα Ρωσίας Εὐδοκίαν καὶ ἄλλη πρὸς βασιλομήτορα Μάρθαν³⁴.

ε') Ἐπιστολὴ πρὸς ἱερέα Χριστόδουλον εἰς Κύπρον (ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1634)³⁵.

ς') Σιγίλλιον (1631) παρέχον προνόμια εἰς αὐτοκράτορα Ρωσίας. ἄρχεται: *Ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς*³⁶.

ζ') Ἐπιστολὴ πρὸς Κορηλίον Ἄγαν 1631. ἄρχεται: *Γραψάσης ἡμῖν τῆς σῆς ἐκλαμπρότητος περὶ τῶν χρημάτων....*³⁷.

η') Τῷ μητροπολίτῃ Σεργῶν κὺρ Δανιὴλ (1631) ἄρχεται: *Μετὰ τὸ γεγραφεῖν ἡμᾶς τῇ σῇ πανιερότητι...*³⁸.

θ') Τῷ ἀρχιμανδρίτῃ πατᾶ Ἀρσενίῳ εἰς Βλαχίαν ἄρχεται: *Μὴ νόμιζε, ἄγιε ἀρχιμανδριῖτα, ἐπιλαθέσθαι τῆς σῆς λογιότητος* (1631)³⁹.

ι') Τῷ κυρίῳ Γεωργίῳ Λαμπαδαριῳ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. ἄρχεται: *Πρὸς δέ γε τῷ γινώσκειν ἡμᾶς...*⁴⁰.

ια') Τῷ βασιλεῖ Μοσχόβου (2 Μαΐου 1632) ἄρχεται: *Καὶ ἐγνωρίσθηκεν εἰς τοῦτον τὸν χρόνον καὶ τοῦτον τὸν δυστυχεστάτον καιρὸν....*⁴¹.

ιβ') Πρὸς πατριάρχην Ἱεροσολύμων Θεοφάνην (1632, ἐλαφηβολιῶνος ζ' ἐπὶ ι')⁴².

ιγ') Τῷ ἐπισκόπῳ Λεοντίῳ Νεαμέσης (Κύπρου). (Ἐν Μέμφει

³¹) φ. 104 τοῦ κώδ. Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Γ ε ρ. Γ. Μ α ζ α ρ ά κ η, Μητροφ. Κριτόπουλος σσ. 6-9.

³²) φ. 113 τοῦ κώδ. Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Γ ε ρ. Γ. Μ α ζ α ρ ά κ η, ΕΦ 28, 1929, σσ. 199-200.

³³) φ. 107 τοῦ κώδ. Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Γ ε ρ. Γ. Μ α ζ α ρ ά κ η, ΕΦ 28, 1929, σσ. 180-4.

³⁴) φ. 101 τοῦ κώδ. Τμημά του ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Γ ε ρ. Γ. Μ α ζ α ρ ά κ η, Μητροφ. Κριτόπουλος σ. 8 σημ.

³⁵) Ἐδημοσιεύθη αὐτόθι (Μητροφ. Κριτόπ.) σσ. 10-11.

³⁶) Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Γ ε ρ. Γ. Μ α ζ α ρ ά κ η, ΕΦ 28, 1929, σσ. 50-4.

³⁷) Ἐδημοσιεύθη, ἔνθ' ἄνωτ. σσ. 54-5.

³⁸) Ὅμοίως σσ. 55-6.

³⁹) Ὅμοίως σσ. 56-7.

⁴⁰) Ὅμοίως σσ. 57-8.

⁴¹) Ὅμοίως σσ. 59-62.

⁴²) Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Γ ε ρ. Γ. Μ α ζ α ρ ά κ η, ΕΦ 28, 1929, σσ. 186-7.

τῆς Αἰγύπτου ἀγλβ' < 1632 > ἑκατομβαιῶνος γ' ἐπὶ δεκάτῃ⁴³.

ιδ') Τῷ ἐπισκόπῳ Σαλείας καὶ Κυρηνίας εἰς Κύπρον (ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1634)⁴⁴.

ιε') Προτρεπτικὸν περὶ καθιερώσεως θείων ναῶν (ἐν Κρήτῃ 1633)⁴⁵.

ισ') Πρὸς Ἰωάννην τὸν Κολωνᾶν τὸν ἐν Κρήτῃ (8 Μαΐου 1633)⁴⁶.

ιζ') Συμφωνία μετὰ τοῦ Σινᾶ (7 Μαΐου 1634)⁴⁷.

ιη') Τῷ πατῆ Γαβριήλ εἰς Ἱερουσαλὴμ οἰκεία (1632)⁴⁸.

ιβ') Ἐπιστολὴ πρὸς αὐτοκράτορα Ρωσίας (1635)⁴⁹.

*Ἄλλα ἔγγραφα διαφόρων ἐτῶν καταγράφει ἢ δημοσιεύει ἀποσπασματικῶς ὁ αὐτὸς ἱστοριογράφος τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ θρόνου Γεράσιμος Γ. Μαζαράκης⁵⁰.

Ε Ρ Γ Α

Συνήθως πιστεύεται ὅτι εἰς τὸν Σπαρταλιώτην ἀφορᾷ ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀθανασίου Κομνηνοῦ Ὑψηλάντου: «Οὗτος συνέθετο λόγους πολλοὺς σωζομένους μέχρι τοῦδε [1789] ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ πατριαρχείου ἐν Καίρῳ τῆς Αἰγύπτου. Ἀνέγνων καὶ διατρίβων ἐκεῖσε λόγον αὐτοῦ ἐγκωμιαστικὸν εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου, ἐν ᾧ λέγει ὅτι οὐχ ὑπέκειτο ἢ Θεοτόκος τῷ προπατορικῷ ἁμαρτήματι»⁵¹. Ἄλλ' οἱ σωθέντες ἐν Καίρῳ λόγοι εἶναι τοῦ Παλλαδά, οἱ μόνου δ' ἑννέα οἱ ἀποδιδόμενοι εἰς τὸν Σπαρταλιώτην δὲν περιλαμβάνουν λόγον εἰς τὴν Κοίμησιν⁵². Ἐπὶ πλέον ὁ Σπαρταλιώτης, χειροτονηθεὶς ὑπὸ τοῦ Λουκάρεως, εἶχετο μὲν τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως, ἀλλὰ προήρχετο ἐκ τῆς φιλοπροτεστάντικῆς μερίδος· ἀπεναν-

⁴³) Ὁμοίως: Αὐτόθι σσ. 188-90.

⁴⁴) Ὁμοίως: Αὐτόθι σσ. 190-2.

⁴⁵) Ὁμοίως σσ. 193-4.

⁴⁶) Ὁμοίως σσ. 191-6.

⁴⁷) Ὁμοίως σσ. 197-8.

⁴⁸) Ὁμοίως σ. 199.

⁴⁹) Ὁμοίως σσ. 201-4.

⁵⁰) Αὐτόθι σσ. 196, 198-9. Συμφώνως πρὸς ἐπιστολὴν ἀρχιμανδρίτου Φιλοθέου ἀγιοταφίτου ἐκ Κωνσταντινουπόλεως 15 Ὀκτ. 1626 «ἦλθεν ὁ πατριάρχης τῆς Ἀλεξανδρείας κύριος Γεράσιμος ἐδῶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν». *Orientalia Christiana* XXX, 1933, σσ. 36.

⁵¹) Τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν, Κωνίλις 1870, σ. 131. Ἐκ τούτου παρεσύρθη ἴσως ὁ Ε. Γ. Παντελάκης ΜΕΕ 8, ἐνθ' ἄνω.

⁵²) Βλέπε εὐθὺς κατωτέρω.

τίας ὁ Παλλαδᾶς εἶναι ὁ ἐπισκεφθεὶς τὴν Ἰταλίαν καὶ ἐκεῖ σπουδάσας καὶ δυνάμενος νὰ ἔχη ἐπηρεασθῆ ὑπὸ τῶν λατίνων θεολόγων. Δὲν εἶναι λοιπὸν ὁ λόγος οὗτος ἔργον τοῦ Σπαρταλιώτου.

Ἄλλ' οὔτε Ρητορικὴν ἔγραψεν ὁ ἀοίδιμος πατριάρχης. Ἡ Ρητορικὴ συνεγράφη ἀποδεδειγμένως ὑπὸ τοῦ Παλλαδᾶ, ἡ δὲ σύγχυσις προῆλθεν ἐκ τῆς ἀποδόσεως τοῦ ὑπ' ἀριθ. υμθ' (= 449) πατριακοῦ κώδικος, περιέχοντος καὶ ἔργα τοῦ Γερασίμου Β' Παλλαδᾶ, εἰς τὸν Γεράσιμον Α' ⁵³.

Κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον, οὔτε Αἰνίγματα ἔγραψεν ὁ Σπαρταλιώτης. Τὰ ἀποδοθέντα αὐτῷ 14 αἰνίγματα ⁵⁴, εἶναι γνωστῶν ἢ ἀνωδύμων συγγραφέων, ὡς Ἰωάννου τοῦ Μαυροπόδος καὶ ἐκ τῆς γλώσσης καὶ τεχνοτροπίας φαίνονται 11. - 13. αἰ. «ἀπλὴ συλλογὴ ἕξ ἀρχαιοτέρως». Ὁ Παλλαδᾶς ὑπῆρξεν ὁ συλλέκτης.

Περισσότερον ἀσφαλές φαίνεται ὡς ἔργον τοῦ Σπαρταλιώτου ἡ «Ἀκολούθια ὑπὲρ τῆς ἀναβάσεως τοῦ Νείλου» ἣτις ἐτελεῖτο πρότερον κατὰ τὴν ἐπομένην Κυριακὴν τῆς Ἀναλήψεως, νῦν δὲ μετετέθη τῇ Κυριακῇ τῶν Ἁγίων Πάντων». Παρεδόθη διὰ μεταγενεστέρων κωδίκων, αἱ περὶ τῆς πατρότητος μαρτυραὶ εἶναι λήγοντος τοῦ 18. ἢ ἀρχομένου τοῦ 19. αἰ. καὶ ἐξεδόθη ⁵⁵.

Εἰς τὸν Γεράσιμον Α' προσγράφει ὁ Γερ. Γ. Μαζαράκης ⁵⁶ καὶ τοὺς ἐν τῷ χειρογράφῳ τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Σλς' 1278, περιέχοντι λόγους τοῦ μετ' αὐτὸν καὶ πρὸ τοῦ Παλλαδᾶ πατριαρχεῦσαντος Ἰωαννικίου (1645-1657), ἐννέα «*Λόγους Πατριάρχου Γερασίμου*», ἣτοι

α') Περὶ Πίστεως.

⁵³) Ἰ. Σακκελίωρος, Πατριακὴ Βιβλιοθήκη σ. 203. Τὴν πλάνην τοῦ Σακ. ἠκολούθησεν ὁ Τρύφων Εὐαγγελίδης, ΕΕΒΣ 5, 1928, σ. 253 σημ. 4.

⁵⁴) Τρ. Α. Εὐαγγελίδου, Πατρ. Ἀλεξ. Γερασίμου τοῦ Σπαρταλιώτου αἰνίγματα ΕΦ 31, 1932, σσ. 281-98 (τὰ κείμενα ἐν σσ. 295-8). Τὸν κώδικα τὸν περιέχοντα λέγει ὁ Τρ. Εὐαγγ. ὅτι ἐδώρησε τῇ Ἐθν. Βιβλιοθήκῃ, ἀλλ' ἐγὼ δὲν ἀνεύρομαι. Ὅτι τὰ αἰνίγματα δὲν εἶναι τοῦ Σπαρταλιώτου, ἀπέδειξεν ὁ ἀείμν. Σωφρόνιος Ἐστρατιάδης περ. Ρωμανὸς Μελωδὸς 1, Ὀκτώβρ. 1932, σσ. 154-60. Τοῦτο παρεδέχθη εἰτα καὶ ὁ Τρ. Εὐαγγελίδης, ΕΦ 32, 1933, σσ. 141-3.

⁵⁵) Περιγραφὴ τῶν κωδίκων: Γ. Χαριτάκης, ΕΕΒΣ 4, 1927, σσ. 190-1, Φιριπιδίης: ΕΦ 38, 1939, σ. 432. Πρβλ. Τρ. Εὐαγγελίδην: ΕΕΒΣ 5, 1928, σ. 253. Τὸ κείμενον ὑπὸ Ἀθ. Παπαδ. Κερραμέως *Varia Graeca Sacra*, Πετροῦπολις 1909, σσ. 202-12, περὶ ἧς ἐκδόσεως πρβλ. Σωκράτ. Κουγέαν περ. Λαογραφία 3, 1911, σσ. 301-6.

⁵⁶) ΕΦ 28, 1929, σ. 205.

β') Εἰς τὸ: Ἄναστας ὁ Ἰησοῦς ἔστι ἐν μέσῳ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ καὶ λέγει αὐτοῖς: εἰρήνη ὑμῖν.

γ') Εἰς τὸ: Ὁ δὲ πλείστος ὄχλος ἔστρωσαν αὐτῶν τὰ ἱμάτια ἐν τῇ ὁδῷ.

δ') Εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν.

ε') Λόγος ἀναρχος, ἤκουσαν οὕτω καὶ εἶδαμεν φωνὴ λέγει τοῦ ἀδελφιδουῦ μου.

ς') Εἰς τὴν Α' Κυριακὴν τῶν Νηστειῶν.

ζ') Ὁμιλία εἰς τὴν δεκάτην Κυριακὴν τοῦ Ματθαίου.

η') Ὁμιλία εἰς τὴν μετὰ τὴν Ὑψωσιν Κυριακὴν, καὶ

θ') Ὁμιλία εἰς τὸν Ἅγιον Μάρκον, Κυριακὴ πρὸ τῶν Φώτων.

Μόνη ἡ παραβολὴ τῶν κειμένων θὰ ἠδύνατο νὰ δείξῃ ἂν οἱ λόγοι ἐγράφησαν ὑπὸ τοῦ Σπαρταλιώτου.

Δισταγμούς τινες ἔχει τις καὶ διὰ τὰ ὑμνογραφικὰ κείμενα ὅσα φέρονται ὡς «Γερασίμου Πατριάρχου». Ἄν ἡ ἀκολουθία εἰς τὴν ἀνάβασιν τοῦ Νείλου εἶναι τοῦ Σπαρταλιώτου (καὶ ἡ περὶ τούτου πληροφορία δὲν εἶναι παλαιά), καὶ ὁ πατριάρχης οὗτος συνέθετεν ἐκκλησιαστικούς ὕμνους, πράγμα ἀναμφισβήτητον διὰ τὸν Παλλαδᾶν.

Εἰς τὰ Μηναιῖα εὐρίσκει τις τὰ ἐπόμεγα στιχηρὰ ἰδιόμελα εἰς τὴν ἑορτὴν τῶν ἁγίων Ἀθανασίου καὶ Κυρίλλου πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας (18 Ἰανουαρίου), ἐπ' ὀνόματι Γερασίμου Ἀλεξανδρείας:

Ἦχος α': α') *Ἡ σοφία τοῦ Θεοῦ τὰς ἐν τῷ κόσμῳ θλίψεις β')*
Ἡ σοφία τοῦ Θεοῦ τοὺς ἐαντὴς θησαυροὺς γ') *Ἡ σοφία τοῦ Θεοῦ*
ἄνθρωπον ἐν ἀρχῇ ἔπλασεν.

Ἦχος πλ. β': *Δεῦτε συννεφρανθῶμεν πάντες οἱ γηγενεῖς*⁵⁷.

Ταῦτα πάντα εἰσήχθησαν εἰς τὰ νεώτερα Μηναιῖα, ζῶντος δὲ τοῦ Παλλαδᾶ δὲν εὐρίσκονται εἰς τὰ ἔντυπα⁵⁸. Τοῦτο, νομίζω, ὅτι εἶναι εἰς λόγος διὰ νὰ μὴ προσγραφοῦν εἰς τὸν Σπαρταλιώτην.

⁵⁷⁾ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ: Μηναιῖον Ἰανουαρίου, ἔκδ. δ', Ἐνετία 1872, σ. 139.

⁵⁸⁾ Π.χ. Ματθαίου Γαλατιανοῦ; Μηναιῖον Ἰανουαρίου, Ἐνετίησι 1703.

B'

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Β΄ Ο ΠΑΛΛΑΔΑΣ¹

Πολλῶ σπουδαιότερα τοῦ Γερασίμου Α΄ ὑπῆρξεν ἡ προσωπικότης Γερασίμου τοῦ Β΄. Τὸ γεγονός ὅτι ἔχομεν πολλές εἰδήσεις περὶ τῆς ἀλληλογραφίας καὶ τῶν ἔργων του, εὐκολύνει τὴν περὶ αὐτοῦ ἔρευναν, ἀλλὰ θ' ἀπαιτηθῆ νὰ ἐκδοθοῦν συστηματικῶς τὰ γραπτὰ του διὰ νὰ γνωρίσωμεν αὐτὸν καλύτερον.

Ἐγεννήθη εἰς τὸ χωρίον Σκιλλοῦς τῆς Πεδιάδος². Ὁ πατὴρ του ἐλέγετο Θεόδωρος, ἦτο πρωτοπρεσβύτερος καὶ ρήτωρ—πρωτοπαπᾶς δηλαδή καὶ ἱεροκῆρυξ—κατὰ τὴν τελευταίαν τῆς Ἑνετοκρατίας ἐν Κρήτῃ περιόδῳ, ὅτε ἡ Ὁρθοδοξία ἦτο ἀνεκτοτέρα. Εἶχε δ' ὁ Θεόδωρος καὶ ἄλλον υἱόν, Στέφανον ὀνόματι, ἱερέα, περὶ οὗ περαιτέρω. Ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Θεοδώρου γνωρίζεται ἐν κώδ. 1592, 12 τῆς μονῆς Καρακάλλου «*Λόγος Θεοδώρου ἱερέως Ἁλλαδᾶ, ρηθεις εἰς τὴν ἁγίαν Αἰκατερίναν τοῦ Κάστρου εἰς τὴν ἑορτὴν τῶν ἁγίων 10 Μαρτύρων*» κατὰ τὸ 1633³, ὅτε ὁ Θεόδωρος δὲν εἶχεν ἀναχθῆ ἀκόμη εἰς τὸ τοῦ πρωτοπαπᾶ ὑπάτον ἐν Κρήτῃ ἀξίωμα (μὴ ἐπιτρεπομένης τῆς ἀσκήσεως ὑπὸ ὀρθοδόξου τοῦ ἀρχιερατικοῦ). Ἄγνωστον ἂν ἐσυγγένευε πρὸς τὸν σύγ-

¹) I. Παλαιότερα περὶ αὐτοῦ εἰδησιογραφία (ἢ κυριώτερα): α) Καϊσάριος Δαπόντες, Κατάλογος Ἱστορικός, παρὰ Κ. Σάθα MB (= Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη) 3, 1872, σσ. 84-7 (= *Erbsiceanu, Cronicații Greci, Bucaresti 1888*, σσ. 99-101). Ὁ Δαπόντες πρῶτος δίδει εἰδήσεις περὶ χειρογράφων τοῦ Παλλαδᾶ καὶ δημοσιεύει ἐκτενὴ ἐπιστολὴν του.—β) Δημήτριος Προκοπίου, Ἀπαρίθμησις τῶν κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα λογίων Γραικῶν, παρὰ Κ. Σάθα MB 3, 1872, σσ. 481-2. γ) Ἀθ. Κομν. Ὑψηλάντης, Τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν, Κων/πολις 1871, σ. 131.

II. Νεωτέρα βιβλιογραφία: Χρ. Παπαδόπουλος, ΕΦ 8, 1911, σσ. 246-50, 256-63. Τοῦ αὐτοῦ, Ἱστορ. Ἐκκλ. Ἀλεξανδρείας σσ. 722-37. — Γεράσιμος Γ. Μαζαράκης, Συμβολή... ΕΦ 30, 1931, σσ. 411-54. Georg Hofmann: Samuel Karasoules und Papst Klemens XI, ἐν *Orientalia Christiana XIII*, 1928, σσ. 81-178, ἰδίᾳ σσ. 85-6 καὶ σσ. 99-103, 121-3 ὅπου ἀλληλογραφία. Ε. Γ. Π[αντελάκης], Γεράσιμος Παλλαδᾶς MEE 8, 1929, σ. 119α καὶ Α. Π. Π., Γεράσιμος Παλλαδᾶς ΘΧΕ 2, 1937, σ. 883αβ.

²) Σημείωμα κώδικος: «*Συνταγματικὸν Γερασίμου Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Κρητὸς ἀπὸ χωρίου ὀνόματι Σκιλλοῦς...*» Δ. Γρ. Καμπούρογλου, Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων 2, 1890, σ. 128.—Περὶ τοῦ χωρίου καὶ τῆς ἐτυμολογίας τοῦ Σκιλλοῦς βλέπε Χρ. Πέτρου Μεσογειίτην, ΕΕΚΣ 2, 1939, σ. 343 σημ. 2 καὶ αὐτόθι σ. 374.

³) Ὁ Λάμπρος, Κατάλογος Β΄ σ. 547α (Εὑρετήριον) μετέβαλεν τὸν ἱερέα εἰς ἱατρόν!

⁴) Λάμπρος, Κατάλογος Α΄, σ. 139σ.

χρονον τοῦ Σπαρτιλιώτου Κρήτα ζωγράφου Ἰερεμίαν Παλλαδά ν⁵, καὶ πρὸς τὸν σύγχρονόν του (τοῦ Γερασίμου Β') Γεώργιον Παλλαδά ν, Κρήτα ὁμοίως σύνδικον, συναντώμενον ἐν Βενετία τῷ 1683⁶. Καὶ τὸ ἔτος τῆς γεννήσεώς του καὶ τὸ κατὰ κόσμον ὄνομα ἄγνωστα, καθὼς καὶ ὁ πρὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κρήτης (1645-1669, Μεγάλον Κάστρον) βίος του.

Ὁ ἐγγύτερος πρὸς τὸν Παλλαδᾶν βιογράφος του εἶναι ὁ ἐκ τῶν διαδόχων του Γεράσιμος Γ' ὁ Γημάρης, ἀπὸ Μετρῶν γενόμενος Ἀλεξανδρείας (1783-88), Λέριος τὴν πατρίδα, συναγαγὼν τὸ ἔργον τοῦ Γερασίμου Α' καὶ προτάξας τὸν βίον του. Εὐνότιον ὅμως εἶναι ὅτι ἡ ἐποχὴ τῆς συγγραφῆς τοῦ βίου (20 Μαΐου 1785) ἀπεῖχε τόσον ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Παλλαδᾶ (περὶ τὰ 70 ἔτη), ὥστε αἱ περὶ αὐτοῦ πληροφορίαι νὰ μὴ εἶναι πᾶσαι ἀσφαλεῖς καὶ πισταί. Ἀνθολογῶ τινὰς ἐξ αὐτῶν. «Πατρικοῖς καὶ μητροκοῖς ἀναλώμασι περὶ τὰς ἐν τῇ Βενετία ἀκαδημίας ἀρίκετο...»⁷. Ὡς πρὸς τὰς σπουδὰς του καὶ τὴν γλωσσομάθειάν του «καὶ γὰρ μετὰ λατίνων οἶδε καὶ γράφειν καὶ λέγειν ἀπαρεμποδίτως τὰ ρήματα ἑλληνιστὶ καὶ ἑβραϊστὶ»⁸. Ὡς πρὸς τὴν διαμονὴν του κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς πολιορκίας τοῦ Χάνδακος «Οὗτος λοιπὸν ὁ εἰς μετ' ὀλίγον ἐν Εὐρώπῃ τὰς διατριβὰς ποιούμενος προσεκαρτέρει εἰδεῖν (τί) τὸ τέλος ἐστὶ τῶν ἐν Κρήτῃ Χάνδακι καὶ γὰρ ἐβαρύνετο τῇ πολυχρονίῳ τῶν Τούρκων πολιορκία, μαθὼν δὲ τὴν τοῦ Χάνδακος ἄλωσιν καὶ τὸν ἀνδραποδισμόν τῶν ἀθλίων καὶ τὸν τοῦ πατρὸς θάνατον καὶ τὴν λεηλασίαν καὶ ἀρπαγὴν καὶ οἷα εἰκὸς θρηνησας καὶ ελπὼν, ὡς τοῦ Χριστοῦ δούλος πιστότατος, ὡς τῷ Κυρίῳ ἔδοξεν, οὕτω καὶ ἐγένετο καὶ ἀπάρας ἐκεῖθεν κατῆρεν εἰς Πελοπόννησον, ἐνθα πολλοὺς τῶν πατριωτῶν ἐγγενεῖς ἐντυχῶν συνετραγῶδει τὰ κατ' αὐτούς, ἐκεῖθεν δὲ πρὸς τὴν Καστορίαν ἀρίκετο μητροπόλιν τῶν Ἀχριδῶν οὔσαν, ἐν ἧ' διδάσκαλος ἐχρημάτισεν εἶτα ἐπὶ τῶν ἡμερῶν Μανολάκη τοῦ Καστοριανοῦ... ἀναδείκνυται (πατριάρχης) ἀπὸ τῆς μητροπόλεως Καστορίας προσκληθείς· καὶ γὰρ ἦν πρότερον ἐκεῖσε βραχύτατον χρόνον διδάξας»⁹.

Ἄλλ' ὁ μὲν πατὴρ τοῦ Γερασίμου δὲν ἀπέθανε κατὰ τὴν ἄλωσιν (ἀφοῦ ὁ υἱὸς του Στέφανος τὸν διεδέχθη ὡς πρωτοπαπᾶς!) ἀλλὰ πρὸ

⁵) Περὶ οὗ ὁ Κ. Ἀμαντος, Συναίτικὰ Μνημεῖα Ἀνέκδοτα (1928) σσ. 55-6 καὶ Δ. Σισιλιάνος, Ἑλληνες Ἀγιογράφοι μετὰ τὴν ἄλωσιν σσ. 93-4. Πρβλ. καὶ ΕΦ 28, 1929, σσ. 195-6.

⁶) Legrand, BH de XVII s. V, 1903, σ. 135.

⁷) ΕΦ 30, 1931, σ. 412.

⁸) Αὐτόθι σ. 413.

⁹) Αὐτόθι σσ. 413-4.

ἡ διαρκούσης αὐτῆς. Ὁ Γημάρης δ' ἀγνοεῖ τὰ κατὰ τὴν θητείαν τοῦ Παλλαδᾶ ἐν Ἀδριανουπόλει καὶ φαντάζεται αὐτὸν προσκαρτεροῦντα ἐπὶ 25 ὁλόκληρα ἔτη ἐν Ἰταλίᾳ τὸ τέλος τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου! Τὰ δύο μικρὰ ταῦτα παρατηρήματα θὰ πείσουν τὸν ἀναγνώστην ὅτι ἀσφαλέστερον θὰ γνωσθῇ ὁ Παλλαδᾶς ἐκ τῶν πληροφοριῶν ὅσας τυχὸν δίδει εἰς τὸ ἔργον του περὶ τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ δὴ εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν του.

Οὕτω κατὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ σημερινοῦ Ἡρακλείου (Κρητῆς εἰς τὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς) ἦτο ἐνῆλιξ, ἀφοῦ ἐστιχοῦργει θρηῖνον¹⁰ ἐπὶ τοῖς δεινοῖς τῆς συμφορᾶς εἰς μορφὴν ἐκκλησιαστικοῦ ὕμνου καὶ γλῶσσαν δημοδεστέραν. Ἀπὸ τὸν ὕμνον αὐτὸν καὶ τοὺς ἀκολουθοῦντας εἴκοσιν «*ἐτέροις στίχους*»¹¹, φαίνεται ὅτι ἦτο ἥδη ρασοφόρος καὶ ἐγένετο αὐτόπτης τῶν δυστυχημάτων. Οὐδαμοῦ τολμᾷ νὰ ὑβρίσῃ φανερῶς τὸν κατακτητὴν¹², ἀπεναντίας ὅμως ὕμνῃ τὴν ἀνδρείαν τῶν ἀμυνομένων, διηγεῖται τὰ βάσανα τῶν προσφύγων, οἱ ὅποιοι ἠναγκάσθησαν, λόγῳ τῶν παθημάτων των ἐν τῇ ξένῃ (στροφᾶι 29-31) νὰ ἐπανέλθουν εἰς τὴν ὑποδουλωθεῖσαν πατρίδα (στροφᾶι 32-33), ὅπου πλέον οἱ ναοὶ μετήλλαξαν εἰς «*πλάνης κατοικητήρια*» καὶ οἱ ἐναπομείναντες εἶναι μικροί, τὰ δὲ λείψανα τῶν χριστιανῶν «*καὶ μηδὲ κἄν νὰ τὰ κλάψωμεν τολμοῦμεν... ἀλλ' οὔτε κἄν δὲν τὰ ψάλλομεν*!» (στρ. 37-38). Ἡ τοιαύτη κατάστασις ἠνάγκασε τὸν Γερασίμον νὰ ἐκπατρισηθῇ. Πάντως ἔζησε καὶ εἰς τὰ Χανιά, τὰ ὅποια λόγῳ τῆς ἀπὸ τοῦ 1645 καταλήψεως των ὑπὸ τῶν Τούρκων θὰ εὐημέρουν ἤδη καὶ θὰ ἠσύχαζον ἐνῶ τὸ Μεγαλόκαστρον θὰ ἐκάπνιζεν ἔτι, εἶχον δὲ πρὸ πολλοῦ τακτοποιημένα τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα. Ὅτι ἐκήρυξεν εἰς τὰ Χανιά φαίνεται ἀπὸ σημειώσεις εἰς λόγους του περιεχομένους εἰς κοζαντικὸν κώδικα: «*Ἐρρέθη εἰς τὰ Χανιά, ἔρρέθη εἰς Κυδωνίαν*»¹³.

Εἰς ἐμὲ πιθανώτερον φαίνεται ὅτι ὁ Παλλαδᾶς, καθ' ὃ νῦός καὶ ἀδελφὸς πρωτοπαπᾶ, ἐσπούδασεν ἢ εἰς τὸ παρὰ τὴν Ἐνετίαν Πανεπιστήμιον τοῦ Παταβίου ἢ, πιθανώτερον^{13α}, εἰς τὸ περίφημον ἐν Ρώμῃ

¹⁰) ΕΕΚΣ 2, 1939, σσ. 348-54.

¹¹) Αὐτόθι σ. 355.

¹²) Ἐξαίρεσει τῶν περὶ βεβηλώσεων ναῶν διαμαρτυριῶν του.

¹³) Ἀντωνίου Σιγάλας, Ἀπὸ τὴν Πνευματικὴν Ζωὴν τῶν Ἑλληνικῶν Κοινοτήτων τῆς Μακεδονίας Α. Ἀρχεῖα καὶ Βιβλιοθήκαι Λυτικῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 33 λόγοι 3 καὶ 4: Κακῶς ἀνεγγώσεν ὁ Σιγάλας «*ἐρρέθη εἰς Κυδωνίας*!» (= Αἰβαλί). Ὁμοίως κακῶς ἀνεγγώσεν αὐτόθι «*Γερασίμον πρὸς τὸν Καστορίας λόγος*» ἀντί: «*Γερασίμον πρὸς τὴν Καστορίας...*». Ὁμοίως κακῶς ἀνεγγώσθη αὐτόθι: «*Ἴδον γὰρ ἀλήθειαν καὶ ἠγάπησας τὰ ἄδηλα καὶ τὰ κρύφια*», ὅπου ὁ καὶ οὐδὲν νόημα ὑπηρετεῖ.

^{13α}) Ἐὰν ἐσπούδαζεν εἰς Padova θ' ἀνεφέρετο (ὡς ἀναφέρεται ὁ Πηγάς

Κολλέγιον τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου (ἰδρυμένον ἀπὸ τοῦ 1577) εἰς ὃ θὰ μετέβη μέσῳ Ἑνετίας, εἰς Ἑνετίαν δὲ θὰ ἔφθασε διὰ τῆς ὁδοῦ τῶν Ἰονίων Νήσων (Κερκύρας). Ἐκεῖ θὰ ἠδύνατο νὰ σχετισθῇ μὲ τοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς μὲ τοὺς ὁποίους μετὰ ταῦτα ἀλληλογραφεῖ. Ὑποχρέωσιν δὲ εἶχε μετὰ τὰ πέρας τῶν σπουδῶν του νὰ κατέλθῃ εἰς τὴν γενέτειραν διὰ νὰ ἐργασθῇ ὡς ἱερωμένος, κῆρυξ τοῦ Ἐυαγγελίου καὶ διδάσκαλος. Ὅτι ἡ ὑπόθεσις αὕτη δὲν ἀντιβαίνει πρὸς τὸν δογματικὸν προσανατολισμὸν τοῦ Παλλαδᾶ, ὑπηρετήσαντος τὴν ὑπόδουλον Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν, δὲν μοῦ φαίνεται δυσκόλως στηριζόμενος: οἱ πλείονες τῶν ἐκ τοῦ Κολλεγίου ἐξεληθόντων, ὅπου ἠκολούθουν τὸ *ritus* (τυπικὸν) τῆς Ἀνατολῆς, ἐπανεύρισκον ἑαυτοὺς καὶ τὸ ἀληθὲς δόγμα, μόλις εὐρίσκοντο εἰς τὴν Ἀνατολήν. Κατ' ἐμὲ κριτὴν, ἀποκλείεται νὰ εὐρέθῃ ὁ Παλλαδᾶς εἰς Ἡπειρον ἢ Πελοπόννησον πρὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Τούρκων. Αἱ ἀντίθετοι εἰκοτολογίαι στηρίζονται εἰς ἀλληλογραφίαν δυσανάγνωστον καὶ μὴ μελετηθεῖσαν μετὰ τῆς δεούσης προσοχῆς¹⁴. Καὶ ταῦτα μὲν τὰ ἀβέβαια περὶ σπουδῶν.

Ἄλλ' ἄς ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ Παλλαδᾶ. Περὶ τοῦ πατρός του Θεοδώρου δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἀσφαλῶς ὅτι ἀπέθανε πρὸ τῆς ἀλώσεως, ἀφοῦ εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ πρωτοπαπᾶ τὸν διεδέχθη ὁ υἱὸς του Στέφανος. Ὅντως, οὗτος εὐρίσκεται ἀπὸ τοῦ 1672 τοῦλάχιστον εἰς Ζάκυνθον, ὅτε — 7 Ἰουλίου 1672 — ἐπικυροῖ διὰ τῆς ὑπογραφῆς του ἑλληνικὸν ἔγγραφον: «*Στέφανος Παλλαδᾶς πρωτοπαπᾶς Κρήτης καὶ τοῦ ἱεροῦ εὐαγγελίου κατ' ἀμφοτέρας τὰς διαλέκτους ταπεινὸς κῆρυξ ἀποφαίνομαι...*»¹⁵, ἕτερον Ἰταλικὸν τοῦ 1675 καὶ τρίτον ἑλληνιστὶ συντεταγμένον τῆς 21 Σεπτ. 1675¹⁶. Βραδύτερον ὁ πρωτοπαπᾶς οὗτος ἴδρυσεν τὸν ἐν τῇ πόλει Ζακύνθῳ ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἀναστασίου¹⁷, πρέπει δὲ καὶ ν' ἀπέθανεν ἐν Ζακύνθῳ.

καὶ ὁ Συριγὸς ὑπὸ τοῦ Nic. Comneni Paradopoli, Hist. Gymn. Patavini I-II, Ἑνετία 1724-26, μεταξὺ τῶν μαθητῶν τῶν ἐκεῖ Ἀνωτάτων Σχολῶν. Δὲν καταλέγεται ὅμως.

¹⁴ Π. Ἀραβαντινοῦ, Γεράσιμος Παλλαδᾶς ἐν «Πανδώρα» 13, 1862, σσ. 183β-4α. Ἐκεῖ λέγεται ὅτι ἐδιδασκαλευσεν εἰς Παραμυθίαν καὶ Ἄρταν περὶ τὸ 1690, ἐνῶ τὸ ἔτος ἐκεῖνο διετέλει ἤδη πατριάρχης Ἀλεξανδρείας. Ὁμοίως ὅτι ἐπεσκέφθη τὰ Ἰωάννινα διδασκαλεύοντος τοῦ Σπυριδῶνος Τριανταφύλλου. Ἄλλ' ἐκ τῆς περαιτέρω σ. 186α δημοσιευομένης ἐπιστολῆς τοῦ Παλλαδᾶ «*Τῷ σοφῷ Σπυριδῶνι Τριανταφύλλου Γεράσιμος*. Ἄρχεται: *Τῶν μελισσῶν ζωφίσις πύλων...*» ὑποτιθεμένης τοῦ 1661, δὲν ἐξάγεται ὅτι ὁ Γεράσιμος ζῆ εἰς Ἡπειρον, ἀπεναντίας φαίνεται μακρόθεν γράφων.

¹⁵ Α. Χ. Ζώη, Κρήτες ἐν Ζακύνθῳ, ΕΕΚΣ 2, 1939, σ. 120.

¹⁶ Αὐτόθι σσ. 120, 131.

¹⁷ Α. Χ. Ζώη, «Κρητικὴ Στοά» 2, 1909, σσ. 95-6.

Ὡς γνωστὸν οἱ ἀκολουθήσαντες τοὺς συνθηκολογήσαντας Ἐνετοὺς Κρήτες ὁρθόδοξοι ἱερεῖς συνεκεντρώθησαν τὸ πρῶτον ἐν Κερκύρα, ἐκεῖθεν δ' ἠναγκάσθησαν νὰ μετασταθμεύσουν εἰς τὰς ἄλλας ὑπὸ τὴν Ἐνετίαν νήσους· ἡ ἔρευνα θὰ δείξῃ πόσοι καὶ ποιοὶ ἦσαν οὗτοι καὶ ποῦ μετέβησαν, πιθανῶς δὲ τότε θὰ δοθῇ καὶ ἱκανοποιητικὴ ἀπάντησις εἰς τὰ περὶ Γερασίμου Παλλαδᾶ. Ἐν τῷ μεταξὺ διὰ τὴν βιογραφίαν του χοῦσις ἐγένετο συλλογῆς τινος ἐπιστολῶν, περὶ ἧς ἀνωτέρω, ἐκ τῆς ὁποίας ἐξήχθησαν τὰ κάτωθι ἀμφίβολα: ὅτι μετέβη εἰς Κέρκυραν καὶ ἐκεῖθεν εἰς Ἐνετίαν, εὐρυτάτης τυχῶν μορφώσεως· ὅτι δῆθεν μὴ δυναθῆις νὰ ἐπανακάμψῃ εἰς Κρήτην, καταληφθεῖσαν ὑπὸ τῶν Τούρκων, διέτριψε χρόνον τινα ἐν τῇ (ὁμοίως τουρκοκρατουμένη Πελοποννήσῳ¹⁹) ὡς διδάσκαλος, διατρέπων ἐν τῇ ρητορικῇ αὐτοῦ ἱκανότητι καὶ τῇ μεγάλῃ παιδείᾳ. Ὅτι ἐπεσκέφθη τὰ Ἰωάννινα, καθ' ὃν χρόνον ἐδίδασκεν ἐκεῖ ὃ ἐν Κερκύρα χρηματίσας διδάσκαλός του Σπυρίδων Τριαντάφυλλος· ὅτι ἐπὶ τινα ἔτη ἐχρημάτισε δις διδάσκαλος ἐν Ἄρτῃ καὶ Παρραμυθίᾳ, ταῦτα δὲ πάντα μεταξὺ τοῦ 1650 καὶ 1685¹⁹.

Λυσιτελεῖς θὰ ἠδύνατό τις νὰ συνδυάσῃ τὶς ὡς ἀνωτέρω εἰδήσεις πρὸς ὅσα ἐγὼ αὐτὸς ἐξέθηκα προηγουμένως· ἀλλὰ τὸ ἀπρόσιτον σήμερον τῶν ἐπιστολῶν, καθιστᾷ δυσεπίλυτον ἐξ εἰκασιῶν τὸ ζήτημα. Πάντως ἡ ἐν Ἡπειρῷ ὑπηρεσία τοῦ Γερασίμου ἐρμηνεύει τὴν ἐκλογὴν αὐτοῦ εἰς ἀρχιερέα Καστορίας. Πότε ἀκριβῶς συνέβη τοῦτο, ἀγνωστον, διότι ἱκανοποιητικὸς ἀρχιερατικὸς καταλόγος τῆς ὑπὸ τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀχαιοῦν ὑπαγομένης ταύτης μητροπόλεως δὲν ἔχομεν²⁰. Διὰ τοῦ τίτλου τούτου «ἀπὸ Καστορίας» καὶ «πρώην Καστορίας» διακρίνεται ὁ Παλλαδᾶς ἀπὸ τὸν Σπαρταλιώτην, γενόμενον Ἀλεξανδρείας διὰ χειροτονίας. Πόσον χρόνον ὅμως διετέλεσε Καστορίας καὶ πόσον χρόνον ἔμεινε «πρώην Καστορίας», ἀνευ ἄλλου θρόνου, ἀγνοοῦμεν. Τὸν Μάϊον τοῦ 1686²¹ τῷ ἐδόθη ἡ Ἀδριανούπολις «ἐπιτροπικῶς». Σχετικῶς πληροφοροεῖ ἡμᾶς ὁ Κ. Λαπώντες ἐν τῷ Χρονογράφῳ του ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ Ἀδριανούπολις ἀρπαλίκι εἰς τὸν Δραγουμᾶνον».

¹⁹) Ἡ εἰς τὰ ὑπὸ τοὺς Ἐνετοὺς φρούρια αὐτῆς;

¹⁹) Χρ. Παπαδόπουλος, Ἱστορ. Ἐκκλ. Ἀλεξ. σ. 722, ἀντλῶν ἀπὸ τὰ ἐν «Πανδώρα» 13, 1862, σσ. 183-4. Ἀπὸ τοῦ Παπαδοπούλου ἀντλῶν οἱ μεταγενέστεροι (1935 ἔξ.) γράψαντες. Ἀλλὰ τὰ πλεονα τῶν ἀνωτέρω ἀρκεῖν εἰς ζωηρὰν φαντασίαν τοῦ Π. Ἀραβαντινοῦ μᾶλλον ἢ τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Παλλαδᾶ.

²⁰) Τῷ 1657 Καστορίας διατελεῖ ὁ Γερόθεος. Πρβλ. περ. «Ἑλληνικά» 2, 1929, σ. 164. Τὸν πληρέστερον κατάλογον ὑπὸ Θ. Παπακωνσταντίνου ὄρα ἐν ΜΕΕ 16, 1930, ἐν λέξει Καστορία σ. 16γ.

²¹) Θεαγένους Λιβαδᾶ, Βίος Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων, ἐν Ἀλ. Μ. τοῦ ἐξ Ἀπ. Ἐπιστολαί Ρ', ἐν Τεργέστη 1879, σ. 4ε'.

‘Ο Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὁ ἐξ Ἀπορρήτων ἐχοντας πολλὰ ἔξοδα τοῦ σεφερίου καὶ τὸ ζιαμέτι ὅπου εἶχε δὲν τὸν ἐφθανεν, ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν ἐπίτροπον νὰ τοῦ δώσῃ τὴν μητρόπολιν Ἀδριανουπόλεως ἀρχιερατικῶς, καὶ τοῦ τὴν ἔδωκε, καὶ ἔβαλε τὸν Γεράσιμον Καστορίας (ὁ ὁποῖος ὕστερον ἐγένε πατριάρχης Ἀλεξανδρείας) ν’ ἀποτελῆ [=ἐπιτελῆ] τὰ τῆς ἀρχιερωσύνης ἐκεῖνος καὶ αὐτὸς νὰ παίρῃ τὸ εἰσόδημα»²². ‘Ο αὐτὸς Δαπόντες βεβαιοῖ ὅτι ὁ Μαυροκορδάτος «ἔκαμε Ἀδριανουπόλεως τὸν ἀπὸ Καστορίας σοφώτατον Γεράσιμον»²³. Κατὰ ταῦτα ἡ ἀρχιερατεία τοῦ Ἀδριανουπόλεως Νεοφύτου, ὁ ὁποῖος φέρεται ἀρχιερατεύων ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἀδιακόπως ἀπὸ 1644-1686 ἢ καὶ 1690, ὀρίζεται ὡς πρὸς τὸ τέλος αὐτῆς ἀσφαλῶς²⁴. Πάντως ὁ Γεράσιμος ἐπελάβετο τοῦ θρόνου Ἀδριανουπόλεως εἴτε κατὰ προαγωγὴν εἴτε ἐπιτροπικῶς, μετὰ τὴν χειροτονίαν του ὡς Καστορίας²⁵. Τῇ 25η

²²) Κ. Σάφας, ΜΒ 3, 1872, σ. 33 (=Εrbiceanu, ἐνθ’ ἄνωτ. σ. 32).

²³) Κ. Σάφας, αὐτόθι σ. 168.

²⁴) ‘Ο καθηγ. Γερ. Κονιδάρης, ΘΧΕ 1, 1936, σ. 314β, ὑπέθεσε τὴν ὑπαρξίν Νεοφύτου Α’ 1644-48, Νεοφύτου Β’ 1651-1678 καὶ Νεοφύτου Γ’ 1688-90!—Ἐν Κ. Σάφας ΜΒ 3, 1872, σσ. 515-8, Κατάλογος Ἐπιστολῶν ἀνεκδότων 1 Πρὸς Νεόφυτον Ἀδριανουπόλεως αἱ ἐπιστολαὶ αὗται καλύπτουν ἀκριβῶς τὰ ἔτη 1644-1686. Ἡ ὑπογραφή «Ἀδριανουπόλεως Θεόφιλος (οὗτω ἀναγνωσθεῖσα ὑπὸ Σπ. Λάμπρου, ΔΙΕΕ 6, 1901, σ. 111) εἰς σιγίλλιον τοῦ πατριάρχου Τακάβου, δέον ν’ ἀναγνωσθῆ ὀρθότερον: «ὁ Ἀδριανουπόλεως Νεόφυτος».—Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ διευκρινῶ τὸ ζήτημα. ‘Ο μητροπ. Σάφας ὁ Γεργεμάνος, Ἐπισκοπικοὶ Κατάλογοι τῆς Ἀνατ. καὶ Δυτ. Θράκης, περ. «Θρακικά» 6, 1935, σ. 42, ὑποθέτει τὸν Νεόφυτον πανθέντα καὶ ἀπομακρυνθέντα τῆς ἐπαρχίας του (1688), διάδοχον δὲ λαβόντα τὸν Κλήμεντα καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ 1644-1688 ἀρχιερατείαν, πλὴν μικρᾶς κατὰ τὸ 1650-51 ἀπομακρύνσεως, συνεχῆ. Περὶ Νεοφύτου πρβλ. Γ. Σωτηρίου, Ποιμαντικὴ γράβδος τοῦ μητροπολίτου Ἀδριανουπόλεως Νεοφύτου, περ. «Θρακικά» 12, 1939, σσ. 210-3 (ὁ Σωτηρίου ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Νεόφυτος ἀρχιεράτευσεν ἀπὸ 1653-58!). ‘Ο Νεόφυτος ἐν τούτοις ἐχειροτονήθη κατὰ Σεπτέμβριον 1644 (Ἀθ. Παπαδ. Κεραμέως, ΙΒ 4, 1899, σ. 156), τὸ οἰκογενειακόν του ἐπόνυμον ἦτο Φιλάρετος καὶ κατήγετο ἐκ παλαιᾶς Ἠπείρου (Κεραμέως, αὐτόθι σ. 144). Ἀρχιεράτευσεν δὲ συνεχῶς, πλὴν τῆς κατὰ τὸ 1650-51 διακοπῆς, ἐν Ἀδριανουπόλει μέχρι τῆς ἐκεῖ μεταβάσεως Γερασίμου τοῦ Παλλαδά, καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀνήλθεν εἰς τὸν οἰκουμενικόν θρόνον ὡς Νεόφυτος Δ’ (27 Νοεμβρίου 1688-7 Μαρτίου 1689). Πρβλ. Μ. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ Πίνακες, ἐν Κωνίλει 1890, σσ. 608-9 (ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἐξελέγη πατριάρχης ὡς πρῶν Ἀδριανουπόλεως). Γενναδίου Μ. Ἀραματιζόγλου, Φωτίειος Βιβλιοθήκη Α’, Κωνίπολις 1933, σσ. 199-200 καὶ 214 (ὅπου ἡ ἐκλογή τίθεται τὴν 15 Δεκεμβρίου 1688). Περὶ Νεοφύτου καὶ ὁ Μελέτιος, Ἐκκλ. Ἱστορία Γ’, 1784, σ. 483.

²⁵) Ἀντιθέτως πρὸς ὅσα λέγει ὁ Χρ. Παπαδόπουλος, Ἱστορ. Ἐκκλ. Ἀλεξανδρ. σ. 722 (καὶ ἐξ αὐτοῦ ἀντλῶν ὁ Χρ. Πέτρος, ΒΕΚΣ 2, 1939, σ. 344) ὁ Κ. Δαπόντες εἶναι κατηγορηματικῶς: «ἔβαλε τὸν Γεράσιμον Καστορίας».

Ἰουλίου 1688 ἐξελέγη πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, εἰς διαδοχὴν τοῦ ἐν Σμύρῃ θανόντος Παρθενίου. Μετὰ μακρῶν πατριαρχίαν, κατὰ τὸ τέλος τῆς ὁποίας περιεπλάκη εἰς τὴν ἀνύψωσιν τοῦ Σαμουήλ Καπασούλη, παρητήθη τοῦ θρόνου (20 Ἰανουαρίου 1710)²⁶ καὶ συνειργήσεν εἰς τὴν ἐκλογὴν τούτου ὡς διαδόχου του²⁷. Ἐν συνεχείᾳ ἀντιμετώπισε τὰς κατὰ τοῦ θρόνου ἐπιβουλὰς τοῦ ἐπιβίτου Κοσμᾶ καὶ εἰς ἔσχατον γῆρας φθάσας, μετὰ βίον πλήρη περιπετειῶν, ταξιδίων καὶ μετακινήσεων, καταλήγει εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Βατοπεδίου ἀποθνήσκει κατ' Ἰανουάριον τοῦ 1714, καθ' ἃ πληροφορεῖ ἐπιτάφιος ἐπιγραφή ἐκ κώδικος : « Ἐκοιμήθη ὁ δοῦλος τοῦ θεοῦ καὶ μακαριώτατος πατριάρχης Ἀλεξανδρείας κὺρ Γερασίμος, ἐν ἔτει ,αφιδ' μηνὶ Ἰανουαρίῳ, ιε' Ἰνδικτιῶνος»²⁸.

Οἱ παρέχοντες ἡμῖν τὰς ἐγγυτέρας περὶ τοῦ Γερασίμου Παλλαδᾶ εἰδήσεις δὲν φείδονται τῶν ἐγκωμίων διὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀνδρός : « σοφώτατος καὶ ἀγιώτατος... λέγεται ὅτι ἐβγήκε καὶ ἅγιον λείψανον » λέγει ὁ Δαπόντες²⁹. « ἀνὴρ τῷ ὄντι σοφώτατος καὶ ἀγιώτατος, θεολόγος, φιλόσοφος, ἀνιχνευτὴς τοῦ βάθους τῶν θείων Γραφῶν, δαημονέστατος τῆς Ἑλληνικῆς, Ἑβραϊκῆς καὶ Λατινικῆς Γλώσσης, ἐχρημάτισε... ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις λαμπρότατος ἀστήρ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας... » συμπληρώνει ὁ Δημ. Προκοπίου³⁰. Ὁ δὲ ἐξ Ἀπορρήτων Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος, ἰδοὺ πῶς ἐκφράζεται γράφων πρὸς αὐτόν : « Αὐτὴν δὲ ὑπερθεθαύμακα τῆς καλῆς προαιρέσεως καὶ μάλιστα τοῦ ταπεινόφρονος καὶ ἡθους ὄλως ἐμπορέποντος Ἱεράρχη... Οὐδὲ γὰρ οὐδὲν ὄντως ἱκανόν ἐστιν ἐπάρα τὸ ἀνθρώπειον, ὥσπερ ἡ ταπεινουμένη διάθεσις. Τὸν δὲ λειμῶνα τῶν ἀρετῶν καὶ τῶν χαρίτων, ὥσπερ αὐτῇ τέθηλε καὶ ἐπανθεῖ καὶ κοσμῶ ποικίλοις καρποῖς, καὶ τὴν ἀθάνατον ἡμῖν εὐωδίαν ἀποπνέει... διαρρηθῆναι ἔπεισιν ἐκεῖνό γε ὅτι τὸ τῆς οἰκουμένης κριτήριον, τὴν θεοφρονητὸν φημι καθέδραν τῶν Ἀλεξανδρείων, ἐν καιροῖς ἰδίους, ἀξιολογωτάτων

²⁶) Ὁ Ἱεροσολ. κώδιξ 233, 17, φ. 72 περιέχει « Ἴσον τοῦ πρωτοτύπου τῆς παραιτήσεως τοῦ πρώην Ἀλεξανδρείας κυρίου Γερασίμου ». Πρβλ. Ἀ θ. Παπαδ. Κεραμέα, IB 1, 1891, σ. 308. Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Γεορ. Γ. Μαζαράκη, ΕΦ 30, 1931, σσ. 446-8 ἄρχεται : *Πάντων τῶν τοῦ παρόντος βίου ἀνθρώπων...*

²⁷) Ἀ. Παπαδοπ. Κεραμέωζ, Σημειώσεις περὶ τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Σαμουήλ Καπασούλη ΔΙΕΕ 3, 1891, σσ. 506-7, ὅπου σχετικὸν σημεῖωμα τοῦ διαβοήτου Σαμουήλ.

²⁸) Ἀ θ. Παπαδ. Κεραμέωζ, Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη, ἐν Κων] πόλει 1885, σ. 122.

²⁹) Παρά Κ. Σάθα MB 3, 1872, σσ. 84, 87.

³⁰) Αὐτόθι σσ. 481-2.

ἀνδρῶν οὐδέποτε κατέλιπεν ἔρημον ἢ Θεία Πρόνοια... Ἐν δὲ δὴ τοῦτοις οὐδενὸς ἡγοῦμαι δευτέραν τὴν ὑμετέραν σεβασμιότητα, ἀλλὰ καὶ πολλῶ τῷ μέσῳ οὐκ ὀλίγους ὑπερανεστηκυῖαν ὁμολογῶ καὶ ἄνω ποιβεβηκυῖαν...»³¹.

Τιμῶν τὸν ἄνδρα ὁ ἐκ τῶν διαδόχων τοῦ Γεράσιμος Γ' Ἀλεξανδρείας (1783-1788), ἠτοίμασεν ἕκδοσιν τῶν λόγων του καὶ ἔγραψε τὸν «Βίον τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Γερασίμου [Β'] πατριάρχου Ἀλεξανδρείας τοῦ Κρητὸς τοῦ καὶ Παλλαδᾶ καλουμένου, μητροπολίτου πρότερον Καστορίας»³², περὶ τοῦ ὁποῖου ἤδη ὠμιλήσαμεν^{32α}.

Ἴδωμεν ἤδη δι' ὀλίγων τὰ περὶ τῆς ἀλληλογραφίας καὶ τῶν ὑπὸ τοῦ μακαρίου πατριάρχου ἀπολέλυτων ἐγγράφων. Δὲν μνημονεύω ἐδῶ ὅτι δύνανται τις νὰ συναντήσῃ προχείρως παρὰ Μαζαράκη. Ἀλληλογραφία Γερασίμου Β' πρὸς Μέγαν Πέτρον τῆς Ρωσίας (1692) ἐδημοσιεύθη ἤδη³³. Ὁμοίως πρὸς τὸν πᾶπαν Ρώμης Κλήμεντα ΙΑ'^{33α}. Ἐγγραφὸν του τοῦ 1698 ἀφορᾷ εἰς τὴν Κύπρον³⁴. Ἐτερον τοῦ 1703 τὰ κτήματα τοῦ πατριαρχείου ἐν Κρήτῃ³⁵. Εἰς τὴν συλλογὴν Ἐπιστολῶν Ν. Κριτίου περιλαμβάνονται μία ἐπιστολὴ τῆς 22 Ὀκτωβρίου 1688 καὶ μία πρὸς αὐτὸν ἀπάντησις³⁶. Τὴν μετὰ τῶν Μαν-

³¹) Ἀλ. Μαυροκορδάτου, Ἐπιστολαὶ Ρ' σ. 110.—Εἰς τὸν θρόνον τῶν Ἀθανασίου καὶ Κυρίλλου εἶχον ἀνέλθει ὀλίγον πρὸ τοῦ Γερασίμου Παλλαδᾶ ὁ Πηγᾶς, ὁ Λούκαρις καὶ ὁ Κρητόπουλος! πρᾶγμα ὅπερ δίδει εἰς τὸν ἔπαινον τοῦ Μαυροκορδάτου μεγαλύτεραν βαρῦτητα.

³²) Ἐξεδόθη ὑπὸ Πορφυρίου Οὐσπένσκυ, Τὸ Πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας, ὑπὸ τὴν ἐπιστασίαν Χρυσάνθου Λόπαρεν Α' σσ. 32-35 [κατὰ Χρ. Παπαδόπουλον, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 722 σημ. 5]. Ὁμοίως ὑπὸ Γερ. Μαζαράκη, ΕΦ 30, 1931, σσ. 411-14.

^{32α}) Ἐκ τῶν ἐν τῇ Πιρχ. Βιβλιοθ. Ἀλεξανδρείας νῦν ἀποκεκμημένων βιβλίων ἐπισημαίνω ὡς ἀνήκον εἰς τὸν Παλλαδᾶν τὸ: Δοσιθέου Τόμος Χαράς (1705). Πατριαρχικὸι κατάλογοι Β' σ. 116.—Σημειῶ ἐδῶ καὶ τὴν εἰδησιν ὅτι τῷ 1706 παρόντος τοῦ Ἀλεξανδρείας Γερασίμου ἐψηφίσθη ὁ Ἡρακλείας Νεόφυτος. Πρβλ. Γ. Ἀραμπατζόγλου: ἔνθ' ἄνωτ. σ. 201.

³³) Πορφ. Οὐσπένσκυ, ἔνθ' ἄνωτ. σσ. 224-31 (πρβλ. Χρυσόστ. Παπαδόπουλον, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 723 καὶ 724-25, ὅπου ἀναδημοσιεύεται τμῆμα).

^{33α}) Ὑπὸ G. Hofmann, ἔνθ' ἄνωτ.

³⁴) Ὑπὸ Ἰω. Συκουτρῆ, περ. «Κυπριακὰ Χρονικά» 2, 1924, σσ. 118-19.

³⁵) Ὑπὸ Κ. Παρασουρά, ΕΕΚΣ 2, 1939, σσ. 88-9.

³⁶) Λάμπρος, ΝΕ 4, 1907, σσ. 210, 211.

ροκορδάτων ἀλληλογραφίαν του περιέχει ὁ κῶδιξ 65 τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων τοῦ 18 αἰ., ἦτοι :

1) Τὴν δημοσιευθεῖσαν ἤδη ἀλληλογραφίαν Ἀ λ ε ξ ἄ ν δ ρ ο υ Μ α υ ρ ο κ ο ρ δ ἄ τ ο υ - Παλλαδᾶ :

α') Πέρονσι στρατευσόμενῳ τὸ ἱερόν ἐδόθη μοι γράμμα...³⁷.

β') Ἰερά τῆς ἡμετέρας μακαριότητος ἐπιφροιτήσαντα γράμματα...³⁸

γ') Ἐπιστολὴ συνοδικὴ πρὸς τὸν πατριάρχην Ἀλεξανδρείας κύριον Γεράσιμον, Καινοτομίαις τινὸς εἰσηγητήν...³⁹ τὴν ἐπιστολὴν προφανῶς συνέταξεν ὁ ἐξ Ἀποροτήτων, ὑπέγραψε δὲ μετ' ἰδιαιτέρας πρὸς τὸν Γεράσιμον ὁ Γ α β ρ ι ἡ λ ὁ Γ' ⁴⁰.

2) Ἐπιστολὴν μίαν Νικολάου Βόδα Ἀλ. Μ α υ ρ ο κ ο ρ δ ἄ τ ο υ - Παλλαδᾶ :

Τῷ μακαριωτάτῳ πατριάρχῃ Ἀλεξανδρείας κυρίῳ Γερασίμῳ ἄρχεται : Ὅτι φίλον μακαριότητι (20 Νοεμβρίου 1709)⁴¹,

3) Δύο ἐπιστολὰς Ἰωάννου Νικολάου Ἀλεξ. βοεβόδα Μ α υ ρ ο κ ο ρ δ ἄ τ ο υ πρὸς Παλλαδᾶν :

α') Τῷ πατριάρχῃ πρώτῃν Ἀλεξανδρείας κυρίῳ Γερασίμῳ ἄρχεται : Συγγνώμην αἰτησόμενος ἦκω...⁴².

β') Τῷ πατριάρχῃ πρώτῃν Ἀλεξανδρείας Γερασίμῳ ἄρχεται : Τὰ παρὰ τῆς ἡμετέρας μακαριότητος γράμματα...⁴³.

Εὐθὺς ἀμέσως σημειῶ τὰ πρὸς τὸν Γεράσιμον Παλλαδᾶν γράμματα τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Διονυσίου Δ' τοῦ Μουσελίμη, εὐρισκόμενα ἐν κῶδ. 487 Πτοχ. Ἱεροσολ.⁴⁴.

α') Διονυσίου Δ' Κων/πόλεως εἰρηνική, ἦτοι ἀγγελικὸν γράμμα πρὸς τὸν Ἀλεξανδρείας Γεράσιμον περὶ τῆς εἰς τὸν οἰκουμενικὸν θρόνον ἀποκαταστάσεως αὐτοῦ (Αὐγουστος 1693)⁴⁵ ἄρχεται : Εἰς ἐμμελῆ κατασκόπησιν (=φ. 156β κῶδ.).

β') Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν αὐτὸν φιλικὸν γράμμα (Ἐκτώβρ. 1693)

³⁷) Ἀ λ. Μ α υ ρ ο κ ο ρ δ ἄ τ ο υ, Ἐπιστολαὶ Ρ' σσ. 108-9 (=φ. 49β κῶδ. 65 ΒΕ).

³⁸) Αὐτόθι σσ. 109-12. (=φ. 138α κῶδ. 65 ΒΕ).

³⁹) Αὐτόθι σσ. 112-14. (=φ. 109α κῶδ. 65 ΒΕ). Ἐδημοσιεύθη καὶ ὑπὸ Μ. Γ ε δ ε ῶ ν, Κανονικαὶ Διατάξεις Α', ἐν Κων/πόλει 1888, σσ. 89-92, ὡς διήφεν Κολλινίκου Πατριάρχου (ἐπ'ἀνόρθωσιν ἐν Β' σ. 409), καὶ Κ. Δ ε λ ι κ ἄ ν η, ἐνθ' ἄνωτ. Β', 1904, σσ. 10-12.

⁴⁰) Βλέπε περαιτέρω.

⁴¹) (=φ. 122β κῶδ. 65 ΒΕ).

⁴²) (=φ. 157β κῶδ. 65 ΒΕ).

⁴³) (=φ. 165α κῶδ. 65 ΒΕ).

⁴⁴) Ἀ Θ. Π α π α δ. Κ ε ρ α μ έ ω ς, 1Β 1, 1891, σ. 450.

⁴⁵) Πρόκειται περὶ τῆς πέμπτης πατριαρχείας του (1693-94).

οὔ ἢ ἀρχή: *Ἄμα μὲν εἶναι τοὺς φίλους* (= φ. 157β τοῦ κώδ.).
 γ) Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν αὐτὸν δεύτερον γράμμα κατὰ Νοέμβριον
 1693 (=φ. 158β τοῦ κώδ.).

Ὁ αὐτὸς κώδιξ περιέχει:

Γερασίμου Ἀλεξανδρείας ἐπιστολὴ φιλικὴ τε καὶ ἐγκωμιαστικὴ
 πρὸς τὸν μέγαν λογοθέτην Ἰωάννην Καρυοφυλλήν, γραφεῖσα
 μουνιχιῶνος ὀγδόῃ ἐπὶ δεκάδι ἔτους 1693· ἄρχεται: *Μικρόν πως ὁ
 νοῦς* (=φ. 159β τοῦ κώδ.)⁴⁶

Ἰδιαίτερος λόγος θὰ γίνῃ διὰ τὸν κώδ. 487 τοῦ Πτοχ. Ἱερο-
 σολ.⁴⁷, καταρτισθέντα ὑπὸ Σαμουήλ Καπασούλη καὶ περιέχοντα
 τὰ ἐξῆς ἐνδιαφέροντα τὸν Παλλαδᾶν: (οἱ ἀριθμοὶ κατὰ τὰς ἀναγρα-
 φὰς τοῦ Κεραμέως)

3. Τοῦ αὐτοῦ [Σαμουήλ] πρωτοσυγκέλλου ὄντιος τῆς Ἀλεξανδρέων
 Ἐκκλησίας ἠρωλεγειὸν πρὸς τὸν σοφώτατον πάπαν καὶ πατριάρχην
 Ἀλεξανδρείας Γεράσιμον τὸν Παλλαδᾶν διὰ τὸ ὅπερ ἐξέθετο οἰκείους
 πόνοις βιβλίον ρητορικὸν (26 Νοεμβρίου 1692)· ἄρχεται: *Ἀρχὸς
 Ἀλεξάνδροιο ἱεῶς καθέδρας* (= φ. 3 κώδ.)⁴⁸.

6. Γερασίμου Παλλαδᾶ «τοῦ μακαριωτάτου πατριάρχου Ἀλεξαν-
 δρείας πρόλογος εἰς τὸ ὅπερ ἐξέθετο ρητορικὸν βιβλίον, ἦτοι ἐπι-
 στολὴ πρὸς τὸν Οὐγκροβλαχίας ἡγεμόνα Ἰωάννην Κωνσταντῖνον Μπα-
 σαράμπαν»· ἄρχεται: *ἐπειδὴ καὶ οὐχὶ μόνον δι' ἀκοῆς καὶ φήμης...*.
 (=φ. 28 κώδ.)⁴⁹.

11. Γερασίμου Ἀλεξανδρείας ἀπανταχοῦσα, ἐγχειρισθεῖσα τῷ μη-
 τροπολίτῃ Λιβύης Σαμουήλ [τῷ Καπασούλῃ] πρὸς συλλογὴν βοήθη-
 μάτων ὑπὲρ ἀπολυτρώσεως τῶν προμνησθέντων ἐν Βαρβαρία χριστιανῶν
 αἰχμαλώτων. (Αὐγούστος 1703)⁵⁰· ἄρχεται: *Τίς τοὺς ἀτόνως
 ἔχοντας ἀντιστηρίζειν...* (=φ. 39β κώδ.).

17. Γερασίμου Ἀλεξανδρείας τοῦ Παλλαδᾶ, ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ
 πρὸς τοὺς ἐν Αἰγύπτῳ ὀρθοδόξους προτροπευομένους εἰς χρηματικὰς
 συνδρομὰς διὰ τὴν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ μονὴν τοῦ Ἁγίου Σάββα· ἄρχεται:
Οἱ ὑπὸ τὸν καθ' ἡμᾶς ἀγιώτατον θρόνον... (=φ. 44β κώδ.).

23. Γερασίμου Ἀλεξανδρείας ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Μοσχοβίας πα-
 τριάρχην ὑπὲρ τοῦ ζημιωθέντος κατὰ ναυτικὸν ἐμπόριον Ἰωάννου Λο-

⁴⁶) Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Χρυσόστ. Παπαδοπούλου, Σαμουήλ
 Καπασούλης, Ἀλεξάνδρεια 1912, σσ. 40-2.

⁴⁷) Ἀθ. Παπαδοπ. Κεραμέως, IB 1, 1891, σ. 441.

⁴⁸) Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Χρ. Παπαδοπούλου, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 51.

⁴⁹) Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Γεο. Γ. Μαζαράκη, ΕΦ 30, 1931, σσ. 443-4.

⁵⁰) Πρβλ. Ἀθ. Παπαδ. Κεραμέα, IB, 1, 1891, σ. 506.

γοθέτου Ἀλεξανδρείας (1692)⁵¹ ἄρχεται: *Πολλὰς μὲν καὶ πολυτρόπους πρὸς ἀρωγὴν...* (=φ. 53β κώδ.).

24. Τοῦ αὐτοῦ ἀναφορὰ πρὸς τὸν μέγαν μάγιστρον Μάλτας ὑπὲρ τοῦ λογοθέτου τῆς Ἀλεξανδρέων ἐκκλησίας Ἀλεξάνδρου, οὗ τὸ πλοῖον διήρπασαν χριστιανοὶ κουρσάροι (1692)⁵¹. Ἀρχεται: *Κατὰ τὴν Αἴγυπτον ὅπου παροικοῦμεν* (=φ. 54 τοῦ κώδ.).

26. Γερασίμου Ἀλεξανδρείας ἔγγραφον καθαιρέσεως κατὰ τοῦ ἱερομονάχου Παρθενίου τοῦ Χίου, υἱοῦ τῆς Μάρμπαρας, ἐφημερεύοντος ἐν Καίρῳ κατὰ τὴν ἐν Κων/λει διαμονὴν τοῦ πατριάρχου ἀφελόντος χρηματικὴν τινα παρακαταθήκην (Σεπτ. 1696) ἄρχεται: *Τοῖς ἀνά πᾶσαν πόλιν καὶ χώραν* (=φ. 59 κώδ.).

27. Τοῦ αὐτοῦ ἔγγραφον καθαιρέσεως κατὰ τοῦ ἱερομονάχου Γαβριὴλ Νταρόδου ἐκ Κρήτης, ὃς χρηματίσας μέγας ἀρχιμανδρίτης τοῦ πατριαρχείου ὑπέξῆρσε χρήματα... καὶ τέλος ἀπέδρα ἄφαντος γενόμενος ἄρχεται: *Πᾶσι τοῖς ὑπὸ σελήνην διατελοῦσι* (=φ. 57 κώδ.).

28. Τοῦ αὐτοῦ ἔγγραφον καθαιρέσεως κατὰ τοῦ ἐν Ραχητίῳ πατριαρχικοῦ ἐπιτρόπου Μελετίου διὰ δολιότητος καὶ κακῆς πράξεις (Ἰαν. 1699) ἄρχεται: *Ἐννοῶν ἐπιμέλειαν* (=φ. 59β κώδ.).

Μία ἄλλη συναγωγή ἐπιστολῶν τοῦ Παλλαδᾶ ἐδημοσιεύθη ἐκ χειρογράφων τοῦ ἐν Κων/λει Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου ὑπὸ τοῦ ἀειμν. ἀρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, περιλαμβάνει δέ:

α') Δοσιθέῳ Ἱεροσολύμων. Ἀρχεται: *Τὰ θεόπνευστα ἰὼν χαρίτων* (1701, Μαρτίου 10)⁵².

β') Χρυσάνθῳ Ἱεροσολύμων. Ἀρχεται: *Ἦν διατηρεῖν καὶ περισκέπει τὸ θεῖον* (1707, Ὀκτωβρίου 3)⁵³.

γ') Τῷ αὐτῷ. Ἀρχεται: *Διὰ τῶν σεβασμίων καὶ θεοειδῶν ἐνχῶν* (1707, Ὀκτωβρίου 9)⁵⁴.

δ') Τῷ αὐτῷ. Ἀρχεται: *Τὴν χρεωστούμενην μοι προσηγορίαν* (1709, Ἀπριλίου 6)⁵⁵.

ε') Νεοφύτῳ ἐπιτρόπῳ Πατριάρχου Ἱερουσαλήμ. Ἀρχεται: *Εἴητε προκοπή* (1709, Αὐγούστου 13)⁵⁶.

ς') Τῷ Ἱεροσολύμων Χρυσάνθῳ. Ἀρχεται: *Διὰ τὸ βαθύ μου γῆρας* (1711, Ἰανουαρίου 27). Ἀγγέλλει τὴν παραίτησίν του ἀπὸ τὸν θρόνον⁵⁷.

⁵¹) Καὶ οὐκὶ βεβαίως 1672, ὡς ὁ Κεραιμὺς ἐκ παραδρομῆς, δίδ.

⁵²) Χ ρ υ σ. Π α π α δ ο π ο ὕ λ ο υ, Σαμονήλ Καπασούλης σσ. 42-3.

⁵³) Αὐτόθι σσ. 43-4.

⁵⁴) Αὐτόθι σσ. 44-5.

⁵⁵) Αὐτόθι σ. 45.

⁵⁶) Αὐτόθι σσ. 45-6.

⁵⁷) Αὐτόθι σσ. 46-7.

ζ') Δήλωσός του (1711, Νοέμβριος). Ἔρχεται: *Ἡ μειριότης ἡμῶν*⁵⁸.

Σημεῖω ἀκόμη γράμμα τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Γαβριὴλ Γ' πρὸς τὸν Παλλαδᾶν (1702), ἐλέγχοντα αὐτὸν διὰ τὴν καινοτομηθεῖσαν μὴ φανεράν ἐκφώνησιν ἐν τῇ θείᾳ μυσταγωγίᾳ. Ἔρχεται: *Ἀδελφικὴ καὶ κατὰ θεὸν ἀγάπη*⁵⁹.

Τέλος ἰδιάζουσιν σημασίαν ἔχει ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Παλλαδᾶ, περὶ ἧς ἤδη ἐπανειλημμένως ἐγένετο λόγος, τῶν ἐτῶν 1650-1685, ἡ περιλαμβανομένη ἐν σημειωματαρίῳ ὑπάρχοντι κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα ἐν τῷ ἡπειρωτικῷ μοναστηρίῳ τοῦ Ἁγίου Βησσαρίωνος. Ἀπαρτίζεται ἀπὸ εἰκοσιεπτὰ ἐπιστολὰς γραμείσας πρὸ τῆς ἀνόδου τοῦ Παλλαδᾶ εἰς τὸν θρόνον τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ ἀπευθυνομένας εἰς διαφόρους⁶⁰, ἐν οἷς: Βαρθολομαῖος ὁ Συρόπουλος, Μελέτιος ὁ Συρίγος, Γεράσιμος ὁ Βλάγος, Ἰωσήφ ὁ Δάζης, Σπυρίδων ὁ Τριαντιάρυλλος⁶¹, Ἐμμανουὴλ ἱερεὺς ὁ Δέκαρχος, Σίλβεστρος ἀρχιδιάκονος Ἰωαννίνων, παπᾶ Ἰωάσαφ, Λέων ὁ Γλυκός, Βησσαρίων ὁ Μακροῆς, Ἀρσένιος ἱερομόναχος ὁ Καλοῦδης, Βαρθολομαῖος ἀρχιερεὺς Ναυπιάκου καὶ Ἄρτης, Μελέτιος Χορτάτζης ἀρχιεπίσκοπος Φιλαδελφείας (ἐν Ἐνετίᾳ), Στέφανος Παλλαδᾶς ὁ ἀντιάδελφος, Θεόδωρος Παλλαδᾶς ὁ πατήρ του, Ἀλοΐσιος Γραδενῆγος πρωτοπαιαῖς (καὶ βιβλιοθηκᾶριος ἐν Ἐνετίᾳ), Γρηγόριος ἱερομόναχος Μελισσηνός⁶², Παρθένιος ἱερομόναχος. Εἰς τὸ αὐτὸ τετράδιον περιεῖχοντο ἀπαντήσεις Σιλβέστρου ἱεροδιακόνου, Μελετίου Χορτάτζη καὶ Γρηγορίου Μελισσηνοῦ⁶³. Τὰ δνόματα αὐτὰ εἶναι ἐκ τῶν γνωστοτέρων τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, δεικνύουν δ' ὅτι ὁ Παλλαδᾶς εἶχεν ἄμεσον ἐπαρῆν μὲ τὸν κύκλον τοῦ Γερασίου Βλάχου.

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΠΑΛΛΑΔΑ

Κατὰ λέξιν μεταφέρω ἐδῶ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Καισαρίου Δαπόντε (1714-1784) τὴν σχετικὴν πρὸς τὰ ἔργα τοῦ Παλλαδᾶ: «Τού-

⁵⁸) Αὐτόθι σσ. 47-9.

⁵⁹) Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Μ. Γεδεώ, Κανονικαὶ Διατάξεις Β', ἐν Κωνσταντινουπόλει 1889, σ. 406-9, ἀνετυπώθη δὲ μετὰ τοῦ σχετικοῦ συνοδευτικοῦ γράμματος τοῦ συνταχθέντος ὑπὸ τοῦ Ἀλεξ. Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων ὑπὸ Κ. Δελικάνη, ἐνθ' ἄνωτ. σσ. 10-6, ἐν σσ. 12-16.

⁶⁰) Π. Ἀραβαντινός, Τρεῖς βιογραφίαι ἐξ ἀνεκδότου βιογραφικῆς συλλογῆς ἀποσπασθεῖσαι... Γεράσιμος Παλλαδᾶς, περ. «Πανδώρα» 13, 1862, σσ. 184-5. Ὁ Ἀραβ. «συνεπέραν» ὅτι ὁ Γεράσιμος ἦτο Κρής!

⁶¹) Δημοσιεύεται ἐνθ' ἄνωτ. σ. 186α.

⁶²) Τμήμα αὐτῆς δημοσιεύεται ἐνθ' ἄνωτ. σ. 185β.

⁶³) Ἡ ἐπιστολὴ ἐγράφη ἐξ Ἰωαννίνων 4 Φεβρουαρίου 1661 καὶ τμήμα της δημοσιεύεται ἐνθ' ἄνωτ. σ. 185β.

του φαίνονται τρεῖς τόμοι μεγάλοι συγγράμματα, διδαχαὶ καὶ ἄλλα καὶ πρὸς τὸν διαληφθέντα βασιλέα Πέτρον ἐπιστολὴ καὶ πρὸς τὴν βασίλισσαν Ναταλίαν τὴν μητέρα του, τὰς ἔχω καὶ διὰ τὸ πλάτος δὲν τὰς γράφω, ἢ περιλήψις αὐτῶν εἶναι ἐλεημοσύνη καὶ ἀνακαίνισις τῶν βασιλικῶν χρυσοβούλλων. Φαίνεται πρὸς τούτοις καὶ πρὸς τὴν Παναγίαν τοῦ Κύκκου (ὅταν ὑπῆγε εἰς Κύπρον καὶ τὴν ἐπροσκύνησε) ἐγκώμιον (τὸ ἔχω) καὶ μαρτυρία ὅτι ἦ ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ τοῦ Κύκκου θαναματουργὸς εἰκὼν τῆς Παναγίας εἶναι μία τῶν τριῶν τῶν ἱστορηθειῶν παρὰ τοῦ Ἁγίου Ἀποστόλου καὶ Ἐδαγγελιστοῦ Λουκᾶ, ὡς εἶναι καὶ ἐκείνη ὅπου εἶναι εἰς τὸ Μέγα Σπήλαιον. Τοῦτο τὸ βεβαιώνει καὶ τὸ συνοδικὸν του σιγγίλιον ὅπου ἔγινε παρὰ τοῦ πατριάρχου Διονυσίου τοῦ Σερογλάνη, τὸ ἔχω καὶ διὰ τὸ πλάτος δὲν γράφω οὔτε αὐτό, οὔτε τὸ ἐγκώμιον τὸ ὁπαῖον εἶναι βαθὺ καὶ δυσκολονόητον. Ἐντὶς αὐτῶν δὲ γράφω μίαν ἀπὸ τὰς δύο ἐπιστολάς ὅπου πρὸς τὸν ἀθθέντην Βασαράβαν ἔγραψεν ἀπὸ Πόλεως καὶ ἀναφέρει καὶ ἐπαινεῖ τὸν πατριάρχην Διονύσιον καὶ παρακαλεῖ τὸν ἀθθέντην γὰ τεπώση τὸ ρητορικὸν βιβλίον ὅπου συνέθεσε⁶⁴.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω περικοπῆς, ὁμιλούσης περὶ τῆς ἀλληλογραφίας κλπ. τοῦ Παλλαδᾶ, δὲν φαίνεται ἂν τὸ βαθὺ καὶ δυσκολονόητον ἐγκώμιον τῆς Παναγίας τοῦ Κύκκου ἦτο ἔμμετρον, μᾶλλον ὅμως πρόκειται περὶ πεζοῦ. Ὡς γνωστόν, τῷ 1782 ἐξεδόθη τὸ δεύτερον «*Ἡ περιγραφή τῆς σεβασμίας καὶ βασιλικῆς μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, τῆς καὶ μέγα ἐχούσης τὸ αἰδέσιμον, διὰ τὸν ἱστορήσαντα αὐτὴν ἀπόστολον Λουκᾶν τὸν Ἐδαγγελιστὴν, τοῦ Κύκκου ἐπευφημιζομένης, κατὰ τὴν νῆσον Κύπρον*»⁶⁵, ἐν σσ. 64-68 τῆς ὁποίας δημοσιεύεται : «*Ἴσον ἀπαράλλακτον τοῦ πρωτοτύπου γράμματος τοῦ Ἀλεξανδρείας Γερασίμου*». Δὲν εἶδα τὸ σπανιώτατον αὐτὸ ἔντυπον, ἐρευνητέον ὅμως κατὰ πόσον οἱ ἐν σ. 2 αὐτοῦ 17 καὶ ἕτεροι 7 στίχοι ἢ ἄλλο τι δύναται νὰ εἶναι ἔργον τοῦ Παλλαδᾶ.

Κατωτέρω δίδω εἰκόνα τινὰ τῶν γνωστῶν μοι ἔργων Γερασίμου τοῦ Β' καὶ καταγράφω τοὺς κώδικας δι' ὧν παρεδόθησαν. Δὲν ἀμφιβάλλω δ' ὅτι καὶ ἄλλα θὰ διασφύζονται καὶ τὰ ἀναφερόμενα θὰ διεσώθησαν δι' ἄλλων κωδίκων.

α' Φιλοσοφικά

1) Εἰς τὴν Πορφυρίου εἰσαγωγὴν παράφρασις καὶ ζητήματα παρὰ τοῦ σοφωτάτου κυρίου κυρίου Γερασίμου Παλλαδᾶ τοῦ Κρητὸς ἐκτεθέντα ἄρχεται : *Εἰδόθαι πρὸ τῶν φιλοσόφων.*

⁶⁴) Κ. Σάθας, ΜΒ, 3, 1872, σ. 84 (=Erbeceanu, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 99).
 *Ἐπειτα ἡ ἐπιστολή, ὄρχομένη : *Ἐπειδὴ καὶ οὐχὶ μόνον δι' ἀκοῆς καὶ φήμης...*

⁶⁵) L e g r a n d, BH de XVIII s. 2, 1928, σσ. 380-2, No 1075.

Παρεδόθη, μετὰ τῶν δύο ἐπομένων, δι' ἱεροσολυμιτικοῦ κώδικος⁶⁶.

2) Εἰς τὰς δέκα κατηγορίας τοῦ Ἀριστοτέλους παράφρασις τε καὶ ζητήματα παρὰ Γερασίμου Παλλαδᾶ τοῦ Κρητὸς ἐκτεθέντα ἄρχεται: *Καὶ ἐπαῦθα τὰ πρὸ παντὸς βιβλίον ζητούμενα...*

3) Τοῦ αὐτοῦ παράφρασις τε καὶ ζητήματα εἰς τὸ περὶ τῆς ἐρημνεύειας τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἀκέφαλον ἄρχεται: *...διαφέρει δ' ἄτι...*

β' Ὑμνογραφία

Ἐκτὸς τῶν ἰδιομένων εἰς τοὺς πατριάρχας Ἀλεξ. Ἀθανάσιον καὶ Κύριλλον, περὶ ὧν ἀνωτέρω, ἔγραψεν:

Οἴκοι εἰς τὴν ὑπερευλογημένην Παρθένον καὶ Θεοτόκον, ποιηθέντες καὶ ἀφιερωθέντες παρὰ τοῦ σοφωτάτου μητροπολίτου πρώην Καστορίας κ. Γερασίμου τοῦ Κρητὸς τῇ ὑπερφύμῳ καὶ βασιλικῇ μονῇ τοῦ ἀγιωτάτου μοναστηρίου Ὁρους τοῦ Θεοβαδίστου Σινᾶ ἄρχεται: *Ἀχραντε μητροπάρθενε...*

Παρεδόθη διὰ τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ κώδ. 344, 18. αἰ., σ. 275 (Θεοτοκάριον)⁶⁷.

γ' Θεολογικά

Ι διδαχαὶ-λόγοι

Τὰ ρητορικά του ἔργα (λόγους εἰς ἑορτάς), ἐν οἷς καὶ θεολογικά τινες πραγματεῖαι, γραφεῖσαι εἰς ἀρχαίῃν γλῶσσαν ὑπὸ μορφὴν λόγων, περιέλαβεν ὁ Γεράσιμος Παλλαδᾶς εἰς πέντε τοῦλάχιστον τόμους χειρογράφους, προφανῶς ἀποβλέπων εἰς ἔκδοσιν αὐτῶν. Ἐγράφησαν δὲ οἱ λόγοι εἰς δημωδέστερον λόγον, ἀσφαλῶς χάριν τοῦ κοινοῦ διὰ τὸ ὅποιον προωρίζοντο (Κρήτης, Μακεδονίας, Αἰγύπτου).

1) Ἐξ αὐτῶν ἀπόγραφος ἀσφαλῶς εἶναι ὁ ἱεροσολυμιτικὸς κώδιξ 426 ἕξ 811 σελίδων, περιλαμβάνων ὁμιλίαις τοῦ πατριάρχου εἰς τὰς κυριακὰς τοῦ ἐνιαυτοῦ, ὧν ἡ πρώτη: *περὶ εἰκόνων τῶν ἁγίων*, ἄρχεται: *Καθὼς ὅποτε ἕνας καὶ καλὸς βασιλεὺς.*

Ἐν σ. 345 τοῦ χειρογράφου τούτου ἡ ὑπογραφή τοῦ συγγραφέως⁶⁸.

2) Ἐτέραν μεγάλην συλλογὴν λόγων περιλαμβάνει τὸ ἱεροσολυμιτικὸν χειρόγραφον 293 τοῦ 17. αἰ. «Γερασίμου τοῦ Παλλαδᾶ, πατριάρχου Ἀλεξανδρείας, διδαχαὶ καὶ λόγοι πανηγυρικοὶ 81» ἄρχεται: *τοῦ αὐτοῦ Γερασίμου εἰς τὸν πλοῦσιον Λάζαρον. Κατασχόνουσι τὰ κανονικὰ ὑψώματα...*⁶⁹.

⁶⁶) Γραφέντος τῇ 1774 ἀρ. 119, 2, 3, 4. Ἀ θ. Παπαδ. Κερραμεύς, IB 2, 1894, σσ. 200-201.

⁶⁷) Ἀ θ. Παπαδ. Κερραμεύς, IB 2, 1894, σ. 465.

⁶⁸) Ἀ θ. Παπαδ. Κερραμεύς, IB 1, 1891, σ. 422.

⁶⁹) Αὐτόθι 4, 1899, σ. 267.

3) Τρίτην συλλογὴν ἀποτελεῖ ὁ κώδιξ 20 τοῦ Μουσείου Ἑρακλείου «Γερασίμου τοῦ τῆς πατριαρχικῆς ἱεραρχίας λαχόντος ἐλέω Θεοῦ ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρινῆς καθέδρας Σύνταξις λόγων εὐαγγελικῶν, ἐν τῷ ἐνιαυτῷ τῷ τρίτῳ ἀρχομένων ὡσαύτως ἐκ τῆς Κυριακῆς τῆς προφωνησίμου μέχρι τῆς τῶν ἁγίων Πάντων· ἐν τούτοις δὲ τοῖς ἱεροῖς λόγοις τοῖς ἀπὸ τοῦ Τελώνου καὶ Φαρισαίου ἄχρι τῆς πρώτης Κυριακῆς τῆς Ὁρθοδοξίας· ἔστι καὶ σκοπὸς περὶ μετανοίας»⁷⁰.

4) Λόγοι εἰς τὰς Θεομητορικὰς ἁγίας ἑορτάς. Καὶ εἰς ἑορτάς τινων ἁγίων ὧν κατὰ τὸν κύκλον τοῦ ἐνιαυτοῦ ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Ἐκκλησίας ἐορτάζεσθαι διαταχθέντων. Ἐτεροὶ τε λόγοι εἰς ἐρμηνείαν προφητειῶν. Καὶ ἄλλοι λόγοι μετανοίας, μόχθοι πάντες, θεία βοήθεια καὶ χάριτι, Γερασίμου τοῦ ταπεινοῦ καὶ ἀναξίου ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας. Τόμος Δ'.

Ὁ τόμος οὗτος, ὑπὸ διαφόρων χειρῶν γεγραμμένος (18. αἰ.) εὑρεθῆται ἐν τῇ Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ ὑπ' ἀριθ. 374 καὶ περιλαμβάνει καὶ ἔργα διαφόρων ἄλλων συγγραφέων (Μαργουνίου, Ἀνδρέου Κρήτης κλπ.)⁷¹. Ἐν τέλει τοῦ παρόντος καταγράφωμεν τοὺς ἐν τῷ κώδικι τούτῳ βεβαίους λόγους τοῦ Παλλαδᾶ.

5) Κώδιξ τῆς πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας 63. 44 (ρ'ης', 83) Γερασίμου τοῦ ταπεινοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας τόμος πέμπτος ὠνόμασται δὲ ἡ ἱερὰ αὕτη βίβλος Τεσσαρακοστώριον.

α') Τῇ Κυριακῇ τοῦ Τελώνου... Ἄνθρωποι δύο ἀνέβησαν. ἄρχεται: Ὅταν τις ἄνθρωπος θέλει ξενιτευθῆ...

Ἐν σ. 743 τοῦ αὐτοῦ ἀναξίου πατριάρχου Γερασίμου περὶ κοινωσίας λόγος ρ'ος (ἑκατοστός!)

Ὁ πῖναξ λόγων τοῦ τόμου συνετάχθη ὑπὸ Ἰωσήφ μητροπ. Κυρήνης τοῦ Κρητός⁷².

6) Εἴκοσι λόγους τοῦ αὐτοῦ Γερασίμου περιέχει ὁ κώδιξ 62 τῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης, τοῦ 18. αἰ. «Γερασίμου πρώην Καστορίας καὶ ὕστερον πατριάρχου Ἀλεξανδρείας λόγοι» ἐξ ὧν οἱ πρῶτοι πέντε εἰς τὰ ρητὰ τοῦ πεντηκοστοῦ ψαλμοῦ, οἱ δ' ἄλλοι περὶ μυστηρίων, ἱερωσύνης, εἰς τοὺς Ἱεροῦ Ἱεράρχας, εἰς τὴν ἰ' Κυριακὴν τοῦ Ματθαίου καὶ εἰς ἄλλας Κυριακὰς τοῦ ἐνιαυτοῦ⁷³.

⁷⁰ Χ ρ. Πέτρου, ΕΕΚΣ 2, 1939, σ. 344.

⁷¹ Ἰ. Σακελίωυ, Κατάλογος, Ἀθ. 1892, σ. 64. Ὁ Σακ. παρέλειψε τὸ «Τόμος Δ'», παρεῖδε δὲ τὸ μεικτὸν τοῦ κώδικος.

⁷² Γ. Χαριτάκης, ΕΕΒΣ 4, 1927, σσ. 175-6, (Μοσχονᾶς), Κατάλογοι Α' σσ. 47-48.

⁷³ Ἀντ. Σιγάλας, Ἀπὸ τὴν Πνευματ. Ζωὴν τῶν Ἑλλήν. Κοινοτήτων τῆς Μακεδ. 1939, σσ. 32-4

7) Ἐννέα λόγους τοῦ αὐτοῦ πατριάρχου περιλαμβάνει ὁ κώδιξ 847 Η 92 τοῦ 18. αἰ. τῆς Μεγίστης Λαύρας, ὧν τρεῖς εἰς τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου, τέσσαρες εἰς τὰ Εἰσόδια καὶ δύο εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν (ὁ τελευταῖος κολοβός)⁷⁴.

8) Λόγους Ἐκκλησιαστικοὺς ἀνεκδότους περιλαμβάνει ὁ 633 Ἀγιανναντικὸς κώδιξ⁷⁵.

9) Γερασίμου πατριάρχου Ἀλεξανδρείας διδαχαὶ ιθ', ὧν ἡ πρώτη «τῆ πρώτῃ Κυριακῇ τῶν Νηστειῶν» περιλαμβάνονται εἰς τὸν Ἱεροσολυμ. κώδ. 133, τέλος 17. αἰ.⁷⁶.

10) Γερασίμου πατριάρχου Ἀλεξανδρείας ὁμίλια ἑπτὰ, ὧν ἡ μία ἐπὶ τῇ Κυριακῇ τῆς Ὁρθοδοξίας αἰ δ' ἄλλαι ἐπὶ τῇ β', γ', δ', ε' τῶν Νηστειῶν, τῇ Κυριακῇ τῶν Βαΐων καὶ εἰς τὴν Ἀνάληψιν περιλαμβάνονται εἰς Ἱεροσολυμιτικὸν 99. τοῦ 17. αἰ.⁷⁷.

Ὁ εἰς τὴν Ἀνάληψιν λόγος, ἐὰν εἶναι ὁ αὐτός, περιλαμβάνεται καὶ εἰς κώδ. Ἱεροσολυμ. 625 ἀρχῆς 18 αἰ. φ. 251β-4β. Ἀρχεται: *Στοχάζεται ὁ μέγας γίγας...*⁷⁸.

11) Λόγοι διδακτικοὶ καὶ δικανικοὶ εἰς τὴν ἐνανθρώπισιν τοῦ Κυρίου⁷⁹.

12) Λόγοι 96 εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Σωτῆρος καὶ κατὰ Ἰουδαίων⁸⁰.

13) Πέντε λόγοι εἰς τεθνεῶτας, εἰς καθωμιλημένην περιλαμβάνονται ἐν τῷ κώδικι τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων 134 τοῦ 18. αἰ. φφ. 143β-153β⁸¹.

14) Τρεῖς λόγοι, ὧν ὁ εἰς εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου⁸², ὁ ἕτερος εἰς Σταυροπροσκύνησιν, περιλαμβάνονται ἐν κώδικι 40 τοῦ 18. αἰ. Βιβλιοθήκης Ζαγοράς, φ. 16α, 243α, 236α. Ὁ τρίτος ἀναπτύσσει ἐκ τοῦ κατὰ Μᾶρκον 9, 25 «*Τὸ πνεῦμα ἄλαλον καὶ κωφὸν ἐγὼ σοι ἐπιτάσσω*»⁸³.

15) Λόγος εἰς περιτομὴν περιλαμβάνεται εἰς τὸν Ἱεροσολυμιτικὸν 305 τοῦ 17. αἰ. ἀρχεται: *Ἀνάμεσα εἰς τὲς πολλὰς διαφορὰς*⁸⁴.

⁷⁴) Σπυρίδωνος Λαυριώτου - Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Κατάλογος κωδίκων Μεγίστης Λαύρας, Paris 1925, σ. 127.

⁷⁵) Εὐλόγιος Κουρίλας, περ. «Θεολογία» 14, 1936, σ. 49.

⁷⁶) Ἀθ. Παπαδ. Κεραμεύς, IB 4, 1899, σ. 118.

⁷⁷) Αὐτόθι 4, 1899, σ. 100.

⁷⁸) Αὐτόθι 5, 1915, σ. 185.

⁷⁹) Γερ. Γ. Μαζαράκης, ΕΦ 30, 1931, σσ. 449-50.

⁸⁰) (Μοσχονᾶς), Κατάλογοι Α', σσ. 17-19 (= Κώδιξ 168. ΣΗ' Πατρ. Ἀλεξ. 17. αἰ.).

⁸¹) Λάμπρος, ΝΕ 5, 1908, σ. 321.

⁸²) Ὁ περὶ οὗ ἡ ἐπίκρισις τοῦ Ἀθ. Κομνηνοῦ Ὑψηλάντου.

⁸³) Κ. Δυοβουνιώτης, ΝΕ 13, 1916, σσ. 246-7.

⁸⁴) Ἀθ. Παπαδ. Κεραμεύς, IB 4, 1899, σ. 284.

16) Διδαχὴ εἰς τὸν μέγαν Νικόλαον περιλαμβάνεται εἰς τὸν Ἱεροσολυμ. 672 φ. 69 ἔξ. ἄρχεται: *Ὁ δὴ δύναται πόλις.... Ὁ αὐτὸς κῶδιξ περιλαμβάνει φ. 77α-86α λόγον εἰς τὴν Κυριακὴν τῶν Βαΐοφόρων.* Ἄρχεται: *Γυρίζει ἡ ἡλιακὴ ἄμαξα*⁸⁵.

17) Τέλος δ' Ἱεροσολυμ. 231 τῶν μέσων 18. αἰ. φ. 256β-260 περιλαμβάνει λόγον ἐνδέκατον περὶ τοῦ τόπου καὶ τοῦ τρόπου τῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς κρίσεως αὐτοῦ ἄρχεται: *Κοινῶς οἱ πολλοὶ ἀνθρώποι*⁸⁶.

II Διὰ φ ο ρ α

1) Συναγματίον ἐναντίον ἐκείνων ὁποῦ ψευδοφρόνως λέγουσι πῶς τὰ ἅγια μυστήρια...τελειώνονται εἰς τὰ κυριακὰ λόγια. Ἀπόδειξις δὲ ἀληθῆς πῶς τελειώνονται εἰς τὸ «*Ποίησον τὸν μὲν ἄρτον τοῦτον...*» κλπ.

Περιέχεται εἰς ἀγιορειτικὸν κώδικα μονῆς Καρακάλλου 1739, 3⁸⁷, εἰς Σιναϊτικούς 1530-1531 (1605)⁸⁸, εἰς Πατριαρχ. Ἀλεξανδρείας 65 120 (πς', 412)⁸⁹, εἰς κώδ. 2 18. αἰ. τῆς μονῆς Καστρίτσης Ἰωαννίνων⁹⁰, καὶ εἰς τοὺς τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων S. Grec. 78 φ. 177 καὶ 180⁹¹.

2) Ἐκθεσις εἰς ἅπασαν τὴν πραγματείαν τῆς θεολογίας, ἑλληνιστὶ καὶ λατινιστὶ (ἐν σχεδίοις)⁹².

3) Τοῦ αὐτοῦ Ἀπόκρισις πρὸς κανονικὴν ἐκ Ζακύνθου ἐρώτησιν, εἰ χρὴ θεωρεῖν μοναχὴν τὴν βία καὶ ἄκουσαν καρεῖσαν Λουκρεσίαν, νεάνιδα ἀρχοντικὴν (Νοέμβρ. 1702). Σφίζεται ἐν κώδικι ἱεροσολυμ. 487 τοῦ 18. αἰ. φ. 61β⁹³.

4) Τέσσαρες θεολογικαὶ πραγματεῖαι εἰς τύπον λόγων α') θεολογία περὶ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ β') θεολογία περὶ ὁμοουσιότητος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος γ') περὶ θεολογίας Ἀγγέλων καὶ δ') Περὶ Θεολογίας⁹⁴. Καὶ αἱ τέσσαρες ἐγράφησαν εἰς ἀρχαῖζουσας γλώσσας.

⁸⁵) Αὐτόθι 5, 1915, σ. 225.

⁸⁶) Αὐτόθι 1, 1891, σ. 304.

⁸⁷) Λάμπροϋ, Κατάλογος Α' σ. 148.

⁸⁸) B e n e s e n i c, Catalogus I σσ. 415, 423, ὅπου καὶ ἡ πρὸς τοὺς Παρασαμίους ἐπιστολή.

⁸⁹) Γ. Χαριτάκης, ΕΕΒΣ 4, 1927, σσ. 178-9, (Μοσχονᾶς), Κατάλογοι Α' σσ. 166-8.

⁹⁰) Λάμπροϋ, ΝΕ 11, 1914, σ. 35.

⁹¹) O m o n t, Inv. Som. II, 1888, σσ. 214, 228.

⁹²) Γερ. Γ. Μαζαράκης, ΕΦ 30, 1931, σσ. 451-2.

⁹³) Ἀθ. Παπαδ. Κεραμεύς, ΙΒ 1, 1891, σ. 446.

⁹⁴) Ὅρα τὸν ἐν τέλει πίνακα τοῦ κώδ. 374 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης, ἀρ. 33, 34, 35 καὶ 36.

δ' Φιλολογικά

1) Κοσμικά ποιήματα εις δημόδη λόγον ἦτο :

α') Θρησκεία τῆς Κρητικῆς ἐπὶ τῇ κατὰ τῷ 1669 ἀλώσει τοῦ Χάνδακος. Ἐργαφία πρὸς ἦχον πλάγιον β'⁹⁵, ἀκολουθεῖ δ' ἐν αὐτῷ ὁ συγγραφεὺς τὴν κατὰ παράδοσιν ὑμνογραφικὴν τεχνοπλοίαν.

β') Ἐτεροὶ στίχοι 20 τοῦ αὐτοῦ ἀφιεροῦνται εἰς τὸ ἴδιον θέμα ἔγραψαν εἰς ἑνδεκασύλλαβον καὶ πρὸς ἦχον πλάγιον α'⁹⁶.

Ἐξεδόθησαν⁹⁷ ἐκ χειρογράφου 184 τοῦ 1712 τοῦ Μουσείου Ἑρακλείου⁹⁸.

2) Ἐγκώμιον εἰς τὸ ἅγιον Ὅρος Σινᾶ, πολλάκις ἐκδεδομένον εἴτε ἀνωδύμως⁹⁹, εἴτε ὡς πατριάρχου Γερασίμου ἔργον, ἀδιακρίτως¹⁰⁰. Ὅτι εἶναι Γερασίμου Β' τοῦ Παλλαδᾶ δεικνύται ἐκ τῆς χειρογράφου παραδόσεως τοῦ ἐγκωμίου, φερομένου εἰς ἀγιορειτικὸν Ἰβήρων 5026, 1¹⁰¹, σιναϊτικὸν 1729 (2)¹⁰², καὶ ἱεροσολυμιτικὸν 344¹⁰³ τοῦ 18. αἰ. κώδικας «τοῦ σοφωκάτου μητροπολίτου πρώην Καστορίας κῆρ Γερασίμου τοῦ Κρητός». Τὸ ἐγκώμιον ἐτυπώθη καὶ ρωσιστὶ ἐν Μόσχᾳ τῷ 1783¹⁰⁴.

3) Ρητορικὴ. Αὕτη κακῶς ἀπεδόθη εἰς τὸν Σπαρταλιώτην. «Σφύζεται... ἐν χειρογράφοις καὶ Ρητορικὴ Ἐκκλησιαστικὴ δγκώδης μετὰ καὶ εἰκονογραφικῶν τὰς τοῦ ρήτορος διαφόρους σχέσεις καὶ τὰ σχήματα

⁹⁵) ΕΕΚΣ 2, 1939, σ. 342.

⁹⁶) Αὐτόθι σ. 344.

⁹⁷) Ὑπὸ Χρ. Πέτρου Μεσογειόν, ΕΕΚΣ 2, 1939, σσ. 348-54 καὶ οἱ 20 στίχοι αὐτόθι σ. 355.

⁹⁸) Περὶ οὗ αὐτόθι σσ. 340-41. Κατὰ τὸν ἐκδότην τὸ χειρόγραφον περιέχει καὶ «μίαν δοξολογίαν πρὸς τὸν ποιητὴν τῶν θρηνηλογημάτων πατριάρχην Ἀλεξανδρείας Γεράσιμον».

⁹⁹) Εἰς τὴν β' ἔκδοσιν τῆς περιγραφῆς τοῦ Σινᾶ ἐν Βενετία 1727 (πρβλ. L e g r a n d, BH de XVIII s. 1, 1918, σσ. 204-5 ἀρ. 171 καὶ L. P e t i t, BAG σσ. XXXIV - XXXV) καθὼς καὶ εἰς τὴν δ' ἔκδοσιν τῆς «Περιγραφῆς» τοῦ 1773 (πρβλ. L e g r a n d, ἔνθ' ἀνωτ. 2, 1928, σσ. 178-82 ἀρ. 793, καὶ P e t i t, ἔνθ' ἀνωτ.).

¹⁰⁰) Εἰς τὴν ἔκτιν ἔκδοσιν τοῦ 1817, σσ. 97-106, περὶ ἧς Γκίνη-Μέξια, Ἑλλην. Βιβλιογραφία 1, 1939, σ. 159 ἀρ. 994. Καὶ χειρόγραφα οὕτω, ὡς κώδικε Ἰβήρων 906, 18. αἰ. (Λάμπρος, Κατάλογος 2, σ. 235 ἀρ. 5026, 1) καὶ Σιναϊτικὸς 1378 (1), 18 αἰ. (B e n e s e v i c, Catalogus III¹ σ. 39).

¹⁰¹) Λάμπρος, Κατάλογος 2, σ. 235.

¹⁰²) B e n e s e v i c, Catalogus I σ. 171.

¹⁰³) Ἀθ. Παπαδόπ. Κερμεύς, IB 2 σ. 465.

¹⁰⁴) Χρυσόστ. Παπαδοπούλου, Ἱστορ. Ἐκκλ. Ἀλεξανδρ. σσ. 723-4, σημ. 4. Τὴν ὑπόδειξιν διὰ τὴν πατρῷτητα τοῦ ἐγκωμίου ὀφείλω εἰς τὸν ἀγαπητὸν συνάδελφον κ. Μ. Ἰ. Μανούσσαν.

ὑποδεικνυνοσῶν, ἦν εἶχεν ἰδὼν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς μητροπόλεως Ρόδου ὁ ἡμέτερος συνεργὸς Ἱεροθεὸς [Φλωρίδης] ὅτε γραμματεῦσιν ἐτύχανε παρὰ τῷ σεβασμιωτάτῳ μητροπολίτῃ τῆς νήσου Ἰακώβῳ τῷ Πατιμίῳ»¹⁰⁵. Περὶ τῆς τύχης τοῦ κώδικος τούτου ὁ ἐν Ρόδῳ ὑπηρετήσας γυμνασιάρχης Τρύφων Ε. Εὐαγγελίδης πληροφορεῖ: «τὸ χειρόγραφον τοῦτο εὑρηται νῦν παρ' ἰδιώτῃ ἐν Ρόδῳ μετ' εἰκόνων τὰς τοῦ ρήτορος διαφόρους θέσεις καὶ τὰ σχήματα ὑποδεικνυνοσῶν»¹⁰⁶.

Εἰς Ἱεροσολυμιτικὸν κώδικα 127 τοῦ 18 αἰ. σφίζεται ὁμοίως «τοῦ μακαριωτάτου καὶ σοφωτάτου πάπα καὶ πατριάρχου τῆς μεγαλοπόλεως Ἀλεξανδρείας κυρίου κυρίου Γερασίμου Ἐκθέσις τῆς ἀπάσης Ρητορικῆς τέχνης». Ἐν τῷ χειρογράφῳ εὑρηται ὁ πρόλογος (φ. 1-33) καὶ εἶτα τὸ πρῶτον μόνον βιβλίον «περὶ εὐρέσεως»¹⁰⁷.

Τὴν πρὸς τὸν ἡγεμόνα Ἰωάννην Μπασαράβαν ἀφιέρωσιν τῆς Ρητορικῆς ἐδημοσίευσεν ὁ Γεο. Μαζαράκης¹⁰⁸.

Σημειωτέον ὅτι εἰς τὸν Γεράσιμον Παλλαδᾶν ἀπεδόθη ἡ συγγραφὴ αἰνιγμάτων, ἅτινα ὁμοίως κακῶς ἀπεδόθησαν, καθ' ἃ ἀνωτέρω ἐλέχθη, εἰς τὸν Γεράσιμον Σπαρταλιώτην. Ὁ κώδιξ 753, 6 τῆς μονῆς Ξενοφώντος τοῦ 18. αἰ.¹⁰⁹ περιέχει «Αἰνίγματα πάνυ ὠραῖα ποιηθέντα ὑπὸ τοῦ μακαριωτάτου πάπα καὶ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας κυρίου Γερασίμου». Ὁμοίως ὁ παρισιακὸς S. Grec 78 φ. 203^v¹¹⁰ καὶ ὁ 65 120 (πς', 412) τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας¹¹¹.

Ὁ Γεράσιμος ὅμως (πρόκειται περὶ τοῦ Παλλαδᾶ) ἦτον ἀπλοῦς συλλέκτης τῶν αἰνιγμάτων¹¹².

Ἐθν. Βιβλ. κῶδ. 374, 18. αἰ.

Γερασίμου Παλλαδᾶ Λόγοι τόμος Α'

Πρόλογος προτροπτικός, κοινὸς πρὸς πᾶντας εἰς τὸ μετ' εὐλαβείας καὶ πόθου τὴν ἱερὰν ταύτην βίβλον ἀναγινώσκειν.

¹⁰⁵) Σ α κ κ ε λ ί ω ν, Πατριακὴ Βιβλιοθήκη σ. 203.

¹⁰⁶) ΒΕΒΣ 4, 1927 σ. 253 σημ. 4.

¹⁰⁷) Ἀ θ. Π α π α δ. Κ ε ρ α μ ε ῦ ς, ΙΒ 4, 1899, σ. 10.

¹⁰⁸) ΕΦ 30, 1931, σσ. 443-4.

¹⁰⁹) Λ ά μ π ρ ο ς, Κατάλογος Α' σ. 67.

¹¹⁰) O m o n t. Invent. Som. III, Paris 1888, σ. 214.

¹¹¹) Λ. Γ. Κ α μ π ο ῦ ρ ο γ λ ο υ ς, Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας Ἀθηναίων 2, 1890, σ. 228—Γ. Χ α ρ ι τ ἄ κ η ς, ΕΕΒΣ 4, 1927, σ. 179.

Τὸ περιέργον εἶναι ὅτι ὁ κώδιξ οὗτος ἐγράφη τῷ 1707, ζῶντος καὶ πατριαρχεῦοντος τοῦ Γερασίμου ὑπὸ Μιχαὴλ υἱοῦ Ἰωάννου τοῦ Πατιμίου.

¹¹²) Τὰ αἰνίγματα προσέγραψεν εἰς τὸν Παλλαδᾶν καὶ ὁ Μ α ζ α ρ ἄ κ η ς ἐνθ' ἀνωτ. σσ. 452-3.

² Ἄρχεται : «² Ω πόσην παρακίνησιν παίρρουσιν ὅλοι κοινῶς οἱ ἄνθρωποι νὰ τρέχουσιν εἰς τὰ θέατρα.

- 1) σ. 6 (-9) Γερασίμου τοῦ ταπεινοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας εἰς τὴν ὑψωσιν τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ Σταυροῦ ἄρχεται : *Πολλὰκις βλέπομεν τὸν μέγαν ἥλιον...*
- 2) σ. 9 (-15) τοῦ αὐτοῦ Γερασίμου..... Εἰς τὴν αὐτὴν πανσεβάσιμον ἑορτὴν τῆς Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἄρχεται : *Πολλὰς αἰτίας εἶχεν ὁ προφήτης Λαυῖδ...*
- 3) σ. 15 (-23) τοῦ αὐτοῦ.... Εἰς τὴν αὐτὴν πανσεβάσιμον ἑορτὴν τῆς Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἄρχεται : *Σπουδάξουσιν ὅλοι αἱ φυλαὶ καὶ ὅλα τὰ γένη.*
- 4) σ. 23 (-27) τοῦ αὐτοῦ.... Τῇ Κυριακῇ μετὰ τὴν Ὑψωσιν. Ὅστις θέλει ὀπίσω μου ἀπελθεῖν Μάρκος η', 34 ἄρχεται : *Ἄν εἶναι ἔξω τοῦ σκοποῦ καὶ τῆς χριστιανικῆς διατάξεως...*
- 5) σ. 27 (-30) Τοῦ αὐτοῦ.... Λόγος πανηγυρικός εἰς τὴν μετástασιν τοῦ ἁγίου ἐνδόξου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου ἄρχεται : *Ἐστοχάσθηκα πολλάκις ἀδελφοί μου τίμοι, νὰ ἀναβαίνουσι τινὲς εἰς τὰ παλάτια...*
- 6) σ. 30 (-35). Εἰς τὴν αὐτὴν ἑορτὴν Λόγος ἄρχεται : *Οἱ ἐν τῷ σταδίῳ θεωροῦνται δὲν ἐνχαριστοῦνται...*
- 7) σ. 36 (-9). Τῇ κς' τοῦ Ὀκτωμβρίου μηνός. Εἰς τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου, ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου λόγος... ἐν ᾧ καὶ μερικὴ ἐξήγησις τοῦ κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν Εὐαγγελίου... ἄρχεται : *Εἰς ὅλα τὰ πράγματα ὁποῦ ἐπανέρχονται τοῦ ἀνθρώπου θλιβερῶς λυπεῖται ὁ αὐτὸς ἄνθρωπος...*
- 8) σ. 39 (-42). Εἰς τὴν αὐτὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου εἰς τὸν σεισμὸν λόγος. Καὶ ἰδοὺ σεισμὸς μέγας ἐγένετο ἐν τῇ θαλάσῃ. Ματθαῖος η', 24 ἄρχεται : *Ἴδιον εἶναι τοῦ ἀγαθοῦ καὶ δικαίου πατρὸς τὲς ἀγαθοσύνης του ἴσα νὰ τὲς δείχηται εἰς ὅλα τὰ τέκνα...*
- 9) σ. 42 (-4). Τῇ πρώτῃ τοῦ Νοεμβρίου μηνός. Εἰς τὴν ἑορτὴν τῶν ἁγίων ἐνδόξων καὶ ἱερατικῶν Ἀναργύρων Κοσμῆ καὶ Δαμιανοῦ λόγος... ἄρχεται : *Ἀποφασίζει τὸ πνεῦμα τῆς χάριτος εἰς τὸν ἅγιον προφήτην Σιράχ...*
- 10) σ. 44 (-6). Τῇ τρίτῃ τοῦ Νοεμβρίου μηνός, εἰς τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου λόγος... ἄρχεται : *Μεταχειρίζεται ὁ σοφὸς ἰατρὸς τὴν ἰατρειάν εἰς τὸν ἄρρωστον ἄνθρωπον...*
- 11) σ. 46 (-51). Τῇ ὀγδόῃ τοῦ Νοεμβρίου μηνός. Εἰς τὴν σύναξιν τοῦ παμμεγίστου ταξιάρχου Μιχαὴλ καὶ πιασῶν τῶν ἐπουρανίων καὶ

- ἄσωμάτων νόων... ἄρχεται : *Διαπλέω τὸ μέγα καὶ βαθύτατον πέλαγος τῆς λεπιοτάτης θεωρίας τοῦ σοφωτάτου Παύλου. . .*
- 12) σ. 51 (-3). Εἰς τὴν αὐτὴν ἑορτὴν πηνηγυρικός ἢ μᾶλλον ἠθικός... ἄρχεται : *Ἀπὸ ὅλα τὰ θλικὰ καὶ φαινόμενα κτίσματα...*
- 13) σ. 54 (-8). Τῇ ἑνδεκάτῃ τοῦ αὐτοῦ μηνός. Εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Μηνᾶ... ἄρχεται : *Οἱ πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων παῖδες μέγαν πόθον ἔχουσι...*
- 14) σ. 58 (-62). Τῇ δωδεκάτῃ τοῦ αὐτοῦ μηνός. Εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας τοῦ Ἐλεήμονος... Ἐγὼ εἶμι ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς κατὰ Ἰωάννην ι', 11. ἄρχεται : *Μεγάλῃς χαρᾶς εὐαγγέλια ἀνακαινίζων ἔρχομαι νὰ λέγω πρὸς τὴν ὑμετέραν ἀγάπην...*
- 15) σ. 62 (-6). Τῇ δεκάτῃ τετάρτῃ τοῦ Νοεμβρίου μηνός. Εἰς τὴν πανσεβιάσιμον ἑορτὴν τοῦ ἁγίου ἐνδόξου καὶ πανευφήμου ἀποστόλου Φιλίππου... ἄρχεται : *Πᾶσα τέχνη καὶ πᾶσα ἐπιστήμη διὰ κάποιον κέρδος καὶ ὠφέλειαν εὐρέθη...*
- 16) σ. 66 (-70). Τῇ δεκάτῃ ἕκτῃ τοῦ αὐτοῦ μηνός εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἁγίου ἐνδόξου εὐαγγελιστοῦ Ματθαίου... ἄρχεται : *Φυσικὰ ἕνα ἔκλαμπρον φῶς σύρει πρὸς τοῦ λόγου του τὸν ἐν τῇ σκοτία περιπατοῦντα διὰ νὰ φωτίζεται.*
- 17) σ. 71 (-4). Εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς ἁγίας ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος, παρθένου καὶ πανσόφου Αἰκατερίνης. Εἰς τὸ ρητὸν τοῦ κατὰ Ματθαῖον κε', 1 *Τότε ὁμοιωθήσεται ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν δέκα παρθένοις. ἄρχεται : Συνήθειαν ἔχουσι οἱ τοῦ κόσμου ἄνθρωποι.*
- 18) σ. 75 (-7). Εἰς τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν τῶν δέκα παρθένων... εἰς τὸ εὐαγγελικὸν ρητὸν Οὐκ οἶδα ὑμᾶς κατὰ Ματθαῖον κε', 13 ἄρχεται : *Ἐπρωτύπωνεν ὁ προφήτης μέγας Δαυὶδ τὴν γλυκύτητα τοῦ οὐρανοῦ νυμφίου...*
- 19) σ. 78 (-83). Εἰς μνήμην τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος πάπα Ρώμης... εἰς τὸ εὐαγγέλιον Μακάριοι οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι ἄρχεται : *Τάξιν ἔχουσι οἱ φρόνιμοι πραγματευταί...*
- 20) σ. 83 (-6). Τῷ Νοεμβρίῳ μηνὶ λ'. Εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἁγίου ἐνδόξου καὶ πανευφήμου ἀποστόλου Ἀνδρέου τοῦ πρωτοκλήτου... Αὕτη ἐστὶν ἡ αἰώνιος ζωὴ κατὰ Ἰωάννην ιζ', 3 ἄρχεται : *Δὲν ἤθελα γνωρίσει πρᾶγμα χειρότερον...*
- 21) σ. 87 (90). Τῇ τετάρτῃ τοῦ Δεκεμβρίου μηνός εἰς τὴν μνήμην τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ οἰκουμενικοῦ διδασκάλου καὶ θεολόγου Ἰωάννου τοῦ Λαμασκηνοῦ... Καὶ καταβάς μετ' αὐτῶν ἔστη ἐπὶ τὸπου πεδινοῦ κατὰ Λουκᾶν Ϛ, 17 ἄρχεται : *Καθὼς ὁ ἄριστος μυ-*

- ρεψός θέλοντας να βάλῃ τὰ ἐντεχνημένα μῦθα εἰς τὰ ἀγγεῖα...
- 22) σ. 90 (-4). Εἰς τὴν μνήμην τῆς ἁγίας μεγαλομάρτυρος τοῦ Χριστοῦ Βαρβάρας... Καὶ γυνὴ τις οὖσα ἐν ὄψει αἵματος ἔτη δώδεκα κατὰ Μᾶρκον ε' 25' ἄρχεται: *"Ὅτι εἶναι καὶ ὁ πλέα ἀχάριστος καὶ σκληρόφρων ἄνθρωπος...*
- 23) σ. 94 (-8). Τῇ πέμπτῃ τοῦ Δεκεμβρίου μηνὸς εἰς τὴν μνήμην τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Σάββα τοῦ ἡγιασμένου. Δεῦτε πρὸς με πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι κατὰ Ματθαῖον ια', 28' ἄρχεται: *Σοφώτατα ὁ μέγας εἰς τὴν σοφίαν Σολομῶν...*
- 24) σ. 98 (-102). Τῇ ἕκτῃ τοῦ αὐτοῦ μηνός. Εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικολάου τοῦ θαυματουργοῦ. Ἐγὼ εἰμι ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς κατὰ Ἰωάννην ι', 11' ἄρχεται: *"Ὅταν θέλω ἐνθυμηθῆ τὸν ζῆλον τὸν πολλὸν καὶ μέγαν ὁποῦ ἔχει ὁ πιστὸς ποιμὴν εἰς τὰ πρόβατά του...*
- 25) σ. 103 (-5). Τῇ ἑβδόμῃ τοῦ Δεκεμβρίου μηνός εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀμβροσίου ἐπισκόπου Μεδιολάνων. Ἐγὼ εἰμι ἡ θύρα, δι' ἐμοῦ εἴαν τις εἰσέλθῃ σωθήσεται κατὰ Ἰωάννην ι', 9. ἄρχεται: *Ἐκβάλλει τὸν πρωτόπλαστον Ἀδὰμ ὁ ποιητὴς...*
- 26) Τῇ δωδεκάτῃ τοῦ αὐτοῦ μηνός. Εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Σπυρίδωνος τοῦ θαυματουργοῦ. Ἴδου ὁ μισθὸς πολλὸς ὑμῶν ἐν τῷ οὐρανῷ κατὰ Λουκᾶν ι', 23' ἄρχεται: *Ὅμοίως σαφεστάτῃ γίνεται εἰς τὴν μακαριὰν ἀπόλαυσιν τῶν δικαίων...*
- 27) σ. 108 (-12). Τῷ αὐτῷ μηνί. Εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἁγίου προφήτου Δανιὴλ καὶ τῶν ἁγίων Τριῶν Παίδων' ἄρχεται: *Ἐπαινοὺν πολλὸν καὶ μέγαν διαγράφει ὁ ἐν ὑψίστοις θεὸς...*
- 28) σ. 113 (-5). Εἰς τοὺς ἁγίους τρεῖς παῖδας Ἀνανίαν, Ἀζαρίαν καὶ Μισαήλ' ἄρχεται: *Παρέδωκεν ὁ προνοητὴς θεὸς τοὺς καθαρὸς νόας τῶν ἁγίων τριῶν παίδων...*
- 29) σ. 115 (-7). Εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος Ἰγνατίου τοῦ θεοφόρου πατριάρχου τῆς μεγαλοπόλεως Ἀντιοχείας λόγος... ἄρχεται: *Ὅχι τόσον ἀπὸ μακρὰν διὰ τὸ ἐμπόδιον ἴσως τῆς σαρκός...*
- 30) σ. 117 (-9). Τῇ εἰκοστῇ τρίτῃ τοῦ Δεκεμβρίου μηνός εἰς τὴν μνήμην τῶν ἁγίων ἐνδοξῶν μεγάλων Δέκα μαρτύρων τῶν ἐν τῇ Κρήτῃ μαρτυρησάντων... ἄρχεται: *Ἐνθυμοῦμαι ἐν χάριτι πνεύματος ἁγίου ἐκείνην τὴν ὁμόνοιαν ὁποῦ εἴχασιν οἱ πιστοὶ τοῦ θεοῦ δοῦλοι...*
- 31) σ. 120 (-22). Εἰς τὴν μνήμην τῆς ἁγίας ὁσιομάρτυρος Ἐδγενίας τοῦ αὐτοῦ Γερασίμου. Ἴδου γυνὴ ἦν πνεῦμα ἔχουσα ἀσθενείας ἔτη δέκα καὶ ὀκτὼ κατὰ Λουκᾶν ιγ', 11' ἄρχεται: *Συνλογιζόμε-*

- ρος τὸν ἅπαντα κόσμον ὡς εἰκόνα τοῦ ὑπερτελειτάτου θεοῦ . . . .
- 32) σ. 122 (-7). Εἰς τὴν ὑπέρολαμπρον μνήμην τῶν ἁγίων νηπίων τῶν ὑπὸ τοῦ Ἡρώδου ἀναιρεθέντων... ἄρχεται : *Ἄν ἴσως καὶ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ πολέμου ὁ μέγας ἀρχων τοῦ στρατεύματος...*
- 33) σ. 128 (-31). Εἰς τὸν μέγαν θεολόγον Γρηγόριον... ἐν ᾧ καὶ περὶ θεολογίας ἄρχεται : *Πολὸς ὁ τῶν βιωτικῶν (ὧ ἱερὰ πανήγυρις) θόρυβος... [εἰς ἀρχαϊκὴν].*
- 34) σ. 131 (-40). Ἐγκώμιον εἰς τὸν οὐρανοφάντορα μέγαν Βασίλειον, ἐν ᾧ καὶ θεολογία περὶ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τοῦ αὐτοῦ ἄρχεται : *Οἱ λύπη συσχεθέντες καθύωνος τοῦ ταύτης κουφίζειν τὸ τῆς καρδίας κατεπέγουσιν... [εἰς ἀρχαϊκὴν].*
- 35) σ. 140 (-58). Λόγος εἰς ἐγκώμιον τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἐν ᾧ καὶ εἰλικρινὴς περὶ Ἁγίας Τριάδος θεολογία καὶ περὶ ὁμοουσιότητος τοῦ ἁγίου Πνεύματος . . . ἄρχεται : *Φρονήσεως ἔργον καὶ συνέσεως πόνημα τοῖς ἐκ τῶν πολεμίων δεινῶς θλιβομένοις τεθησαύρισται... [εἰς ἀρχαϊκὴν].*
- 36) σ. 158 (-75). Λόγος περὶ θεολογίας Ἀγγέλων, ἐν ᾧ καὶ ἐγκώμιον τοῦ μεγάλου πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Ἀθανασίου... ἄρχεται : *Τὰ παρὰ φύσιν, ἃ σημεῖα λέγεται καὶ τέρατα... [εἰς ἀρχαϊκὴν].*
- 37) σ. 448 (-55). Ὁμιλία Γερασίμου πατριάρχου Ἀλεξανδρείας. Ἐλέησόν με ὁ Θεὸς κατὰ τὸ μέγα ἔλεός σου Ψαλμὸς Ν', 1' ἄρχεται : *Κοθῶς εἰς μίαν εἰκόνα στοχαζόμενος τινάς...*
- 38) σ. 455 (-61). Τοῦ αὐτοῦ... εἰς τὸ ρητὸν τοῦ πεντηκοστοῦ ψαλμοῦ λόγος β'ος. Ὅτι τὴν ἀνομίαν μου ἐγὼ γινώσκω καὶ ἡ ἁμαρτία μου ἄρχεται : *Ὅποτε τινάς ρύπους καὶ μαυρᾶδες εἰς τὸ πρόσωπόν του ἤθελε ἔχει...*
- 39) σ. 461 (-7). Ἐτερος τοῦ αὐτοῦ. Εἰς τὸ ρητὸν τοῦ Ψαλμοῦ Σοὶ μόνον ἤμαρτον καὶ τὸ πονηρὸν ἐνώπιόν σου ἐποίησα ἄρχεται : *Ἐκαμην ὁ Μανασσῆς βασιλεὺς Ἰούδα τὸ πονηρὸν τῆς εἰδωλοκρατείας ἔργον...*
- 40) σ. 468 (-74). Ἐτερος τοῦ αὐτοῦ, Ἰδοὺ γὰρ ἀλήθειαν ἠγάπησα τὰ ἄδηλα καὶ τὰ κρυφία . . . ἄρχεται : *Θέλει ὁ ὕψιστος ἀετὸς γὰρ μάθη τοὺς νεοσσούς του...*
- 41) σ. 475 (-81). Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸ ρητὸν Ῥαντιεῖς με ὑσσώπω καὶ καθαρισθήσομαι ἄρχεται : *Ἄτεχνα καὶ μὲ πολλὴν ἀμέλειαν τῆς δολερᾶς του προαιρέσεως...*
- 42) σ. 482 (-88). Τοῦ αὐτοῦ... εἰς τὸ ρητὸν Ἀπόστρεψον τὸ πρόσωπόν σου ἀπὸ τῶν ἁμαρτιῶν μου... ἄρχεται : *Περιγράφει εἰς τὰς ὑπέρ αἰσθηθῆν θεωρίας τῆς ἁγίας Ἀποκαλύψεως ὁ παρθενικὸς εὐαγγελιστὴς...*

- 43) σ. 488 (-93). Τοῦ αὐτοῦ... πανηγυρικός εἰς τὴν Ὑψωσιν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἄρχεται : *Ὅλες τὲς τάξεις τῶν ἀνθρώπων βλέπου καὶ κατὰ τὴν τέχνην του ἢ κατὰ τὴν ἐπιστήμην του ὁ καθένας...*
- 44) σ. 494 (-8). Τοῦ αὐτοῦ... λόγος τῆ Γ' Κυριακῆ τοῦ Ματθαίου εἰς τὸ Ὁ λύχνος τοῦ σώματός ἐστιν ὁ ὀφθαλμὸς [Γ', 22] ἄρχεται : *Ἔνας ῥήτωρ ὁποῦ συμβουλεύει μίαν πολιτείαν...*
- 45) σ. 498 (-505). Τοῦ αὐτοῦ... λόγος θεολογικός εἰς τὸ Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν Οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν [Γένεσις 1] ἄρχεται : *Ταξιδεύοντας ὁ ἐν προφήταις μέγας...*
- 46) σ. 505 (-10). Τοῦ αὐτοῦ ἕτερος λόγος εἰς τὸ τοῦ Ἡσαίου Ὁ λαὸς ὁ καθήμενος ἐν σκότει εἶδε φῶς μέγα ἄρχεται : *Εὐρισκόμενος κανένας ἄρρωστος εἰς τὰ ὁλοίσθια τοῦ θανάτου...*
- 47) σ. 510 (-16). Ἐτερος λόγος τοῦ αὐτοῦ Γερασίμου... τῆ Κυριακῆ τῶν δύο λεπρῶν Λουκᾶς ιζ', 14 Πορευθέντες ἐπιδείξατε ἑαυτοὺς τοῖς ἱερεῦσιν ἄρχεται : *Πολὴν πόθον εἶχασιν παλαιὰ οἱ Ἐβραῖοι νὰ ψάλλουν...*
- 48) σ. 516 (-21). Ἐτερος λόγος τοῦ αὐτοῦ... περὶ Ἱερωσύνης. ἄρχεται : *Ὅλοι ἠξέυρετε καλὰ τὴν λαίμαργικὴν συνήθειαν ὁποῦ ἔχουσι οἱ ἄνθρωποι...*
- 49) σ. 522 (-7). Ἐτερος τοῦ αὐτοῦ... Εἰς τὴν παραβολὴν τῶν γάμων Ματθαῖος κβ' Ὁμοιώθη ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν... ἄρχεται : *Πολὴν παράπονον δείχνει σήμερον ὁ τῶν ὄλων βασιλεὺς...*
- 50) σ. 527 (-31). Τοῦ αὐτοῦ... Τῆ Γ' Κυριακῆ τοῦ Ματθαίου [Γ', 26]. Ἐμβλέψατε εἰς τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ ἄρχεται : *Θαυμάζεται ὁ σοφώτατος Ἀριστοτέλης τὴν κυβέρονσιν ὁποῦ ἔχει ὁ κόσμος...*
- 51) σ. 532 (-36). Τοῦ αὐτοῦ... Λόγος εἰς τοὺς τρεῖς Ἱερόρχας. Ἐμεῖς ἔστε τὸ φῶς τοῦ κόσμου [Ματθαῖος ε', 14] ἄρχεται : *Ἄν ἴσως καὶ καμμίαν φορὰν ἐθέλασιν καθήσει τινὲς...*
- 52) σ. 537 (-45)... Λόγος εἰς τὸν τελώνην καὶ φαρισαῖον. Κατέβη οὖν οὗτος δεδικαιωμένος ὑπὲρ τὸν ἕτερον [Λουκᾶς ιη', 14] ἄρχεται : *Μεγάλην ἐπιμέλειαν πρέπει νὰ ἔχη ἐκεῖνος ὁ ἄνθρωπος...*

Τοιαύτη εἶναι ἡ συγγραφικὴ δραῖσις τῶν δύο λογίων Κρητῶν Γερασίμων. Ἡ συμβολή μου εἰς τὸν καθορισμὸν αὐτῆς, ἴσως παρακινήση Κρητὰ τινα θεολόγον νὰ ἐργασθῆ διὰ τὴν ἐπὶ τῷ αὐτῷ συναγωγὴν καὶ ἔκδοσιν τῶν ἔργων τῶν δύο τούτων ἱεραρχῶν, τῶν ὁποίων ἡ θέσις εἶναι μετὰ τῶν μεγάλων ἐκείνων θεολόγων καὶ συγγραφέων τοῦ 16. καὶ 17. αἰῶνος τοῦ Μελετίου τοῦ Βλαστοῦ, τοῦ Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου, τοῦ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, τοῦ Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως, τοῦ Γερασίμου τοῦ Βλάχου καὶ τοῦ Μελετίου τοῦ Συρίγου.

Πάντες οὔτοι δὲν ἀνήκουν ἰδιαίτερος εἰς τὴν Κρήτην, ὡς ἄλλοι ὀλιγώτερον γνωστοὶ (ὁ Ἰωάσαφ ὁ Δωριανὸς π.χ.), ἀλλ' εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἑλληνικὴν γραμματείαν. Καὶ ἔχουν μὲν ἱκανὰ δημοσιευθῆ περι αὐτῶν καὶ ἐκ τῶν ἰδίων των ἔργων καὶ τῆς ἀλληλογραφίας, ἀλλ' οὐχὶ πάντα μετὰ τῆς αὐτῆς μεθόδου, προσοχῆς, ἐπιμελείας καὶ ἐκτάσεως.

Διὰ τὰ βοηθήσωμεν εἰς τὸ μέλλον τὴν ἔρευναν ἐπελήφθημεν τῆς κεφαλαϊώδους ἐρεύνης καὶ συναγωγῆς τῶν κατ' αὐτοὺς (καὶ πολλοὺς ἄλλους, 150 ἐν συνόλῳ) διὰ τὴν ὑφ' ἡμῶν συγγραφείσαν ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ. Ἀλλ' αἱ οἰκονομικαὶ συνθήκαι τοῦ ἀγωνιζομένου ἔθνους δὲν ἐπέτρεψαν νὰ ἐκδοθῆ τὸ ἔργον τοῦτο, εἰς τὸ ὁποῖον ἀφιερώσαμεν πολλὰ ἔτη μελέτης καὶ ἐρεύνης. Τοῦτο βεβαίως ἐπιτρέπει τὸν ἐν τῷ μεταξὺ πλουτισμὸν του διὰ τῆς συμπληρώσεως διὰ νέων στοιχείων προερχομένων εἴτε ἐκ τῆς ἐρεύνης εἴτε ἐκ προσφάτων* δημοσιεύσεων. Τὰς τοιαύτας δημοσιεύσεις θὰ ἐβλέπομεν μὲ ἰδιαίτεραν χαρὰν καὶ μάλιστα ὅταν εἶναι δεόντως ἐνημερωμένοι, στηρίζονται εἰς τὴν ἔρευναν τῶν χειρογράφων καὶ προάγουν τὸ θέμα.

*Ἐργαφον ἐν Ἀθήναις Φεβρ.-Μάρτ. 1949.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Σ Υ Μ Μ Ι Κ Τ Α

ΤΟ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΕΠΙΘΕΤΟ ΜΙΛΙΑΡΑΣ

Τὸ οἰκογενειακὸ ἐπίθετο Μιλιαρᾶς-Μιλιαράκης¹ καὶ τὸ χωριὸ Μιλιαράδω, ποῦ προφανῶς πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τοὺς πρώτους οἰκιστὲς του Μιλιαράδες², συνήθως γράφονται μὲ τὴ δηλαδὴ

¹) Τὸ οἰκογενειακὸ ἐπίθετο Μιλιαρᾶς-Μιλιαράκης ἀπαντᾶται σήμερὰ σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης, ὅπως στὸ Τζερμιᾶδω Λασιθίου, στὴ Λατοῖδα Μεραμπέλου, στὰ Πεζὰ Πεδιάδας καὶ στὸ Ἡράκλειο, ἀπὸ ὅσα μού εἶναι γνωστά. Οἱ φρεῖς τοῦ ἐπιθέτου αὐτοῦ στὴν Κρήτη φαίνεται κατοίκησαν πρώτα στὸ Τζερμιᾶδω Λασιθίου. Ἐκεῖ τουλάχιστο τοποθετοῦν τοὺς προπάτορες τους ὅλοι οἱ σημερινοὶ Μιλιαράδες, ὅπως μού εἶπε ὁ φίλος κ. Γεώργιος Μιλιαρᾶς, ἀπόστρατος ὑποστράτηγος.

Ἄπο πότε ὑπάρχει τὸ ἐπίθετο στὸ Λασιθι καὶ στὴν Κρήτη γενικὰ δὲν μού εἶναι γνωστό. Πάντως μετὰ τὶς ἀρχές τοῦ 15. αἰώνα, ὅποτε ἡ Βενετία ἐπέτρεψε καὶ πάλι τὴν καλλιέργεια τοῦ Λασιθίου καὶ τὴν ἀποίκισή του, θὰ χρονολογεῖται ἡ ἐγκατάστασή τους ἐκεῖ. Στὴν Ἐμπαρο Πεδιάδας ἀπαντᾶται τὸ ὄνομα Μιλιαρᾶς Γεώργιος τὸ 1672, ὅπως ἀναφέρεται στὸ Τουρκικὸ Ἄρχειο Ἡρακλείου (τόμ. 3, σ. 183). Ἡ γραφὴ τοῦ ὀνόματος στοὺς τουρκικοὺς κώδικες δὲν διατηρεῖ βέβαια τὴν ἑλληνικὴ ὀρθογραφία, οὔτε ἀποδίδει τοῦτο αὐτούσιο. Στὸ ἴδιο χωριὸ τὸ ἔτος 1685 ἀπαντᾶται καὶ τὸ ἐπίθετο Μιλιαρῆς Δημήτριος (Τ.Α.Η. τ. 6, σ. 54), ποῦ ὑποθέτω πὼς εἶναι κακὴ γραφὴ τοῦ ἴδιου ἐπιθέτου Μιλιαρᾶς.

Δὲν ξέρω ἐπίσης ἂν ὁ Σπυρίδων Μιλιαράκης, καθηγητὴς τῆς Βοτανικῆς στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν καὶ ὁ ἀδελφός του Ἀντώνιος, ἱστορικός καὶ γεωγράφος, ποῦ γεννήθηκαν στὴν Ἀθήνα περὶ τὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰώνα, εἶχαν συγγένεια μὲ τοὺς Μιλιαράδες-Μιλιαράκηδες τῆς Κρήτης.

Παρόμοιο οἰκογενειακὸ ἐπίθετο, τέλος, ἀπαντᾶται καὶ στὴν Ἀλεξάνδρεια τῆς Ἰταλίας κατὰ τὸ τέλος τοῦ 18. αἰώνα. Ἐκεῖ γεννήθηκε τὸ 1785 ὁ Giovanni Migliàra, ποῦ εὐτύχησε σὰν διακοσμητὴς καὶ σκηνογράφος στὸ Μιλάνο (βλ. Il Nuovissimo Melzi, Milano 1930).

²) Πολλὰ εἶναι τὰ χωριά καὶ οἱ συνοικισμοὶ τῆς Κρήτης ποῦ ἔχουν τὴν ἀρχὴ τους στὸ ὄνομα τῶν πρώτων οἰκιστῶν τους. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὰ παρακάτω, ποῦ μοιάζουν στὴ γλωσσικὴ τους παραγωγή: Τζερμιᾶδω (Λασιθίου) ἀπὸ τὸ οἶκο. ἐπίθετο Τζερμιᾶς. Καραβάδω (Πεδιάδας) ἀπὸ τὸ Καραβάς. Μαρνέλιδω ἀπὸ τὸ Μαρνέλος καὶ Φιορέτζηδω ἀπὸ τὸ Φιορέτζης (συνοικισμοὶ στὴ Φουρνὴ Μεραμπέλου), Πίσσιδω (συνοικισμὸς κοντὰ στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μεραμπέλου) ἀπὸ τὸ Πίσσης κλπ. Τὰ τοπωνύμια αὐτὰ παράγονται ἀπὸ τὴ γενικὴ τοῦ πληθυντικοῦ τῶν ἐπιθέτων, ποῦ ἀρχικὰ θὰ ὑπονοοῦνταν ἡ λέξις: χωριό. Τὸ χωριὸ τῶν Τζερμιᾶδων, τῶν Μιλιαράδων κλπ. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ πρέπει νὰ γράφεται ἡ κατάληξις τῶν τοπωνυμίων τούτων μὲ ω καὶ ὄχι μὲ ο, ὅπως συνηθίζεται τελευταῖα ἀπὸ μερικοὺς. Στὴν Κέρκυρα, ἀντίθετα, γιὰ τὸ σχηματισμὸ τέτοιων τοπωνυμίων χρησιμοποιεῖται ἡ ὀνομαστικὴ τοῦ πληθυντικοῦ, σὰν τὰ: Γιαννάδες, Ἀργυράδες, Μαγουλάδες, Ριγγλάδες κλπ.

Μηλιαρᾶς, Μηλιαράκης, Μηλιαράδω. Ἡ γραφή αὐτὴ μὲ ἠθὰ μποροῦσε νὰ δικαιολογηθῆϊ στὴν περίπτωσιν πού τὸ ὄνομα θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ παράγεται ἀπὸ τὸ μῆλο. Μὰ τέτια παραγωγή τοῦ ἐπιθέτου δὲν εἶναι δυνατὴ σύμφωνα μὲ τοὺς γλωσσολογικοὺς κανόνες. Γιατὶ ἂν εἶχε τὴν ἀρχὴν του στὸ μῆλο ἔπρεπε τὸ ἐπίθετο νὰ εἶναι μῆλᾶς³· πβλ. τόσα ἄλλα γνωστὰ ἐπίθετα σὰν τὰ: μελᾶς (μέλι), σταφυλᾶς (σταφύλι), ξυλᾶς (ξύλο), κρασᾶς (κρασί), κοσκινᾶς (κόσκινο), καλαθᾶς (καλάθι), καπελλᾶς (καπέλλο), βουτσινᾶς (βουτσι), λαδᾶς (λάδι) κλπ.

Ἡ ἔτυμολογία τοῦ ἐπιθέτου ἀπὸ τὸ ὄνομα μύλος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο πιστεύουν μερικοὶ πὼς προέρχεται⁴, δὲν εἶναι δυνατὴ, γιατί καὶ στὴν περίπτωσιν αὐτῇ, γὰρ τοὺς ἴδιους λόγους πού ἀναφέρω παραπάνω, ἔπρεπε νὰ εἶναι μυλᾶς ἢ μυλωνᾶς.

Ἡ ἔτυμολογία του πρέπει λοιπὸν νὰ ἀναζητηθῆϊ σὲ ὄνομα πού τὸ θέμα του μὲ τὴν κατάληξιν -ας νὰ ἀποτελεῖ τὴ λ. Μιλιαρᾶς (πβλ. σωμαῤῥι>σωμαρᾶς, κουλοῦρι>κουλουρᾶς, γαιδοῦρι>γαιδοурᾶς κλπ).

Καὶ πραγματικὰ ὑπάρχει ἡ λέξις μιλιάριν καὶ μιλιάριον⁵ πού ἀναφέρεται σὲ μεσαιωνικά κείμενα καὶ λεξικά, μὲ τὴν ὁποία χα-

³) Γιά τὴν ἀνάπτυξιν τῆς κατάληξιν -ας ἀπὸ προσηγορικὰ ὀνόματα εἰς -εας βλ. Γεωργ. Ν. Χατζιδάκη, Μέσα καὶ Νέα Ἑλληνικά, Ἀθῆναι 1905 τόμ. Α' σ. 420.

⁴) Οἰκογενειακὴ παράδοσις ἀναφέρει, ὅπως μοῦ εἶπε ὁ κ. Γ. Μιλιαρᾶς, ὅτι στὸ ἀπώτατο παρελθὸν ἦρθε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἄγνωστο πότε, πολυμελὲς οἰκογένεια μὲ 11 γιουὺς, πού ἕνας ἀπ' αὐτοὺς ἐγκαταστάθηκε στὸ Λασιθί καὶ ἀπὸ τὸν κλάδο αὐτὸ κατάγονται ὅλοι οἱ σημερινοὶ Μιλιαράδες. Κατὰ τὴν ἴδια παράδοσις κατασκεύαζαν μύλους, νερομύλους ἢ ἀνεμομύλους ἄγνωστο, καὶ ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμα αὐτὸ πῆραν τὸ ἐπίθετο Μιλιαράδες!

⁵) Βλ. E. A. Sophocles, Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods, New York 1887, ὅπου: μιλιάριον = ἰππολέβης. Βλ. καὶ Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμὸς, Ἀθῆναι 1948 τ. Β' I, σ. 220.

Στὰ μεσαιωνικά ποιήματα τοῦ Πτωχοπρόδρομου ἀναφέρονται οἱ παρακάτω στίχοι:

«Κατάβαινε εἰς τὴν τράπεζαν, βοήθει τὸν κελλάρον
καὶ κόπτε ξύλον, καὶ νερὸν κουβάλει εἰς τὸ μιλιάριν».

Ἄλλες παραλλαγές ἔχουν: «κουβάλει εἰς τὸ χάλκωμα» ἢ «κουβάλει εἰς τὸ λεβέτιν», ὀνόματα ταυτόσημα μὲ τὸ μιλιάριν. Βλ. D. C. Hesselting et H. Pernot, Poèmes Prodromiques en Grec Vulgaires, Amsterdam 1910, III, 100-101, καὶ E. Legrand, B.G.V. Paris 1880, τ. I, σ. 56.

«Μεγάλα κακκάρια πρὸς θέρμανσιν ὕδατος δι' οἰκιακὴν χρῆσιν, πλύσιμον π.χ. ἐνδυμάτων, οἱ ἱππολέβητες τῶν ἀρχαίων ἐκαλοῦντο μιλιάρια»: Φ. Κου-

ρακτηρίζονταν τότε, χάλκινο κατά τὸ πλείστο⁶, οικιακὸ σκεῦος, ποὺ εἶχε σχῆμα κόλουρου κώνου⁷, χρησιμοποιούμενο ὅπως τὰ σημερινὰ καζάνια γιὰ βράσιμο νεροῦ, γιὰ πλύσιμο κλπ.⁸. Μὰ ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ ὑπάρχει αὐτούσια καὶ ἡ λέξη *μιλιάρια* ποὺ χαρακτηρίζει τὸν ἐπαγγελματία ποὺ κατασκευάζε τὰ *μιλιάρια*. Ὁ Πτωχοπρόδρομος⁹, ἐκθέτοντας στὸ Σεβαστοκράτορα προστάτη του τὴ μιζέρια του, λέει ἀνάμεσα στὰ ἄλλα :

«Ἐδῶ διαβαίνει ὁ *μιλιάριας* καὶ καταπίασέ τον,
ὁ γύφος πτώσεις ἀπολεῖ, κράξε τὸν γυροπλάστη»¹⁰.

Ἄρα δὲν ὑπάρχει καμμιά ἀμφιβολία, σύμφωνα τουλάχιστο μὲ τὴν περιορισμένη βιβλιογραφία ποὺ διαθέτω, ὅτι τὸ ἐπίθετο *Μιλιάριας* - *Μιλιάρικης* εἶναι ἐπαγγελματικό, ὅπως καὶ τόσα ἄλλα γνωστὰ σήμερα μεσαιωνικὰ ἐπίθετα σὰν τά: Βλατάς, Βουκουκλάρης-Βουκουκλικής, Καλυφάτης-Καλαφατάκης, Καλλιγᾶς-Καλικιάκης, Χαλκιᾶς-Χαλκιουδάκης, Ἄνουφαντῆς-Ἄνουφαντάκης κλπ.

κουλέ, ὁ.π. τ. Β' II, σ. 100, τ. Β' I, σ. 220. Τοῦ ἴδιου: Γεύματα, δεῖπνα καὶ συμπόσια τῶν Βυζαντινῶν, ΕΕΒΣ τ. 10, σ. 120. Βλ. καὶ Σιαρλάτου Βυζαντινοῦ, Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, Ἀθήναι 1895, ὅπου: «*Μιλιάριον*—*σκεῦός τι (γκιογιούμι) διὰ ζέσταμα νεροῦ*».

Ἡ λέξη *μιλιάρια* δὲν εἶναι ἑλληνική. Τὴν πῆραν, μαζί μὲ τὸ σκεῦος φυσικὰ ποὺ ἐδήλωνε, οἱ Βυζαντινοὶ ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, οἱ ὁποῖοι ὀνόμαζαν *miliarium* τὸ θερμομαντήρα, γιὰτὶ ὁμοιάζε μὲ τὸ *miliarium* τῶν ρωμαϊκῶν δρόμων, δηλαδὴ μὲ τὶς κυλινδρικές πέτρες ποὺ ἐχτιζαν οἱ Ρωμαῖοι κατὰ μῆκος τῶν δρόμων τους σὲ κάθε μίλι, γιὰ νὰ δείχνει τὶς ἀποστάσεις, ἀνάλογα μὲ τὰ σημερινὰ ὁδόσημα (ἐρμάς) τῶν ἀμαξητῶν δρόμων. Βλ. Φ. Κουκούλε, ὁ.π. τ. Β' II, σ. 100. Εἰκόνα τῆς *Colonna Miliare* βλ. στὸ *Vocabolario della lingua Italiana* δι Ν. Zingarelli, Bologna 1942, στὴ λέξη *miliare*.

⁶) Βλ. Du Cange, *Glossarium ad Scriptores Mediae & Infimae Graecitatis*, Lugduni 1688, ὅπου: «*Μιλιάριον, Miliarium coccinatorium seu aënum in quo aqua ad rotandum calesit. Τὸ μιλιάριον καλούμενον ὑπὸ τῶν Ρωμαίων εἰς θερμοῦ ὕδατος κατεργασίαν κατασκευαζόμενον.*

Ἠγόρασας χαλκοῦν μιλιάριον, Ἠλιόδωρε».

⁷) Βλ. Φ. Κουκούλε, Γεύματα, δεῖπνα κλπ. ὁ.π.

⁸) Πραγματικὰ τὸ σχῆμα αὐτὸ εἶναι πρακτικότερο, γιὰτὶ εἶσι ἐκτίθεται στὴ φλόγα τῆς φωτιᾶς μεγαλύτερη ἐπιφάνεια καὶ τὸ βράσιμο γίνεται γρηγορότερα. Τὰ σημερινὰ χάλκινα τοικάλια (*χαλκώματα* ἢ *μπουγαδοτσίκια*) ὅπως τὰ λέει ὁ λαὸς) μού φαίνεται πὼς ἔχουν τὴν ἀρχὴ τους στὰ *μιλιάρια*, τῶν ὁποίων εἶναι ἐξέλιξη.

⁹) Ὁ «*disgraziato letterato proletario del sec. XII*» ὅπως τὸν χαρακτηρίζει ὁ Α. Majuri. Βλ. Α. Majuri, *Un poeta mimografo Bizantino* στὸ περιοδικὸ *Atene e Roma*, anno XII, Νο 133-134, 1910, σ. 18.

¹⁰) Βλ. Hesselung-Pernot, ὁ.π. II, 54 a b

Κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ ὑπῆρχε μιὰ τάξη ἐπαγγελματιῶν ποὺ λέγονταν *μ ι λ ι α ρ ᾶ δ ε ς*, ἐπειδὴ κατασκεύαζαν ἢ ἐπιδιόρθωναν τὰ *μ ι λ ι ᾶ ρ ι α*. Οἱ ἐπαγγελματίες αὐτοὶ γύριζαν, φαίνεται, στὰ χωριά ὅπως οἱ σημερινοὶ γανωτζῆδες, ντενεκετζῆδες, κοφινάδες, σταμνάδες κλπ. καὶ διόρθωναν τὰ μιλιάρια ἢ πουλοῦσαν καινούργια, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ παρατιθέμενο παραπάνω χωρίο τοῦ Πτωχοπρόδρομου. Τέτιοι ἐπαγγελματίες ἦταν ἀσφαλῶς καὶ οἱ πρόγονοι τῶν σημερινῶν Μιλιαράδων, καὶ κατὰ τοῦτο ἡ ἀναφερόμενη παράδοση (ὑποσ. 4), ὅτι δηλαδή οἱ πρῶτοι Μιλιαράδες ποὺ ἦλθαν στὴν Κρῆτη ἦταν ἐπαγγελματίες, εἶναι μερικὰ ἀληθινή.

Σὰν ἐπαγγελματικὴ οἰκογένεια ἴσως ἦλθε πραγματικὰ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη—εἴτε ὅταν ἐγινε ὁ ἐποικισμὸς τῆς νήσου ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς, μετὰ τὴν ἀνάκτησίν της ἀπὸ τοὺς Ἄραβες, εἴτε καὶ ἀργότερα ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης ἀπὸ τοὺς Τούρκους—γιὰ νὰ ἐργασθεῖ ἐδῶ, ὅπου στὸ τέλος καὶ ἐγκαταστάθηκε καὶ ἐγινε γνωστὴ μὲ τὸ ἐπαγγελματικὸ της ὄνομα, ἀφήνοντας αὐτὸ ποὺ θὰ εἶχε ἀσφαλῶς προηγουμένα, ὅπως καὶ σήμερα ἀκόμη συμβαίνει. Ἔτσι τὸ οἰκογενειακὸ ἐπίθετο Μιλιαρᾶς καὶ τὰ παραγόμενα ἀπὸ αὐτὸ πρέπει νὰ γράφονται μὲ *ι* καὶ ὄχι μὲ *η*, διατηρῶντας τὴν ἐτυμολογικὴ τους ὀρθογραφία.

ΣΤΕΡΓ. Γ. ΣΠΑΝΑΚΗΣ